

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна праця
на правах рукопису

Кашеварова Наталія Григорівна

УДК: [323.23+329.18]:930.25(430.21)"1934/1945"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПАРТІЙНІ СЛУЖБИ АЛЬФРЕДА РОЗЕНБЕРГА У РЕАЛІЗАЦІЇ
ІДЕОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ:
ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело: Каш (Н. Г. Кашеварова)

Науковий консультант:
Боряк Геннадій Володимирович,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора

Київ–2023

АНОТАЦІЯ

Кашеварова Н.Г. Партиїні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього райху: історико-документознавчий та джерелознавчий аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАНУ, Київ, 2023.

Дисертація присвячена проблемі історико-документознавчої та джерелознавчої реконструкції архівних комплексів та актуалізації документів партійних служб Альфреда Розенберга, нацистського державного діяча та одного з ідеологів Третього райху, створених ним у структурі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, далі НСДАП), як джерел щодо участі цих служб у створенні і поширенні націонал-соціалістичної ідеології у Німеччині, що призвело до розв'язання Другої світової війни і реалізації окупаційних планів нацистської держави. Серед основних – Зовнішньополітичне відомство НСДАП (1933–1942, формально – 1933–1945) (Außenpolitisches Amt der NSDAP, далі – АПА), служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (1934–1945) (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, далі – Служба Уповноваженого), яка була центральною у цій системі, та її внутрішні служби (управління), зокрема, Вища школа НСДАП (Hohe Schule der NSDAP), Східна бібліотека Розенберга (Ostbücherei Rosenberg) та ін. Вони відомі в німецькій історіографії під сукупною назвою «служби Розенберга». Хоча Оперативний штаб Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі – ЕРР), створений на початку війни для боротьби з «ворогами націонал-соціалізму» та конфіскації їхньої власності, та Міністерство окупованих східних територій (1941–1945) (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete,

далі – РМБО), створене як орган окупаційної виконавчої влади, яке також очолив Альфред Розенберг, не належали до його служб у складі НСДАП. Але їхні документи залучалися нами для аналізу тією мірою, яка визначена діями Служби Уповноваженого в сфері поширення ідеології на окуповані території.

На сьогодні є мало наукових публікацій, присвячених ідеологічній діяльності партійних служб А. Розенберга, і серед них досі немає досліджень складу та змісту створених ними документів й аналізу їхнього джерелознавчого значення. Традиційно функціонування цих служб та підпорядкованих їм структур в історіографії розглядалися, передусім, лише через призму політичної кар'єри самого А. Розенберга, який прагнув конкурувати з такими впливовими нацистами, як Й. Гьоббельс та Г. Гіммлер, перебираючи на себе функції контролю за ідейними переконаннями членів НСДАП, ідеологічного навчання, виховання та пропаганди серед німецького народу в цілому, та його владних амбіцій. Винятком є дослідження діяльності ЕРР, але, в основному, тут розглядаються проблеми конфіскації та переміщення під час Другої світової війни культурних цінностей.

При цьому поза увагою майже всіх науковців залишався той факт, що партійні служби Розенберга крім піклування про чистоту ідейних переконань членів НСДАП брали участь у процесі зрощення партійної системи та системи державного управління у нацистській Німеччині, намагалися запровадити контроль за переконаннями державних службовців і службовців Вермахту, формувати колективний націонал-соціалістичний світогляд, пропагувати позитивний образ націонал-соціалізму в країнах Західної Європи.

Об'єктом дослідження є ідеологічні служби райхсляйтера А. Розенберга, створені ним у структурі НСДАП. **Предметом** дослідження стала джерелознавча і документознавча реконструкція сукупного архівного спадку цих служб, оскільки всі їхні документи пов'язані між собою і утворюють цілісну систему. Для оцінки джерелознавчого потенціалу визначено структуру і функції самих служб, історію формування їхніх

документальних комплексів, їхній видовий склад, зміст, інформаційний потенціал як джерел для дослідження історії формування та поширення пропаганди нацистської ідеології в Третньому райху, розв'язання Другої світової війни та реалізацію окупаційної політики.

Новизна дослідження полягає в тому, що розв'язується проблема актуалізації документальних комплексів служб А. Розенберга у структурі НСДАП як історичних джерел, які ще не були предметом окремого комплексного наукового дослідження. Для цього було охарактеризовано ідеологічну доктрину Розенберга та систему його поглядів щодо формування колективного світогляду німецького народу та творення нової політичної держави – Третього райху у співставленні із функціями та напрямками діяльності його партійних служб з урахуванням їхньої специфіки, що позначилося на структурі та змісті створених ними масивів документів, охопленні різних сфер партійного, державного і суспільного життя. Було простежено реалізацію цими службами положень націонал-соціалістичної доктрини Розенберга в 1933–1945 рр. у її різних видах, формах, методах, напрямках, у зовнішньополітичній та внутрішньополітичній діяльності нацистської держави. У світлі аналізу цих документальних комплексів як джерел був оцінений внесок партійних служб Розенберга у формування німецького світогляду, розробку та поширення нацистської ідеології, підготовку Другої світової війни, вплив на формування засад окупаційної політики.

Відповідно, **методологія** дослідження включає загальнонаукові методи, принципи і підходи, базується на принципах історизму та об'єктивності, системному підході, в основі якого – метод структурно-функціонального аналізу. Застосовано проблемно-тематичний, порівняльний, логічний, хронологічний методи та метод періодизації, метод джерелознавчої класифікації, залучаються методики окремих галузей історичної науки, передусім, джерелознавства та архівознавства, історичного документознавства, археографії, бібліографознавства, біографістики тощо.

В основі **джерельної бази** дослідження – документи Федерального архіву Німеччини, передусім, фондів NS 8 (Kanzlei Rosenberg, укр. «Канцелярія Розенберга»), NS 15 (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, укр. «Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП»), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, укр. «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга»), NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP, укр. «Зовнішньополітичне відомство НСДАП») та архівні документи інших фондів Федерального архіву, а також фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема, фонду 3676 («Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»), окремі документи з колекцій Національного архіву США, а саме документи Американської комісії з охорони та рятуванню мистецьких та історичних пам'яток у районах військових дій (комісія Робертса) (American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historical Monuments in War Areas (The Roberts Commission), документи Нюрнберзького процесу та ін.

Хронологічні межі дослідження обумовлені роками існування партійних служб Розенберга (1933–1945). Але дослідження містить також стислу історію передумов формування ідеологічних переконань А. Розенберга з 1919 р., коли він познайомився з А. Гітлером і вступив до лав майбутньої НСДАП, що стало початком його політичного шляху до влади, до 1945–1946 рр. включно, коли завершилася політична кар'єра Розенберга й було організовано судовий процес по його справі під час роботи Міжнародного воєнного трибуналу у Нюрнберзі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Третього райху та держав, окупованих нацистами під час Другої світової війни, передусім країн Західної Європи та окуповану частину СРСР. Але до територіальних меж дослідження не входять території з окремим статусом

або типом окупаційного режиму – Генеральна Губернія, або до липня 1940 р. – Генерал-губернаторство для окупованих польських земель, і Протекторат Богемії і Моравії (автономна одиниця для етнічних чеських земель у складі Третього райху). На них не поширювалася юрисдикція Міністерства окупованих східних територій і там не діяв ЕРР.

Під час дослідження було стисло охарактеризовано історію становлення ідеологічних поглядів А. Розенберга, його політичний шлях, роль у пропаганді націонал-соціалізму, а також створення його основних служб у складі НСДАП. Система політико-ідеологічних поглядів Розенберга була узагальнена у його праці «Міф ХХ століття: Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби нашого часу» (1930), яка вважається фундаментальною для ідеології націонал-соціалізму і концептуальною політико-філософською працею. У ній розглянуті історичні корені розвитку «нордичної раси», принципи побудови нової німецької держави на засадах формування нової німецької народної спільноти на засадах «міфу крові», з поверненням до давнього германського права, створення нової політичної релігії на основі народних вірувань германців («кров і честь») та диктатури фюрерства на засадах сильного (воєнного) союзу з опорою на чистоту та селянську сутність німецької нації, її зв'язок із землею («кров і ґрунт»). У «Міфі» також викладені ідеї германоцентричного розвитку світу, переваги нордичної раси та нордичної крові, її душі та сили, з її глибоко містичною складовою, необхідності очищення нордичної раси від крові «нижчих рас», «обґрунтовані» історичні права німців на інші території Європи, передусім, Центральної та Східної тощо.

Концепція Розенберга щодо європейського добровільного економічного та політичного єднання під егідою Німеччини як держави «сили» та формування антибільшовистського блоку для майбутнього розширення «життєвого простору» у Східній Європі розвивалася в АПА, яке брало участь у поширенні націонал-соціалізму за кордоном, долучалося до дипломатичної підготовки війни, діяльності Дипломатичної школи,

ремлітаризації Німеччини у питаннях зовнішньої торгівлі, а також збору інформації про стан внутрішньої та зовнішньої політики різних держав, її аналітичного опрацювання відповідно до геополітичних векторів у його діяльності, що були визначені географічним принципом і територіально-адміністративним поділом.

Свою світоглядну концепцію Розенберг сприймав як утворення містичного синтезу, який спирається на холістичні ідеї творчого розвитку світу як нематеріального і непізнаваного «фактору цілісності», характер якого не може бути зведено до суми його окремих частин. Він декларує своє бачення п'яти складових формування «внутрішнього світу людини: політична (народна) релігія, мораль, мистецтво, наука, філософія, об'єднані поняттям волі і тоталітарним характером націонал-соціалізму. Ідеї реалізовувалися під гаслом боротьби з «ідейними ворогами націонал-соціалізму» – масонством, єврейством, лібералізмом, марксизмом, більшовизмом, християнством тощо. Тоді ж ним були сформульовані ідеї нового світового порядку та територіальної експансії в Європі. Ці складові визначили також напрями діяльності, структуру і функції Служби Уповноваженого.

Два основні етапи існування служб А. Розенберга у НСДАП пов'язані з двома історичними періодами: перший охоплює 1933–1939 рр., коли відбувся прихід нацистів до влади у Німеччині, була розгорнута підготовка її до зовнішньої експансії; другий – 1939–1945 рр., роки Другої світової війни. Перший, найбільш активний, характеризується визначенням структури і функцій цих служб, розширенням їхнього штату, розвитком напрямів їхньої діяльності. Приватну канцелярію Розенберга було перетворено на його канцелярію як райхсляйтера і почалося формування її ділового архіву, де з роками було зібрано документи про широку діяльність Розенберга та його публікації. АПА та Служба Уповноваженого у цей час займалися поглибленням ідей Розенберга, їх опрацюванням для подальшої практичної

реалізації, а також намагалися встановити ідеологічний контроль не лише у НСДАП, а й поширити його у суспільстві.

Другий етап пов'язаний з періодом Другої світової війни, коли ідеологічна робота служб Розенберга поширюється на Вермахт і окуповані нацистами території, але розповсюдження ідеологічної доктрини продовжується вже з урахуванням нових обставин. Виникають нові форми використання наукових досліджень для ідеологічної боротьби на окупованих територіях. Зросло значення Служби Уповноваженого, оскільки АПА згорнуло свою діяльність на межі 1942–1943 рр.

Всі ці партійні структури А. Розенберга були пов'язані між собою, тому документи, створені ними в результаті їхньої діяльності, утворюють цілісну документальну систему. Зв'язковою ланкою у системі цих служб була Канцелярія Розенберга що виконувала організаційні та координуючі функції, відповідно, структура її архівного фонду у цій цілісній документальній системі має свої особливості. Так, значна частина фонду складається з праць самого А. Розенберга, біографій та бібліографії за різні роки, чернеток його статей, передусім, у пресі, публічних виступів тощо – все це збирали та упорядковували співробітники Канцелярії. Другу велику частину складає різноманітне листування.

У складі фонду також зберігається багато документів про розмежування повноважень, як служб Розенберга з іншими органами державної влади, наприклад, з міністерствами просвіти і пропаганди, зовнішніх справ, так і різними управліннями у НСДАП, а також про розподіл повноважень, функцій і завдань між різними службами Розенберга та їхніми підрозділами. Окреме місце посідають інформаційні матеріали, підготовлені співробітниками партійних служб Розенберга, які надсилалися разом із супровідними листами, нерідко для того, щоб вирішити питання щодо їх публікації та поширення.

Але серед служб Розенберга Служба Уповноваженого відіграла основну роль. Вона складалася з кількох підрозділів (управлінь), кожен з

яких відповідав за окремий тематичний напрямок: археологію та історію, етнографію, образотворче мистецтво, музику, педагогіку і філософію тощо, сприяла пропаганді ідей щодо нордичного походження німецького народу, його цінностей як «вищої» раси на тлі «нижчих рас», а також процесові політичної просвіти, передусім у НСДАП. Перед війною починається створення Вищої школи як головного партійного відомства, майбутнього університету для членів НСДАП, при якому перед війною було розпочато процес створення наукових інститутів в її складі та її Центральної бібліотеки, де збиралася література про світові ідеологічні течії і рухи.

Під час війни тематика нацистської пропаганди все більше трансформується у бік антибільшовистської та світової єврейської загрози, антиамериканізму та інших світових політичних та ідеологічних течій, отримують свій подальший розвиток дослідження історії, політики, економіки та культури окупованих країн для широкого використання у пропаганді нацистської ідеології. Тема критики радянського більшовизму поширюється у військовій адміністрації на окупованих територіях, а також серед чиновників цивільного управління.

Велике значення мала діяльність ЕРР, створеного у 1940 р. для організації масштабних конфіскацій не лише єврейської спадщини європейських країн, а й мистецьких та історичних культурних цінностей, бібліотек і архівів для створення джерельної бази вивчення «ідейних ворогів націонал-соціалізму». З Центральної бібліотеки Вищої школи виокремлюються спочатку Східна бібліотека, під кінець війни – Західна, комплектуються бібліотеки інституцій Служби Уповноваженого, передусім бібліотека Інституту вивчення єврейського питання тощо.

Аналіз документальних фондів цих партійних служб дозволяє визначити їхню роль у масштабній реалізації ідеологічної складової нацизму, що включала підготовку аналітичних матеріалів з питань зовнішньої та внутрішньої політики райху, пропозицій щодо майбутнього устрою «життєвого простору» в Європі, передусім, Східній, систему ідеологічної

підготовки свідомості німців до сприйняття ідей нацизму, пошуків його історичного та містичного змісту, філософського та культурологічного обґрунтування виключності німецької раси та її історичних прав провідну роль на територіях поза межами райху. Вплив на масову свідомість відбувався шляхом друку та поширення видавничої продукції, в тому числі праць самого Розенберга та провідних співробітників його служб. В офіційному видавництві НСДАП у Мюнхені виходили друком брошури, тематичні серії журналів, інформаційні бюлетені, газети, науково-довідкові видання, праці, присвячені націонал-соціалістичному мистецтву, літературі, музиці, історії, давній історії, етнографії, філософії тощо. Вони розповсюджувалися по всіх партійних округах, громадських організаціях, а також за кордоном. У редакціях працювали десятки редакторів і коректорів, існували групи цензорів. А. Розенберг особисто брав участь у цьому процесі. Проводилася масштабна лекційна пропаганда ідей через спеціально створені лекторії, виставкову діяльність, що розкривала велич Німеччини через її історію, культуру і мистецтво, також і на тлі критики «дегенеративного мистецтва». Спеціальні відділи Служби Уповноваженого готували методичні матеріали щодо підготовки лекцій і виставок, різних культурних та політичних заходів. Також велася робота з молодіжними, жіночими та робітничими товариствами Німеччини, якими опікувалася НСДАП і які перебували у сфері діяльності служб Розенберга.

Документи цих служб є надзвичайно цікавими джерелами для вивчення історії поширення ідеології націонал-соціалізму та специфіки її розвитку, механізму її масштабного впливу на свідомість населення Німеччини та деяких європейських країн.

Ключові слова: джерелознавство, історичне документознавство, Третій райх, ідеологія націонал-соціалізму, пропаганда, Зовнішньополітичне відомство НСДАП, Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Вища школа

НСДАП, Друга світова війна, Європа між двома війнами, нацистська окупація

ABSTRACT

Kashevarova N. H. Alfred Rosenberg's Offices in the NSDAP in the Implementation of the Ideological Component of the Third Reich Policy: Historical, Documentary and Source Studies Aspects. – Manuscript.

Dissertation for the Doctor of Historical Sciences degree, the specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2023.

The dissertation addresses the problem of scientific reconstruction and source-critical actualization of documentary complexes of A. Rosenberg's NSDAP offices within the structure of the NSDAP: the NSDAP Office of Foreign Affairs (Außenpolitisches Amt der NSDAP) (1933–1945) and the Office of the Führer's Commissioner for the Supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP, referred to in the research as the Commissioner's Office (Beauftragter des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP) (1934–1945), along with some associated societies and unions, notably the Nordic Society and the Fighting League for German Culture, and other organizations.

The historiography of the problem and its source base are considered. The composition and content of the Rosenberg's NSDAP offices documentary archival complexes, which were dispersed across various countries after the war and have been recently returned to the German Federal Archives (Bundesarchiv), are analyzed, and their documentary complexity, source-representativeness, completeness, interconnectivity, and complementarity are determined. The main milestones of A. Rosenberg's party-political career, his ascend as the chief ideologue of the NSDAP, and his essential works («The Future Path of German Foreign Policy» (1927), «The Myth of the 20th Century» (1930)) are highlighted.

Rosenberg's complete ideological system and the components of the worldview doctrine of National Socialism aimed at building a new «national state» and its struggle against the enemies of National Socialism (Freemasonry, Judaism, Bolshevism, Christianity, liberal values, etc.) for the revival and purity of the Nordic race and the conquest of «living space» are characterized. Regarding foreign policy activities, attention was paid to some diplomatic aspects of war preparation, including neutralizing European states regarding the remilitarization of Germany, securing the supply of raw materials and products, propagating National Socialist ideology abroad, and information provision about the political and economic state of various countries on the brink of the war.

The influence of A. Rosenberg's ideological doctrine on the organization and content of his offices, their structure and functions, the introduction of its practical implementation in the worldview of the German people, the methods of influencing the formation of the collective consciousness through extensive publishing (monographs and collections of works, own newspapers, magazines, serial publications), lecturing, party, and socio-cultural activities in the NSDAP, and public and state institutions of the Third Reich in the fields of culture (literature, theatre, music, fine arts, etc.) and science (history of Nordic and other races, philosophy), as well as pedagogical activities (the Diplomatic School and the organization of the Higher School as the NSDAP university), and control over the education system and ideological training in the NSDAP through the preparation of methodological recommendations, instructions, and lecture courses, are revealed.

The circle of the most important employees of the offices, as well as the contribution of Nazi figures to the development of various aspects of the ideological foundation of National Socialism and the means of its implementation in foreign policy activities and the domestic political life of Germany in the second half of the 1930s and during the Second World War, are established.

The ideological aspects of the activities of the Rosenberg's Special Task Force (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR) and the Ministry of Occupied

Eastern Territories are highlighted in their connection with the activities of, primarily, the Führer's Commissioner's Office in the field of National Socialist education, the confiscation of a wide range of ideological sources, library and archival collections, and the creation of libraries (Western and Central libraries of the Higher School), Rosenberg's Eastern Library, the library of the Institute for the Study of the Jewish Question, the Cultural-Political Archive, ideological purges of libraries in occupied territories, and the selection of materials for operational use in anti-Bolshevik propaganda.

Some established views on the insignificant role of A. Rosenberg and his offices in the domestic and foreign policies of the Third Reich, aimed at implementing the ideas of National Socialism, their ideological contribution to the preparation of the Second World War and the occupation, are refuted. The documents involved in the Nuremberg Trials and the articles of accusation that determined the verdict of the International Military Tribunal are examined.

The documentary complexes reflect the structure, functions, and directions of activities of Rosenberg's offices in the NSDAP in both the domestic and foreign policies of Germany. They are characterized by integrative completeness, which lies in the theoretical and practical implementation of various components of National Socialist ideology in its systematic nature and significant contribution to the ideological preparation of the Second World War.

Keywords: Alfred Rosenberg, Source Studies, historical documentary studies, the Third Reich, the National Socialism ideology, propaganda, the NSDAP Office of Foreign Affairs, the Office of the Fuehrer's Commissioner for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP, Europe between World War I and World War II, World War II, Nazi occupation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані у фахових виданнях України, що включені до наукометричних баз:

1. Кашеварова Н. Г. «Більшовистський експеримент» як об'єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип. 11. С. 117–129.

2. Кашеварова Н. Г. Архів Оперативного штаба Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи. *Архіви України*. 2009. Вип. 1–2 (263). С. 92–104.

3. Кашеварова Н. Г. Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга. *Архіви України*. 2010. Вип. 2 (268). С. 155–163.

4. Кашеварова Н. Г. Науково-пропагандистська діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга: Огляд документів Федерального архіву в Берліні. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2011. Число 19. С. 88–102.

5. Боряк Г. В., Кашеварова Н. Г. Інформаційні ресурси з історії країн Східної Європи німецькомовного сегменту мережі Інтернет. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. Число 25. С. 197–222.

Здобувачу належать матеріали, присвячені змісту німецькомовних історичних порталів Німеччини, передусім, її Федерального архіву.

6. Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії повсякдення періоду окупації під час Другої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. Число 26–27. С. 167–181.

7. Кашеварова Н. Г. Документи канцелярії А. Розенберга в складі зібрань Федерального архіву в Берліні як джерело з ідеологічної складової нацистської окупаційної політики під час Другої світової війни. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 4. С. 56–66.

8. Кашеварова Н. Г. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2016. Вип. 20. С. 294–326.

9. Кашеварова Н. Г. Радянська система охорони здоров'я очима німецьких спеціалістів Оперативного штабу Розенберга. *Сторінки воєнної історії України*. 2019. Вип. 22. С. 176–191.

10. Kashevarova N. Soviet and German collections of photo archive from the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the ideological fight of the Third Reich against Bolshevism: reconstruction of the composition and content, information potential. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 206–222.

11. Кашеварова Н. Г. Використання радянських кінодокументів в ідеологічній боротьбі Третього райху проти більшовизму. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вип. 24. С. 228–246. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.24.228>. Web of Science.

12. Кашеварова Н. Г. Нацистська ідеологія і пропаганда на сторінках «Інформаційного бюлетеня» Служби Розенберга під час Другої світової війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 57. С. 355–365. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.57.355>

13. Кашеварова Н. Г. Економіко-статистичні дослідження промислових регіонів України німецькими дослідниками під час окупації (1942–1943). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 394–410. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.58.394>

14. Kashevarova N. Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial. *Український історичний*

журнал. 2020. Число 1. С. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.143>. Web of Science.

15. Кашеварова Н. Г. Друга світова війна очима радянських військовополонених: свідчення, зібрані Оперативним штабом Розенберга (Польща, жовтень 1944). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2020. № 1 (53). С. 454–511. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.454>

16. Kashevarova N. Documents of the Main Office for Science of the Rosenberg Office as Sources on the Ideological Component of Nazi Policy in the Occupied Territory of Eastern Europe during World War II. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 239–257. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.239>. Web of Science, Scopus.

17. Кашеварова Н. Г. Аналітична записка Ф.-Й. Штарке в контексті нацистської бібліотечної політики в Україні під час Другої світової війни. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 285–303. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.285>. Web of Science, Scopus.

18. Кашеварова Н. Г. Документальні комплекси діяльності служб Альфреда Розенберга (1934–1945): використання загальнонаукових принципів і методів досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 143–158. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.64.143>

19. Кашеварова Н. Г. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. за документами служб Альфреда Розенберга. *Архіви України*. 2022. Вип. 1 (330). С. 39–60. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2022.330.039>

20. Кашеварова Н. Г. Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації. *Український історичний журнал*. 2022. Число 4. С. 204–213. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.204>. Web of Science

21. Kashevarova N. Documents of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the

NSDAP (1934–1945) of Alfred Rosenberg in the Federal Archives of Germany: a source study aspect. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 29. С. 281–299. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.29.281>. Web of Science, Scopus.

22. Кашеварова Н. Г. Зовнішньополітичне відомство НСДАП (1933–1942) у розробці стратегії «нового європейського порядку». *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 65. С. 196–211. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.65.054>

23. Кашеварова Н.Г. Система ідеологічних поглядів Альфреда Розенберга у праці «Міф ХХ століття». *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. НБУВ. Вип. 67. С. 343–359. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.343>

24. Кашеварова Н.Г. Архів Зовнішньополітичного відомства НСДАП як джерело з ідеологічної підготовки Другої світової війни. *Архіви України*. № 3. 2023. С. 100–109. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2023.336.100>

Статті у закордонних виданнях:

25. Буча А., Кашаварава Н., Сабалеўская В. Лёс архіваў БНР паводле справаздачы супрацоўніка Аператыўнага штаба Розенберга. *Гадавік цэнтра беларускіх студыяў = Rocznik Centrum Studiów Białoruskich*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2018. № 4. С. 354–375.

Здобувачу належать матеріали, що висвітлюють походження німецьких документів, які містять інформацію щодо архівних фондів Білоруської Народної Республіки, вивезених до Німеччини під час Другої світової війни, а також матеріали щодо обставин їх переміщення.

26. Kaszewarowa N. Badanie historii przemieszczonych w wyniku II Wojny Światowej dóbr kultury: aspekt archiwistyczny. *Ocalić to, co najdroższe. Wokół współczesnej problematyki niszczenia i ratowania dziedzictwa kulturowego*. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2022. S. 127–144.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

27. Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії Півдня України періоду Другої світової війни. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф. (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса: ВМВ, 2011. С. 54–59.

28. Кашеварова Н. Г. Доля приватних книжкових колекцій України під час окупації часів Другої світової війни за документами Оперативного штабу Розенберга (на прикладі м. Харкова). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Формування національного інформаційного простору*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2016 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2016. С. 145–148.

29. Кашеварова Н. Г. Україніка у фотоколекціях Федерального архіву м. Кобленц (Німеччина). *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених*: збірник тез учасників конференції молодих учених / Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ, 2019. С. 175–178.

30. Кашеварова Н. Г. Цифрові ресурси порталу Федерального архіву Німеччини: зміст, організація доступу та використання. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовтня 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. за вип. М. В. Іванова. Київ, 2020. С. 602–606.

31. Кашеварова Н. Г. Деякі документи про долю звенигородської бібліотеки родини Кримських під час нацистської окупації. *До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського*: матеріали міжнар. наук. конф.

(Київ, 19–20 жовтня 2021 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 150–157.

32. Кашеварова Н. Г. Документи Центральної бібліотеки Вищої школи при Відомстві Альфреда Розенберга (1939–1945) у Федеральному архіві Німеччини: огляд, зміст. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знанням*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 5–7 жовтня 2021 р.) / ред. кол.: Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий, Н. П. Бондар, О. М. Василенко та ін. Київ, 2021. С. 471–474.

33. Кашеварова Н. Г. Документи Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) у Федеральному архіві в Берліні. *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (October 1, 2021)*. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. Vol. 2, P. 64–67.

34. Діяльність нацистського Товариства з боротьби проти більшовицької загрози під час Другої світової війни. *Collection of theses of scientific and methodical reports of scientific and pedagogical internship (April 4 – May 13, 2022)*. 2022. С. 139–144.

Праці, які додатково відображають результати наукового дослідження:

35. Кашеварова Н., Малолетова Н. *Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний /* НАН України; Национальная библиотека Украины им. В.И.Вернадского; Государственный комитет архивов Украины; Центральный гос. архив высших органов власти и управления Украины; Государственная служба по контролю за перемещением культурных ценностей через гос. границу Украины; Thomson Gale. К.: НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 578 с.

36. Кашеварова Н. Г. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. С. 682–696.

37. Кашеварова Н. Г. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)* / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.

38. Кашеварова Н. Г. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)* / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2014. Ч. 2: Документи. 992 с.

39. Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла – Мі. С. 742–744.

40. Кашеварова Н. Г. Розенберг Альфред. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. Прил.–С. С. 261–262.

41. Кашеварова Н. Г. З історії радянського повсякдення другої половини 1930-х років: межигірські дачі партійних функціонерів за німецькими даними 1943 р. / Інститут історії України НАН України, 2018. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014189>

42. Дослідження долі культурних цінностей періоду нацистської окупації під час Другої світової війни в Україні (1992–2019). *Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року = Rückgabe aus Deutschland in die Ukraine der Urkunde Peter des I. an Joasaph Krokovskij aus dem Jahr 1708: Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції = Materialien der feierlichen Übergabe der Urkunde und des ukrainisch-deutschen Kolloquiums am 30. Mai 2019, gewidmet*

der Geschichte des einzigartigen Dokuments der Sammlung von Sofia / упоряд.: Т. І. Арсеєнко, Л. А. Дубровіна, З. К. Шарикова; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. С. 99–102.

43. Боряк Г. В., Кашеварова Н. Г. Унікальний документ до історії архівоциду (німецький переклад директиви архівного відділу Управління НКВС по Дніпропетровській області від 18 липня 1941 р. про знищення архівів). *Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; відп. ред. О. Онищенко; упоряд.: О. Боляк, Г. Боряк, Н. Зубкова, Г. Папакін, О. Степченко, Н. Шип. Київ, 2020. С. 547–572.

Здобувачу належать матеріали, що висвітлюють походження німецького перекладу документа, обставини його виявлення, переклад українською мовою, а також історичний контекст, серед іншого – щодо політики окупаційної влади стосовно архівів на окупованих нацистами територіях.

44. Кашеварова Н.Г. Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга у Третньому райху: ідеологічний аспект // *ВІЙНА: ДЕРЖАВА. СУСПІЛЬСТВО. ОСОБА*. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2023. С. 337–356.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень та абревіатур	24
ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	39
1.1. Стан наукового опрацювання проблеми	39
1.2. Джерельна база дослідження	67
1.3. Методологія дослідження: ключові поняття, основні теоретичні підходи та методичні засади	88
Висновки до розділу 1	112
РОЗДІЛ 2. АЛЬФРЕД РОЗЕНБЕРГ І НСДАП. СТАНОВЛЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ ТА СИСТЕМИ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ А. РОЗЕНБЕРГА (1919–1939)	116
2. 1. Канцелярія Розенберга: створення, завдання, функції, комплекс документів.....	116
2.2. Альфред Розенберг: партійна кар’єра та розвиток ідеології націонал-соціалізму (1919–1939)	120
2.3. Концептуальні засади расової теорії націонал-соціалістичної ідеології Альфреда Розенберга. «Міф ХХ століття» як система його ідеологічних поглядів	151
Висновки до розділу 2	184
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ВІДОМСТВО НСДАП. ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ТА ВЕКТОРИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1933–1945)	188
3.1. Дослідження діяльності АПА та його документальні комплекси	188
3.2. Передумови створення АПА. Структура, функції, напрями діяльності.....	207
3.3. Європейський, північно-європейській, східно-європейській вектори діяльності АПА в світлі його політико-ідеологічних концепцій.....	228

3.4. «Українське питання» в поглядах Розенберга та архівні джерела АПА з історії української еміграції.....	258
Висновки до розділу 3	274
РОЗДІЛ 4. СЛУЖБА УПОВНОВАЖЕНОГО ФЮРЕРА У СПРАВІ НАГЛЯДУ ЗА ЗАГАЛЬНИМ ДУХОВНИМ І СВІТОГЛЯДНИМ НАВЧАННЯМ ТА ВИХОВАННЯМ У НСДАП.....	282
4. 1. Служба Уповноваженого: створення, завдання, функції, комплекс документів.....	282
4.2. Головні відомства Служби Уповноваженого в сфері ідеології: структура, завдання, види діяльності.....	309
4.3. Служба Уповноваженого та ідеологічне навчання військовослужбовців Вермахту.....	335
4.4. Вища школа НСДАП та Центральна бібліотека Вищої школи	341
Висновки до розділу 4	348
РОЗДІЛ 5. ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ СЛУЖБ РОЗЕНБЕРГА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	351
5.1. Служба Уповноваженого у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП в умовах ідеологічної війни	351
5.2. Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга: ідеологічний аспект.....	393
5.3. Нюрнберзький процес та Міжнародний воєнний трибунал . Оцінка злочинів нацизму	430
Висновки до розділу 5	449
ВИСНОВКИ	455
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	466
ДОДАТКИ.....	531
Додаток А. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.....	531

Перелік умовних скорочень та абревіатур

Антикомінтерн	Всезагальний Союз антикомуністичних об'єднань
АПА	Зовнішньополітичне відомство НСДАП / Außenpolitisches Amt der NSDAP
Арк.	Аркуш (архівний)
Гестапо	Таємна державна поліція / Geheime Staatspolizei
ЕРР	Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга / Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
КМФ	Колекція мікрофотокопій
Комінтерн	Союз комуністичних організацій (Комуністичний інтернаціонал)
«Міф»	Міф ХХ століття: оцінка духовно-інтелектуальної боротьби нашого часу / Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit
НАРА	Національні архіви» («Національний архів») / The National Archives and Records Administration, далі – NARA
НДР	Німецька Демократична Республіка
НСДАП	Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини / Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
ОКВ	Верховне командування Вермахту / Oberkommando der Wehrmacht

Оп.	Опис (архівний)
РМБО	Міністерство окупованих східних територій / Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (RMfdbO)
РСХА	Головне відомство імперської безпеки / Reichssicherheitshauptamt
СД	Служба безпеки / Sicherheitsdienst
Служба Уповноваженого фюрера	Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП / Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP
Спр.	Справа (архівна)
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАЕА	Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів України

ВСТУП

Актуальність дослідження. Тема історії націонал-соціалістичної ідеології, її формування, розвитку і впливу і досі залишається предметом наукових досліджень в історичній науці різних країн. Так, одним з малодосліджених аспектів є проблема наукової реконструкції та актуалізації документальних комплексів служб, створених нацистським партійним та державним діячем Третього райху Альфредом Розенбергом у структурі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, далі НСДАП), які відомі в історіографії під усталеним сукупним терміном «служби Розенберга». Документи цих служб пов'язані між собою як джерела щодо їхньої участі у створенні і поширенні націонал-соціалістичної ідеології у Третьому райху, їхнього внеску до формування ідеологічної складової Другої світової війни та нацистської окупаційної політики. Лише у 1990–2000-х рр. архівні фонди у Федеральному архіві Німеччини, сформовані з документів партійних служб Розенберга, набули їхнього нинішнього вигляду і були комплексно представлені дослідникам. Їх архівознавчий та джерелознавчий аналіз, розкриття можливостей дослідження внеску цих служб у поширення нацистської ідеології одночасно з розбудовою Третього райху, насадження зверхності «арійської (або нордичної) раси» і меншовартості інших народів, ідей месіанства німецького народу в ідеологічній боротьбі з єврейством, більшовизмом і масонством, що разом з іншими націонал-соціалістичними ідеями призвели до Другої світової війни і реалізації загарбницьких планів тодішньої німецької держави, територіальної експансії на Схід¹. – усе це залишається важливою темою історичної науки та її спеціальних історичних дисциплін.

Серед основних з цих служб – Зовнішньополітичне відомство НСДАП (1933–1942, формально – 1933–1945) (Außenpolitisches Amt der NSDAP, далі

---

¹ Тут і далі під терміном «Схід» (нім. «Osten»), який офіційно побутував у Третьому райху, розуміється Центрально-Східна і Східна Європа.

АПА), Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (1934–1945) (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, далі – служба Уповноваженого) з кількома її підрозділами, яка була центральною у цій системі, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі ЕРР), Товариство з дослідження світової більшовицької загрози (Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr), Вища школа НСДАП (Hohe Schule der NSDAP) з інститутами, Східна бібліотека Розенберга (Ostbücherei Rosenberg) та ін. Крім цього, важливі координуючі та адміністративні функції виконувала партійна канцелярія Розенберга (Kanzlei Rosenberg) як райхсляйтера – партійного функціонера, який відповідав за окрему сферу у НСДАП і призначався особисто Адольфом Гітлером². Проте Міністерство окупованих східних територій (1941–1945) (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) (далі РМБО)³, створене для управління окупованими нацистами територіями СРСР, яке для багатьох дослідників асоціюється з ім'ям А. Розенберга, не входило до системи його партійних служб. Передусім через те, що воно було органом окупаційної виконавчої влади, суб'єктом німецької окупаційної політики поза службами

---

² Райхсляйтер (Reichsleiter) – партійне звання, яке надавалося провідним діячам керівництва НСДАП, які відповідали за різні напрями її діяльності. За період існування Третього райху число райхсляйтерів коливалося, в середньому, між 18-ма та 20-ма.

³ В українській науковій літературі подекуди побутує переклад «Міністерство окупованих східних областей», але, на нашу думку, у даному разі більш коректним є «Міністерство окупованих східних територій». У першому варіанті використаний дослівний переклад німецького терміна «Gebiet», одним із значень якого є «область». Але він не є тотожним нашому терміну «область» (як адміністративно-територіальна одиниця), частіше він означає велику за площею одиницю і перекладається як «територія», «зона» (порівн., наприклад, «Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes Süd» – «Командувач тилової зони групи армій «Південь»). З огляду на те, що у віданні Міністерства перебувала велика територія між двома морями – Балтійським і Чорним, охоплюючи території кількох країн, тут і далі ми використовуємо термін «Міністерство окупованих східних територій». Крім цього, ми опускаємо слово «імперський» у назві міністерства, оскільки «неімперських» («недержавних», від історичного «райх» (Reich), що означало «держава») органів державної влади у нацистській Німеччині не було.

А. Розенберга у системі НСДАП. Але воно мало тісні зв'язки зі Службою Уповноваженого та безпосередньо з НСДАП, і на території, що перебувала під управлінням Міністерства окупованих східних територій, службу Уповноваженого представляв ЕРР.

Актуальність теми визначається також тим, що традиційно функціонування цих служб та їхнє місце у партійній системі розглядалося лише через призму політичної кар'єри А. Розенберга та його владних амбіцій як одного з ідеологів НСДАП, який прагнув конкурувати з такими впливовими нацистами, як Й. Гьоббельс та Г. Гімлер, Г. Гьорінг, М. Борман, перебираючи на себе функції контролю за ідейними переконаннями членів НСДАП, ідеологічного навчання та пропаганди. Вивчення стану **наукового опрацювання проблеми** свідчить, що існує мало наукових публікацій, присвячених як безпосередньо документам партійних служб А. Розенберга, так і діяльності цих служб, їхньому місцю у системі партії та державного управління в цілому, оцінці значення їхньої діяльності у системі ідеологічної підготовки війни, визначенню кола провідних діячів, які залишалися у тіні Розенберга. Серед таких праць є лише кілька публікацій німецьких дослідників, які висвітлюють окремі аспекти діяльності Служби Уповноваженого, передусім, на тлі боротьби самого А. Розенберга за владу у НСДАП та за вплив у найближчому оточенні А. Гітлера, поодинокі публікації, присвячені окремим службам і структурам А. Розенберга, зокрема, Вищій школі та її Центральній бібліотеці, Східній бібліотеці Розенберга, сформованих з книжкових зібрань, конфіскованих на окупованих територіях Європи, згідно з ідеологічними принципами Розенберга для вивчення ворогів націонал-соціалізму. Винятком є дослідження діяльності ЕРР, але, в основному, через призму проблеми переміщених і втрачених внаслідок війни культурних цінностей та розгортання наукових досліджень щодо вивчення окупованих територій. При цьому поза увагою майже всіх науковців залишався той факт, що партійні служби Розенберга, крім піклування про чистоту ідейних переконань членів НСДАП, використовуючи

зрощення партійної системи та системи державного управління у нацистській Німеччині, намагалися запровадити контроль за переконаннями державних службовців і службовців Вермахту, підтримували нацистські погляди у сфері гуманітарного знання і освіти, пропагували нацизм в країнах Західної Європи через систему різних зв'язків – економічних, культурних, наукових, як особистих, так і на офіційному державному рівні. Діяльність служб Розенберга мала ідеологічну складову, яку серед іншого також було закладено у підґрунтя майбутньої Другої світової війни та у подальшому – окупаційної політики Третього райху на захоплених ним територіях країн Європи. Джерелознавча актуалізація архівних документальних комплексів служб Розенберга у їхньому взаємозв'язку підкреслює специфіку дослідження німецьких джерел періоду Третього райху та Другої світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: робота виконувалася у зв'язку з плановими науковими темами Інституту історії України НАН України 0117U007397 «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін» та 0121U111226 «Спеціальні галузі історичної науки: дисциплінарний статус та дослідницькі можливості».

Метою дослідження є формування цілісного уявлення про документальні комплекси партійних служб А. Розенберга, створених ним у структурі НСДАП, як джерел з історії діяльності цих служб та їхнього внеску у розвиток і поширення нацистської ідеології у Третьому райху, розв'язання Другої світової війни та здійсненні нацистської окупаційної політики.

При цьому передбачалося розв'язання таких завдань:

- **окреслити** стан наукового опрацювання історіографії проблеми;
- **розглянути** джерелознавчу базу досліджень, провести історико-документознавчу реконструкцію архівних комплексів служб, визначити їхню репрезентативність, висвітлити історію їх формування та місця сучасного зберігання;

- **охарактеризувати** методологічні засади дослідження та специфіку дослідження німецьких документів періоду Другої світової війни;
- **проаналізувати** склад документів архіву Канцелярії Розенберга як центрального зведеного архіву його діяльності як райхсляйтера;
- **простежити** основні факти партійної кар'єри Розенберга як ідеолога націонал-соціалізму, основні передумови її становлення до приходу націонал-соціалістів до влади;
- **розглянути** основні положення ідеологічної доктрини Розенберга як взаємопов'язану систему його поглядів, закладену у основу діяльності служб і завдань щодо виховання нового світогляду та створення нової держави німецької нації;
- **проаналізувати** етапи створення та розвитку Зовнішньополітичного відомства НСДАП, визначити його структуру і функції, мету і завдання;
- **окреслити** склад архівних документів АПА як джерел за напрямами діяльності, політико-ідеологічних концепцій діячів АПА, практичну реалізацію функцій;
- **визначити** структуру і функції Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП як джерел з формування нового світогляду Третього райху, охарактеризувати загальний склад і зміст її документів;
- **проаналізувати** комплекси архівних джерел служб, установ та організацій Служби Уповноваженого у їхньому взаємозв'язку, розкрити їхню джерелознавчу цінність в контексті реалізації завдань із впровадження та поширення впливу ідеології Розенберга;
- **встановити** форми та методи поширення світоглядної концепції Розенберга як Уповноваженого фюрера та її впливу на партійні, громадські та державні структури у Третьому райху;

- **розглянути** ідеологічні аспекти діяльності інших структур Розенберга, що працювали під час Другої світової війни на окупованих нацистами територіях – Міністерства окупованих східних територій і ЕРР, проаналізувати їхні дослідження окупованих територій та використання отриманих даних як джерел для боротьби з більшовизмом, створення антибільшовицької пропаганди та впровадження ідеології націонал-соціалізму;
- **проаналізувати** комплекс документів Міністерства окупованих східних територій як джерел та розкрити ідеологічний аспект його діяльності як цивільної структури окупаційної адміністрації у зв'язку зі Службою Уповноваженого;
- **розглянути**, як служби Розенберга були представлені на Нюрнберзькому процесі, проаналізувати пов'язані з ними матеріали процесу як джерела щодо оцінки злочинів нацизму та зв'язків з націонал-соціалістичною ідеологією;
- **оцінити** джерелознавчий потенціал дослідження документальних джерел партійних служб Розенберга в їхній комплексності та взаємозв'язку, розкрити значення та роль служб у методах і формах поширенні націонал-соціалістичної ідеології;
- **спростувати** стереотипи спрощеної оцінки впливу ідеології Розенберга та його діяльності, а також роботи його служб, окреслити напрями подальших досліджень.

Об'єктом дослідження є партійні служби у структурі НСДАП, якими керував А. Розенберг і діяльність яких мала виражений ідеологічний зміст, передусім АПА, Служби Уповноваженого фюрера, а також пов'язані з ними установи, товариства та організації, які формально не були партійними відомствами, але якими опікувався А. Розенберг.

Предметом дослідження стала джерелознавча та історико-документознавча реконструкція та актуалізація архівних комплексів, що розкривають ідеологічну діяльність служб Розенберга у НСДАП як цілісної

системи документів та оцінка їхнього джерелознавчого значення для історії розвитку діяльності партійних служб райхсляйтера Розенберга у період 1933–1945 рр. у галузі становлення націонал-соціалізму як державної основи Третього райху, розв'язання Другої світової війни та ідеологічної складової окупаційної політики.

Хронологічні межі дослідження обумовлені роками існування партійних служб Розенберга (1933–1945), що включають у себе й період Другої світової війни. Але дослідження містить також стислу історію передумов формування ідеологічних переконань А. Розенберга з 1919 р., коли він познайомився з А. Гітлером і вступив до лав майбутньої НСДАП, що стало початком його політичного шляху до влади, до 1945–1946 рр. включно, коли завершилася політична кар'єра Розенберга й було організовано судовий процес по його справі під час роботи Міжнародного воєнного трибуналу у Нюрнберзі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Третього райху та держав, окупованих нацистами під час Другої світової війни, передусім країн Західної Європи та окуповану частину СРСР. Але до територіальних меж дослідження не входять території з окремим статусом або типом окупаційного режиму – Генеральна Губернія, або до липня 1940 р. – Генерал-губернаторство для окупованих польських земель, і Протекторат Богемії і Моравії (автономна одиниця для етнічних чеських земель у складі Третього райху). На них не поширювалася юрисдикція Міністерства окупованих східних територій і там не діяв ЕРР.

Методологічне підґрунтя. У роботі використано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних методів, які дали змогу виконати завдання, поставлені в дисертації: спеціально-історичні методи – хронологічний, системно-структурний, історико-генетичний, типологічний, аналітичний, а також методи класифікації та інтерпретаційного синтезу документів як джерел, верифікації джерел тощо. Методики порівняльного аналізу використовувалися впродовж усього процесу розгляду діяльності цих

служб та їхніх завдань на різних її етапах та генералізації ідейного контексту для аналізу зв'язку між концепціями А. Розенберга та їх реалізації у діяльності служб, спільних цілей та визначення індивідуальних особливостей документальних джерельних комплексів. Було застосовано методи спеціальних історичних дисциплін – насамперед методик і прийомів історичного документознавства, джерелознавства, архівознавства, археографії, біографістики, бібліографознавства та ін. Особливу увагу було приділено системному підходу, що розглядає комплекси джерел служб як цілісну систему документів, її структуру, схожі функції, сталість та ефективність як пізнавального об'єкта, що дає змогу здійснити синтез знань і отримати нові наукові результати. Тому документи служб Розенберга розглядаються нами як комплекс взаємопов'язаних елементів, які характеризуються інтегративною цілісністю, яку ми бачимо у реалізації націонал-соціалістичної ідеології в її системності, запропонованої Розенбергом, який перебував в центрі цієї системи.

Новизну дослідження визначає той факт, що через зазначену вибірковість у підході до вивчення діяльності служб Розенберга у структурі НСДАП, внеску цих партійних служб у нацистську ідеологію і пропаганду війни, окупаційну політику, як у 1930-х роках, так і під час Другої світової війни та окупації нацистами частини території Європи, ці комплекси документів, як окремо, так і у їхньому взаємозв'язку, їхнього значення як історичних джерел ще не були предметом спеціального комплексного наукового дослідження.

У дослідженні **вперше** розв'язується проблема наукової реконструкції та джерелознавчої актуалізації документальних комплексів партійних служб А. Розенберга у структурі НСДАП, і пов'язаних між собою його ідеологічною концепцією націонал-соціалізму як цілісної системи теоретичних положень і засобів її практичного втілення у зовнішньополітичну та внутрішньополітичну діяльність нацистської держави впродовж її існування в 1933–1945 рр., а також:

- охарактеризовано складові системи політико-ідеологічних поглядів Розенберга як світоглядної доктрини нацизму, її вплив на організацію діяльності його ідеологічних служб, спрямовану на реалізацію ідейного впливу нацизму та підготовку війни та окупації;
- проведено комплексний аналіз складу і змісту комплексів документів служб, визначено їхню високу джерелознавчу репрезентативність, повноту, взаємопов'язаність, компліментарність;
- розкрито структуру та функції цих партійних служб, кадровий склад в контексті аналізу їхньої документальної спадщини, оцінено джерелознавчу значимість як інформаційного потенціалу дослідження діяльності цих служб у різних сферах зовнішньої та внутрішньої політики райху;
- виокремлені методи впливу служб Розенберга на формування колективної свідомості німецького народу через їхню діяльність в галузі культури (література, театр, музика, образотворче мистецтво) і науки (історія та археологія, етнографія тощо), на контроль за системою освіти та ідеологічного виховання у НСДАП;
- визначені напрями розвитку теоретичних засад, їх практичного втілення, внесок співробітників цих служб у розробку різних аспектів реалізації ідейної основи націонал-соціалізму у розв'язанні Другої світової війни;
- спростовані деякі усталені погляди на Розенберга як слабого політика, акцентовано на необхідності подальшого джерелознавчого опрацювання архівних комплексів цих служб для поглиблених досліджень історії націонал-соціалізму та окупаційної політики Третього райху.

Уточнено:

- долю переміщення архівних документів цих служб після Другої світової війни до архівів різних країн, повернення цих документальних

- комплексів до Федерального архіву Німеччини та сучасний стан опрацювання;
- основні положення націонал-соціалістичної ідеології Розенберга, що були взяті за основу його партійними службами для реалізації їхніх функцій і побудови нової народної німецької спільноти та формулювання ролі Третього райху як політико-світоглядної держави, що претендувала на панування, передусім у Європі;
  - зміст ідеологічних функцій цих служб в галузі боротьби з ворогами націонал-соціалізму та формування джерельної бази досліджень єврейства, масонства, більшовизму, інших ідеологічних течій;
  - окремі ідеологічні аспекти діяльності ЕРР та Міністерства окупованих східних територій, їхній зв'язок з партійними службами Розенберга;
  - відсутність чіткого формулювання у діяльності Міжнародного воєнного трибуналу оцінок злочину у галузі культури як знищення національної пам'яті народів та їхньої історичної спадщини.

В основі **джерельної бази** дослідження – документи Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv), передусім, фондів NS 8 («Kanzlei Rosenberg», або «Канцелярія Розенберга»), NS 15 (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, або «Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП») NS 30 («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg», або «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга») та NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP, або «Зовнішньополітичне відомство НСДАП»), R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, або «Міністерство окупованих східних територій»). Як джерела залучалися також документи, що зберігаються у складі фондів інших установ Третього райху, зокрема фондів NS 18 (Reichspropagandaleiter der NSDAP, або «Керівник пропаганди НСДАП»), NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS, або «Особистий штаб райхсфюрера СС»), R 43 (Reichskanzlei, або «Імперська канцелярія»), R 55 (Reichsministerium für

Volksaufklärung und Propaganda, або «Імперське міністерство народної просвіти і пропаганди»), R 58 (Reichssicherheitshauptamt, або «Головне відомство імперської безпеки») та ін.

Після війни більша частина документів служб Розенберга була розосереджена по архівах різних країн, але нині вони зберігаються в Федеральному архіві Німеччини. Як джерела використовувалися також матеріали ЦДАВО України, зокрема, фонду 3676 («Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей») і окремі документи Національного архіву США ⁴, а саме документи Американської комісії з охорони та порятунку мистецьких та історичних пам'яток у районах військових дій (комісія Робертса) (American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historical Monuments in War Areas (The Roberts Commission) та ін. Також залучалися опубліковані джерела, довідкові й енциклопедичні видання. Як оповідні джерела використано щоденники та мемуари, публікації праць як самого А. Розенберга, так співробітників його служб, що займалися ідеологією і пропагандою, у тому числі й післявоєнного часу.

Практичне значення одержаних результатів не лише є внеском у розвиток історичного документознавства і джерелознавства, воно полягає у тому, що вони відкривають широкі можливості подальшого вивчення історії Третього райху, ідеології нацизму, її впровадження, поширення та наслідків із залученням великого масиву нових джерел. Матеріали дослідження і його результати можуть бути використані у наукових студіях історії передумов та реалій Другої світової війни, нацистської окупації, у підготовці узагальнюючих праць з історичних дисциплін, дослідженні різних аспектів соціальної історії, культурології тощо, лекцій та практичних занять, курсових і дипломних робіт, спецкурсів у різних навчальних закладах тощо. Практичні

---

⁴ Повна назва: «Національне управління архівів та документації» «The National Archives and Records Administration (NARA)), скорочена: «National Archives» («Національні архіви»).

результати можуть бути використані у архівній та бібліотечній діяльності, окремих галузях історичного документознавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом багаторічних наукових досліджень автора з історії предмету дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення, висновки, викладені в ній, належать авторові. Публікації за темою дисертації є одноосібними і складаються з 26-ти опублікованих у фахових виданнях праць (з них дві написані у співавторстві).

Апробація матеріалів дисертації здійснена шляхом оприлюднення її основних положень і висновків на таких міжнародних та всеукраїнських конференціях, серед яких основними є такі:

III Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеський національний морський університет, Одеса, 15–16 квітня 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Формування національного інформаційного простору» (НБУВ, Київ, 4–6 жовтня 2016 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Історія музейництва України першої половини ХХ ст.: Втрати та здобутки» (до 100-річчя заснування Української академії наук) (Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національний художній музей України, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Український комітет Міжнародної ради музеїв (ICOM України), Київ, 5–6 лютого 2018 р.); Науково-методичний семінар з історії археології та мистецтвознавства України (секція археології і давнього мистецтва ICOM України, Інститут археології НАН України, 13 квітня 2018 р.); V-й Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякденність: візії та смисли»: Образ радянського: конструкція, міфологія, візуальні рамки» (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 4–5 квітня 2019 р.); Друга світова війна та питання реституції культурних цінностей; Українсько-німецький колоквиум з питань

історії документа з колекції Софійського собору) (Київ, 30 травня 2019 р.); Konferencja "Niszczenie i ratowanie dziedzictwa kulturowego oraz ich wpływ na tożsamość społeczną" (Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk, 12 червня 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації» (НБУВ, Київ, 6–8 жовтня 2020 р.); До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського: Міжнародна наукова конференція (Інститут сходознавства НАНУ–НБУВ, Київ, 19–20 жовтня 2021); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями» (НБУВ, Київ, 5–7 жовтня 2021 р.); ІХ Міжнародна наукова конференція «Історія археології: охорона культурної спадщини та регламентація досліджень» (Інститут археології Національної академії наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, Національний заповідник Києво-Печерська лавра, Київ–Львів, 6–7 жовтня 2022 р.) та ін.

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 44 публікаціях, з них 24 статті опубліковані у фахових виданнях України (у т. ч. п'ять – у виданнях, що індексуються у Web of Science та Scopus); дев'ять додатково відображають результати дослідження, серед яких одна монографія (у двох частинах), один довідник-покажчик документів, одна публікація документів; вісім – засвідчують апробацію матеріалів дослідження на конференціях. Дві публікації є закордонними.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, п'яти розділів із 17 підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури (568 позицій). Виклад основного матеріалу обіймає 443 с., загальний обсяг праці складає 538 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми

Історіографія історії націонал-соціалізму, розв'язання війни та окупації в багатоаспектних вимірах Другої світової війни на сьогодні складається з великого кола монографій, статей, публікацій документів, самостійних електронних ресурсів і має розвинуту структуру напрямів досліджень ідеології націонал-соціалізму, Другої світової війни та окупаційної політики Третього райху. Розглядаються питання зародження та впровадження націонал-соціалістичного світогляду, його ідеологічного та політичного змісту, реалізації расової теорії і методів управління колективною свідомістю, передусім, німецького народу, всебічної експлуатації окупованих територій, пограбування культурних цінностей тощо.

Альфред Розенберг у подібних дослідженнях нерідко згадується як головний ідеолог нацистської Німеччини, за визнанням самого Адольфа Гітлера. Його ідеологія у наукових дослідженнях зазвичай пов'язується зі створенням та розвитком основних постулатів нацизму – антисемітизму в його основних проявах (економічний, біологічний, соціопсихологічний (ксенофобія) та в світлі нацистської ідеї щодо єврейського світового контролю, передусім фінансового, а також расизму, ідеології панування нордичної раси у світі в багатьох аспектах (філософському, політичному, історичному, мистецькому, правовому, релігійному тощо). Саме розвиток цієї ідеології та реалізація її у житті німецької держави призвели до Другої світової війни та спричинили її катастрофічні наслідки.

Але не так часто розглядалася сама структура та системність ідеології Розенберга, яка була ширшою за основні постулати расової теорії, що зароджувалася набагато раніше 20-30-х років ХХ ст. – ще з ХІХ ст., а саме як і коли вона набула системності задля формування світогляду німецького

народу як вищої раси (арійської та нордичної⁵) та представляла Третій райх як «народну німецьку державу». Ці засади, методи і форми впровадження ідейної основи ідеології Розенберга, не лише у внутрішньополітичну сферу держави, передусім у науку, культуру, освіту, а й у зовнішньополітичну діяльність, реалізовувались через створені Розенбергом з цією метою служби в складі НСДАП. Тому в цій дисертації ми розглядаємо саме цей аспект історії націонал-соціалізму, й окреслимо коло відповідної історіографії проблеми.

Особистість райхсляйтера Альфреда Розенберга розглядається як центральний елемент створеної ним ідеологічної доктрини націонал-соціалізму, що значною мірою визначило теоретичні засади та напрями діяльності його служб у НСДАП. Тому не можна обійти увагою дослідження, пов'язаних з ім'ям самого Альфреда Розенберга як ідеолога нацизму та з його партійною кар'єрою, незважаючи на те, що багато з них мають популярний, нарисовий або історико-публіцистичний характер. Хоча вважається, що цей аспект історії вивчений, але й досі нема однозначних, вичерпних відповідей на актуальні питання щодо створеної Розенбергом ідеологічної системи, включаючи діяльність його служб. Важливо врахувати, що багато джерел тривалий час були фактично недоступні для українських дослідників, як, до речі, і для західних істориків. Тому політичний момент характеристики Другої світової війни як світової катастрофи визначив наявність великої кількості праць, поєднаних висвітленням окремих фактів біографії Розенберга в контексті політичного життя, в світлі його расової теорії, передусім, антисемітизму. Розробленість цих питань в історіографії нацизму визначає й те, що ці питання в нашій дисертації розглядаються лише в цілому.

---

⁵ Ці два терміни близькі між собою і обидва пов'язані з псевдонауковими теоріями XIX–першої половини XX ст. про походження деяких європейських народів. «Арійська раса» асоціювалася з індоєвропейцями, «нордична» – з групою народів Західної і Північної Європи, з центром у Німеччині, й вони вважалися «вищими». У поглядах Розенберга більше фігурує нордична раса, оскільки він розвивав ідею «нордичної спільноти» і німців розглядав як нащадків нордичної, вищої раси. Більше див. у наступному розділі.

Також ми не ставимо завданням усебічно дослідити всі біографічні аспекти та події життя А. Розенберга, всю систему його ідейних поглядів, що вже було здійснено різними вченими. У дисертації його біографія висвітлюється лише в загальних рисах, коли це безпосередньо стосується об'єкта і предмета дослідження та потребує розкриття напрямів діяльності партійних служб А. Розенберга з метою встановлення репрезентативності джерельної бази та її подальших досліджень. Це дає змогу поглиблено охарактеризувати комплекс питань, актуальних для історичної науки, проаналізувати засади щодо твердження про незначний вплив А. Розенберга на політичний аспект розвитку Німеччини з урахуванням встановлення «політичного абсолютизму» фюрера в Третьюму райху. Охарактеризувати вплив діяльності А. Розенберга як керівника ідеологічних служб у НСДАП і розвиток ним та його службами теоретичних засад націонал-соціалізму, ефективність впровадження ідеологічних настанов у практичній діяльності НСДАП та у державних структурах можливо лише після аналізу джерельної бази.

Відомо, що після приходу націонал-соціалістів до влади відбувалося швидке зрощення партійних і державних структур на засадах нової ідеології. Тому історіографія проблеми потребує загального розгляду партійної та політичної кар'єри А. Розенберга, структури його ідеології як комплексної системи та принципів її практичного впровадження у практику діяльності як у Третьюму райху, так і на окупованих територіях.

Історіографія проблеми містить кілька напрямів, пов'язаних із розробкою основних положень його ідеологічної системи, фактів партійної біографії, конкретної діяльності його служб та їхніх співробітників, а також з публікаціями, що висвітлюють архіви цих служб та їхні роботи ідеологічного змісту. Також при аналізі історіографії особлива увага приділяється нами джерельній базі, покладеній в основу цих наукових праць, в світлі того, які документи служб Розенберга і в якому обсязі залучалися авторами цих наукових публікацій як джерела. Розгляд історіографії має такі складові:

- загальні біографічні дослідження ідеології Розенберга та його політичної кар'єри, де є інформація про служби Розенберга в НСДАП;
- становлення філософських та ідейних витоків ідеології Розенберга в аспектах расової теорії і нордичної концепції, містичних та езотеричних уявлень щодо міфу крові, міфу раси та його праці «Міф ХХ століття»;
- окремі аспекти ідеології Розенберга (філософський, політичний, історичний, мистецтвознавчий, правовий, релігійний тощо);
- історія Зовнішньополітичного відомства НСДАП, його функцій та ефективності діяльності в питаннях впровадження націонал-соціалістичних ідей;
- історія Служби Уповноваженого фюрера та її внутрішніх структур, створення окремих установ і партійного університету із назвою «Вища школа»;
- ідеологічні аспекти діяльності Міністерства окупованих східних територій, діяльності ЕРР як структур, які реалізовували політику ідеологічної війни, їхній зв'язок зі іншими службами Розенберга як Уповноваженого фюрера;
- дослідження деяких аспектів історії окупації відповідно до проблематики дисертації.

У першому розділі подається загальна характеристика найбільш важливих публікацій, у яких висвітлюються питання діяльності Розенберга та його служб. Докладніше історіографічні аспекти розглянуто у відповідних розділах дисертації, що є, на наш погляд, найбільш результативним для розкриття теми.

Дослідження ідеології націонал-соціалізму і постаті Альфреда Розенберга

Серед досліджень становлення та розвитку ідеології націонал-соціалізму є немало біографічних студій, у яких увагу зосереджено на політичному житті А. Розенберга, проте, на думку багатьох дослідників,

єдиної, прийнятої усіма концепції НСДАП не існувало, і багато провідних партійних функціонерів сприймали її по-різному, в залежності від поставлених завдань. Водночас питання про діяльність партійних служб НСДАП, створених і очолюваних Розенбергом в історіографії висвітлюється мало, оскільки увага приділялася, переважно, боротьбі самого Розенберга в політичному середовищі, його політичній кар'єрі, ідеологічним поглядам (передусім, питанням оцінки ідеологічної складової його «Міфу ХХ ст.» та інших праць), які розглядаються як ідеологічні засади націонал-соціалізму.

Як вже згадувалося, ідеологія націонал-соціалізму має надзвичайно велику зарубіжну та вітчизняну історіографію. Однак у цій дисертації розгляд наукової літератури щодо ідеології нацизму обмежений предметом дослідження, в межах якого також є й аспекти світоглядної ідеології, яка визначила створення та діяльність партійних служб Розенберга до Другої світової війни та у період окупації. Хоча вона є органічною часткою нацистської ідеології в цілому, але вона мала свою специфіку, яка не завжди відповідає уявленням Гітлера та його оточення.

Життя та діяльність Альфреда Розенберга як партійного функціонера і державного діяча нацистської Німеччини, одного із засновників та ідеологів НСДАП, вивчалися різними вченими, однак його особистість та наслідки діяльності й досі є предметом аналізу та дискусій серед дослідників Другої світової війни.

Одним із перших дослідників ідеології А. Розенберга був Альберт Чандлер. Його праця «Нацистський міф Розенберга» («Rosenberg's Nazi myth») [401] вперше була опублікована в 1945 р. Вона містить короткий виклад книги «Міф ХХ століття» та критичний огляд усіх основних тем з посиланнями на номери сторінок у книзі Розенберга німецькою мовою, але без цитування. Праця А. Чандлера була написана ще до капітуляції нацистської Німеччини в травні 1945 р., тому у ній мало інформації про самого Розенберга як нациста. Згодом вийшло кілька таких праць, які були розраховані на масового читача, або мали науково-популярний характер, без

грунтового використання німецьких архівів періоду націонал-соціалізму. Такі праці в цій дисертації нами не розглядаються.

Грунтовні біографічні дослідження особи Розенберга як ідеолога націонал-соціалізму почали з'являтися в 70-х роках ХХ ст. Одним з перших ґрунтовне дослідження підготував Роберт Сесіл, який видав у 1973 р. у Нью-Йорку книгу «Міф про панівну расу: Альфред Розенберг і нацистська ідеологія» («The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology»). Предметом цього дослідження був вплив А. Розенберга на нацистську ідеологію [400]. Автор послідовно розглядає політичну боротьбу Розенберга, його ідеологічні теорії та крах міфу про панівну расу. Праця структурована за віхами біографії і має розділи, присвячені ідеології. Наприклад: «Нацистська ідеологія та єврейська конспірологія»; «Розенберг та релігія»; «Освіта і виховання молоді» тощо. Приділено увагу діяльності Розенберга як Уповноваженого фюрера, в окремому розділі розглянуто нацистську зовнішню політику з акцентом на його дипломатичну «боротьбу за Англію», є розділ «Розенберг та ідеологічна війна» тощо. У цій роботі використана широка джерельна база, наведено цікаві факти біографії, а також окремі спостереження, які дають змогу розкрити особистість райхсляйтера, його відносини з керівниками партії та Гітлером. Але діяльність партійних служб Розенберга не була об'єктом розгляду. Значний хронологічний відрізок часу, пов'язаний з окупацією, залишився поза межами його дослідження. Бібліографія публікації містить основні праці Розенберга, деякі роботи його служб, післявоєнні спогади їхніх співробітників, опубліковані документи, передусім, Міністерства закордонних справ Німеччини, серед архівних джерел – німецькі документи періоду нацизму, вивезені до США, матеріали Нюрнберзького процесу тощо, а також кілька справ з Федерального архіву Німеччини (Кобленц), де були документи Канцелярії Розенберга, та Центру сучасної єврейської документації в Парижі.

Серед відомих дослідників діяльності А. Розенберга можна назвати Андреаса Молау, який у праці «Альфред Розенберг. Ідеологія націонал-

соціалізму: політична біографія» («Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus: eine politische Biografie») (1993) розглядав його діяльність у світлі політичної біографії та поглядів, і виклав свою характеристику його як ідеолога та ступінь його впливу, який Молау вважав досить значним [466]. Хоча його й критикували як «апологета Розенберга», оскільки сам Молау у той час дотримувався праворадикальних поглядів, його праця містить факти біографії та загальну оцінку його діяльності.

Серед досліджень, де представлено історіографію щодо політичного та ідеологічного портрета Розенберга, варто назвати фундаментальну монографію німецького вченого та біографіста Розенберга Ернста Піпера «Альфред Розенберг: головний ідеолог Гітлера» («Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe») (2005) [476], у якій викладено його найповнішу на сьогодні біографію, написану із залученням значної кількості архівних джерел. Серед них були також і документи Канцелярії Розенберга, АПА, Служби Уповноваженого та ЕРР, але вибірково, комплексно та у їхньому взаємозв'язку вони у цій публікації не розглядаються. Автор у загальних рисах висвітлює політичну діяльність А. Розенберга як Уповноваженого фюрера, керівника АПА, міністра окупованих східних територій, простежує розвиток його ідеологічних поглядів, характеризує їхній вплив на підготовку війни, а також висвітлює ідеологічні засади окупаційної політики та практичний бік реалізації ідеологічних принципів Розенберга у грабіжницькій діяльності на території СРСР під час Другої світової війни [476, S. 486–508]. Е. Піпер підготував і повну бібліографію публікацій А. Розенберга, іменний покажчик та науково-довідковий апарат. Переоцінити значення цієї роботи неможливо з погляду її ґрунтовності як історико-біографічного джерела. У подальшому викладені в монографії Е. Піпера положення вплинули на праці інших дослідників біографії та ідейних поглядів А. Розенберга. Але окремої уваги предмету цієї дисертаційної роботи у Е. Піпера не приділялося.

Варто віддати належне також і ґрунтовній праці Райнгарда Больмуса «Відомство Розенберга та його противники: Дослідження боротьби за владу в націонал-соціалістичній системі правління» («Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem») (1970, 2006) [392]. В центрі уваги дослідника – Служба Уповноваженого фюрера, її місце в НСДАП, зв'язки з іншими відомствами Розенберга та управліннями НСДАП. Р. Больмус також склав повний список підрозділів у складі Служби Уповноваженого й установ, що були підпорядковані йому як райхсляйтеру, підготував науково-довідковий апарат, важливий для вивчення діяльності цих служб та їхнього значення. Але він використовував документи партійних служб Розенберга без архівознавчого і джерелознавчого аналізу, і він не мав можливості залучити документи, що зберігалися у Німецькій Демократичній Республіці (НДР). Питання створення Вищої школи як партійного університету Р. Больмус розглянув в окремій статті [393].

Серед найновіших публікацій, присвячених А. Розенбергові, слід назвати книгу Ф. Коопа «Альфред Розенберг: піонер Голокосту – біографія» («Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust – eine Biographie») (2019) [446], написану із залученням великої кількості архівних джерел, в тому числі й документів служб Розенберга з Федерального архіву Німеччини. Але серед них, здебільшого, листування Розенберга з різними партійними і державними діячами, його праці, статті тощо, огляду загальної джерельної бази, як й її аналізу, у дослідженні немає.

Серед наукових публікацій, написаних із залученням документів Канцелярії Розенберга та Служби Уповноваженого також є дослідження життя і діяльності деяких співробітників його служб, наприклад, археологів, істориків, архівістів, етнологів, музикознавців та ін. Серед авторів цих праць: Г. Шьобель, який досліджував біографію Ганса Райнерта (Hans Reinerth) [486], Д. Модль – археолога Вальтера Модріяна (Walter Modrijan), Г.-Ю. Пріамус – Альфреда Меєра (Alfred Meyer) [480], Екегард Геншке – кількох прибічників Розенберга із сфери освіти: «Еліта Розенберга та їхнє

життя у спогадах: академіки» («Rosenbergs Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 1945») [427]⁶, М. Мунке – Георга Ляйббрандта (Georg Leibbrandt) [469]. Слід також назвати монографію Ш. Лера «Майже забута «східна місія»: німецькі архівісти у Генеральному губернаторстві та Райхскомісаріаті «Україна» («Ein fast vergessener «Osteinsatz». Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine»), де серед іншого висвітлюється діяльність архівіста Вольфганга Моммзена (Wolfgang Mommsen), який деякий час офіційно працював на окупованій території СРСР при ЕРР, представляючи інтереси Служби Уповноваженого [456], а також книгу М. Кюн-Людвіг про життя і діяльність Йоганесса Поля (Johannes Pohl), який був спеціалістом з юдаїки та гебраїки, працював в Інституті єврейського питання та на окупованій території СРСР при ЕРР [451]. Опубліковані донесення Вернера Кьоппена (Werner Körpen), секретаря Розенберга, який був зв'язковим а у ставці Гітлера [428] та ін. Ознайомлення з цими працями дає змогу з'ясувати роль представників цих служб у ідеологічній політиці, а серед джерел, які використовувалися авторами – здебільшого офіційне листування зазначених осіб, яке є у складі фондів служб Розенберга у Федеральному архіві Німеччини.

Певний зв'язок з нашою темою має праця Майкла Бьорлі «Німеччина повертається на у бік сходу. Дослідження Сходу у Третньому райху» («Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich») (1988, 2001) [398], хоча питання досліджень службами Розенберга окупованих територій СРСР окремо не розглядається, і основна увага приділена Польщі, але ця праця дає змогу визначити певні акценти в розробці питань наукових напрямів діяльності служб Розенберга.

В історіографії питання певне місце посідають дослідження російських білоемігрантських коренів ідеології нацизму Розенберга та Гітлера, передусім

---

⁶ Тут щодо виразу «життя у спогадах» («Nachleben») треба розуміти: «у спогадах нащадків», вже після смерті особи, дослівно українською мовою не перекладається.

у працях Йоганнеса Баура «Російська колонія в Мюнхені 1900–1945: німецько-російські відносини в 20 ст.» («Die russische Kolonie in München 1900–1945: Deutsch-russische Beziehungen im 20. Jahrhundert» (1988) [384] та Майкла Келлога «Російське коріння нацизму: Біла еміграція та виникнення націонал-соціалізму, 1917–1945» («The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945» (2006) [443]. В останній ґрунтовно розглядаються відносини молодого Розенберга з колами емігрантів-монархістів (де були поширені й антисемітські погляди), від співпраці з якими він відмовився, тому що вони виступали за реставрацію «єдиної» монархії» [443, S. 272–280]. Аспекти взаємозв'язку «російського питання» і Третього райху досліджував також С. Дрожжин [265].

Багато уваги дослідники приділяли расовій теорії, опрацьованій Розенбергом, і менше – системності його ідеологічної концепції як цілісної системи, де велику роль відігравало ідеологічне значення науки, культури, філософії, права, і яка базувалася, серед іншого, на деяких принципах та правових засадах побудови Третього райху, але при цьому була орієнтована на територіальну експансію. Аналізуючи вплив Розенберга, деякі дослідники диктатури та фюрерського абсолютизму Гітлера, такі як М. Бросцат [245], Т. Мейсон та Дж. Каплан [463], А. Буллок [397], підкреслювали обмеженість спроможності політичної діяльності партійних функціонерів.

Певні аспекти формування моделі німецької культури Розенберга досліджували С. Гроховіна та К. Концька на прикладі створеного Розенбергом «Союзу боротьби за німецьку культуру» (1928–1934), функції та кадри якого перейшли до Служби Уповноваженого фюрера [420]. Це питання частково розглядали також Е. Піпер та Р. Больмус у своїх вищезазначених працях.

Певний інтерес становлять публікації про витоки містичної складової міфології крові, якої дотримувався й А. Розенберг, і зв'язок магічних вірувань, окультизму в НСДАП та переконань А. Розенберга у місії націонал-соціалізму, які були висвітлені в концепції «Міфу ХХ ст.». Так, у роботі К.-Е.

Берша «Політична релігія націонал-соціалізму» («Die politische Religion des Nationalsozialismus») (2002) [382] основну увагу приділено дослідженню ролі містичних та релігійних вірувань в ідеології становлення націонал-соціалізму та розвиткові ідей засновників руху та вищого партійного керівництва (Дітріха Еккарта, Йозефа Гьобельса, Альфреда Розенберга та Адольфа Гітлера). Одним із спеціальних досліджень товариства «Туле» (Thule), що передувало націонал-соціалістичному рухові, є праця «Товариство Туле: Легенда – Міф – Реальність» («Die Thule Gesellschaft: Legende – Mythos – Wirklichkeit») (1994) Детлефа Розе [483], де автор зробив спробу об'єктивно оцінити діяльність цього товариства в історичному контексті.

Увагу вчених привертає також діяльність організації «Спадщина предків» (Ahnenerbe), зокрема, в галузі створення нової техніки до і під час війни, різних наукових досліджень, пошуків історичних коренів нордичної раси та археологічних розкопок у пошуках артефактів готської культури; особливостей арійської й нордичної крові, а також психологічних досліджень можливостей мозку, що, серед іншого, призвело до експериментів з військовополоненими та в'язнями концтаборів. І досі деякі подібні праці мають певне історіографічне значення, але їхній переважно популярний характер не дозволяє визнати участь у цьому самого Розенберга, який, хоча й конкурував з цим товариством у питаннях досліджень давньої історії, але не брав участі у його створенні та діяльності. Засади діяльності «Аненербе» висвітлені у працях, присвячених окультній складовій нацистської ідеології. Зокрема, В. В. Цибулькін та І. П. Лисюк опублікували дослідження «СС-Аненербе: розсекречені файли» (2010) [368], а А. Васильченко – значну за обсягом компілятивну працю «Окультный миф III Рейха» («Окультний міф III Рейху») (2008) [250], де було представлено фактичний матеріал з опублікованих німецькими вченими праць, присвячених «Спадщині предків» та основну увагу приділено Г. Гімлеру. А. Васильченко наводить бібліографічний список німецькомовних досліджень товариства. Але категоричність автора в оцінках фактів його політичної боротьби, у тому

числі й зі службами Розенберга та його організаціями, захоплення деталями міжособистісних стосунків, відсутність посилань на документи нівелює науковий рівень дослідження. Участь А. Розенберга в цій організації документально не підтверджується, навпаки, його служби розвивали паралельні дослідження в галузі давньої історії, мистецтва, германістики, мовознавства, народної музики, класичної філології, культури тощо. Загалом на тему діяльності товариств «Туле» та «Аненербе» написано не одну працю, але все ж таки основними фігурантами у них були А. Гітлер та Г. Гімmlер і розгляд пов'язаних з ними містичних теорій [538].

В історіографії, крім діяльності «Туле», висвітлюється й діяльність товариства «Германенорден» («Германский орден», Germanenorden). З їхньої ідеології виросла містична складова історії нордичної раси та концепція нордичної крові Розенберга, що містить «світло нордичної душі», яке передавалося поколіннями, а також побудови держави на засадах воєнного союзу, оскільки Розенберг був переконаний у необхідності створення окремої, політичної релігії німецької нації, яка б була альтернативною римокатолицтву та протестантизму. Ідея цієї релігії ґрунтувалася на засадах германської міфології та відповідала поглядам тодішнього німецького суспільства, і була покликана створити націонал-соціалістичну релігію на чолі з фюрером [475; 489]. Детальніше щодо йдеться у другому розділі дисертації.

Зазначені праці написані в популярній формі, але їхнє значення полягає в тому, що в них узагальнено інформацію, яка дозволяє побачити А. Розенберга в цьому середовищі, а також розкрити напрями діяльності цих товариств, які були також пов'язані з дослідженнями історії й конкурували із службами Розенберга. Праці самого Розенберга свідчать про те, що містична складова його свідомості, яка сформувалася під впливом «Туле», впливала на його концепцію походження та сили нордичної раси, містичної складової крові та її міфологічних героїв.

В українській історіографії націонал-соціалізму немає праць, безпосередньо присвячених Розенбергові як ідеологу та його партійним службам. Кілька статей українських істориків містить характеристику окремих аспектів ідеології націонал-соціалізму, яку прямо або опосередковано пов'язують з постаттю Розенберга, але при цьому автори використовують вузьку джерельну базу або обирають вузький аспект тематики, яка добре розроблена в історіографії, часто спираючись на вже опубліковані джерела, наприклад, на опубліковані праці самого Розенберга, різні документи нацистських державних структур, вже опубліковані у різних документальних збірниках тощо. Вони нечасто залучають архівні документи безпосередньо з Федерального архіву Німеччини, серед яких – документи служб Розенберга у НСДАП. Але вони мають певне значення для предмету нашого дослідження, тому що у них так чи інакше згадується А. Розенберг, або пов'язані з ним аспекти його партійної діяльності, у тому числі ті, що стосуються становлення НСДАП та ідеології. Серед них можна назвати статті О. Захарченка [272], який приділяє увагу расовій теорії націонал-соціалізму, С. Дмитрашко та М. Мілової [262–263; 328], які розглядали концепції політичного міфу нацизму та фашизму, О. Шевченка [370], який аналізує критерії розвитку ідеології націонал-соціалізму та тоталітарного режиму в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., та багатьох інших. Зазначені статті можуть становити інтерес для інших наук, зокрема філософії, політології, етнології тощо.

Серед російських видань, у яких розкривається ідеологія саме А. Розенберга, її витоки та наслідки, що стосуються предмета нашого дослідження, варто згадати статтю С. Гурульова «Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге» (2006) [257], де він вказує на брак джерельної інформації для остаточного висновку про ідеологічні засади А. Розенберга та його погляди, але автор не мав доступу до відповідних архівних матеріалів, як і більшість інших російських авторів, роботи яких свідчать про вузьку джерельну базу, і тому не були включені нами до історіографії теми нашого

дослідження. Російські історики нерідко згадують А. Розенберга в публікаціях, присвячених ідеології нацизму в цілому [235], але, здебільшого, у світлі аспектів нацистської ідеології НСДАП [234, 313], або ж, у публікаціях широкого, загального характеру як міністра окупованих східних територій. Ім'я Розенберга нерідко зустрічається в популярних виданнях, де їхні автори компілятивно використовують обмежену інформацію з опублікованих джерел, без посилань, що означає неможливість верифікації фактів, а відповідно й довіри до узагальнень авторів. Значну частину становлять популярні публікації, розраховані на масового читача, що пропагують «розтиражований образ» нацизму та Розенберга, і тому не мають наукової цінності ⁷.

Вивчення діяльності партійних служб Розенберга

Діяльність Зовнішньополітичного відомства НСДАП вже неодноразово привертала увагу як зарубіжних, так і українських дослідників у зв'язку з актуальністю питання підготовки Другої світової війни в зовнішній політиці Німеччини, де АПА було відведено помітну роль, хоча це була не єдина структура, що відповідала за стан зовнішньої політики Німеччини. Але вивчення цього питання значною мірою залежало від обмеженого доступу до архівів для широкого кола дослідників протягом тривалого часу після завершення війни. Крім цього, багато праць мають оглядовий характер і часто є переказом інформації публікацій попередників із власною інтерпретацією. Можна назвати лише кілька з них, що висвітлюють історію політичної кар'єри Розенберга на тлі його біографії і приділяють увагу питанню діяльності АПА. Серед них – вже згадані праці Е. Піпера «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера» (2005) [476], Р. Больмуса «Відомство Розенберга та його противники» (2006) [392], Р. Сесіля «Міф про пануючу

---

⁷ Прикладом можуть бути численні публікації вже згаданого А. Васильченка та К. Залеського, за винятком їх публікацій довідкового змісту.

расу» (1973) [400], де частково висвітлюються окремі факти діяльності АПА, в тому числі й на основі його документів.

Серед спеціальних досліджень зовнішньополітичної діяльності Німеччини та ролі НСДАП, у яких ідеться також про окремі аспекти діяльності АПА, можна назвати, передусім, праці Г.-А. Якобсена «Націонал-соціалістична зовнішня політика: 1933–1938» («Nationalsozialistische Außenpolitik: 1933–1938») (1968) [432], а також Е. Каліка «Без маски: таємні переговори Гітлера-Брейтинга» («Ohne Maske: Hitler-Breiting Geheimgespraechе») (1968) [399]. Варто згадати також книгу Акселя Куна «Зовнішньополітична програма Гітлера: становлення та розвиток, 1919–1939» («Hitlers außenpolitisches Programm: Entstehung und Entwicklung», 1919–1939) (1970) [450]. Дослідники розглядають різні політичні вектори цієї політики, у тому числі приділяють увагу А. Розенбергові, однак сам архів АПА ними використовувався дуже фрагментарно, натомість в основі джерельної бази, в основному, документи Міністерства закордонних справ Німеччини, що негативно впливає на об'єктивну оцінку діяльності АПА.

Спеціальне ґрунтовне дослідження АПА представлено працями фінського вченого Сеппо Куусісто, передусім, його публікацією про роль Розенберга і АПА у зовнішній політиці: «Альфред Розенберг у націонал-соціалістичній зовнішній політиці, 1933–1939» («Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933–1939») (1984) [455]. Автор залучив значну кількість документів, переважно з архіву НСДАП та Канцелярії Розенберга, та документи АПА, крім того, він проаналізував тогочасну німецьку історіографію теми. С. Куусісто детально розкриває, передусім, торговельно-економічний напрям діяльності АПА та відзначає його вагомий внесок у її розвиток в контексті підготовки до війни на першому етапі існування АПА, сприяння економічному зростанню та зміцненню збройних сил, що іноді мало більший ефект, ніж зусилля Міністерства закордонних справ. Він досить високо оцінює діяльність Розенберга в цій сфері та відзначає активну протидію йому Ріббентропа, Бормана та ін.

Іншим ґрунтовним дослідженням розвитку ідеології націонал-соціалізму в світлі майбутньої політики Німеччини в Європі в 30-х роках ХХ ст. є праця Валентина Буханова («Гітлерівський “новий порядок» у Європі та його крах (1933–1945)» (2013) [247]. Це об’єднане перевидання двох його праць за різні роки, підготовлених на широкій джерельній базі, переважно на документах Канцелярії Розенберга та працях теоретиків АПА, наприклад, Вернера Дайца. Автор зосередив свою увагу на розвиткові політико-економічної теорії об’єднаної Європи та використав значний документальний матеріал, який на момент дослідження ще зберігався у Центральному державному архіві НДР (Потсдам). Після об’єднання Німеччини зібрання цього архіву увійшли до складу її Федерального архіву. Серед іншого дослідник приділив значну увагу й зовнішньополітичній концепції НСДАП та її ідеологам, які працювали у АПА, акцентуючи на політико-економічних концепціях В. Дайца, які стали частиною ідеології націонал-соціалізму, що було висвітлено в історіографії вперше. Дослідження В. Буханова фактично розкриває питання розробки концепції європеїзму – сукупності націонал-соціалістичних ідеологічних, економічних і зовнішньополітичних засад, які мали б відіграти в Європі об’єднуючу роль. Він вважає, що існувала ціла «імперія А. Розенберга», до якої входять всі його служби, протиставляючи її «імперіям» Гіммлера, Гьобельса, Бормана. Крім теоретичних досліджень В. Дайца, згадуються імена Г. Ляйбрандта та А. Шікеданца, простежуються ідеологічні засади та принципи діяльності АПА, які змінювались протягом 1930-х – початку 1940-х рр. В. Буханов розглядає концепцію європейської зовнішньополітичної діяльності націонал-соціалізму, яку свого часу пропонував Розенберг стосовно принципів європейської економічної політики у Європі, окреслює сферу його інтересів, повноважень, розвиток націонал-соціалістичних ідей у діяльності партійних служб Розенберга, передусім щодо «нового європейського порядку» (точніше «нового європейського єднання») і біополітики, що базуються на концепції «біологічної субстанції», народної психології, народного імперіалізму. Хоча

В. Буханов активно використовував документи служб Розенберга, але багато питань діяльності цього відомства та інших залишилися поза увагою дослідника через недоступність для нього німецьких архівів у ФРН. У підсумку В. Буханов вважає, що реалізація ідеологічної теорії Розенберга зазнала невдачі через політичні інтриги в Третньому райху.

Характерною особливістю досліджень, що стосуються АПА, є те, що в їхньому центрі знову ж таки перебувала постать Розенберга, при цьому діяльність АПА як ідеологічної структури не вивчалась, а документи його архіву залучалися вибірково. Загалом, за винятком досліджень В. Буханова, в історіографії переважає однобічний розгляд діяльності А. Розенберга як маловпливового політика та обмежені уявлення щодо його внеску у розвиток ідеології нацизму на зовнішньополітичній арені, напрями діяльності його служб згадуються побіжно, що веде до стереотипної оцінки ролі А. Розенберга, який постійно боровся за розширення повноважень, хоча не завжди їх отримував. Значенню діяльності апарату АПА і його співробітників не приділялося належної уваги.

Певний сегмент в історіографії проблеми історії ідеологічних служб займають публікації з «українського питання» в діяльності АПА. Хоча це не було ключовим питанням зовнішньополітичної діяльності нацистської держави, однак воно відіграло помітну роль у процесі формування стратегічних планів стосовно «ідеології східного простору» залежно від змін на міжнародній арені. Українські історики найчастіше приділяють увагу питанню відносин Німеччини та емігрантських об'єднань і політичних утворень українського визвольного руху в Німеччині 20–30-х років та інших країнах Європи, де утворились українські осередки боротьби за незалежність України, діяльності кількох нацистських відомств і міністерств Третього райху. У цих працях АПА фігурує переважно в загальному зовнішньополітичному процесі і не розглядається окремо. Це кілька ґрунтовних праць В. Косика, зокрема «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» (1993) [319]; «Україна в Другій світовій війні у документах: збірник

німецьких архівних матеріалів: у 4 т.» (1997–2000) [205] тощо. Важливе значення надається питанню стосунків Розенберга з українськими емігрантами, автономії українських територій, що опинилися в різних країнах напередодні війни, підтримки різних течій українського національного та революційного рухів, у тому числі автономії Карпатської Русі в складних відносинах Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Радянського Союзу. На думку В. Косика, хоча Розенберг і схилився до надання Україні певної незалежності, але це диктувалося не персональним прихильним ставленням до українців, а ідеєю боротьби проти СРСР.

У праці М. М. Швагуляка «Україна в експансіоністських планах германського фашизму (1933–1939 гг.)» (1983) [369], незважаючи на радянські часи її друку, використано значну кількість оригінальних документів з архіву Міністерства закордонних справ Німеччини, щоденник Розенберга за 1933–1934 та 1939–1940 рр., публікації теоретиків ідеології нацизму А. Розенберга, В. Дайца, К. Крюгера, В. Ф. Харта, А. Шмідта та ін., матеріали про активність на міжнародній арені самого Розенберга. Хоча діяльність АПА окремо не розглядається, однак М. Швагуляк постійно згадує про неї, коли йдеться про підтримку українських емігрантських рухів та Закарпатської України, серед інших численних суб'єктів, причетних до зовнішньополітичної діяльності в світлі експансіоністських планів Німеччини.

Серед публікацій німецьких дослідників слід назвати, передусім, Франка Гольчевські, зокрема його монографію «Німці та українці. 1914–1939» («Deutsche und Ukrainer, 1918–1939») (2010) [414].

Питання про роль України в стратегічних планах Німеччини розглядали різні українські історики. Так, М. Несук, В. Коваль, В. Сергійчук у колективній праці «Українська державність у XX ст: історико-політичний аналіз» (1996) [329], у розділі «Україна в стратегічних планах Німеччини» аналізують генезу планів Німеччини щодо бачення ролі України та її подальшої долі, розглядають погляди Гітлера і Розенберга щодо

майбутнього устрою України. Ця тема фігурує також у публікації І. Патриляка та М. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» (2010) [337], стратегічні концепції Розенберга та їхній зміст розглядаються у праці В. І. Кучера та О. В. Потильчака «Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» (2011) [319].

Варто згадати й кілька публікацій дослідника еміграції в Німеччині Дмитра Буріма, серед них і документальні, що стосуються української політичної еміграції, зокрема документів щодо виборів Миколи Сушка головою Української установи довіри в Німеччині в 1938–1939 рр., у яких ситуація розглядалася представниками Таємної державної поліції (гестапо), Міністерства закордонних справ, Верховного командування Вермахту, Абверу, НСДАП та Міністерства пропаганди за участі АПА, яке відповідало за питання української еміграції, і де АПА представляли А. Розенберг, А. Шікеданц, Э. Дюрксен, Г. Зіберт [246].

У цілому, архів АПА та його джерелознавча значущість не були предметом спеціального дослідження українських учених, хоча останні використовували окремі його документи, як правило, досить показові та інформативні, і вже оприлюднені у різних збірниках документів. Хоча «українському питанню» присвячено багато справ АПА, ці й документи вони могли б доповнити картину історії української еміграції. Наприклад, документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні 1926–1945 рр. (Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin), з архіву Федеральної землі Берлін (Landesarchiv Berlin).

Найбільш потужним відомством з усіх служб Розенберга в НСДАП стала Служба Уповноваженого, яка поширила свій вплив на всю партійну структуру і значною мірою на державний апарат Німеччини, громадські об'єднання (робочі, молодіжні, жіночі союзи, видавничу діяльність тощо). На сьогодні фактично є лише одна ґрунтовна публікація, присвячена Службі Уповноваженого, де предметом дослідження стало її місце в системі НСДАП

і роль у внутрішній політиці Третього райху, а саме згадана монографія Р. Больмуса «Відомство Розенберга та його противники» [392] ⁸. Вона вийшла друком ще в 1970 р. і з того часу витримала вже кілька перевидань. Крім Р. Больмуса ці матеріали активно використовував вже згаданий німецький дослідник та біограф Розенберга Ернст Піпер у своїй праці, присвяченій життю і діяльності А. Розенберга – «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера», яка, на нашу думку, на сьогодні є найгрунтовнішим дослідженням життя й діяльності А. Розенберга [476] ⁹. Але і тут його діяльність як Уповноваженого подана, в основному, з огляду на її роль у внутрішній політиці.

Документи Служби Уповноваженого як джерела також використовували вчені, що досліджували ідеологію націонал-соціалізму в цілому і служби, створені А. Розенбергом, але, на жаль, у дуже обмеженому обсязі. Одним з перших на пострадянському просторі їх як джерела використав вже згаданий дослідник В. Буханов, але з тієї частини архівного фонду Служби Уповноваженого, що станом на момент роботи з ними автора зберігалася ще в Центральному державному архіві у Потсдамі, але це була лише частина архіву Служби Уповноваженого. Предметом його наукових студій було філософське та ідеологічне підґрунтя війни, створення біополітичної концепції європейського життєвого простору. Вчений розглядав діяльність структур, створених Розенбергом, лише як елемент загальної політики нацизму, фрагментарно і без джерелознавчого аналізу [247] ¹⁰.

---

⁸ Але слід підкреслити, що на момент написання цієї праці автор не мав можливості користуватися низкою документів Служби, оскільки відомий нам фонд NS 15 у своєму нинішньому вигляді ще не був сформований, а його частини зберігалися в різних архівах Німеччини (значна частина – у Німецькій Демократичній Республіці).

⁹ Серед видань останніх років, присвячених А. Розенбергу, можна назвати ще таке: Барінов І. Альфред Розенберг: жизнь как миф. [М.] : Indie Science Press, 2017, 375 с., але, на нашу думку, воно значно поступається книзі Е. Піпера.

¹⁰ Згадана книга В. Буханова є посмертним перевиданням двох значних прижиттєвих публікацій автора (він пішов з життя в 1995 р.), базованих на матеріалах його дисертацій. Але в цих дослідженнях, наприклад, автор не робить поглибленого розрізнення між

Про функціонування Служби Уповноваженого та її роль також побіжно згадували різні вчені, які займалися проблемою переміщених культурних цінностей, а саме досліджували діяльність ЕРР, який був тісно пов'язаний зі Службою Уповноваженого. Зокрема, розглядалися проблеми, пов'язані з функціонуванням окремих підрозділів Служби Уповноваженого або пов'язаних з нею структур ЕРР, наприклад, Східної бібліотеки Розенберга – зібрання з історії більшовизму та народів, що населяли СРСР, утворене на основі бібліотечних зібрань, вивезених ЕРР з території Радянського Союзу [293; 352]. Частково досліджувалася діяльність «особливих штабів» (від нім. «зондерштабів», нім. Sonderstäbe) – служб, які формувалися зі співробітників окремих відділів Служби Уповноваженого, наприклад, з питань давньої історії, етнографії чи музики, для роботи на окупованих територіях при місцевих стаціонарних підрозділах ЕРР в основному для перегляду й відбору для майбутньої конфіскації культурних і наукових цінностей в окремій галузі, а саме історичних і археологічних предметів, музичних інструментів і друківаних матеріалів у сфері музики, наукових зібрань тощо [284; 287, 423; 500]¹¹.

Є окремі дослідження Вищої школи НСДАП – майбутнього партійного університету, створення якого ініціював також А. Розенберг ще в другій половині 1930-х років як *«центрального місця націонал-соціалістичних досліджень, навчання та виховання»* [72, ВІ. 1]¹². Серед дослідників історії

Службою Уповноваженого і Оперативним штабом, подекуди документи штабу подає як документи Служби Уповноваженого, але, ймовірно, тому, що він працював з фондом Служби Уповноваженого в Центральному державному архіві на межі 1980-х – 1990-х років, який на той час мав назву «Dienststelle Rosenberg» (тобто «Служба Розенберга», це саме Служба Уповноваженого), і як джерела використав саме документи штабу, що знаходилися в складі цього фонду серед документів Служби Уповноваженого.

¹¹: Загалом з усіх служб А. Розенберга в останні десятиліття найактивніше досліджується діяльність саме Оперативного штабу, див., зокрема, публікації П. К. Грімстед, Т. Себти, Н Гуцула, Л. Дубровіної та Н. Малолетової, Н. Кашеварової, Ю. Геніної та ін.

¹² Тут і далі у посиланні на архівний документ у випадку, коли у справі є нумерація аркушів і вона порядкова і наскрізна, податся номер аркуша («ВІ.» – від нім. «Blatt/Blätter»). Якщо порядкова наскрізна нумерація аркушів у справі порушена або її немає, що часто зустрічається у німецьких архівних справах, та передати точно

заснування Вищої школи вже згаданий Р. Больмус [393] та Габріела Штібер. Остання розглядала питання створення бібліотеки Вищої школи [494]. З деякими документами можна ознайомитися на авторському ресурсі Г. Сімона, представленому на сайті Тюбінгенського університету (<https://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon>), а також у публікації, присвяченій документам Центральної бібліотеки Вищої школи [294]. Щоправда, Інститут дослідження єврейського питання Вищої школи, який офіційно розпочав свою роботу з 1940 р. (фактично – роком раніше), вже виступав предметом наукових досліджень [474]¹³. Однак у цілому документальні комплекси Служби Уповноваженого та їхнє джерелознавче значення поглиблено не розглядалися.

Найбільше наукових публікацій, присвячених діяльності ЕРР під час Другої світової війни, присвячено проблемі переміщених культурних цінностей. Водночас роль партійних служб Розенберга в окупаційній політиці не досліджувалася, хоча розглядалися окремі питання конфіскації ідеологічних матеріалів, організації досліджень, шкільна політика. Тому в цій дисертації не розглядалися спеціальні дослідження, присвячені діяльності ЕРР в галузі організації грабіжницької діяльності та переміщення культурних цінностей, оскільки це питання розглядається багатьма відомими дослідниками [295, 441].

Дослідження діяльності ЕРР і частково інших служб Розенберга ведуться протягом останніх тридцяти років, передусім, по темі конфіскації та переміщення культурних цінностей в архівах, бібліотеках, музеях на окупованих нацистами територіях. Початок українських досліджень пов'язаний із відкриттям доступу до багатьох фондів у ЦДАВО України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., серед яких був і фонд ЕРР. Цей аспект діяльності Оперативного штабу набув особливої актуальності в

місцезнаходження потрібного документа у справі неможливо, посилання подається лише на номер справи.

¹³ Див. також публікації Дітера Шифельбайна.

міжнародному контексті питань щодо реституції награваних нацистами культурних цінностей. Інші аспекти діяльності ЕРР залишалися в тіні.

На сьогодні можна констатувати наявність багатьох праць з цієї проблеми, серед яких, зокрема, публікації таких українських дослідників як Г. Боряк, Т. Себта, С. Кот, Н. Кашеварова, Л. Дубровіна та Н. Малолєтова, В. Солошенко, Р. Дзюбан та багато інших, де досліджуються різні аспекти долі культурних цінностей під час війни та після неї, де джерелами вступають й документи ЕРР, зокрема, щодо конфіскацій та переміщення культурних цінностей, у тому числі архівних, музейних та бібліотечних фондів, які розглядалися нацистами як джерела для ідеологічної боротьби. Реституційні процеси вивчали також У. Хартунг, В. Айхведе, А. Гойсс, Н. Фолькерт, Е. Адунка та ін., в Україні – С. Кот, Т. Себта та ін. Слід відзначити в великий внесок у розробку теоретичних та практичних питань і з переміщення культурних цінностей американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед (Patricia Kennedy Grimsted), багаторічного лідера у дослідженні переміщення культурних цінностей і питань реституції. Вона багато років працює з архівними документами різних країн Європи, у тому числі держав пострадянського простору, тому її дослідження відрізняються високим ступенем вірогідності результатів. Вона є одним з найкращих фахівців в сфері історіографії проблеми переміщених культурних цінностей та реституції, їй належить найбільш повний історіографічний аналіз публікацій, присвячених даній проблемі [419; 547].

П. К. Грімстед написала значну кількість наукових праць. Серед них слід згадати таку, що має відношення до предмету нашого дослідження – «Дважды захваченные или “дважды спасенные”? Розыск российских “трофейных” архивов и добычи Главного управления имперской безопасности» (2005), опубліковану англійською мовою з доповненнями: “Twice Plundered or Twice Saved? Identifying Russia’s Trophy Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt” [417]. Вона звернула увагу на розподіл конфіскованих архівів та бібліотек між РСХА та АПА (скоріш за все – ЕРР,

деякі співробітники АПА на той час вже перейшли до ЕРР) на прикладі масонських лож Франції та Бельгії, які АПА вимушене було передати до РСХА, а після поразки Німеччини ці конфісковані зібрання потрапили до Москви. Її роботи проливають світло й на розподіл переміщених архівних та бібліотечних фондів серед різних установ Третього райху.

В Україні дослідженням грабіжницької діяльності ЕРР та його документального фонду займалася Тетяна Себта, авторству якої крім кандидатської дисертації, присвяченої українським переміщеним культурним цінностям [533], належать кілька фундаментальних документальних публікацій [189]. Історикиня приділяла значну увагу діяльності ЕРР та його організаційній структурі, що дало змогу дослідникам орієнтуватися в принципах формування відповідної документальної бази, зокрема, «Київська частина матеріалів Айнзацштабу райхсляйтера Розенберга» [348], висвітлювала різні питання конфіскації книжкових і музейних зібрань [348; 349; 351–352] тощо.

Значний внесок належить Сергію Коту, який детально розглянув історіографію історії та юридичних аспектів питань повернення і реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) у фундаментальній монографії [316], де, на жаль, аспекти діяльності служб ЕРР Розенберга не були розглянуті. Слід згадати таких дослідників як М. Ткаченко, Н. І. Дацьків, В. Калашнікова, а також серед останніх – Н. Гуцул, С. Алексєєв та ін.

Однак, не всі подібні публікації містять ґрунтовний джерелознавчий аналіз та історіографію, виключно оригінальний характер, натомість деякі з них містять запозичення та вторинні посилання.

Діяльність Розенберга як міністра окупованих східних територій тут не розглядається нами детально, а лише в світлі поширення його ідеологічного впливу та діяльності його служб, що діяли на окупованих територіях, та їхніх документальних комплексів. Це питання неодноразово висвітлювалося як у публікаціях західних істориків, так і в українській історіографії.

Серед праць західних істориків, передусім, монографія вже неодноразово згаданого Е. Піпера, який використав досить широку джерельну базу, докладно вивчив біографію, ідеологію та політичну кар'єру Розенберга, приділяв увагу й питанням діяльності його служб у НСДАП. Також він приділив увагу діяльності РМБО. Можна згадати й працю Кристини Блюм-Мінкель «Альфред Розенберг як міністр окупованих східних територій» («Alfred Rosenberg als Reichsminister für die besetzten Ostgebiete (1995) [389], Андреаса Цельгубера «Наше управління веде до катастрофи...: Імперське міністерство окупованих східних територій і німецька окупація в Радянському Союзі 1941–1945» («Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ... Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945» (2006) [505] та ін., де основна увага присвячена організації всебічної експлуатації цих територій.

Окремі питання, що стосуються політики Розенберга щодо пом'якшення стану українського населення під час окупації, зокрема в галузі середньої та вищої спеціальної освіти, розглянуто в працях О. Потильчака «Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні» [342], а також Бланки Єржабкової «Питання організації шкільної справи та шкільної політики в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 у світлі німецьких документів» 1991 р. [433], відому також у перекладі українською [269]. Серед джерел тут – документи з архіву РМБО, у тому числі щодо проєктів Розенберга та його пропозицій щодо окремої української держави, бачення шкільної освіти та конфронтацію щодо політики стосовно українського населення між Розенбергом та рейхскомісаром Єріхом Кохом, розпорядження та директиви Розенберга щодо шкільної освіти та її структури [269, С. 28–30]. Окремі питання функціонування РМБО, де згадується відома в історіографії думка Розенберга про майбутнє цих територій, висвітлювалося багатьма вченими, але предмет нашого дисертаційного дослідження ними не розглядався. Серед

таких праць монографії та статті О. Гончаренка та І. Гончаренко, М. Куницького, В. Кучера, В. Ковалю, В. Шайкіна, І. Спудки та ін.

Нацистський окупаційний режим також став об'єктом спеціальної уваги багатьох дослідників Другої світової війни в Україні, зокрема розглядалися питання адміністративно-територіального устрою та освіти, культури, преси, православної церкви, національної політики, що було використано нами для узагальненого уявлення про окремі внутрішні питання діяльності РМБО, але в комплексі нашої постановки наукової проблеми у цих працях ідеологічний аспект діяльності служб Розенберга не розглядався. Серед таких дослідників: М. Коваль, К. Курилишин, О. Лисенко, М. Михайлуца, Ю. Ніколаєць, В. Кучер, В. Нестеренко, Ю. Олійник, І. Патриляк, М. Боровик, О. Потильчак, П. Рекотов, О. Салата, Т. Себта, І. Спудка, Д. Титаренко, В. Удовик, автори колективного видання «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2-х т.» [365; 366] та ін.

Прямий зв'язок із предметом нашого дослідження має незначна кількість наукових праць. У центрі уваги переважної більшості науковців були питання історії визвольного руху напередодні і під час Другої світової війни, окупаційної політики у галузі нацистського господарювання в економічному та політичному контексті «освоєння» українських територій, Голокост на території України, протистояння Розенберга та Коха, ліквідація національного руху тощо.

Відкриття доступу до зібрань німецьких архівів суттєво вплинуло на можливість подальшого вивчення діяльності Розенберга та його партійних служб, дослідження відповідної джерельної бази. Наприклад, під час створення фундаментальної праці Р. Больмуса, яка вперше вийшла друком у 1970 р., автор не мав доступу до всіх документів Служби Уповноваженого. А процес діджиталізації фондів Федерального архіву, який має місце протягом останніх 10–15 років, та розміщення оцифрованих документів на порталі Федерального архіву, надало можливість вітчизняним дослідникам вивчати

ці питання, як і відповідні процеси у Національному архіві США. Через тривалу обмеженість або закритість доступу до багатьох з цих документів, роль та місце Розенберга серед провідних діячів націонал-соціалістичної держави, а також значення діяльності його самого та створених ним служб для історії країн Східної Європи не могли бути об'єктивно досліджені, наприклад, в Російській Федерації, і деякий час – в українській науці, поки у ЦДАВО України не було відкрито доступ до багатьох фондів періоду війни та окупації, а також до архівів НСДАП, комплекс яких було реконструйовано у Федеральному архіві Німеччини вже після об'єднання країни.

Дослідження Міністерства супроводжувалося й розглядом питання політичної та наукової колаборації, яка була пов'язана з роботою представників служб Розенберга на окупованих територіях. Впровадження ідеології націонал-соціалізму певною мірою відбувалося внаслідок участі населення окупованих територій у культурній та науковій колаборації. Хоча на тему Другої світової війни та окупації написано багато досліджень – монографії, статті, видані збірники наукових праць, публікації документів, де досліджуються різні питання історії війни, у тому числі питання адміністративної, економічної, політичної діяльності [205–207; 309; 319; 365; 366; 447], взаємозв'язок ідеології Розенберга та його служб у різних аспектах наукової та культурної співпраці, не користується належною увагою. Це питання й досі залишається в тіні більш важливих аспектів цієї соціальної катастрофи. Серед них й питання колаборації в середовищі інтелігенції, яка залишилися на окупованих територіях. Частково це питання було розглянуто нами в спеціальній монографії та в збірнику документів, присвячених діяльності ЕРР [188, 287].

У період незалежності України суттєво поняття «громадської колаборації» на окупованих територіях було суттєво переглянуто, що веде до спростовання сталінських концепцій «зрадників Батьківщини». Ця тема широко розвивається в українській історіографії Другої світової війни з 90-х років ХХ ст. у дослідженнях таких вчених як І. Ветров, Т. Пастушенко, Т.

Заболотна, Б. Ковальов, В. Кучер, Т. Пентер, О. Потильчак, М. Семиряга, Ю. Скрипниченко, О. Стяжкіна, В. Шайкан та ін. В. Горобець, наприклад, стверджує, що в основі подібного співробітництва було фізичне виживання людей, кинутих напризволяще. Це стало основою первинних мотивів співпраці з окупантом, але він підкреслює, що *«довоєнна радянська політика в економіці та культурі, нацистська пропаганда під час окупації» в цих царинах, а також моральні, психологічні, ідеологічні та інші установки українського суспільства визначали міру, логіку й формулу колаборації з окупантом»* [255, С. 84]. Він цілком справедливо вважає, що Розенбергу в конкретних умовах вдалося відстояти право на культурні потреби населення, що було обґрунтовано необхідністю підтримки роботи населення на Третій райх. Він посилається на розпорядження Розенберга від 10 квітня 1942 р. «Про ставлення до культури українців», у якому Розенберг висловлює свою позицію залучення українців до добровільного співробітництва, яке створює умови для їхнього життя [255, С. 105–106]. Інтелігенція опинилася перед альтернативою співпраці з новою владою або ймовірною фізичною смертю. Вирішальну роль у прийнятті непростого рішення відіграли аполітичні настрої, спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни, а результатом стала вимушена адаптація (подекуди – пристосуванство) в умовах окупаційного режиму [255, С. 101–102].

У статті О. Зарубінського «Колаборація населення на окупованих українських територіях» автор чітко артикулює висновок про наявність різних форм співпраці на окупованих територіях під загрозою знищення, або підкорення окупантській силі [504]. Необхідність перегляду однозначного тлумачення колаборації підкреслювалося і в статті О. Лисенка та Д. Веденеєва [251]. Один з небагатьох об'єктивних російських дослідників даної проблеми – Г. Єрмолов, який також відмовляється від однозначного тлумачення цього поняття, але звертає увагу на освіту та економічну співпрацю [268]. Проблема співпраці розкривається також й у комплексному

фундаментальному виданні Інституту історії України НАН України «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» [206–207, 365–366].

Загальним недоліком історіографії проблеми джерельної бази дослідження ролі Розенберга є концентрація на політичних аспектах біографії, на тлі недостатньої уваги до джерельної бази дослідження, у складі якої як документи самого Розенберга, так і його служб у НСДАП, відсутності аналізу їхніх архівів, документів і документальних комплексів для оцінки ролі А. Розенберга у ідеології та політиці Третього райху. Значний компонент історіографії висвітлює аспект грабіжницькій діяльності ЕРР і окупаційних служб, але це була лише одна специфічна складова

Тема діяльності служб А. Розенберга та ґрунтового аналізу створених ним документальних комплексів як джерельної бази історії ідеології нацизму та особисто ідеологічних поглядів А. Розенберга досі залишається значною дослідницькою проблемою, яку не можна вирішити в одній науковій роботі, але для подальших досліджень принциповим є здійснення реконструкції широкої джерельної бази щодо діяльності служб Розенберга у НСДАП у контексті створеної ним ідеології.

1.2. Джерельна база дослідження

В основі дисертаційного дослідження – широка джерельна база, в центрі якої архівні документи німецьких окупаційних структур часів Другої світової війни та нацистської окупації. Більшість їх зберігається у Федеральному архіві Німеччини (Bundesarchiv), у їхніх підрозділах у Берліні та Кобленці¹⁴, менша частина – в архівах інших країн, які були окуповані Третім райхом або брали участь у Другій світовій війні. Це, передусім,

---

¹⁴ При посиланні на архівний документ у наших публікаціях ми дотримуємося рекомендації самого Федерального архіву, яка передбачає посилання лише на Федеральний архів, незважаючи на місце зберігання документу (Берлін, Кобленц, Фрайбург та ін.), а саме Bundesarchiv (скор. BArch). Хоча у дослідженнях німецьких науковців можна побачити окремі посилання на різні філіали, які, як правило, представлені таким чином: Bundesarchiv Berlin (BAB), Bundesarchiv Koblenz (BAK), значно рідше – Bundesarchiv Freiburg (BAF).

Нідерланди, Бельгія, Франція, у Східній Європі – держави, що отримали незалежність після розпаду СРСР (Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія), а також Сполучені Штати Америки та Російська Федерація, до яких одразу по війні було вивезено велику частину документів нацистських державних і партійних структур, Вермахту, Служби безпеки, місцевих окупаційних цивільних і військових адміністрацій тощо. Переважна більшість джерел нашого дослідження – неопублікована, мова цих документів – німецька та лише незначна частина представлена документами англійською мовою.

Переважна більшість документів, які є ключовими джерелами для нашого дослідження, і належать до групи неопублікованих джерел, зосереджені у фондах Федерального архіву Німеччини. Це, передусім, фонди NS 8 (Kanzlei Rosenberg, укр. «Канцелярія Розенберга»), NS 15 (Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, укр. «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП»), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, укр. «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга»), NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP, укр. «Зовнішньополітичне відомство НСДАП»).

У складі цих фондів також зосереджена більшість документів інших структур, заснованих А. Розенбергом, які не є окремими фондоутворювачами, але документи яких є складовою створеного цими службами документального масиву, тому їхні документи зберігаються у складі вказаних вище фондів. Вони також є важливою частиною джерельної бази нашого дослідження. Це, наприклад, документи Нордичного товариства (Nordische Gesellschaft)¹⁵, окремих установ Вищої школи (Hohe Schule der NSDAP), процес створення яких було розпочато наприкінці 1930-х років,

---

¹⁵ Іноді зустрічається варіант перекладу «Північне товариство», але ми надаємо перевагу варіанту «Нордичне товариство», оскільки назва відображала не так географічну ознаку (об'єднання країн Північної та Північно-Західної Європи), як певні спільні культурні риси та історичні зв'язки цього регіону, які виводили з певної «нордичної спільноти», в основі якої, як стверджувала нацистська пропаганда, була вища, арійська раса, і пов'язували їх, передусім, зі стародавніми германцями.

передусім, Інституту дослідження єврейського питання та його бібліотеки (Institut zur Erforschung der Judenfrage), Центральної бібліотеки Вищої школи (Zentralbibliothek der Hohen Schule), а також Східної бібліотеки Розенберга (Ostbücherei Rosenberg), яку було виокремлено із зібрань Центральної бібліотеки Вищої школи за тематичною ознакою (в основному, історія Східної Європи, з акцентом на історію більшовизму) та ін. В основі зібрань останньої були друковані матеріали, вивезені німцями з окупованих територій СРСР.

На формування документальних масивів, покладених в основу фондів партійних служб Розенберга у Федеральному архіві, вплинула їхня післявоєнна доля, коли різні частини архіву однієї служби опинилися у різних зонах окупації, або ж документи різних служб були захоплені союзниками в одному місці – це стало можливим через те, що нерідко ці служби ділили між собою одне приміщення у Берліні (всього їх було кілька по місту), і коли було прийняте рішення про евакуацію їх з Берліну через бомбардування міста у 1943 р., їхня документація вивозилася разом. У такому стані їх знаходили союзники, які не займалися систематизацією знайдених документів. Тому після завершення війни в Європі, під час підготовки Нюрнберзького процесу, з цих документів служб Розенберга, які у той час асоціювалися з ім'ям самого А. Розенберга як ідеолога націонал-соціалізму та міністра окупованих східних територій, було вилучено окремі документи як джерела щодо злочинів націонал-соціалізму, без зазначення їхнього походження, приналежності до тієї чи іншої структури. З часом в умовах розподілу післявоєнної Німеччини ці документи надійшли на зберігання у різні архіви, у ФРН та НДР, а частина була вивезена до США і повернута роками пізніше. Так, у 1963 р. до Федерального архіву була передана велика комплексна група документів Розенберга із назвою «Група документів 1008/Імперське міністерство окупованих східних територій» («Record Group 1008/Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete»), яка була розподілена між фондами NS 8, NS 15, NS 43, R 6.

Внаслідок цих подій фонди служб Розенберга у Федеральному архіві востаннє були реорганізовані лише у 1990-х роках, а сучасного вигляду набули фактично вже у 2000-х роках, коли до них було включено окремі розрізнені справи, що надійшли з інших архівів. Але переводних таблиць справ до цих об'єднаних фондів немає, і це також ускладнює роботу дослідників, як і наведена вище відсутність описів, а також – відсутність наскрізної нумерації аркушів у самих справах, що унеможливорює пряме посилання на конкретний документ, посилатися можна у такому випадку лише на справу. Через це кілька наукових публікацій, створених до цього моменту, які іноді й сьогодні є чи не єдиними дослідженнями окремих аспектів діяльності служб Розенберга і написані із залученням документів цих служб як джерел, містять посилання на старий довідково-пошуковий апарат, наприклад, на об'єднаний фонд служб Розенберга у Центральному державному архіві у Потсдамі, в основі якого були документи Служби Уповноваженого і який пізніше у Федеральному архіві було розділено між кількома іншими фондами. Це ускладнює пошук необхідного документу та його подальшу ідентифікацію і вимагає наскрізного подокументного перегляду справ.

Основою фонду NS 15 «Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» у Федеральному архіві, за даними самого архіву [517, S. 466–468], стали документи Служби Уповноваженого, які були захоплені в американській зоні окупації Німеччини. Після Нюрнберзького процесу ці документи, як й частина документів інших служб Розенберга були вивезені до США, де вони зберігалися у Федеральному центрі документації (Federal Records Center) у м. Александрія у штаті Вірджинія, і де з них було зроблено мікрофотокопії. У 1959 р. та 1963 р. вони були двома великими партіями повернуті до Федерального архіву, який у той час знаходився у м. Кобленц на заході Німеччини, недалеко від тодішньої столиці ФРН – міста Бонн. На той час до цієї частини архіву Служби Уповноваженого входило 320 справ.

Ще частина документів Служби опинилася у радянській зоні окупації і була вивезена до СРСР. У 1950-х роках СРСР передав ці документи Центральному державному архіву НДР, де з них було сформовано фонд 62 Di 1 (Dienststellen Rosenberg, укр. «Служби Розенберга»). Довідник до фонду було укладено лише у 1985 р. У цій групі документів, крім матеріалів самої Служби Уповноваженого (278 справ), були також документи АПА (341 справа), й окремі документи РМБО. З 1996 р. фонд зберігався у Федеральному архіві в Берліні, де у 1998 р. його було фактично ліквідовано як фонд – документи Служби Уповноваженого з цього колишнього фонду 62 Di 1 було включено до складу фонду NS 15, документи АПА були передані зі складу цього документального масиву до фонду NS 43, документи Канцелярії Розенберга – до фонду NS 8, а документи РМБО – до однойменного фонду R 6. Тут слід зазначити, що шифр «NS» при нумерації фондів утворено від терміну «націонал-соціалістичний» (national-sozialistisch) і, як правило, так позначені не лише фонди періоду націонал-соціалізму, а й, передусім, фонди, що мають прямий стосунок до НСДАП, пов'язаних з ними структур і організацій. Позначення «R» утворено від слова «державна» або «райх» (Reich), і, в основному, це фонди органів державної влади та різних державних інституцій періоду Третього райху, а позначення «RH» – від слова «державна армія» («Reichsheer»). Фонди, пов'язані з особами, мають у шифрі позначення «N» – від слова «спадок» (в одн. «Nachlaß», у мн. «Nachlässe»).

Крім цих великих документальних комплексів фонд NS 15 в різні часи поповнювали невеликими групами документів Служби Уповноваженого, які в процесі реорганізації було вилучено з інших фондів і колекцій, як самого Федерального архіву, так й інших архівних структур ФРН. Так, у 1962 р. з Центру документації в Берліні, який займався збиранням німецьких документів часів націонал-соціалізму для підготовки роботи Нюрнберзького трибуналу, і до якого надійшло до 1,5 млн справ партійної кореспонденції, картотеки членів НСДАП, СС, СА та інші документи які стали основою для

роботи американських юристів під час підготовки процесу, до Федерального архіву Німеччини було передано групу матеріалів НСДАП¹⁶.

З цієї групи було вилучено документи, які були визначені як такі, що пов'язані з самим Розенбергом та з його партійними службами, і передано до фонду NS 15. Так само фонд періодично поповнювався невеликими групами документів з різних змішаних колекцій німецьких документів періоду націонал-соціалізму Федерального архіву, звідки їх вилучали після чіткої ідентифікації як документів партійних служб Розенберга. У 2004 р. ще одну частину документів Служби Уповноваженого було передано з званого «Націонал-соціалістичного архіву» Міністерства державної безпеки колишньої НДР.

Обсяг фонду досить великий – на сьогодні за обліковими документами у ньому 790 справ за 1920–1945 рр., серед них багато літерних. Документи до 1934 р., року створення Служби Уповноваженого, належать, в основному, до її робочого архіву, і, вочевидь, були зібрані її співробітниками в процесі їхньої роботи, але лише кілька справ. За складом фонд різноманітний, оскільки Служба Уповноваженого хоча й була структурою НСДАП, але шляхом ідеологічного навчання поширювала свій вплив і на державні структури, що відповідали за сферу письменства і друку, культури, історії, мистецтва, науки, викладання в школах і університетах. Тому у його складі, крім організаційних документів, що висвітлюють створення Служби Уповноваженого, її структуру і завдання, кадровий склад, фінансування, є матеріали, безпосередньо пов'язані з А. Розенбергом як райхсляйтером НСДАП, а саме його публікації у різних виданнях, інтерв'ю, промови і виступи тощо, документальні комплекси, створені основними підрозділами Служби Уповноваженого згідно з тематичними напрямками їхньої діяльності (мистецтво, література, історія, релігія тощо), матеріали «Культурно-політичного архіву» – своєї картотеки на провідних діячів науки і

---

¹⁶ Згідно з історичною довідкою фонду NS 15.

культури Німеччини, а також багато документів, що можуть виступати біографічними джерелами, не лише щодо життя і діяльності співробітників самої Служби Уповноваженого, а й представників культури, науки, освіти, з якими вона співпрацювала, а також окремих емігрантів, передусім з Російської імперії та СРСР, яких також залучали до роботи Служби для підготовки різних інформаційних і аналітичних матеріалів, які використовували у нацистській пропаганді.

На сьогодні майже весь фонд оцифровано¹⁷. Переглянути опис фонду та його зміст можна на сайті Федерального архіву, через пошукову систему «Invenio». За даними опису документи фонду у пошуковій системі представлені не у послідовному порядковому порядку, а систематизовані за походженням для зручності пошуку і користування ними¹⁸. Вони структуровані за організаційною побудовою Служби Уповноваженого і представлені кількома великими комплексами. Нумерація справ фонду певною мірою відображає історію його комплектування та, відповідно, включення до його складу окремих справ.

Другий великий фонд – це фонд NS 43, у якому зібрані документи АРА, і який нараховує 480 справ. Цей фонд, як і фонд NS 15, сформований з документів АРА, які після війни опинилися у архівах різних країн, і значна їхня частина зберігалася у складі вже згаданого фонду 62 Di 1 Центрального державного архіву НДР.

Але він має трохи іншу історію, ніж фонд NS 15. За даними Федерального архіву вцілілі документи АПА, які разом з документами

---

¹⁷ Станом на середину 2022 р. на сайті Федерального архіву представлена 701 справа з 790. Щоправда, кілька справ з невеликої групи документів, що не були ідентифіковані, не знайшлися на момент оцифрування, про що у описі була зроблена відповідна позначка «Der Band ... ist zum Zeitpunkt der Verfilmung nicht vorhanden» (тобто «Тому ... на момент оцифрування немає»).

¹⁸ Над опрацюванням фонду та створенням науково-пошукового апарату активно працювали з 1990-х рр., коли відбулося об'єднання двох найбільших частин архіву Служби Уповноваженого, зокрема, Едгар Бюттнер (Edgar Büttner) та Маттіас Майснер (Matthias Meissner). Поточний опис фонду станом на 2009 р., яким нині користуються дослідники у відкритому доступі, був підготовлений співробітницею Федерального архіву Крістін Гартіш (Kristin Hartisch).

Служби Уповноваженого потрапили до США, були повернуті до архіву на початку 1960-х років у кількості 44 одиниць, де з них сформували фонд NS 43, і у 1972 р. вони були описані. У 1969 р. три справи були передані до Федерального архіву з Норвегії від імені приватної особи, у 1974 р. ще 18 справ було повернуто з Великої Британії. У 1980 р. одна справа надійшла з Військового архіву у Фрайбурзі (філіалу Федерального архіву), у 1987 р. ще три справи було надіслано з Лондона Міністерством закордонних справ. Але саме велике поповнення фонду у кількості 341 справи відбулося вже після об'єднання Німеччини. Ці справи перебували у складі вже згаданого об'єднаного фонду служб Розенберга у Центральному державному архіві ФРН у Потсдамі, 62 Di 1 (Dienststellen Rosenberg), куди їх передав СРСР у 1959 р. разом з іншими документами служб Розенберга.

Частину фонду складають організаційні документи про створення АПА, його структуру і реорганізації, штат та питання фінансування. Дві інші великі групи представлені документами відділів АПА, де перша – зібрані ними робочі матеріали за різними напрямками діяльності, звіти і донесення щодо міжнародних подій, політичної ситуації в Європі, економічної ситуації в світі тощо, підшивки періодики, картотеки, авторські статті провідних співробітників АПА, а друга – офіційне листування, як між службами Розенберга всередині НСДАП, так і з державними установами та інституціями поза її межами. З листуванням також пов'язані документи інших відомств, в тому числі партійних, й органів влади, які розсилалися партійним службам до відома. Цей фонд поки що оцифрований фрагментарно.

Документи фондів NS 15 та NS 43 тісно пов'язані з документами Канцелярії Розенберга, це фонд NS 8 (Kanzlei Rosenberg) (1918–1945). Фонд нараховує 301 справу й історія його комплектування є аналогічною до історії фондів NS 15 та NS 43. Велика частина цього фонду представлена різними матеріалами, пов'язаними з постаттю А. Розенберга, оскільки серед найголовніших завдань Канцелярії, крім адміністративних функцій, було

ведення бібліографії праць Розенберга, яка включала як його окремі опубліковані праці, так й опубліковані статті у серійних і періодичних виданнях. Співробітники Канцелярії також збирали тексти його численних промов і виступі на різних публічних заходах, вели офіційне листування, стенограми відвідувань Розенберга тощо. Фонд NS 8 оцифрований практично повністю. Станом на момент оцифрування у 2007 р. було опрацьовано 298 справ (52 417 архівних аркушів) [547].

Детальніше структура всіх цих фондів висвітлюється у подальших розділах дисертації.

Деякі оригінальні документи АПА, Канцелярії Розенберга, Служби Уповноваженого, ЕЕР і РМБО, які були залучені до Нюрнберзького процесу як джерела, після процесу не були передані до Федерального архіву Німеччини, а потрапили до кількох установ в різних країнах, у тому числі до архівів музейних і меморіальних установ, пов'язаних з вивченням та збереженням пам'яті про війну і Голокост – у Меморіальному музеї Голокосту (United States Holocaust Memorial Museum) у Вашингтоні (США)¹⁹, Яд Вашем (або (Яд ва-Шем) (Yad Vashem)²⁰ в Єрусалімі (Ізраїль), Центр сучасної єврейської документації у Парижі (Centre de Documentation Juive Contemporaine), Нідерландський інститут військової документації (Nederlands instituut voor oorlogsdokumentatie, нині Нідерландський інститут досліджень війни, Голокосту та геноциду (NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-en Genocidestudies) у Амстердамі. Окремі документи зберігаються в архіві Інституту новітньої історії у Мюнхені (Institut für Zeitgeschichte, München), який був створений у 1949 р. як Німецький інститут історії періоду націонал-соціалізму (Deutsches Institut für Geschichte der nationalsozialistischen Zeit)²¹, у

---

¹⁹ Ця установа є найбільшим меморіальною установою Голокосту в США. У ньому зберігаються різні колекції (документальні, аудіовізуальні тощо), ведуться наукові дослідження, музейна й освітня робота. Портал Музею: <https://www.ushmm.org/>

²⁰ Портал Яд Вашем: <https://www.yadvashem.org/index.html>

²¹ Інститут має підрозділи також й у Берліні. Він є науковою установою, і спочатку виконував роль Центру націонал-соціалістичної документації, хоча діяльність Інституту охоплює й післявоєнну історію Німеччини. Саме в його архіві зберігаються щоденники

Дослідницькому інституті їдишу (Yidisher Visnshaftlekher Institut) у Нью-Йорку, дослідницькому центрі «Бібліотека та архіви інституту Гувера» (Hoover Institution Library and Archives) при Стенфордському університеті у США, у Бібліотеці конгресу США (Library of Congress) тощо. Значна частина цих документів – копії документів з архівів і колекцій інших країн. Також частина оригінальних німецьких документів, які були залучені до Нюрнберзького процесу і стали частиною офіційного документального масиву процесу, були передані й до Міжнародного суду ООН у Гаазі. Більша частина документів архіву ЕРР досі зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, кілька справ – у Російському державному військово-історичному архіві, у кількох архівних і наукових інституціях США, Нідерландів, Франції та ін.

* * *

Загальна структура документальних комплексів служб Розенберга, з документів яких було сформовано зазначені вище архівні фонди, закладалася за одним принципом, характерним для партійних структур Третього райху, а відмінності у їх систематизації, в основному, визначалися відмінностями у функціях, що вплинули на зміст і тематичну спрямованість створених ними документів. Так, як правило, на чолі служби перебувало адміністративне управління (відділ), до якого входили підрозділи, що відповідали за кадри, забезпечення, звітність, поточний діловодний архів і канцелярія для реєстрації обігу документів. Відповідно, ці підрозділи формували групу установчих і організаційних документів, серед яких були фінансові і кадрові.

Крім адміністративного управління до структури входили великі підрозділи, що називалися «головними відділами» або «головними відомствами», діяльність яких мала тематичне спрямування. У їхньому

Й. Гьоббельса, які виходили друком під грифом Інституту протягом кількох десятиліть. Одним з важливих завдань Інституту є підготовка і видання серій документальних збірників, присвячених історії Третього райху і націонал-соціалізму, спеціалізованих наукових журналів. Портал Інституту: <https://www.ifz-muenchen.de/>

складі менші підрозділи, в результаті діяльності кожного з яких утворився окремий масив документів. Тому у зазначених вище фондах структур Розенберга документи, як правило, систематизовані по відділах, де вони відкладалися внаслідок канцелярського документообігу. Це не завжди співвідноситься із сучасним архівним пошуковим апаратом, де листування, наприклад, для зручності користувача у пошуковій базі виокремлене в окремий блок, як і документи окремої конкретної тематики. Описів справ, де вони були б представлені у порядковій нумерації, немає, у пошуковій системі справи представлені за підрозділами, видами документів, тематичними напрямками або ж комплексно, але не дублюються переліком із наскрізною нумерацією справ. Частина пов'язаних між собою документів знаходиться у розпорошеному стані у різних справах, їхній порядок у справах зафіксовано у діловодному, зворотному порядку, а листування, яке складає велику частину документів служб Розенберга, нерідко розділене між справами. Все це також ускладнює роботу з документами.

Групи документів тих служб Розенберга, що працювали на окупованих територіях, дещо відрізняються за структурою і складом. Це РМБО та ЕРР. Адміністративний апарат Міністерства перебував у Берліні, і значна частина його документів зберігається нині у Федеральному архіві Німеччини, у фонді R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). На місцях РМБО мали представляти райхскомісаріати «Україна» та «Остланд» і більш дрібні територіально-адміністративні одиниці в їхньому складі – генералкомісаріати (генеральні округи) і гебітскомісаріати, які сформували власні документальні комплекси. Їхня структура дублювалася в межах вертикальної гілки влади і складалася з кількох відділів, що представляли напрями окупаційної політики. Документи цих територіально-адміністративних одиниць як цільні масиви зберігаються також й в архівах країн, де під час нацистської окупації ці одиниці були сформовані (Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія та ін.), але частина цих документів зберігається у Федеральному архіві у фондах тих установ, яким вони надсилалися до відома.

У нашому дослідженні ми використовували окремі документи РМБО з Федерального архіву Німеччини, а також деякі документи Міністерства у вигляді їхніх цифрових копій, представлених на німецькому сервері німецько-російського проекту з оцифрування німецьких документів, що зберігаються в архівах Російської Федерації (ЦАМО, РДАСП) [544]²². Зміст німецьких документів, що зберігаються у Російському державному воєнному архіві, серед яких значну частину складають документи Головного відомства імперської безпеки, так зв. «Особливого архіву», висвітлений у виданні «Центральний державний архів у Москві («спеціальний (або «особливий» – Н.К.) архів») («Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau («Sonderarchiv»)» [516].

Хоча РМБО не було партійною службою Розенберга як АПА чи Служба Уповноваженого, але джерелами даного дослідження є також і його документи, передусім, тих структур, що забезпечували зв'язок РМБО зі Службою Уповноваженого і були пов'язані з поширенням нацистської ідеології та пропаганди. Тут розглядаються виключно документи, пов'язані із впливом Служби Уповноваженого на ідеологічну роботу на окупованих територіях.

Частково як джерела нами були використані документи ЕРР, як з Федерального архіву Німеччини, так і з ЦДАВО України, але, в основному, такі, що були безпосередньо пов'язані зі Службою Уповноваженого як структурою, при якій ЕРР був створений, й у тому випадку, якщо вони містять інформацію про діяльність Служби Уповноваженого, висвітлюють деталі її функціонування та зв'язки. Основна увага спрямована на питання пропаганди, передусім антибільшовистської, оскільки діяльність ЕРР з питань конфіскації культурних цінностей та організації досліджень східних територій добре вивчена в історіографії, й висвітлена, серед іншого, й у

---

²² В межах проекту було оцифровано і розміщено у відкритому доступі німецькі документи з фондів Центрального архіву Міністерства оборони РФ (ЦАМО) і Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), передусім, німецькі документи часів Першої світової війни, Другої світової війни, а також колекція документів структур служб безпеки Німеччини за 1912–1945 рр. Тут документи німецьких структур, прямо пов'язані з Другою світовою війною, зосереджені, в основному, у фонді № 500 у ЦАМО.

монографіях та довідниках, в тому числі й дисертантки, що було пов'язано із підготовкою і захистом нею кандидатської дисертації.

У складі джерельної бази дослідження є також окремі документи, які залучалися як джерела, що доповнюють інформацію про діяльність служб Розенберга, але мають інше походження і тому зберігаються у відповідних фондах Федерального архіву Німеччини. Серед них фонди Імперської канцелярії, Головного відомства імперської безпеки, канцелярії НСДАП, Публікаційної служби в Берліні-Далемі, різні окремі колекції тощо.

У складі частини джерельної бази, представленої документами Федерального архіву, виділяються матеріали фонду В 126 («Bundesministerium der Finanzen», укр. «Федеральне міністерство фінансів») та фонду В 323 («Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München, укр. «Опікунське управління щодо культурних цінностей при Головному фінансовому управлінні Мюнхена»), які зберігаються у Кобленці. У складі фонду № В 126 зберігаються документи Федеральної служби зовнішньої реституції (Bundesamt für äußere Restitution) за 1960-і роки, документи Берлінського центру документації (Berlin Document Center), що займався збиранням документів часів націонал-соціалізму для проведення Нюрнберзького процесу, матеріали Інституту новітньої історії (Мюнхен) та ін. Серед них, наприклад, листування зі співробітниками Служби Уповноваженого і ЕРР Робертом Шольцем (Robert Scholz) та Бруно Льозе (Bruno Lohse) за 1960-й рік, у якому йдеться про їхню діяльність в галузі переміщення культурних цінностей під час Другої світової війни, а також окремі документи служб Розенберга – Служби Уповноваженого, Вищої школи, ЕРР. Документи фонду В 323, який було сформовано з документів різних структур, як нацистських, так і організацій союзників, присвячені різним питанням переміщених культурних цінностей, і серед них також є окремі документи служб Розенберга.

Ще одна частина саме німецьких документів, що входять до джерельної бази, зберігається у Центральному державному архіві вищих

органів влади та управління України в місті Києві (ЦДАВО України). Серед них, передусім, документи райхскомісаріату «Україна» (фонд № 3206) та ЕРР (фонди №№ 3674 і 3676). Зміст двох останніх фондів та документів п'ятого опису фонду 3206 було розкрито у ґрунтовному анотованому довіднику-показчику «Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний» (2006), підготовленому за участю дисертантки [512]. Це видання, створене в рамках співпраці з американською компанією Thomson Gale (США) в особі компанії Primary Source Microfilm, можна вважати першою реконструкцією структури, складу і змісту документів ЕРР, які зберігаються у ЦДАВО України ²³.

Спроба подібної реконструкції документального масиву однієї зі служб Розенберга, а саме його ЕРР, стала результатом багаторічної діяльності вже згаданої американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед. У центрі її уваги перебувала, передусім, проблема переміщених ЕРР культурних цінностей, серед яких значну частину складало майно єврейських родин, які проживали на території Західної Європи і, відповідно, його документи, пов'язані з цією проблемою. Ознайомитись з поточним варіантом цієї реконструкції можна на сайті її проекту «Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg», створеному за підтримки організації «The Conference on Jewish Material Claims Against Germany», або «Claims Conference» за посиланням <https://www.errproject.org> [542].

Слід зазначити, що серед фондів ЦДАВО України важливе місце посідає фонд КМФ-8 (колекція мікрофотокопій), де зібрані різноманітні документи органів влади як на території Третього райху, так й створених німцями цивільних і військових адміністрацій на окупованих ними територіях. Вона представляє собою копії документів, що були вивезені до США і повернуті до ФРН, до Федерального архіву Німеччини [294, 376], і які

---

²³ З 2005 року фінансову підтримку проекту надавала організація «The Conference on Jewish Material Claims Against Germany» (США).

у 1960-х роках у мікрофотокопіях були придбані СРСР, тому за умов доступу до оригіналів документів у Федеральному архіві, ми як джерела використовували саме оригінали. Але цей фонд є надзвичайно важливим для українських дослідників Другої світової війни, оскільки надає можливість працювати з фотокопіями цих документів у Києві. Ознайомитися з анотованим переліком фондів державних архівів України, де зберігаються документи, присвячені Другій світовій війні та окупації, можна завдяки виданню «Архіви окупації: 1941–1944» (2006), підготовленому у Державному комітеті архівів України (нині – державна Архівна служба України) [506].

Але слід зауважити, що архівні документи служб Розенберга, які зберігаються в архівах інших країн, а саме у країнах Західної Європи, крім Німеччини та у країнах Балтії, не були об'єктом нашого розгляду і не використовувалися нами як джерела з огляду на те, що вони складають незначну частину джерельної бази, представлені розрізнено, і нерідко не є унікальними – серед них багато копій, у той час як оригінали цих документальних масивів зберігаються у Федеральному архіві Німеччини, а сформовані з них фонди характеризуються повнотою і компліментарністю. Тому саме документи Федерального архіву дозволяють нам повно і вичерпно розв'язати проблему, представлену у нашому дослідженні.

Невелика, але важлива частина джерельної бази представлена документами, створеними після капітуляції Німеччини. Це, передусім, матеріали Нюрнберзького трибуналу, як підготовки до нього, так й такі, що пізніше увійшли до опублікованих серій документів процесу. Серед них – основна серія, пов'язана з основним процесом над 24-ма головними підозрюваними у скоєнні націонал-соціалістичних злочинів (листопад 1945 р. – жовтень 1946 р.), і матеріали додаткових процесів, проведених у 1946–1949 рр. Серед цих документів – стенограми, німецькі документи у перекладі, які залучали як доказову базу. До цієї групи джерел можна віднести й документи американських структур, що працювали в

американському секторі Німеччини, окупованій союзниками. Це, передусім, ті з них, що займалися питанням пошуків і реституції переміщених нацистами культурних цінностей [553; 560].

Загалом загальна комплексна реконструкція структури сукупного документального масиву, створеного службами Розенберга та його зв'язків, є складною справою. Наприклад, завдання визначення повноти фондів під час науково-пошукової роботи вже є складним – якщо у складі одного конкретного фонду, внутрішня структура якого сформувалася за принципами поточного діловодства на рівні канцелярії ще на етапі, коли його документи перебували у процесі документообігу, приблизно встановити факт неповноти можна, передусім, визначивши прогалини у хронології або збереженості документів того чи іншого підрозділу, то це практично неможливо для збірних колекцій періоду націонал-соціалізму. Крім цього, наш практичний досвід роботи з німецькими документами періоду націонал-соціалізму свідчить то те, що документи установи, яких немає у фонді установи, можуть зберігатися у низці інших фондів, і не лише досліджуваного періоду. Наприклад, у складі фондів інших установ можуть зберігатися циркуляри, копії документів, надісланих до відома іншим партійним службам та зацікавленим міністерствам, а також у офіційному листуванні, де зазвичай існували додатки. Тому у нашому дослідженні використовується термін «документальні комплекси», або «комплекси документів» (в залежності від контексту), оскільки архівні документи служб було розпорошено та необхідна їхня наукова реконструкція, не прив'язана до місця зберігання в сучасному архіві. Однак, на нашу думку, наявні документальні комплекси, що розглядаються в дисертації є достатньо репрезентативними для отримання достовірних висновків.

Тому така реконструкція, передусім її архівознавча складова, потребує роботи з різними фондами періоду націонал-соціалізму, а також з фондами архівів інших країн світу, як Європи, так і США. Це передбачає подокументний перегляд справ, тому що ці документи у складі різних фондів

нерідко не відображені у описах і заголовках справ, потрібні ґрунтовні знання загального історичного контексту, створення і діяльності служб, які досліджуються, їхніх зв'язків з іншими установами і організаціями, повоєнної долі їхніх документів, історію організації та ведення Нюрнберзького процесу, знання різних європейських мов, тому що перекладені лише поодинокі документи з багатьох тисяч, що збереглися. Тому проблема такої загальної комплексної реконструкції сукупного документального масиву, створеного службами Розенберга, заслуговує на те, щоб стати предметом спеціального архівознавчого і джерелознавчого дослідження, і є, відповідно, одним з перспективних напрямів подальших поглиблених досліджень.

Таким чином, документи, створені службами Розенберга, які є основою джерельної бази нашої дисертації, вперше у нашому дослідженні розглядаються комплексно, з урахуванням місць їх сучасного зберігання, внутрішньої структури, повноти і компліментарності, функцій та діяльності цих служб в сфері ідеології та пропаганди, інформаційного потенціалу та, що надзвичайно важливо, у їх взаємозв'язку.

Окреме місце у джерельній базі нашого дослідження посідають *опубліковані джерела*. Серед них, передусім, праці самого А. Розенберга, співробітників його партійних служб, РМБО та ЕРР за період з 1920-х років по 1945 р. В основному, це авторські науково-популярні і популярні статті, брошури різного змісту, пов'язані з різними темами, до яких активно зверталася нацистська ідеологія та пропаганда, публікації у періодичних і серійних виданнях, як у загальних масових газетах і журналах, так й у випусках спеціалізованих серійних видань. Серед останніх були, переважно, серійні тематичні видання АПА, Служби Уповноваженого та РМБО.

Можна умовно виділити кілька періодів публіцистичної діяльності А. Розенберга. Перший період припадає на 1920-ті роки, до публікації його книги «Міф ХХ століття» у 1930 р. [164]. У цей час вийшла друком низка його брошур і статей, де він викладав свої ідеї і заклав підґрунтя основних

майбутніх постулатів націонал-соціалізму, отже, ці публікації виступають джерелами щодо історії формування його ідеології. Серед них такі, що присвячені його антисемітським поглядам, а також розвитку націонал-соціалізму як течії та побудови нової німецької держави, що стали фактично методологічними для його бачення зовнішньої та внутрішньої політики. Серед них: «Сутність, засади та цілі НСДАП» («Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP») (1923) [176], «Національна ідея держави: занепад і відродження» («Der völkische Staatsgedanke. Untergang und Neugeburt») (1924) [164a], «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» («Der Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik») (1927) [165] тощо. Ці праці залучалися до дослідження для осмислення ідеологічної концепції націонал-соціалізму, запропонованої А. Розенбергом, що надалі вплинуло на напрями та види діяльності партійних служб Розенберга.

Переломним моментом, який ознаменував собою початок утвердження націонал-соціалізму як державної ідеології, крім виходу книги А. Гітлера «Моя боротьба» («Mein Kampf»), став вихід в світ книги А. Розенберга «Міф ХХ століття», його основної праці, де він узагальнив свої напрацювання і власне бачення націонал-соціалізму, а також сформулював основні його принципи. «Міф ХХ століття» неодноразово виходив друком до кінця війни, і знову був опублікований вже у наші часи.

Подальші численні публікації Розенберга, що мали місце вже у 1930-х рр. та під час війни, характеризуються тим, що велика частина їх була звернена до «Міфу» або розтлумачувала його окремі ідеї. Друга частина публікацій після 1930 року була присвячена кільком темам: єврейству, більшовизму, ролі науки, пропаганді месіанства Німеччини, з 1940-х рр. – виправданню війни, причому антибільшовицька тематика займала все більше місця. Це публіцистичні статті у партійній пресі, у газетах, журналах, у періодичних виданнях у різних гау (територіально-адміністративних одиницях, прив'язаних до структури НСДАП, що за кордонами співпадали з землями), у серійних виданнях його служб. Всього таких статей близько 200.

Ще одну частину склали статті, тексти виступів і промов, присвячені оглядам окремих подій, наприклад, щорічним партійним з'їздам, святам, окремим відомим діячам. Серед них були навіть некрологи. У загальному масиві джерел нашого дослідження окреме місце посідають аудіозаписи промов і виступів А. Розенберга для трансляції по радіо та відеозаписи, що лише нещодавно були представлені у відкритому доступі, зокрема на порталі «Internet Archive» за адресою: <https://archive.org/>. Ознайомлення з ними носить оглядовий характер, оскільки особистість Розенберга не була предметом нашого дослідження, а лише уточнювала його ідеї, висловлені у «Міфі», закладені у діяльність його служб. Вони не розглядалися нами детально, але вони дають уявлення про масштаби його популяризації нацистської ідеології.

Ще одну групу складають серійні видання служб Розенберга, зокрема Уповноваженого фіурера та АПА, що відображають напрями їхньої діяльності. Серед них: «Німецька драматургія» («Deutsche Dramaturgie»), «Мистецтво у Третньому райху» («Die Kunst im Dritten Reich»), «Книжкова справа» («Bücherkunde»), «Музика у війні» («Musik im Kriege»), «Германська спадщина» («Germanenerbe»), «Німецька фольклористика» («Die Deutsche Volkskunde»), і два видання, призначені для внутрішнього поширення – «Ідея та дія» («Idee und Tat») (для навчання) та «Rednerdienst» (для військових пропагандистів).

Під час дослідження нами також було використано ґрунтовні науково-довідкові видання: фундаментальну «Енциклопедію націонал-соціалізму» Вольфганга Бенца («Enzyklopädie des National-sozialismus») (1998) [518], «Енциклопедія націонал-соціалізму» («Энциклопедия национал-социализма») (2005) В. Телицина [514], «НСДАП. Влада у Третньому райху» («НСДАП. Власть в Третьем рейхе») (2005) [509], «Біографічний словник Третього райху» («Das Personenlexikon zum Dritten Reich», 2003) Е. Клеє [523], його ж «Біографічний словник діячів культури Третього райху. Хто ким був до і після 1945» («Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was

vor und nach 1945») [522], а також інформацію з енциклопедичних видань з історії нацизму, що широко представлена у всесвітній мережі.

Протягом кількох десятиліть було опубліковано багато збірників документів, присвячених історії та ідеології націонал-соціалізму, хоча документи служб Розенберга там представлені мало. Так, серед них можна назвати книгу «Документи зовнішньої політики Німеччини за 1939–1945 рр.» (1962 р.) («Documents on German Foreign Policy») [212], кілька збірників документів з історії націонал-соціалізму за 1933–1945 рр., упорядкованих Г.-А. Якобсеном та В. Йохманом впродовж 1961–1966 р. [210], збірники «Німецька історія 1933–1945: документи внутрішньої та зовнішньої політики» під упорядкуванням В. Міхалки (1998) [211] і «Документи німецької історії» («Dokumente zur Deutschen Geschichte») (1975–1977) під упорядкуванням В. Рюге та В. Шумана [213]. Окремі документи також увійшли до публікації Дж. Моссе «Нацистська ідеологія до 1933 р.: документи» («Nazi Ideology before 1933: A Documentation») [215], а документи щодо історії створення Вищої школи Розенберга – до книги Л. Полякова та Й. Вульфа «Третій райх та його мислителі: документи» («Das Dritte Reich und seine Denker: Dokumente») (1959, 1978, 2015) [217].

Важливим джерелом, в тому числі й історіографічним, є «Політичний щоденник А. Розенберга» («Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs») за 1934–1944 рр. [221, 225], який у найбільш повному вигляді став відомим дослідникам лише з кінця 2013 р. Його історія розкрита у передмові до його публікації 2015 р. До цього він був опублікований лише частково: записи за 1933–1935 рр. видав німецький дослідник Г.-Г. Серафим у 1950–х рр. [227], записи за 1941 р. у 1971 р. опублікував Роберт Кемпнер, представник американської сторони обвинувачення на Нюрнберзькому процесі [221, С. 23]. Лише у грудні 2013 р., через 16 років після смерті Роберта Кемпнера, частина щоденника, яка вважалася втраченою, була знайдена у приватному архіві і врешті-решт передана до Меморіального музею Голокосту (USHMM) у США, який оцифрував її та опублікував на своєму порталі у

мережі Інтернет (<http://www.ushmm.org/information/exhibitions/online-features/special-focus/the-alfred-rosenberg-diary>). Щоденник містить цікаву інформацію про АПА та Уповноваженого фюрера, деталі щодо розподілу влади у системі управління окупованими територіями, в тому числі й у Міністерстві окупованих східних територій.

Цікавою для дослідників є також публікація мемуарів А. Розенберга періоду 1945–1946 рр., а саме «Портрет злочинця проти людяності з мемуарами колишнього райхсміністра Альфреда Розенберга» («Portrait eines Menschheitsverbrechers nach den hinterlassenen Memoiren des ehemaligen Reichsministers Alfred Rosenberg») (1947), з коментарями Сержа Ланга та Ернеста фон Шенка [480]. У 2005 р. у Харкові російською мовою було опубліковано переклад цього видання російською мовою [218]. Однак, ця публікація не може вважатися у повній мірі науковою, оскільки текст опубліковано у поданні коментаторів, у супроводі їхніх власних оцінок і суджень, нерідко – без посилань.

Водночас, ця публікація «Політичного щоденника», безумовно, представляє інтерес як історіографічне джерело, оскільки подає не лише тексти, написані Розенбергом наприкінці його життя, а містить так званий «політичний заповіт» А. Розенберга щодо демократичних засад державного устрою без диктатури абсолютизму.

Окрема група опублікованих джерел представлена матеріалами Нюрнберзького процесу. Матеріали процесу англійською мовою були опубліковані у перші роки після процесу, і на сьогодні вони оцифровані і представлені на спеціальному відкритому онлайн-ресурсі Бібліотеки Конгресу США [565]. Це 42 томи із сукупною назвою «Блакитна серія» («The Blue Series»), опубліковані американською стороною у 1947–1949 рр., що містять стенограми процесу, «Червона серія» («The Red Series») у 11-ти томах (із додатками), серед яких більшість – публікації документів, залучених американською стороною обвинувачення як джерела у перекладі англійською мовою, а також «Зелена серія» у 15-ти томах – матеріали

процесів, що мали місце після основного (справ лікарів, військових, державних і партійних функціонерів та ін.).

Матеріали Нюрнберзького процесу і перелік ресурсів, присвячених трибуналу, також розміщені на сайті окремого проекту Гарвардської школи права (the Harvard Law School) із назвою «Проект [щодо] Нюрнберзького процесу. Колекція оцифрованих документів» [559]. Водночас у 2021 р. у Стенфордському університеті (США) було підготовлено своєрідний віртуальний архів Нюрнберзького процесу, де викладені не лише матеріали процесу (5215 протоколів), а й аудіозаписи слухань [564].

1.3. Методологія дослідження: ключові поняття, основні теоретичні підходи та методичні засади

Вивчення малодосліджених на сьогодні аспектів історії Другої світової війни є важливим питанням світової та вітчизняної історіографії. Серед них – розв’язання проблеми актуалізації маловідомих джерельних комплексів історії Другої світової війни, значна частина яких зберігається у Федеральному архіві Німеччини й останніми роками залучається до наукового обігу завдяки їх оцифруванню та розміщенню у вільному доступі на сайті Федерального архіву. Зокрема, тих документальних масивів, що пов’язані з політико-ідеологічним контентом націонал-соціалізму, його системою обґрунтування експансіоністських планів нацистської Німеччини, майбутньої війни та окупації. Наукова реконструкція цих документальних комплексів, оцінка їхньої джерелознавчої значущості потребує дотримання методологічних принципів наукового дослідження, залучення комплексних методів та методик. Попри те, що загальні положення расової теорії А. Розенберга та факти його біографії розглядаються у багатьох наукових публікаціях, практична реалізація системи його поглядів у діяльності спеціально створених ним служб для контролю за ідейними переконаннями членів НСДАП та її результати, поширення нацистської ідеології в зовнішньополітичній діяльності та внутрішній політиці німецької держави, і

особливо на окупованих нацистами територіях, досі не знайшли комплексного висвітлення.

Період незалежності України відкрив нові можливості для вивчення її історії на нових методологічних засадах із залученням великих документальних масивів, доступ до яких був обмежений до кінця 1980-х рр. У зв'язку з цим за останні десятиліття побачили світ теоретико-методологічні дослідження тенденцій методології опрацювання джерельної бази історії Другої світової війни в світлі української історії, а також, відповідно, переосмислення історичної пам'яті про війну та окупацію. Серед них, зокрема, публікації М. В. Ковалю, О. Є. Лисенка, Д. В. Веденєєва, Ю.О. Ніколайця та ін. [313–315; 325–328; 334; 363]. Розглядалися питання про необхідність поглибленого опрацювання джерелознавчої бази та об'єктивних оцінок у дослідженні війни в усій її складності та багатогранності, відмови від вузьких і заідеологізованих трактувань війни та її різних проявів як у воєнному аспекті, так і щодо оцінки процесів, що відбувалися в окупації, зокрема колабораціонізму. Зверталася увага й на нерівномірність різних тематичних ніш і хронологічних періодів в історії війни, необхідність відмови від тиражованих образів та усталених у радянській історіографії штампів і цензури, необхідність усвідомлення неосяжності евристичного потенціалу корпусу джерел цього періоду і потреби у кваліфікованій інтерпретації подій війни та процесів, що там відбувалися, залученні різних методик дослідження проблематики Другої світової війни [324].

Архіви партійних служб А. Розенберга – особливий об'єкт дослідження. Вони потребують урахування специфіки документів, передусім тих, що функціонували фактично у подвійній системі управління (державній адміністративній та партійній), що, відповідно, відбилося на структурі та змісті документів, створених цими службами, і цим пояснюється наявність їх в архівах інших структур НСДАП та органів державної влади у Третьюму райху. У зв'язку з тим, що комплекси архівних документів служб А. Розенберга не були об'єктом спеціальних досліджень, це має відбуватися

шляхом поєднання методів архівознавчої, документознавчої та історико-джерелознавчої реконструкції і теоретичного осмислення змісту методами історичної науки, а також залучення при цьому методів інших спеціальних історичних дисциплін. Такий підхід враховує вимоги використання системи цих спеціальних методів і методик, інтегративних методичних засобів і завдяки поглибленню взаємозв'язків сприяє виконанню поставлених завдань та отриманню результатів високого ступеня достовірності.

З огляду на це, методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних методів і методів суміжних наук як допоміжних, з урахуванням вимог теоретичних засад і методологічних принципів (історизму, об'єктивності) та підходів (системний підхід), а також багаторівневої системи загальнонаукових методів: поєднання емпіричних методів дослідження, методів теоретичного пізнання і загальнологічних методів та прийомів дослідження (аналіз, синтез, узагальнення тощо) [357]. У виборі методів відповідно до сформульованих завдань дослідження було враховано джерелознавчу специфіку цього комплексу нацистських документів щодо походження, мети створення, структури та функції, історичних обставин виникнення документів, хронологічних меж, періодів існування та ефективності впливу на ідеологічні засади націонал-соціалізму в Німеччині та окремі аспекти нацистської окупаційної політики.

Хронологічно документи служб А. Розенберга охоплюють, в основному, 1933–1945 рр., від створення спочатку АПА та Служби Уповноваженого фюрера до моменту фактичної ліквідації цих структур навесні 1945 р. з поразкою Німеччини. У дослідженні приділяється увага й періодові до 1933 р., передумовам створення Розенбергом ідеологічних служб у НСДАП, коли формувалась ідеологія націонал-соціалізму, пов'язана з міфом крові, засади німецького світогляду та побудови Третього райху, що була представлена в системному вигляді А. Розенбергом. **Хронологічний метод** дав змогу проаналізувати створення та розвиток засад ідеологічної концепції А. Розенберга, її зв'язок із діяльністю служб не лише в її хронологічній

послідовності, а й у площинах вертикальних та горизонтальних взаємозв'язків. У межах 1933–1945 р. виокремлюються два етапи, що відображають зміни внутрішньої та зовнішньої політики Третього райху і, відповідно, завдань керованих А. Розенбергом служб.

Ці періоди суттєво різняться: період 1933–1939 рр. пов'язаний з розвитком та остаточним утвердженням міфологізованої концепції Розенберга в світлі історії нордичної раси, її майбутнього та перспектив створення нової німецької держави, що основи якої були викладені в публікаціях А. Розенберга у 1920-х рр., ще до приходу нацистів до влади. Це мало свій вплив на успіхи ідеології націонал-соціалізму як національно-державної, а також частково – на роботу над планами територіальної експансії і обґрунтуванням цього процесу нацистською ідеологією і на подальше ідеологічне обґрунтування тоді ще майбутньої масштабної війни.

1939–1945 рр. є періодом спроб реалізації цієї політики в конкретних обставинах війни й окупації, поступової кризи нацистської ідеології та її краху. У цей період відбувалася реорганізація структури і функцій партійних служб Розенберга в умовах війни і зміни завдань, насамперед Служби Уповноваженого фюрера та ЕРР, оскільки діяльність АПА об'єктивно пішла на спад у 1942 р.

У дослідженні документальних фондів служб А. Розенберга було застосовано **структурно-функціональний аналіз** груп документів, продюкованих різними службами, їхнє призначення, внутрішньої структури і функцій та завдань, напрямів діяльності. Було проаналізовано засади документостворення у структурі цих служб і проведено документознавчо-джерелознавчу та архівознавчу класифікацію документів за комплексними ознаками з урахуванням напрямів досліджень служб та ідеологічної основи їхньої діяльності. Було охарактеризовано специфіку та значення цих документів як джерел для розкриття діяльності нацистів щодо проведення політики НСДАП для виконання завдань, покладених на А. Розенберга в галузі духовного і світоглядного навчання та виховання німців, а також

проаналізовано реалізації цих завдань як напередодні війни, так і формування інституційних засад та джерельної бази для забезпечення вивчення нацистською Німеччиною країн Східної Європи окупованих нею під час Другої світової війни, передусім їхньої історії, політичної системи, внутрішньої та зовнішньої політики, економіки, культури, науки тощо і окремо – досвіду втілення більшовицької ідеології та пропаганди на практиці (за визначенням нацистів – «більшовицького експерименту»).

У дослідженні таких проблем як нацистська ідеологія та діяльність відповідних структур, що її продукували або ж втілювали в життя, **принципово важливо дотримуватись принципу об'єктивності** в оцінках фактів, явищ і подій, які були встановлені на підставі аналізу походження, змісту документальних архівів, створених в результаті діяльності цих структур. **Принцип об'єктивності** використовується в тісному зв'язку та з урахуванням принципу історизму, який вимагає розгляду умов виникнення фактів і подій у конкретно-історичних обставинах, з огляду на зміну історичної ситуації для Німеччини у 1918–1945 рр., яка прагнула «встановити справедливість» і повернути колонії після принизливої для німців Версальської угоди, та політичну програму і завдання НСДАП на різних етапах її існування, особисту роль Гітлера у формуванні ідеології націонал-соціалізму та місце в ній світоглядної ідеології А. Розенберга.

Це дає змогу охарактеризувати історичні обставини створення та функціонування партійних служб Розенберга періоду Третього райху, мету їх створення та функції, визначити вірогідність пов'язаних із ними фактів і нашого знання про них, можливості їх систематизації та узагальнення для розуміння процесу розвитку і діяльності різних служб А. Розенберга в контексті його настанов та спадкоємності його ідеологем. Документальні комплекси служб дають змогу відстежити зміни залежно від історичного часу та етапу розвитку цих служб, проаналізувати зміни їхньої структури та напрямів діяльності, пов'язаних, передусім, із політикою НСДАП у сфері ідеологічного навчання та виховання в Третьому райху, а також їхній внесок у

реалізацію засобів підтримки зовнішньої політики Німеччини, організації продовольчого забезпечення та ремілітаризації економіки Німеччини, утвердження позитивного образу націонал-соціалізму на міжнародній арені, підготовки до майбутньої війни тощо.

З початком Другої світової війни значення пропаганди нацистської ідеології зросло, тому більшого значення набула підтримка націонал-соціалістичних поглядів серед німців та їх зміцнення, а також насадження нацистської ідеології серед населення окупованих країн, що виявлялося, зокрема, у підготовці та веденні антибільшовицької пропаганди для місцевого населення, насадженні ідеології меншовартості, культурних цінностей Німеччини. Пропаганда ґрунтувалася, серед іншого, на використанні різних матеріалів, конфіскованих на території окупованих країн, для забезпечення ідеологічної роботи місцевих окупаційних адміністрацій, як цивільних, так і військових, організації критики сталінізму і більшовицької влади, впровадження німецьких культурних цінностей тощо.

Специфіка наукового знання потребує однозначного тлумачення термінів і понять, якими оперує дослідник. Особливо це важливо в умовах паралельного існування термінів, як вже визнаних наукою, так і тих, які поки що не є усталеними.

Так, у цьому дослідженні ми спеціально звертаємо увагу на термін «Служби Розенберга», який певною мірою є штучним, оскільки тут існує термінологічна плутанина (паралельно з поняттями «відомство» і «служба»), на яку у використанні в українському науковому середовищі накладаються особливості перекладу українською мовою. У центрі служб Розенберга в структурі НСДАП перебувала структура із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП». В офіційній документації періоду Третього райху, а також серед німецьких дослідників націонал-соціалізму вона позначається або аббревіатурою DBFU (від повної назви «Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und

Erziehung der NSDAP»), або терміном «Служба Розенберга» («Dienststelle Rosenberg»), під яким вбачають саме цю установу. Але і АПА, і Служба Уповноваженого у документах НСДАП нерідко фігурують під об'єднаною назвою «Служби Розенберга» («Dienststellen Rosenberg»), а сама Служба Уповноваженого іноді у тих самих документах назвалася просто «Службою Розенберга» («Dienststelle Rosenberg»). Саме таку назву отримав фонд у Центральному державному архіві у Потсдамі (НДР), у якому після війни були об'єднані матеріали Служби Уповноваженого, АПА, ЕРР, Нордичного товариства, і частково – РМБО, відповідно, після війни, як вже зазначалося, фонд був розділений на кілька окремих фондів. Але з подачі німецького дослідника Р. Больмуса, який ще в 1970-х роках підготував вже згадану монографію «Відомство Розенберга та його противники», застосування саме цього терміна також увійшло в німецьку історіографію, де воно побутує паралельно з терміном «Служба Розенберга», хоча деякі дослідники досі вважають це термінологічне розмежування дискусійним. У свою чергу, Служба Уповноваженого мала внутрішню розгалужену структуру й складалася з кількох підрозділів – відомств («Amt», у множині – «Ämter»), так вони й фігурують у її документах. Отже, у дисертації ми не можемо застосовувати термін «відомство» одночасно як для позначення Служби Уповноваженого (за Р. Больмусом), так і для підрозділів, яких у її структурі було понад десяток, та які офіційно називалися «Amt/Ämter». Таким чином, термін «служби Розенберга», хоча і досить широкий, використовується для позначення всіх служб у складі НСДАП райху, які він очолював.

Основою нашого дослідження є системний підхід, який оперує методами структурно-функціонального аналізу та синтезу, де поняття системи розуміємо у цілісності, що своєю чергою створює комплекс взаємопов'язаних функціонально елементів (у нашому випадку – партійних структур – служб А. Розенберга, над якими фактично домінувала особистість А. Розенберга як ідеолога), об'єднаних для реалізації певних цілей та завдань НСДАП. Це визначило й систему документів та їхній джерельний потенціал. Комплекси

документів служб пов'язані також з Канцелярією Розенберга, яка виконувала координуючі функції. Загалом в основі визначення системного підходу варто взяти до уваги визнані в науці роботи вчених щодо теорії систем та визначенням поняття системного підходу, зокрема В. Садовського та А. Уйомова як авторів фундаментальних концепцій, які продемонстрували багатоманітність підходів до поняття системи та її структури. Поняття системного підходу у філософії та методології розвивалося в подальшому в багатьох працях, які враховували, або навіть базувалися на концепції зазначених вище вчених. Крім цього, поняття «термін», «термінологія» та «терміносистема» в різних сферах гуманітарного знання розглянуті у публікаціях кількох українських дослідників, наприклад, А. І. Гарбаря, І.В. Гарбар, Л. І. Петрович [253], Ю.В. Попович і В. Д. Бялика [341], С. Панченко [332] та багатьох інших²⁴.

Системний підхід у дослідженні проблеми передбачає аналіз багаторівневої системи служб і документів у контексті діяльності та у взаємозв'язку з функціями служб А. Розенберга. Порівняльний аналіз ідеологічних постулатів та ідей А. Розенберга зі структурою його служб свідчить про відповідність організаційної діяльності та його концепції формування нового світогляду німецького народу за різними напрямками ідеологічного впливу. Тому системоутворювальним елементом тут є постать самого А. Розенберга, та його роль і значення як ідеолога НСДРП та державного діяча в концепції створення служб, завданнях сформованих ним установ та організацій. Тож для об'єктивності цієї наукової розвідки необхідним є розкриття основних віх його біографії, життя та діяльності, концепцій, викладених у його працях, враховуючи розвиток та специфічність його поглядів і низку практичних рішень, зокрема під час реалізації завдань АПА, діяльності служб Уповноваженого, ідеологічних завдань РМБО та ЕРР.

---

²⁴ В українському науковому середовищі питання побутування терміносистем частіше розглядаються в гуманітарних науках – у філософії, праві, лінгвістиці та мовознавстві, у той час як в українській історичній науці це питання розглядається фрагментарно або в контексті загальної методології історії.

Загалом система служб А. Розенберга є досить складною надструктурою в частині визначення статусу її складових, розмежуванні повноважень та функцій, зокрема у відносинах з іншими подібними службами при НСДАП, що позначені постійною боротьбою за ступінь впливу на керівників партії та держави, наближених до А. Гітлера. Тому це потребує окремого поглибленого джерелознавчого аналізу всього документального комплексу його служб.

Наступний ієрархічний рівень – це внутрішня структура і функції служб А. Розенберга, які реалізовували документальні комунікаційні функції в різні часові періоди та визначили формування комплексів документів, що розкривають зміст їхньої діяльності, зв'язки з науково-дослідними установами, товариствами та організаціями Третього райху. Тому ми обрали принцип послідовності викладу матеріалу щодо аналізу документальних комплексів за структурою і функціями служб.

Третій рівень – документи, які характеризують конкретну діяльність у цій системній ієрархії, їхня специфіка, види, напрями, джерелознавчий зміст. Ця система документів, що за різними категоріальними поняттями створює специфічну систему комунікаційних джерел, представлена архівними документами управлінської, наукової, інформаційної та соціокультурної діяльності та відповідними видами джерел. Ми аналізуємо функціональні властивості документів служб за допомогою типологічного методу та методів документознавчої класифікації у їхньому структурно-функціональному взаємозв'язку. Типологія опублікованих видань значною мірою відображає й ступінь популяризації інформації та поширення пропагованої Розенбергом ідеології [303а].

У дисертації використано також **методи та методики історичного документознавства й джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін**. Поняттю методології історичного дослідження та методів спеціальних історичних дисциплін або галузей історичного знання, у тому числі **історичному джерелознавству** приділяли значну увагу історики ще із 60-х років ХХ ст., і саме ця тема розглядалася в працях М. Варшавчика [249],

В. Стрельського [358], І. Ковальченка [312], А. Санцевича [346], колективних працях під редакторством С. Шмідта [275] та багатьох інших представників радянської науки, доробок яких не підлягає сумніву серед сучасних істориків науки.

У роки незалежності спостерігається конкретизація підходів до поняттєвого апарату і методичних засад українського джерелознавства. Узагальнення щодо методів історичного джерелознавства та комплексного використання спеціальних історичних дисциплін відбулося в авторських статтях, колективних довідниках та підручниках, написаних такими знаними вченими як Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко, Б. І. Корольов та багато інших відомих істориків [277; 513] на матеріалі попереднього глибокого наукового вивчення питання. Цим доведено, що основні положення загалом прийняті сучасними вченими, які розвивають їх в історико-конкретних дослідженнях, а також це стало основою наукових досліджень документальних комплексів служб А. Розенберга.

Варто додати, що одночасно розвивається дисципліна «документознавство», яке сьогодні набуває розширеного змісту. У працях С. Г. Кулешова [317], В. В. Бездрабко [238; 239] та інших розглянуто концепції сучасного документознавства в його широкому загальному (усеохоплюючому, інтегрованому) та класично-спеціальному (діловодно-документознавчому, управлінському) аспектах ²⁵. У нашому конкретно-історичному дослідженні ми дотримуємось традиційного для історичної науки поняття «документ» у діловодно-управлінському аспекті розуміння, що використовується у адміністративно-регуляторній функції установи і щодо документів, які відкладаються в архівах на постійне зберігання як результат реалізації функцій установи, у тому числі й особистого походження. Вони розглядаються як сукупність історичних джерел.

---

²⁵ Див.: також публікації Н. М. Кушнарєнко та Г. І. Швецової-Водки.

Викладені у вказаних працях основні поняття методів історичного документознавства та джерелознавства розкривають предмет і завдання історичного джерелознавства, поняття «історичне джерело», структуру історичного джерелознавства, методики пошуку, опрацювання і використання історичних джерел, засади класифікації історичних джерел відповідно до завдань і предмета наукового дослідження, зокрема щодо групи писемних джерел, поняття наукової критики, шляхів, засобів і прийомів встановлення їхньої достовірності, сучасних методів отримання всієї джерельної інформації. Поняттєвий апарат також розвивається відповідно до предмета досліджень. Загалом зауважимо, що в дисертації використані теоретичні та методичні засади, які на сьогодні визнані в історичній науці. Дискутування стосується переважно питань суб'єктивізації семантичного аспекта поняття джерел.

В історичних дослідженнях, спрямованих на пізнання історичної реальності в усіх її проявах, аспектах і формах, процесах, явищах, конкретних історичних фактів, об'єктів та суб'єктів історії, використовуються різні спеціальні методи, що дають змогу розкрити предмет досліджень у повноті його **джерельної** бази.

Крім методів історичного документознавства та джерелознавства, додатково використовуються методи і методики інших спеціальних історичних дисциплін: архівної та бібліографічної евристики, історичного бібліотекознавства, архівознавчої реконструкції розпорошених комплексів документів партійних служб А. Розенберга, які через поразку Німеччини у війні опинилися в різних архівах багатьох країн і зазнали складної долі. Вивчення цього історичного періоду, напрямів діяльності А. Розенберга та специфіки документотворення у його Канцелярії як райхсляйтера та канцелярії його служб загалом дало змогу окреслити долю їхніх архівів та провести реконструкцію основного комплексу документів ідеологічних партійних служб А. Розенберга як керівника у складі структури Служби Уповноваженого фюрера, АПА та РМБО. Вони різнилися специфікою, яку

розкрито у відповідних розділах, присвячених цим службам. Це має особливе значення для аналізу їхніх документальних комплексів, які характеризуються різними умовами створення, неоднорідністю структури і функцій служб тощо.

Важливим для реалізації завдань джерелознавчої реконструкції є також використання методів джерелознавчої та документознавчої класифікації та систематизації документів, проведення зовнішньої та внутрішньої критики джерел для розкриття значущості джерелознавчих комплексів, їхній склад і загальний зміст документів, що зберігаються в його архівних комплексах. Крім загальної класифікації внутрішньої структури служб А. Розенберга, діловодної класифікації документів, здійснено предметно-тематичну класифікацію джерел, що розкривають напрями діяльності служб, виокремлено документи управлінського та особистого походження (щоденники і мемуари, листування тощо).

Розгляду предмета дослідження передувала **архівознавча реконструкція** комплексів документів, що передбачала визначення кола документів, повноти взаємопов'язаних архівних документів партійних служб Розенберга та місця їхнього зберігання, змісту документів, як продукованих цими службами, так і іншими, пов'язаними з ними організаціями, оцінку інформаційного потенціалу архівних фондів, передусім не опрацьованої до цього часу в історіографії частини документів служб А. Розенберга, та супроводжувалась джерелознавчим аналізом і синтезом інформації. Реконструкція здійснювалась методом класифікації архівних документів як одним із засобів пізнання досліджуваного об'єкта за ознаками, що характеризують походження (хто продукував документи), метою створення, видами та інформаційною складовою, синтезом інформації для визначення ролі комплексів, груп документів та окремих джерел в ідейній основі впровадження націонал-соціалістичних ідей як у Німеччині, так і на окупованих територіях. Процес наукової архівознавчої реконструкції документів служб відбувався за аналізом не лише архівів цих служб, а й

архіву канцелярії райхсляйтера Розенберга, яка зібрала значний комплекс документів управлінського характеру усіх служб та самого Розенберга. Такий аналіз використано в усіх розділах дисертації, оскільки вони структуровані за вказаними службами та їхніми архівами.

Архівознавча евристика стосувалася пошуків і встановлення загального кола джерел різного походження, продукованих службами для реалізації їхніх функцій, групування та реконструкції складу і змісту документів, що зберігаються у різних фондах, зокрема у Федеральному архіві в Німеччині, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України тощо. Також необхідно було встановити долю окремих фондів, у тому числі історично роз'єднаних. Методично важливо було уточнити уявлення про цілісність системи цих документів. З цією метою було проаналізовано коло служб Розенберга, їхню структуру, мету створення, функції, вивчено ідейну основу, що розвивала ідеологічні концепції А. Розенберга, наслідки його діяльності та діяльності служб.

Документознавчо-джерелознавча класифікація документів як метод застосовувалася також у діловодно-архівному аспекті щодо документів архівного зберігання в кожній групі як за структурою служб та типів документів, так і за предметними галузями їх аналізу – ідеологічних джерел під час виокремлення найбільш актуальних за тематикою дисертаційного дослідження за напрямками в діяльності АПА, Уповноваженого фюрера та РМБО.

Комплексна джерелознавча класифікація враховувала також *принципи періодизації* в межах існування НСДАП: виокремлення періоду 1919–1933 рр. – формування ідеології націонал-соціалізму; періоду 1933–1939 рр. – прихід нацистів до влади та впровадження ідеологічних постулатів, форм і методів у зовнішньополітичну та внутрішньополітичну діяльність райху; період війни та окупації країн Європи у 1939–1945 рр.; 1945–1946 рр. – повоєнний період оцінки злочинів у діяльності Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі.

Групування комплексів документів служб ґрунтується на аналізі структури служб, їхніх функцій та принципах діловодства, якими вони послуговувалися:

- управлінські, адміністративно-організаційні документи служб відповідно до поставлених завдань: директиви, накази, розпорядження, доповідні записки, циркуляри, інструкції, офіційне листування тощо;

- документи науково-інформаційної та інформаційно-аналітичної діяльності, зокрема наукові та науково-аналітичні розробки та матеріали, бюлетені, картотеки, статті, рецензії, огляди, видавнича продукція служб із різних напрямів оголошеної А. Розенбергом ідеологічної діяльності;

- документи і матеріали наукової, педагогічної та видавничої діяльності (наукові й освітні матеріали відомств і служб: «Виховання», «Наука», «Давня історія», «Література», «Мистецтво» тощо) ;

- документи просвітницької та соціокультурної діяльності, що використовувалися в ідеологічній роботі та пропаганді ідей націонал-соціалізму серед партійних і державних установ, служб Вермахту, громадських організацій, у тому числі лекційної діяльності, матеріали для преси, радіо, кіно, театру тощо;

- документи і матеріали культурних заходів, служб, зокрема загальнонаціональних виставок, партійних і державних свят, фестивалей та інших важливих заходів, які готували, або в яких брали участь служби;

- біографічні документи співробітників служб, у тому числі працівників з кола місцевих культурних діячів та вчених;

- документи, пов'язані з ідеологічною діяльністю служб на окупованих територіях.

Таке групування дало змогу провести аналіз типів документів та їхнього змісту у зв'язку з тим, що різні типи документів були поєднані за дуже загальним предметним формулюванням назви справи, де містилися й аналітичні матеріали, і листування, і аналітичні огляди, і організаційні документи. Іноді вони були перемішані в різних справах.

Оцінку значущості документів служб та розкриття змісту джерел здійснено в кожному розділі, подано загальні висновки, що враховують загальну джерелознавчу оцінку та специфіку джерельних комплексів.

Методи **атрибуції документів застосовувалися для встановлення походження й змісту і** використовувалися постійно під час роботи. Походження джерел аналізується за принципом продукування певною установою, відомством та організацією, датування, та мети, з урахуванням того, що їхній зміст було охарактеризовано за предметно-тематичними напрямками. При цьому було використано методики документознавчого аналізу зовнішніх атрибутів документів, які засвідчують його юридичну силу – бланків, розташування атрибутів, штампів, дат створення документів, підписів, відміток канцелярії, направлення чи розсилки документа, резолюції тощо. Переглядався й зміст документів, їхня відповідність завданням служб або інших організацій. Порівняльний аналіз документів дав змогу за даними офіційного документообігу простежити зв'язки служб А. Розенберга між собою та з іншими структурами нацистської партії, кореспондентами та вплив на діяльність служб.

Значна кількість німецьких джерел є документами офіційного походження та об'єктом управлінського документознавства. Тому здійсненню атрибуції сприяла розглядалася система розподілу влади, зв'язку державного управління Третього райху з партійною системою, що були тісно пов'язані зі різними структурами й службами різного ступеня підпорядкованості., які надсилали документи на погодження з ним, якщо зміст документа того вимагав.

Сукупність методів дає змогу систематизувати та об'єднати для аналізу певного питання різні документи поза принципом ієрархічного підпорядкування в діловодстві з позицій ідеології та типології документів, простежити зміст діяльності служб.

Джерелознавчий аналіз змісту супроводжується окремим поглибленим розглядом комплексів документів як джерел ідеологічної

діяльності служб та розроблених А. Розенбергом теоретичних положень та ідейних концепцій у галузі історії, сучасності й майбутнього нордичної раси та німецької держави, ідеологічного обґрунтування війни, територіального загарблення європейських держав та концепцій створення на територіях «нового порядку» або європейської економічної та політичної єдності, боротьби з більшовизмом, християнством, єврейством тощо. Відбувається перегляд усталених думок щодо впливу й ролі А. Розенберга і його служб у системі влади та його внеску в підготовку Другої світової війни, вкладеного змісту у використанні понять, розробок проблем історичного минулого, сучасності та майбутнього Третього райху. Використовувалися публікації ідеологічних праць як самого А. Розенберга, а також і його основних співробітників. Систематизувалися факти реалізації функцій партійних служб Розенберга та її форми.

Варто також окреслити важливі для джерелознавчого аналізу **додаткові наукові методи інших дисциплін та галузей** історичного знання, застосовані в дисертаційному дослідженні. Специфіка і складність історичного знання полягає в соціальності об'єкта пізнання, де формально-логічні методи аналізу не можуть надати результат із точністю математичних формул, оскільки в історичних процесах діє багатовекторний особистісний фактор, який має велике значення в межах існуючих часових вимірів і обставин [267].

Соціальна історія передбачає й врахування особистісного чинника не лише в масштабних історичних процесах, у цьому випадку – у діяльності служб та установ А. Розенберга. Аналіз документів врахував і специфіку структури, фінансування та кадрової політики у відомствах А. Розенберга. Це дало змогу простежити кадровий склад та його зміни, переміщення фахівців між різними відомствами служби, обіймання різних посад у тих чи інших підрозділах, що було поширеною практикою. Це чітко проявилось під час організації ЕРР та РМБО. Наприклад, Герхард Утікаль, який очолював ЕРР з першого квітня 1941 р. [10, арк. 48], водночас був керівником

Центрального управління служб А. Розенберга як Уповноваженого фірера [44, арк. 31 зв.]. Так само можна сказати і про Георга Ляйбрандта, Вернера Дайца, Арно Шікеданца та інших, які працювали у складі АПА, а згодом перейшли до РМБО.

Тому застосовувалися методи **біографічного** та **просопографічного аналізу** змісту документів для встановлення фактів життя та діяльності кола осіб, що згадуються в документах. Це дає можливість наступним дослідникам отримати матеріали для створення колективного портрету різних соціальних груп, які працювали в службах А. Розенберга, а також вчених, яких звинувачували в колабораціонізмі та які співпрацювали на окупованих територіях із службами А. Розенберга. Біографічні відомості про осіб встановлювалися або уточнювалися на основі пошуків офіційних анкетних даних особових справ, що зберігалися в архівах служб А. Розенберга, офіційного листування, документів з кадрових питань, публікацій у науково-довідкових виданнях.

Хоча просопографічний аналіз, без сумніву, не є основним методом нашого дослідження, як і широке застосування методів просопографії не має місця у дисертації, оскільки об'єкт і предмет нашого дослідження має інший характер, завдання, дослідницькі стратегії та методологічні підходи просопографії [259–260; 356; 362] в цілому також стали однією з методологічних засад дисертації. Це дало можливість систематизувати відомості щодо кадрового складу служб, критерії вибору для роботи, дані про їхнє походження, освіту, професійні риси, психологічний стан, конкретні події тощо. Важливо було проаналізувати як роль окремих співробітників, так й особовий склад служб в цілому. Так, увага приділяється не лише А. Розенбергові, а й таким постатям, як Г. Ляйббрандт, А. Шікеданц, В. Дайц, В. Малетке, Г. Шайдт та іншим, які працювали в АПА. У процесі дослідження штату РМБО вивчалися біографічні відомості щодо А. Меєра, Г. Шлоттерера, В. Маркерта, Г. Коха, Г. Гертле, Лео фон цур Мюлена, Г. Ебелінга та інших. Серед тих, хто працював на окупованих територіях

керівниками різних напрямів і служб А. Розенберга, у тому числі в науці, архівній, бібліотечній справі тощо, були, зокрема: О. Гімпель, О. Венднагель, Г. Вінтер, Ф. Штарке, Г. Утікаль. Співпрацювали із структурами служб А. Розенберга – Г. Ней, Г. Абб, В. Гроте, Й. Бенцінг та багато ін.

У дисертації міститься інформація про певні групи радянських учених та діячів культури, вимушених залишитися на окупованій території, висвітлення їхньої мотивації та обставин, через які люди погоджувались на таку співпрацю. Серед них були вчені, викладачі закладів вищої освіти, співробітники бібліотек, архівів і музеїв, а також фахівці різних сфер діяльності: інженери, агрономи, архітектори, журналісти, лікарі, та багато інших із різних міст окупованих територій в Україні, Білорусі, Росії та частково в країнах Балтії. Серед них окрему групу становили особи, які зазнали репресій у 1920–1930-х роках і співпрацювали зі службами Розенберга, передусім, з ідеологічних мотивів та готували аналітичні, інформаційні матеріали антирадянського змісту, а подекуди – наукові публікації.

Методи бібліографознавства, бібліографічна евристика та бібліографічний аналіз видань служб на доповнення до джерелознавчого аналізу дали можливість охарактеризувати серійні, періодичні та монографічні публікації служб, виокремити найпоширеніші видання служб Розенберга ідеологічного змісту, що проливають світло на нові малодосліджені сторінки функціонування ідеології і пропаганди в Третньому райху та в окупованих ним країнах і розкривають масштаб ідеологічного впливу. Крім того, бібліографічний аналіз дав змогу встановити дані про підпорядкованість видань, головних редакторів або відповідальних за випуски, авторів, накладу, періодичність, адресність, а також зміст. Серед найзначніших: «Націонал-соціалістичний щомісячник: центральний політичний і культурний журнал НСДАП» (“NS-Monstshefte”), який було започатковано для пропаганди ідей теоретичного вчення націонал-

соціалізму, і головним редактором якого був сам А. Розенберг. Визначено відомчі видання служб, зокрема інформаційні бюлетені АПА та Уповноваженого фюрера та ін. Ці щомісячники та бюлетені розсилалися через канцелярію А. Гітлера та безпосередньо по всіх структурах НСДАП «до відома» та використання в роботі, а також до різних міністерств і державних відомств, у тому числі їхнім інформаційним службам та пресцентрам, службам Головного управління СС, Служби безпеки, Верховного командування Вермахту, Імперської служби праці, партійним кураторам викладачів у партійних округах, до Гітлерюгенда тощо. Вони використовували отримані матеріали в повсякденній пропаганді серед членів партії у всіх партійних округах, у державних організаціях, союзах, трудових об'єднаннях, тим самим реалізовували свій внесок у поширення ідеології Розенберга та її значення у зрощення партійних та державних органів.

Окреме значення має журнальна періодика служб Розенберга, яка стала ще одним засобом реалізації повноважень А. Розенберга в галузі літератури, мистецтва, науки та освіти. Бібліографічний аналіз вихідних даних журнальної періодики дав змогу оцінити ступінь поширення видань, рівень орієнтування на певні прошарки німецького суспільства та міру впливу на масову свідомість німців, зв'язок із програмними положеннями НСДАП, теоретичними і практичними розробками А. Розенберга, передусім, викладеними в «Міфі».

Історико-бібліотекознавчий аспект реалізовано в дослідженні історії бібліотечної політики Розенберга стосовно масштабної конфіскації бібліотечних зібрань з ідеологічною метою, вилучення з фондів установ окупованих територій зібрань ідеологічного змісту, формування спеціалізованих книжкових колекцій для діяльності служб А. Розенберга під час окупації, серед яких були Центральна бібліотека Вищої школи, Східна та Західна бібліотеки, Бібліотека Інституту дослідження єврейського питання тощо. Вони створювалися зібрання як науково-інформаційних джерел дослідження феномену більшовизму, комунізму та сіонізму, засобів

боротьби з єврейством, більшовизмом, масонством, американізмом та іншими течіями як ідеологічного, так і політичного характеру, які продовжували ідеї духовного і світоглядного навчання та виховання в НСДАП.

Ці конфісковані бібліотеки та архіви оперативно систематизувалися та використовувалися в повсякденній антибільшовистській пропаганді, зокрема тематичні колекції видань політичного змісту, аудіовізуальний матеріал, платівки, кіно- та фотодокументи. Цей процес забезпечувала група німецьких бібліотечних спеціалістів та архівістів, які розробляли концепцію бібліотечної та архівної справи на окупованих територіях і формували спеціалізовані бібліотеки Розенберга.

Історико-археографічний метод у джерелознавчому аналізі документів передбачав використання **методів камеральної та едиційної археографії**, що демонструє тісний зв'язок наукового вивчення документа та пізнавальної ролі наукового опису документа, передачі тексту, перекладу та коментарів з урахуванням специфіки німецьких документів. Це стосується методів атрибуції, об'єктивного відбору документів та оцінки наукової значущості джерел за змістом, методів зовнішньої критики джерела та аналіз специфіки термінології [290].

Специфічною особливістю архівів партійних служб Розенберга, що зберігаються в німецьких архівах, є те, що вони створювалися в оперативній ситуації, й остаточно не були оформлені належним чином. Після надходження до Федерального архіву Німеччини справи не були пересистематизовані, й залишилися, по суті, в стані поточного архіву. При цьому фонди Канцелярії Розенберга, Служби Уповноваженого та ЕРР мають досить інформативні архівні описи справ, на відміну від фонду АПА. Більш-менш оформленими можна вважати лише кадрові справи, окремі справи з листуванням (у зворотному хронологічному порядку – за принципом надходження до канцелярії), підбірки публікацій самого А. Розенберга. До цього додається й те, що доля цих архівів зазнавала багато переміщень і

остаточно вони були об'єднані в Федеральному архіві Німеччини лише у 2000-х рр. Це визначає й складність роботи з переглядом справ, оскільки у різних службах, відділах та підрозділах є лише ознаки первинного групування.

Тому робота з цими фондами вимагає суцільного подокументного перегляду справ, уважного аналізу процесу документостворення в різних структурах служб Розенберга. Слід врахувати й велику копійність документів служб, що надсилалися «до відома», що іноді заважає відбору найважливіших документів, але війна спричинила й документальні втрати (наприклад, частина документів самих служб Розенберга була втрачена під час бомбардувань та пожеж у Берліні в 1943 та 1945 р.), тому ці лакуни можуть бути заповнені копіями, знайденими в архівах інших структур НСДАП та державних органів Третього райху.

Участь дисертантки в підготовці публікацій деяких з цих джерел, зокрема комплексної публікації документів «Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945)» [188] та інших окремих документів [279; 281], допомогла відпрацювати методику реалізації зовнішньої та внутрішньої критики документів та осмислити їхні особливості, встановити прийоми атрибуції різновидових документів, як за опублікованими джерелами, так і за масивом документальних комплексів служб Розенберга. Це особливо важливо з огляду на те, що аналіз низки документальних публікацій з історії війни та окупації засвідчив недостатньо коректний рівень археографічного опрацювання джерел, яке іноді не відповідає академічним критеріям. Зокрема, можна зустріти публікації локальних або другорядних джерел, вилучення фрагментів документа без відповідних коментарів, відсутність редакторських заголовків до документів, повної архівної легенди, розкриття скорочень, діловодних шифрів, підписів тощо, або взагалі вилучення їх без пояснень у разі неможливості автором їхнього розкриття, незнання попередніх публікацій документа і оприлюднення його у вигляді першопублікації, непрофесійні переклади з

німецької тощо. Це викликає недовіру до об'єктивності опублікованих документальних комплексів або знижує можливості використання їх у подальших наукових дослідженнях.

Відсутність в Україні затверджених загальних правил та рекомендацій щодо публікації історичних документів (останні – 1990 року) призвела до того, що досі існують дискусійні питання щодо атрибуції джерел, уніфікації заголовків, передачі українською мовою назв, звань, імен, прізвищ, найменувань органів державної влади, географічної локації, адміністративно-територіальних одиниць тощо [290].

Над розробкою методичних рекомендацій щодо правил публікації документів працюють Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського у співпраці з іншими установами [338; 342а; 333–334; 354]²⁶. Напрямо публікації іншомовних документів Новітнього часу, до якого входять і документи періоду Другої світової війни, досі представлений лише публікацією Т. Себти [350]. Ці методичні поради були враховані нами під час аналізу документів служб Розенберга.

Останніми роком постав новий аспект археографії: підготовка документів до оприлюднення і створення цифрового наукового ресурсу, що сьогодні є актуальним з огляду на те, що багато документів служб Розенберга не залучено до наукового обігу, а архіви активно виставляють цифрові копії документів відповідно до науково-пошукового апарату, що є надзвичайно важливим засобом доступу до документів. В епоху цифрових технологій це надає значних можливостей для прискорення електронних публікацій, але їх можна назвати науковими, якщо було дотримано правил класичної публікації, і передбачені тематичний відбір документів, їхне

---

²⁶; Крім цього, в УНДІАСД у 2016 р. було підготовлено проект державного стандарту «Правила публікування інформації архівних документів» (розробники: М. Горбатюк, С. Зворський, А. Майстренко, Р. Романовський, Л. Шнуровська), який, щоправда, і досі не був прийнятий. Ознайомитися з проектом можна на сайті УНДІАСД за посиланням: <http://undiasd.archives.gov.ua/doc/anons/PPIAD.pdf>

археографічне та джерелознавче опрацювання за умови наявності вступної статті, коментарів, покажчиків. Як правило, на жаль, українські архіви не мають відповідних кадрових та технічних потужностей для такої роботи, як, наприклад, німецькі, у тому числі Федеральний архів Німеччини, який має величезний потенціал для наукових досліджень історії країн Східної Європи [243; 308] або Національне управління архівів і документації США. Це питання сучасної «інтернет-археографії», «вебархеографії», «електронної археографії» вже було поставлене Г. Папакіним, який оголосив про її зародження на прикладі аналізу архівних і бібліотечних сайтів, де були оприлюднені цифрові ресурси архівів і бібліотек. Він зазначає, що це не сприяло розвитку археографії як науки, оскільки питання акцентувалося на публікації або вже існуючих паперових публікацій («клонів») або на цифровому копіюванні архівних документів та інших джерел без повноцінного герменевтичного дослідження пам'ятки, хоча існують і приклади тематичних сайтів, передусім, приватних та баз даних з пошуковим апаратом [334–336]. У нашій дисертації крім оригіналів архівних документів як джерела були використані й цифрові копії німецьких оригіналів першоджерел, представлених Федеральним архівом, що дає можливість ігнорувати публікації документів неналежного рівня.

Крім цього, як засвідчує наша практика перекладу з німецької мови, знання іноземної мови навіть на вищих рівнях, визначених Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти [271], насправді є, скоріше, базовим, у той час як науковий переклад потребує не лише широкого словникового запасу, у тому числі спеціальної термінології з тієї галузі, у якій здійснюється переклад, а у випадку з історичними документами нерідко – знань застарілої термінології, лексики, для перекладу якої може бути недостатньо сучасних словників і довідників, а також – знання предмета, контексту, історичного періоду. Також слід звернути увагу на те, що може існувати кілька варіантів перекладу саме специфічних термінів. Прикладом у нацистській термінології можуть виступати терміни «східний

простір» («Ostraum»), «Схід» («Osten»), «дослідження східного простору» («Ostraumforschung»)²⁷, що мають відбиток націонал-соціалістичного світогляду. Іншим прикладом може бути система посад у різних ланках системи державного управління, НСДАП, Вермахту, поліції і органів державної безпеки тощо або система різноманітних звань, нагород, навіть ступенів придатності до військової служби. Так, система звань ЕРР, що за характером не був військовою організацією, але виконував завдання на окупованих територіях та в прифронтовій зоні, і ця система була узгоджена з Верховним командуванням Вермахту, відповідала військовим званням від рядового солдата до штабного офіцера в чині генерал-майора [188, арк. 194–195], але в українській мові немає відповідників цих звань. Також, наприклад, ідентифікацію особи ускладнює навіть часта відсутність ініціалів перед німецькими прізвищами, як у тексті документу, так й у підписі, – як правило, у документах вказувалося звання чи посада та прізвище.

Серед інших питань, які ще потребують свого вирішення, – переклад партійних звань і посад, які часто не мають відповідника в українській мові, наприклад, «райхсляйтер» (Reichsleiter), «гауптайнзацфюрер» (Hauptinsatzführer), а також передача власних імен і назв. Ми у нашому дослідженні дотримуємося фонетичної передачі, тобто так, як назва звучить німецькою мовою, наприклад, не «рейх», а «райх», не «Геббельс», а «Гьоббельс», «Гьорінг» замість «Герінг») тощо²⁸, в світлі факту, що досі в Україні досі немає єдиних офіційно затверджених правил передачі власних

---

²⁷ Цей термін у німецьких документах періоду війни трапляється досить нечасто, і в основному саме серед документів служб А. Розенберга. Скоріше за все, він був запроваджений, щоб підкреслити саме його геополітичний зміст на відміну від нім. “Ostforschung” («дослідження Сходу»), що на практиці означало дослідження країн Центральної та Східної Європи, країн Балтії, пошуків там історичних зв'язків з Німеччиною, німецького культурного спадку, який побутував у Німеччині ще в ХІХ ст., що мало історичне й лінгвістичне забарвлення.

²⁸ Порівн. зі статтями інших дослідників у: Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів / уклад. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. Київ, 2004. 813 с. (Бібліотеки України під час Другої світової війни); Картотека "Z" Оперативного штаба «Райхсляйтер Розенберг». Цінності культури на окупованих територіях Росії, України і Білорусії 1941–1942 / Изд. подг. М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. 352 с.

імен і назв з німецької на українську мову, лише рекомендації, тому можна у дослідженнях і документальних публікаціях можна зустріти різні варіанти.

Крім цього, специфічна термінологія німецького діловодства характеризується й тим, що визначення видів та форм різних документів можуть бути перекладені на українську мову різними термінами, що позначають офіційні документи, або щодо яких в українській мові немає конкретного аналогічного терміна. Наприклад, термін «Bericht» може перекладатися як «звіт» і як «донесення», термін «Ausarbeitungen» перекладається як «розробки», але означає низку різних описових та інформаційно-аналітичних робіт. Ці аспекти враховані під час вивчення документів служб Розенберга та перекладалися залежно від їхнього змісту.

Висновки до розділу 1

1. Особистість А. Розенберга й досі привертає увагу дослідників нацизму та історії Другої світової війни, різні аспекти його ідеології та расової теорії є предметом дискусій та критики. При цьому поширені діаметрально протилежні оцінки його діяльності: або його вплив на політичні процеси визнається як незначний, тому що він поступався оточенню Гітлера у змаганні за увагу останнього, за місце у його найближчому оточенні, а також у боротьбі за повноваження, або ж навпаки підкреслюються його роль як провідного партійного і державного функціонера, відзначається значний вплив на формування світогляду німецької нації та впровадження його расової теорії, його активна діяльність як публіциста й видавця тощо. Такі дискусії щодо особистості Розенберга в історіографії значною мірою спричинені тим, що дослідники вивчали його політичну біографію, окремі аспекти його ідеологічного теорії, життя та політичної кар'єри, але поза увагою залишалася діяльність ідеологічних служб, створених ним у складі НСДАП, яка характеризує реальний внесок Розенберга та його прибічників, співробітників його служб у розвиток і поширення націонал-соціалістичних поглядів у німецькому суспільстві, підтримували експансіоністські та

2. Найбільш розвинутий напрям історіографії проблеми – біографічний, тому що крім наукових студій політичної кар'єри Розенберга, розглядаються й засади розвитку створеної ним ідеологічної системи та її складові, передусім, антропо-філософський, політичний, історичний, мистецтвознавчий, правовий, релігійний та інші аспекти расової теорії і нордичної концепції. Велику увагу приділено розгляду його містичних уявлень щодо походження арійської раси та міфу крові у його праці «Міф ХХ століття», діяльності АПА та Служби Уповноваженого фюрера присвячено лише кілька наукових розвідок. Значний обсяг історіографії займають дослідження нищівної діяльності його інших служб, зокрема ЕРР та РМБО, на окупованих територіях. Але в центрі уваги таких наукових праць – пограбування культурних цінностей, економічна експлуатація окупованих територій, ставлення до населення, політичні чвари, наслідки реалізації расової теорії та антисемітизму, зокрема Голокост. Це визначило те, що тема діяльності саме партійних служб Розенберга у галузях ідеології, світоглядної теорії та політики не висвітлювалася в історіографії, як у західній, так й в українській, розглядалися лише окремі її аспекти, а спеціальних джерелознавчих, історико-документознавчих, архівознавчих досліджень, присвячених саме документальним архівам цих служб, і досі немає.

3. Серед основних ґрунтовних наукових публікацій, присвячених Розенбергові, – праці Е. Піпера, Р. Больмуса, Р. Сесіля, С. Куусісто, А. Молау, Г. Якобсена, В. Буханова та ін. Певний внесок до історіографії проблеми зробили дослідники, у працях яких розглянуто окремі аспекти його ідеологічної діяльності в галузі культури, науки, антропології, давньої історії, зокрема С. Гроховіна, К. Концька, А. Варшинського та ін. Відомі й цінні праці кількох науковців, серед яких Г. Шьобель, Г.-Ю. Пріамус, Е. Геншке, М. Мунке та ін., присвячені окремим діячам АПА, Служби Уповноваженого, ЕРР та РМБО – археологам, історикам, архівістам, славістам, етнологам,

музикознавцям та ін., вони висвітлюють окремі питання, пов'язані з темою дослідження, а саме з місцем цих осіб в системі служб Розенберга та їхнім внеском у створення і поширення нацистської пропаганди.

4. Історіографія переповнена публікаціями науково-популярного і популярного змісту, які практично не залучалися нами до дисертаційного дослідження. У багатьох з них спостерігається використання подвійних посилань, посилання на обмежене коло вже відомих або другорядних джерел, а також повтори інформації з праць попередників без посилань. Немає праць, що аналізували б зміст і склад архівів цих партійних служб Розенберга, розкривали б джерелознавчу значущість їхніх документів, що, серед іншого, вплинуло на поверховість характеристики постаті Розенберга як «головного ідеолога партії», яким його називав сам Гітлер, недооцінювання його ролі у створенні нацистської держави. Цей підхід має бути переглянутий з урахуванням залучення до наукового обігу широкого кола нових джерел, а саме комплексів документів ідеологічних служб Розенберга у НСДАП, як у теоретичному, так і в практичному аспектах, що стає можливим завдяки їх комплексній архівознавчій та джерелознавчій реконструкції.

5. Реконструкція архівів партійних служб Розенберга та документальних комплексів у їхньому складі з урахуванням втрати частини їхніх документів під час Другої світової війни, повоєнного розпорошення між архівами кількох країн, довготривалого обмеження доступу на сьогодні є актуальним питанням історичної науки. Лише у 2000-х рр. роз'єднані частини архівів цих партійних служб були остаточно об'єднані у Федеральному архіві Німеччини у відповідні фонди за своїм походженням, було здійснене архівне описування та цифровізація, що надало нові можливості для уточнення та перегляду усталених уявлень, окреслило нові перспективи досліджень. В основі джерелознавчої бази дисертації – комплекси документів Федерального архіву Німеччини, передусім, фондів: NS 8 (Kanzlei Rosenberg), NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP), NS 15 (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und

weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) та ін. Використано також документи ЦДАВО України з фонду 3676. Всі ці фонди і масиви документів перебувають у тісному взаємозв'язку, тому розглядалися цілісно і комплексно, із залученням документів, пов'язаних зі службами Розенберга у складі інших фондів Федерального архіву періоду націонал-соціалізму. До дослідження залучалися публікації праць Розенберга та його співробітників, їхні щоденники, спогади, а також різні енциклопедичні та довідкові видання.

6. У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів, які дають змогу виконати завдання, поставлені в дисертації: спеціально-історичні методи – хронологічний, системно-структурний, типологічний, аналітичний, методи класифікації та інтерпретаційного синтезу документів, верифікації джерел тощо. Методики порівняльного аналізу використовувались упродовж усього процесу дослідження діяльності служб Розенберга та їхніх завдань на різних етапах, для визначення ідейного контексту і специфіки їхнього функціонування служб, їхніх спільних цілей. Застосовано методи спеціальних історичних дисциплін – історичного документознавства, джерелознавства, архівознавства, археографії, біографістики, бібліографознавства та інших. Особливу увагу було приділено системному підходу. Він має своїм об'єктом цілісну інтегровану систему документальних комплексів, їхню розвинуту структуру, сталість та ефективність як пізнавального об'єкта, що дає змогу здійснити синтез знань і отримати нові наукові результати. Тому документи партійних служб Розенберга розглядаються нами як ціле, як комплекс взаємопов'язаних елементів, що характеризуються інтегративною цілісністю, яку ми бачимо у реалізації функції націонал-соціалістичної ідеології самого Розенберга як центротворювального елемента. Важливо було простежити, як служби райхсляйтера Розенберга в різні часи та у різний спосіб реалізовували теоретичні постулати свого керівника й НСДАП.

РОЗДІЛ 2. АЛЬФРЕД РОЗЕНБЕРГ І НСДАП. СТАНОВЛЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ ТА СИСТЕМИ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ А. РОЗЕНБЕРГА (1919–1939)

2. 1. Канцелярія Розенберга: створення, завдання, функції, комплекс документів

Життя та діяльність Альфреда Розенберга як ідеолога і політика були нерозривно пов'язані з НСДАП. Основним джерелом для вивчення його партійно-політичної діяльності за досліджуваній період 1933–1945 рр., є матеріали його канцелярії, більша частина яких зберігається у фонді NS 8 у Федеральному архіві в Берліні. Окремі її документи зберігаються у складі кількох інших фондів архіву, зокрема, у фонді Імперської канцелярії (фонди R 43, R 43-I, R 43-II), канцелярії керівника НСДАП (фонд NS 51), та канцелярії НСДАП (фонд NS 6). Але основна частина документів, які висвітлюють його діяльність як міністра окупованих східних територій, зберігаються у складі документів РМБО (фонд R 6), а саме серед матеріалів бюро Міністерства.

Канцелярія Розенберга була заснована як його приватний секретаріат у 1926 р. Після того, як НСДАП прийшла до влади у 1933 р., Розенберг отримав звання райхсляйтера, яке надавалося провідним членам партійної верхівки, відповідальним за основні напрями діяльності партії, і став керівником новоствореного АПА, тому його приватна канцелярія спочатку увійшла до складу. АПА Офіційного статусу саме як партійна канцелярія Розенберга і самостійна структура вона набула у 1934 р., коли було створено Службу Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП під його керівництвом, і з того часу Канцелярія виконувала координуючі функції вже для двох служб Розенберга у складі партії.

Приватний секретаріат Розенберга з 1926 р очолював Тіло фон Трота, який багато років був довіреною особою Розенберга [43, ВІ. 3]. Одночасно він відповідав за справи Нордичного товариства, яким опікувався Розенберг, та північноєвропейського вектору діяльності АПА. Після загибелі Т. фон Трота в 1938 р. канцелярію очолив Вернер Кьоппен, який став не лише персональним референтом Розенберга, керівником канцелярії, а й зв'язковим Розенберга у ставці Гітлера під час Другої світової війни.

Основною функцією Канцелярії була координуюча – вона координувала діяльність служб Розенберга у НСДАП, сприяла організації роботи та співробітництва, обмін інформацією і результатами роботи тощо. Серед її основних завдань були такі:

- ведення усієї організаційної документації;
- ведення кореспонденції, адресованої службам Розенберга, в тому числі АПА, «Союзу боротьби за німецьку культуру» та іншим службам та товариствам, з якими був пов'язаний Розенберг як райхсляйтер;
- ведення офіційної кореспонденції самого Розенберга: координація листування, облік, упорядкування архіву його кореспонденції;
- облік публікацій Розенберга, що передбачав як збирання всіх його опублікованих праць, статей у пресі, інтерв'ю, доповідей, виступів на партійних зборах і промов на різних заходах;
- планування і організація офіційних зустрічей, візитів, ведення стенограм офіційних нарад, підготовка протоколів;
- спілкування з пресою від імені Розенберга як райхсляйтера;
- ведення календаря офіційних заходів (візитів, поїздок, виступів, лекцій тощо) та ін.

Отже, вона збирала усі організаційні документи, діловодну документацію, вела календар різних заходів, фіксувала візити до А. Розенберга як райхсляйтера, вела листування з державними та партійними органами, сформувала великий архів кореспонденції Розенберга за різними

напрямами його партійної діяльності, зібрання опублікованих праць, матеріалів нарад, стенограм офіційних розмов. Ці матеріали є важливим джерелом й досі не повністю опрацьовані істориками.

Внаслідок такої діяльності в архіві Канцелярії Розенберга, у фонді NS 8 відклатося кілька великих груп документів. **Перша група:** документи біографічного характеру, пов'язані з Розенбергом, де окремо можна виділити підгрупу, що містить його біографічні документи (справи №№ 1–2, 282), серед яких – офіційні біографії за різні роки, складені самим Розенбергом, зібрання публікацій у пресі про Розенберга та його публіцистичну діяльність, починаючи з 1923 р., рецензії на «Міф ХХ століття» (справи №№ 3–6), у тому числі листування, пов'язане з кампанією у пресі у першій половині 1920-х рр., спрямованою проти Розенберга. Остання полягала у тому, що у 1923 р. до редакцій різних німецьких газет приходили анонімні листи з проханням опублікувати інформацію щодо начебто ненімецького походження А. Розенберга, якому приписували єврейських родичів по материнській лінії. 30 вересня 1923 р. Розенберг навіть опублікував у газеті «Völkischer Beobachter» відповідь на ці анонімні листи, спростовуючи ці анонімні закиди, доводячи, що він балтійський німець, який не має крові «нижчої раси» [39, ВІ. 1]. У справах №№ 7–8 зібрані матеріали періодики, що висвітлюють вшанування Розенберга на різних заходах, передусім, з приводу його днів народжень, ювілеїв і призначень. Другу підгрупу складають документи, що відображають публіцистичну діяльність Розенберга – листування щодо публікацій його брошур і статей, текстів промов (справи №№ 9–18), зібрання текстів його виступів як оратора на різних публічних заходах (справи №№ 29–90, 291, 297–298) (хоча наприклад, один комплект його промов за 1943 р. згорів у пожежі 22 листопада 1943 р. в основній будівлі Служб Розенберга [50, ВІ. 13]), машинописи його статей, в тому числі у пресі, серед яких статі не лише у німецькій пресі, а й публікації у періодичних виданнях Естонії, Італії, Швеції, Бельгії, Швейцарії тощо (справи №№ 21–24, 280), витяги з його щоденника за 1918–1919, 1924–1931

рр. (справи №№ 19–20, 278), розрізнені тексти за різні роки (справи №№ 21–24, 280).

Друга група документів представлена документами, що висвітлюють діяльність Розенберга як редактора, передусім газети «Völkischer Beobachter», в основному, за 1929–1941 рр. (справи №№ 99–121, 290, 294, 301). Переважно це його листування як зі співробітниками видання, так і з офіційним партійним видавництвом Eher Verlag у Мюнхені.

Третя група документів – матеріали, пов'язані з діяльністю Розенберга як очільника Союзу боротьби за німецьку культуру, та листування з цього приводу з місцевими філіями Союзу та різними установами (справи №№ 122–127, 288, 296 за 1925–1934 рр.).

Четверта група об'єднує документи Канцелярії, пов'язані з АПА, РМБО та ЕРР. У її складі – розпорядження, циркуляри Розенберга для різних його служб, їхні завдання, у тому числі щодо розмежування функцій і завдань з іншими службами НСДАП, штатні розклади тощо (справи №№ 128–144, 271–273, 275, 287, 293), що вони утворюють окрему підгрупу. Одними з найцікавіших і найцінніших документів Канцелярії у цій підгрупі для дослідників є записи В. Кьоппена як секретаря Розенберга щодо офіційних візитів самих різних службовців, офіційних розмов. Це стенограми і протоколи, особливо кінцевого Другої світової війни, здебільшого 1944 р., які зберігаються у справі № 132. Вони містять багато детальної інформації щодо зв'язків Розенберга.

Другу підгрупу складає офіційне листування, як з окремими особами, так і з організаціями та установами, службами НСДАП, органами влади (справи №3 143–212, 276, 279, 283–285, 289, 295, 300).

Третя підгрупа представлена документами партійних служб Розенберга, які відклалися в архіві Канцелярії. Склад цих справ доволі різноманітний – організаційні документи, інструкції, штатні розклади, особові справи, листування, матеріали про співпрацю, а також документи внутрішніх підрозділів цих партійних служб Розенберга. Так, документи

АПА зібрані у справах №№ 216–225, Служби Уповноваженого – у справах №№ 226–258, ЕРР – у справах №№ 259–263, 299, Вищої школи – у справах №№ 264–267, 274, РМБО – у справах №№ 268–270.

Архів Канцелярії був добре організований на стадії поточного архіву, коли він ще виконував свої діловодні функції, але під час останніх років війни частина архіву, ймовірно, була втрачена. Після остаточного комплектування фонду Канцелярії Федеральному архіві Німеччини було підготовлено науково-пошуковий апарат до фонду, що полегшило користування його матеріалами. Завдяки цьому архів Канцелярії Розенберга став джерельною базою для багатьох досліджень життя і діяльності Альфреда Розенберга, особливо за 1930–1945 рр.

2.2. Альфред Розенберг: партійна кар'єра та розвиток ідеології націонал-соціалізму (1919–1939)

У значній за обсягом історіографії Другої світової війни та історії Третього райху особистість Альфреда Розенберга неодноразово була предметом наукових досліджень, але при цьому питання про системність його концептуальних світоглядних поглядів посідає у цих наукових студіях порівняно незначне місце.

Так, біографічні дослідження особи А. Розенберга, в основному, як вже було згадано, присвячені його політичній та партійній кар'єрі і повторюють, як правило, загальновідому інформацію, оскільки в центрі уваги до його постаті перебувала його роль як партійного діяча в оточенні А. Гітлера та пов'язана з цим внутрішньопартійна боротьба за вплив та поділ влади у партійному керівництві. При цьому окремі засади ідеологічних поглядів А. Розенберга щодо націонал-соціалізму та ролі Німеччини, а також загалом система його філософських поглядів розглядалися, в основному, лише в контексті критики їхньої наукової слабкості або пропагандистського впливу.

Один з ключових компонентів, окреслених Розенбергом у його працях з ідеології, а саме расова теорія та її ідеологічні засади, що, серед іншого,

були закладені у підвалини створення нової німецької держави, катастрофічні наслідки спроб її реалізації, що мали місце як у довоєнні часи Третього райху, так і під час війни, неодноразово обговорювалися у дослідженнях істориків нацизму та дослідників біографії А. Розенберга, а також те, як ця ідеологія втілювалася у діяльність створених ним партійних служб. Серед них, передусім, слід назвати таких учених: М. Бросцат, Р. Сесіль, Е. Піпер, Р. Больмус, М. Келлогг, А. Цельгубер, А. Молау, В. Кооп, Г. Якобсен, С. Куусісто, І. Єрмолов, В. Буханов та ін.

Дослідження життя і діяльності А. Розенберга, його ідей і поглядів, створеної ним нацистської ідеології мають тривалу історію та історіографію, і стисло були розглянуті нами у першому розділі. Тому тут не розглядаються праці біографічного характеру, виокремлені ті, що стосуються предмету дослідження, використано фактографічний та оціночний результат з відповідними посиланнями на праці.

Однак, хоча особисті документи самого Розенберга, як і документи, створені його партійними службами, нерідко використовувалися істориками як джерела щодо витоків його світоглядних поглядів, комплексного аналізу ідеологічної системи, викладеної у його працях, передусім у роботі «Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit («Міф ХХ століття: оцінка духовно-інтелектуальної боротьби нашого часу») (далі – «Міф») досі не було здійснено комплексно.

Слід зазначити, що проблема творення так званого «політичного міфу» в структурі ідеології націонал-соціалізму з опорою на міфологію, історію та літературу неодноразово була розглянута у філософському, історичному, політичному, літературному аспектах різними науковцями, починаючи ще з 1930-х років і до нашого часу. Сам А. Розенберг хоча й був одним з провідних ідеологів націонал-соціалізму, але не єдиним на тлі німецьких філософів, теологів, фахівців з інших галузей соціогуманітарного знання, що підтримували нацизм і активно долучалися до побудови основи ідеології

націонал-соціалізму, тому зазначена проблема тут нами не окреслюється, а її всебічний аналіз перебуває поза предметом нашого дослідження.

У різних наукових розвідках розглядається не лише його ідеологічна праця «Міф ХХ століття», але також його основні публікації періоду утвердження націонал-соціалістичної ідеології, збірники його численних праць, доповідей, виступів та інші публікації [163; 171]. Однак у центрі уваги залишається «Міф ХХ століття» в його декількох редакціях до 1943 р., який є основною фундаментальною для ідеології націонал-соціалізму концептуальною політико-філософською працею, де викладено засади расової теорії Розенберга та його погляди на ідеологічні принципи побудови нової німецької держави.

Як вже зазначалося, лише обмежену кількість праць можна вважати науковими, які використовували значну кількість архівних документів. Це вже згадані монографія Е. Піпера «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера», монографія Р. Больмуса «Відомство Розенберга та його противники», публікація В. Коопа «Альфред Розенберг: піонер Голокосту – біографія», а також книга Р. Сесіля «Міф про пануючу расу». Певні біографічні факти висвітлені у працях щодо АПА, хоча там розглядаються переважно економічні та зовнішньополітичні аспекти його діяльності (С. Куусісто, Г.-А. Якобсен) або залучено праці одного з його ідеологів В. Дайца (В. Буханов).

При цьому було опубліковано багато документів з історії розвитку та становлення ідеології націонал-соціалізму в цілому. Але документи самого Розенберга та його служб залучалися обмежено, відповідно, публікувалися нечасто і фрагментарно. Проте, ідеологічні праці Розенберга до 1934 р. розповсюджувалися у НСДАП як обов'язкові, після – в усіх відомствах та міністерствах, які мали відношення до ідеології, пропаганди, науки, культури, поширювалися в громадських організаціях і слугували підставою для розгортання відповідної діяльності. Ступінь впливу ідеології визначався й тим, що Розенберг був не лише редактором «Völkischer Beobachter», а й

куратором великої кількості журналів, бюлетенів, які видавалися його службами, та інших партійних видань.

І сьогодні в архівах його служб та НСДАП залишилися документальні комплекси, які дають змогу уточнювати його біографію, концепції, проголошені виступи та бібліографію опублікованих праць. Важливим є залучення його праць, статей, автобіографічних інтерв'ю, які навіть записувалися на камеру в 1943 р. [541], «Політичного щоденника» та мемуарів, які уточнюють деякі факти і надають більшого розуміння його ідеології та діяльнісних пріоритетів.

Особливий аспект мав вплив діяльності його ідеологічних служб, які, своєю чергою, мали розвинуту структуру установ, відповідних кадрів та проводили значну роботу щодо розвитку його ідей та оперативного реагування на зміни політичної діяльності. Реальний вплив Розенберга на свідомість німецького народу можна оцінювати лише з позицій комплексного аналізу усіх аспектів його діяльності та діяльності його ідеологічних служб, створених у НСДАП, які функціонували впродовж усього періоду нацистської влади.

У дисертації не розглядається весь контекст ідеологічних засад та політичних цілей націонал-соціалізму. Оскільки Розенберг був не єдиним фундатором цієї ідеології, у нашому дослідженні висвітлення її ідеологічних засад обмежується поглядами самого Розенберга як головного ідеолога партії, за визнанням Гітлера. Тим більше, на думку багатьох дослідників, єдиної, прийнятої усіма керівниками, концепції НСДАП не було, і багато очільників сприймали її по-різному, залежно від вирішення поставлених завдань та оперативної ситуації.

* * *

Основні факти біографії та політичної кар'єри Розенберга достатньо відомі.

Він народився у м. Ревель (нині м. Таллінн, Естонія) 12 січня 1893 р. Ранній період його життя та родовід були детально висвітлені у декількох монографіях, серед останніх, яка ґрунтується на новому архівному матеріалі, є робота В. Коопа «Альфред Розенберг: піонер Голокосту – біографія» (2019) [446], І. І. Барінова «Альфред Розенберг: життя як міф» (Барінов І. Альфред Розенберг: жизнь как миф) [236]. Батько Розенберга походив із балтійських німців, був ремісником, який наприкінці життя займався торгівлею. Національна приналежність матері, яка рано померла (і його виховувала її сестра), достеменно не відома, вважається, що вона була французького походження, що пізніше в керівних колах Німеччини стало приводом для чуток про його недостатньо німецьке походження.

Крім німецької, він володів французькою та російською мовами, але не володів англійською, що, на думку Е. Піпера, надалі перешкоджало його дипломатичній кар'єрі. До 1918 р. А. Розенберг був підданим Російської імперії, у Ревелі закінчив Петровське реальне училище, вищу освіту інженера-архітектора отримав у Ризькому політехнічному інституті, евакуйованому влітку 1915 р. до Москви через окупацію Риги німецькими військами, а на початку 1918 р. отримав диплом. Після Москви він повернувся до Ревеля і спробував виступити зі своєї концепцією на публічному зібранні в «Домі [купців] Черноголових» з лекцією «Марксизм і єврейство», де висвітлював нерозривний зв'язок між марксизмом і єврейством, але, як пише Піпер, «не був зрозумілий» оточенням. У той самий день ввечері він поїхав до Берліну, де зустрічав відомий архітектор Петер Бернс, який набирав молодих архітекторів [476, S. 29]. Але у Берліні він був недовго і переїхав до Мюнхена, де й почалася його партійно-політична кар'єра.

У Мюнхені він познайомився з Дитріхом Еккартом і підпав під вплив Товариства «Туле» («Thule Gesellschaft»), членом якого був Д. Еккерт, – містичної та окультної організації, яка декларувала особливу місію

нордичної раси, і знайшов там прибічників антисемітських та радикальних націоналістичних поглядів [141].

Його перші публіцистичні твори були опубліковані в журналі «Auf gut Deutsch» («Без натяків»), який видавав Д. Еккарт. За посередництва М. Шойбнера-Ріхтера, який був балтійським німцем і так само, як і Розенберг, вихідцем з Російської імперії, він увійшов у контакт з німецькими правими та білоемігрантськими колами, російськими монархістами і став членом товариства «Aufbau Vereinigung» («Об'єднання «Відродження») – терористичної організації, спрямованої на повалення Ваймарської республіки та уряду більшовиків у Росії. Американський дослідник Майкл Келлогг вважає, що ця організація справила великий вплив на формування ідеології націонал-соціалізму у роки до Пивного путчу, зокрема «правий квартет», який складався з Макса фон Шойбнера-Ріхтера, який допомагав імперській Німеччині просуватися до Балтійського регіону під час Першої світової війни, Отто фон Курселя, Арно Шікеданца та самого Альфреда Розенберга. Після загибелі Шойбнера-Ріхтера під час придушення «Пивного путчу» Розенберг відійшов від активної діяльності цієї організації.

Ймовірно, Розенберг, як і Гітлер, беручи участь у діяльності «Туле», саме там сприйняли ідеї антибільшовизму та всесвітньої єврейської змови. М. Келлогг стверджує, що *«націонал-соціалістичний рух Гітлера не виник би в тому вигляді, в якому він виник, без подвійних потрясінь Першої світової війни та більшовицької революції... Історики повинні розуміти генезис і розвиток націонал-соціалізму в контексті міжкультурної взаємодії між переможеними групами у Першій світовій війні та більшовицькій революції: відчужені völkisch²⁹ (націоналісти/расисти) німці та мситві білоемігранти»* [443, pp. 272].

---

²⁹ Так у тексті, тут цей термін «völkisch» («народний», у широкому значенні, або «народницький») автор використовує для того, щоб підкреслити праворадикальний характер націонал-соціалістичного руху.

Тому, як вважав М. Келлогг, націонал-соціалізм з його антибільшовицькою та антисемітською ідеологією мав свою генезу, він виник, передусім, як синтез праворадикальних німецьких і російських рухів та ідей [443, pp. 272–280; 552, p. 23]. Історія осередку російської еміграції у Мюнхені та її зв'язки з білоемігрантським рухом розглядалася в працях Йоганнеса Бауера, яку використовував М. Келлогг [384].

Все ж контакти з емігрантськими монархічними колами з часом були перервані, оскільки вони не збігалися з ідеями Розенберга, який ще тоді вважав за необхідне підтримувати націоналістичні рухи в Україні та на Кавказі з метою створення окремих державних утворень для протистояння Росії. Це не отримало підтримки російських монархістів товариства, зокрема генерала В. В. Біскупського [97; 443, pp. 166–192], який відігравав провідну роль в Українській добровольчій армії гетьмана Павла Скоропадського, політично представляв Західну добровольчу армію князя Павла Бермондта-Авалова в Берліні.

Багато емігрантів зробили вирішальний політичний, військовий, фінансовий та ідеологічний внесок у націонал-соціалізм. Окреслювалися перспективи здобуття влади для реалізації історичної місії з урахуванням усвідомлення потреби таких ідей у німецькому суспільстві, гостро незадоволеному станом Німеччини після Версальського мирного договору 1919 р. та наслідками світової економічної кризи, які суттєво вдарили по Німеччині. Ідеї ж Розенберга звучали контраверсійно ситуації приниження Німеччини після Версальського договору.

Восени 1919 р. Розенберг познайомився з А. Гітлером та вступив до лав німецької робочої партії (Deutsche Arbeiterpartei), яка у лютому 1920 р. була перетворена на НСДАП, і це була, на думку Розенберга, *«єдність чистого націоналізму та очищеного соціалізму»* [219, С. 83]. Розенберг не був серед тих, хто готував відомі 25 пунктів Першої програми НСДАП 1920 р., головну роль тут відіграв Антон Дрекслер, але вся подальша ідеологічна діяльність Розенберга спиралася на положень тих 25 пунктів. Там вперше прозвучала

ідея створення сильної централізованої державної влади та Великої Німеччини, яка має об'єднати всіх німців за кровним походженням («жоден єврей не може належати до німецького народу») та гарантувати їхнє виняткове право обіймати державні посади та працевлаштування, скасування положень Версальського та Сен-Жерменського мирних договорів, вимога територій та земель (колоній) для утримання німецького народу та розселення надлишкового населення, рівність прав та обов'язків громадян, обов'язок громадян Німеччини займатися розумовою або фізичною працею, скасування нетрудових доходів та знищення процентного рабства, заборона імміграції ненімецького населення, заміна римського права, яке служить матеріалістичному світовому порядку, німецьким народним правом, скасування контрактної армії, проведення земельної реформи та реформи системи народної освіти («цілеспрямовано виховувати в учнів розуміння ідеї держави»), а також низка соціалістичних ідей щодо націоналізацій трестів, участі робітників у розподілі прибутків великих підприємств, збільшення пенсійного забезпечення тощо.

Окрема увага приділялася 23, 24 пунктам, які надавали важливого значення діяльності Розенберга, присвяченій політичній боротьбі: створення німецької преси, обмеження та заборона ненімецької преси, законодавча заборона «мистецьких та літературних течій, які справляють руйнівний вплив на життя суспільства» (надалі це отримало назву «дегенеративне мистецтво»), а також заборона заходів, спрямованих проти вказаних вимог. Декларувалося, що партія стоїть на позиції політичного християнства. Допускалась «свобода всіх релігійних віросповідань в межах держави, поки вони не загрожують її існуванню та не виступають проти моральності та моральних почуттів германської раси», а «тривале одужання нашого народу може бути досягнуте всередині на основі принципу верховенства суспільного блага над особистим». В останньому пункті щодо централізації влади оголошувалося, що авторитет політичного центрального парламенту на всій

території держави та в її організаціях має бути беззаперечним [514, С. 296–297; 543а].

Від 1921 р. Розенберг працює редактором щоденної газети «Völkischer Beobachter» («Народний оглядач») – друкованого органу НСДАП, засновником та головним редактором якого був Д. Еккарт – «духовний батько націонал-соціалізму», прибічник ідей Гітлера та один з його вчителів, автор антисемітської книги «Більшовизм від Мойсея до Леніна. Діалог між Адольфом Гітлером і мною» («Der Bolschewismus von Moses bis Lenin. Ein Zwiegespräch zwischen Adolf Hitler und mir») (1924) [141], багатьох поезій та перекладів, йому належить і один з головних лозунгів нацистської пропаганди – «Німеччина, прокинься» («Deutschland erwache!») [552, р. 23].

Д. Еккарт долучив до Товариства «Туле», заснованого у 1918 р., багатьох майбутніх партійних лідерів, у тому числі А. Гітлера, Р. Гесса, Ю Штрайхера, самого А. Розенберга та інших, незадоволених «Ваймарською» Німеччиною. Воно розпочало діяльність у Мюнхені як філія Германенордену («Germanenorden», заснований 1912 р.), до якого належали різні германоцентричні містичні організації. Засновником ордена був Рудольф фон Зеботтендорф (Rudolf von Sebottendorf) (Альфред Рудольф Глауер), який з 1918 р. очолив його баварську філію, створену в 1912 р. як мюнхенську ложу, – Товариство «Туле», яке спонсорувало надалі націонал-соціалістичну партію Адольфа Гітлера [489; 490; 563].

Серед завдань ордену було й створення політичної партії, яка має привести арійську Північ до перемоги над неарійським Півднем. Товариство зіграло значну роль у становленні ідеології націонал-соціалізму та радикальних антисемітських поглядів. «Туле» мало зв'язок з російськими монархічними організаціями, серед яких були й представники «Чорної сотні» та «Союзу Михаїла Архангела». На думку Майкла Келлога та Детлева Роуза, «Туле» справило найбільший вплив на нацистську ідеологію [552, pp. 12–14].

Рудольф фон Зеботтендорф назвав Товариство «Туле» на честь міфічного північного острова Туле, де нібито німецькі герої трималися своєї

язичницької релігії та чинили опір християнству [483, S. 35, 39]. «Туле» наголошувало на містичних уявленнях про героїзм і самовідданість германської сутності, але воно також відіграло ключову практичну роль у політичних подіях повоєнного Мюнхена, реагуючи на Баварську соціалістичну революцію, і стало центром координації націоналістичних антисемітських сил проти уряду Курта Айснера. Вольфрам Зеліг, характеризуючи Зебботендорфа, відзначав це явище як таке, де «окультизм чорної магії та таємні «товариства присяги» змішуються з антисемітським расовим фанатизмом та етнічним націоналізмом» [490, S. 757]. За його фінансової підтримки видавалася тижнева газета «Тижневик для закону та порядку» за редакцією Д. Еккарта з накладом до 5 тис. примірників [552, р. 24]. Еккерт у газеті «Völkischer Beobachter» почав атаку проти єврейських лівих революційних сил у Німеччині. Розенберг почав там працювати у цей період та на прикладі цієї боротьби Еккерт навчив Розенберга-емігранта, за його власними спогадами, гарної німецької мови.

Тому на становлення Розенберга як ідеолога та партійного діяча суттєво вплинула його віра в містичну силу нордичної душі, і це сформувало багато постулатів щодо значення арійської крові та нордичної раси, що, на думку його історіографів, відчутно проявилось у його головній ідеологічній праці «Міф ХХ століття» та у статтях, які він об'єднав у збірнику праць «Кров та честь». Надалі значення Товариства «Туле» поступово втрачається і воно фактично було замінене створенням містичного товариства «Аненербе» (Ahnenerbe) у 1933 р., яке очолив Г. Гімmlер і куди перейшла значна кількість партійного керівництва [415, 368]. Але Розенберг, зокрема після підпорядкування її Гімmlеру, дистанціювався від цієї організації, не відчувачи у себе схильності до окультних практик і не бажаючи конфліктувати з Гімmlером.

Значний вплив на становлення НСДАП справив Всезагальний германський союз, або Пангерманський союз («Alldeutscher Verband») – організація, яка з кінця ХІХ ст. та у міжвоєнний період об'єднувала

націоналістичні течії у Німеччині та Австрії, висовувала гасла, що передбачали об'єднання німців в одній національній державі із поступовою сегрегацією громадян ненімецького походження задля «чистоти» німецького народу, територіальну експансію задля забезпечення «життєвого простору» німцям [518, S. 356–357].

У ранній період існування НСДАП та членства в «Туле» Розенберг активно розглядає витoki «єврейського питання» та, можливо, від російських монархістів отримує примірник «Протоколів сіонських мудреців», які видає в німецькому перекладі з російської мови в 1923 р. [166]. Видання було коментоване та кілька разів перевидавалося. За легендою, цей текст був виданий на початку ХХ ст. в Росії. Публікація цього збірника про нібито існуючу всесвітню змову євреїв, на його думку, мала зробити його претендентом на роль експерта з єврейського питання [235, С. 75–76]. Справжність «Протоколів» була предметом розгляду на процесі у Берні у 1933–1935 рр., де вона була спростована.

Дехто з дослідників вважає, що погляди Шойбнера-Ріхтера та Розенберга справили вплив і на антисемітизм Гітлера. Так, М. Келлогг у своїй дисертації досліджував «російські» зв'язки російської білоеміграції та німецького націонал-соціалізму, які перепліталися у питанні про підступних єврейських світових змовників. Він вказує, що на території *«між Рейном і Волгою має бути розташована ключова петля двадцятого століття, де німецькі військові свідомо допомагали більшовизму, повертаючи Леніна та його товаришів на батьківщину, а величезний відтік людей Білої еміграції з Росії, що прийшли після тріумфу більшовизму, допомогли породити нацизм, який, у свою чергу, вчинив настільки жахливі злочини, що підірвали, можливо фатально, оптимістичні уявлення про сучасність»* [552, р. 36–37].

У 1920-х роках тема єврейського питання значно переважала у працях Розенберга [166; 168; 170; 175]. Окрім «Протоколів» Розенберг у цей період активно публікує статті з «єврейського питання», поєднуючи його з більшовизмом і масонством: «Слід євреїв крізь віки» (*Die Spur der Juden im*

Wandel der Zeiten) (1920); «Аморальність у Талмуді» (Unmoral im Talmud. München) (1920); «Злочини масонства. Юдаїзм, єзуїтизм, німецьке християнство» («Die Verbrechen der Freimaurerei. Judentum, Jesuitismus, Deutsches Christentum») (1921), «Чума в Росії! Більшовизм, його лідери, прибічники і жертви» («Pest in Russland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer») (1922). Тема єврейської конспірології тривалий час залишалася для нього актуальною, зокрема під час боротьби за владу НСДАП, вона ж присутня у статті «Масонська світова політика у світлі критичних досліджень» («Freimaurerische Weltpolitik im Lichte der kritischen Forschung») (Völkischer Beobachter, 24. 5.1929).

У 1930 р. Розенберг написав працю «Сутнісна структура націонал-соціалізму» (Wesensgefüge des Nationalsozialismus) (München, 1930), яка була спрямована на протистояння націонал-соціалістичної ідеології концепціям марксизму, більшовизму і масонству і декларувала націонал-соціалістичні ідеї як світоглядні. У 1923 р. А. Розенберг став головним редактором газети «Völkischer Beobachter» (1921–1944), яка стала найбільш впливовим рупором НСДАП впродовж усього часу її існування. У зв'язку із арештом учасників «Пивного путчу» до лютого 1925 р. газета виходила нелегально, однак фінансувалася та продовжувала популяризацію нацистських ідей А. Гітлера і нацистської ідеології. Після відновлення партії передплата цієї газети для членів НСДАП була обов'язковою, як і наявність «Міфу ХХ століття» на кожному столі членів НСДАП. Також постійний вплив здійснювали інші видання його служб, започатковані у подальшому, передусім додаток до газети «Націонал-соціалістичний щомісячний журнал» («Nationalsozialistische Monatshefte») [222, С. 399].

Ці та інші періодичні видання фінансувалися провідним видавцем райху, послідовником Гітлера, райхсляйтером з 1932 р. Максом Аманном (Max Amann), який з приходом до влади нацистів став президентом імперської Палати періодичного друку (Reichspressekammer) і зосередив у своїх руках керівництво німецькими періодичними виданнями. Його

видавництво «Eher-Verlag» стало найбільшим видавництвом у Західній Європі в 1942 р. [514, С. 14–15; 525, S. 6]. Дружні зв'язки Розенберга з Аманном у 1930-х роках сприяли стабільному існуванню газети та інших числених видань, що виходили під егідою служб Розенберга [222, С. 37, 137–138, 226–227], що забезпечувало газеті, його журналам та виданням постійний вихід з друку та вплив на політичне та соціокультурне життя Німеччини. 31 жовтня 1938 р. була підписана угода між службою Уповноваженого фюрера та Центральним видавництвом «Eher-Verlag» за умовами якої Розенбергу передавалось дочерня установа – видавництво «Hoheneichen-Verlag» для публікації праць наукового та культурно-політичного змісту, підготовлених службами Розенберга [44, ВІ. 19].

У лютому 1923 р. Розенберг отримав німецьке громадянство і, як він сам пише про себе в мемуарах, *«отримав відчуття визначеності та приналежності, якого він не знав раніше»* [219, С. 107]. Цілком зрозуміло, що у роки «невизначеності» він постійно мав доводити своє громадянство і німецьке походження, що пояснює його причетність до створення та вступ до НСДАП.

Під час ув'язнення А. Гітлера після «Пивного путчу» 1923 р. та заборони НСДАП Розенберг за дорученням Гітлера формально очолив НСДАП. Але, як свідчать факти, в тому числі й «Політичний щоденник» Розенберга, він допустився помилки у питаннях єдності партії, чим Гітлер, коли повернувся із ув'язнення, був незадоволений. Розенберг певний час відчував на собі його відсторонене ставлення. Як записано у його мемуарах, він знав, *«що Гітлер свідомо тримає мене у стороні. Можливо, він не зміг вибачити мені того, що визначив головний курс партії після подій листопада 1923 р., не узгоджуючи з його волею»* [219, С. 120].

Маються на увазі дві події, пов'язані зі збереженням єдності партії. Оскільки НСДАП була заборонена, як і газета «Völkischer Beobachter», у січні 1924 р. Розенберг створив ерзац-партію «Великогерманська народна спільнота» («die Großdeutsche Volksgemeinschaft»), але керівництво

«перехопили» Юліус Штрейхер та Герман Ессер, політичні «опоненти» Гітлера, тому він став шукати інші шляхи відновлення партії. Відомий факт його таємних переговорів у Зальцбурзі стосовно злиття решток НСДАП з Націонал-соціалістичною партією свободи («Deutsche Nationalsozialistische Freiheitspartei»), однаєю з ультраправих партій, з метою спільно взяти участь у виборах до парламенту у 1924 р. Розенберг навіть виїхав «на конференцію» з її лідерами, таємно перетнувши кордон Швейцарії, і він згадував, що від імені партії з ним зустрічався один із її засновників фон Графе. Є припущення, що його кандидатура розглядалася на посаду голови цієї партії, але, за власними спогадами Розенберга, він не давав остаточної згоди [219, С. 119–121; 415, pp. 38–40]. Ідея об'єднання належала Рудольфу фон Зеботтендорфу, що відбилося на подальшій долі як Зеботтендорфа, відомого своїм «космополітичним авантюризмом», так і Розенберга [514, С. 389]. Для компенсації моральної шкоди Гітлеру Р. фон Зеботтендорф посприяв йому стати в 1932 р. великим магістром Германенордену, до якого належали також А. Розенберг та Р. Гесс.

У своїх спогадах «Перед тим як прийшов Гітлер» (1934 р.) Р. фон Зеботтендорф розкрив свою роль у навчанні Гітлера у товаристві «Туле» окультним практикам, езотериці, астрології, намагався маніпулювати Гітлером через Р. Гесса та А. Розенберга [489]. Обурений Гітлер конфіскував другий наклад і відправив його до концтабору в 1934 р., але після того вислав до Туреччини [368, С. 232].

Слід приділити певну увагу ідеям Германенордену. Головним активістом Германенордена, обох його груп і головним антисемітом Німеччини був Теодор Фріч, як переймався тим, що єврейська індустрія зростала і витісняла німецьку. Товариство «Туле» створилося як мюнхенська ложа Германенордену і яка взяла за основу її містичний концепт та антисемітизм. Вони поклонялися язичницькому богу прагерманців і скандинавів, якого ототожнювали з Одіном (Вотаном), чому він так часто згадується в «Міфі ХХ століття».

Відомо, що емблемою «Туле» було листя дубу та свастика, яку успадкувала НСДАП. Острів Туле був розміщений географами Стародавньої Греції на півночі та зображений на карті Птолемея у північній частині карти, що надалі повторювалося у виданнях Розенберга. Про це згадував у своїх роботах Гвідо фон Ліст. Відповідно до містичних уявлень, Туле був столицею таємничої Гіпербореї, країни-легенди [371, С. 48–68, 74]. Вибір Одіна (Вотана) як міфічного покровителя не випадковий – він є найвищим богом пізньої германської та скандинавської міфології й, як і інші боги скандинавського пантеону, Один (Вотан) був найважливішою легендарною фігурою і складною постаттю: передусім, він був одночасно як богом мудрості, так і війни, богом перемоги, поезії та полювання, міг тлумачити руни, які стали важливими символами нацизму. Тому мета майбутньої усесвітньої війни зароджувалася одночасно з ідеологією расової теорії нацизму [483]. Один-мандрівник є відображенням давніх духовних сил нордичної людини у вічних пошуках мудрості, вважає Розенберг у своїх працях, втілює і гідність, і героїзм, і мистецтво, і право, і дух, який відроджується в різних представниках нордичної раси і підтримує її існування, наприклад, у майстра Екхарта, Гете, Баха, Фридріха і Бісмарка. Один (Вотан) став символом нордичної крові і духа [126, С. 496]. Надалі ця тема стала на лише важливою часткою ідеології націонал-соціалізму, а й спеціальним напрямом досліджень у діяльності створених Розенбергом служб (управлінь) у його Службі Уповноваженого фюрера. З того часу Розенберг не залишав думки про створення німецького райху за принципами Германенордену, про що писав у «Міфі», де зауважує, що держава Німеччина має стати своєрідним Германським орденом, побудованим на принципах військового союзу.

Усі ці ідеї німецької філософії містицизму та окультизму Розенберг вважав важливими у духовних практиках формування «душі» раси. Він стверджував, що «Життя раси, життя народу – це не філософія, що логічно розвивається, та не процес, що розвивається за законами природи, *«а утворення містичного синтезу, духовна діяльність, яку неможливо ані*

пояснити висновками розуму, ані зробити зрозумілою, сформулювавши причину та наслідки... Визнання містичного синтезу є визнання душі, визнання раси, визнання характеру» [126, С. 88]. Він, хоча й відійшов від окультних практик, до останнього щиро вірив у силу містицизму у німецькій долі та її перемозі, і ця ідея неодноразово фігурує в його «Останніх нотатках» [128].

Ця базова для його ідеології теза про «панівну расу» з її «містичним синтезом», що має витoki з його ранньої діяльності у містичних товариствах ще з кінця XIX ст., знайшла відображення у подальших концепціях в усіх її історичних, соціопсихологічних та інших формах та проявах і супроводжувала політику націонал-соціалізму до самого краху. Вона стала основою віри в перевагу нордичної раси, підґрунтям боротьби за життєвий простір, виправданням цинічного знищення «нижчих» та змішаних рас, запереченням культурних цінностей інших народів тощо, хоча пропаганда цих ідей з позицій містицизму значно спадає з часом.

Отже, народження ідеології націонал-соціалізму та єдності ідеологічних засад партії визначена ідеями раннього періоду створення НСДАП та діяльності Товариства «Туле», яке створювалося як політична дія, певною мірою з метою перенесення ідеології від Германенордену та старої школи містиків, з якими Гітлер увійшов у конфлікт [475].

«Туле» породило Німецьку робітничу партію, засновану 1919 року Карлом Харрером, надалі до неї приєднався Адольф Гітлер, який переорієнтував її в націонал-соціалістичну. Але Харрер та Декслер протистояли майбутньому фюреру, навіть вийшли із партії. Відомими членами «Туле», за деякими даними, були Макс Аманн, Дітріх Еккарт, Рудольф Гесс, у тому числі й Альфред Розенберг. З цими особами Розенберг підтримував тісні зв'язки.

Еккарта позиціонували в німецькому суспільстві як відданого окультиста, що вплинув на Адольфа Гітлера. На знак пам'яті про становлення націонал-соціалізму Адольф Гітлер навіть подарував Розенбергу

на 45-й день народження погруддя Д. Еккарта. Багато хто вважає, що він долучив майбутнього фюрера до аріософської містики, шаманських аспектів дохристиянської германської культури, тому Гітлер присвятив йому другий том книги «Моя боротьба». Ці моменти, а також витoki нацистської символіки, ідеї переваги арійської раси, чистоти расової крові та сильної держави, антисемітизм, що також ведуть до «Туле» та Германенордену, розглянуті у ґрунтовній праці Ніколаса Гудрик-Кларка «Окултне коріння нацизму. Аріософія Австрії та Німеччини. 1890–1935» (The Occult Roots of Nazism. The Ariosophists of Austria and Germany 1890–1935») [415].

Ми приділяємо цим подіям спеціальну увагу, тому що це витoki нацистської ідеології та початок політичної діяльності Розенберга. У 1923–1924 рр. – період ув'язнення Гітлера – він очолював партію, і спроби молодого політика щодо її реорганізації були не дуже вдалимi. Події «Пивного путчу» і його наслідки, роль Розенберга у перший період діяльності НСДАП та його стосунки з Гітлером – від дружніх до прохолодних з боку фюрера – описані у західній історіографії, наприклад, у вже згаданій монографії Р. Сесіля «Міф про панівну расу. Альфред Розенберг і ідеологія нацизму», у Е. Піпера «Головний ідеолог Гітлера» та ін. Невдала спроба Розенберга зберегти рештки партії у 1924 р. за рахунок створення нової партії було помилкою, яка вплинула на його кар'єру та спричинила подальшу недовіру Гітлера, який прагнув одноосібної влади. У спогадах Розенберга згадується й інший факт – незадоволення Гітлера тим, що Розенберг самостійно прийняв рішення про участь НСДАП (точніше, її тогочасного послідовника) у виборах до райхстагу у 1924 р., тоді як Гітлер вважав це передчасним [122, С. 120–121].

Скоріш за все, у цей період після 1925 р. у А. Розенберга й виникла ідея ідейного об'єднання партії та «реабілітації» перед Гітлером, повернення свого авторитету як ідеолога партії шляхом написання праці «Міф ХХ століття», де він висвітлив усі питання нового світогляду, цілі партії, врахував ідеї, містичні теорії та обставини сучасної політичної ситуації. На

відміну від Р. фон Зеботтендорфа, який пережив відсторонення, ув'язнення та вислання, Розенберг ніколи у подальшому не згадував про свою роль у становленні НСДАП, у керівництві партії за ті дев'ять місяців, коли Гітлер був ув'язнений в 1923–1924 р. У другий половині 1920-х рр. та у 1930-х рр. він зосередився на написанні ідеологічних праць та активній роботі в царині ідейного виховання нації. Його газета активно публікувала матеріали багатьох провідних членів партії, у тому числі Гітлера.

У період 1925–1929 рр. («темні роки» активної політичної бездіяльності, як назвав цей період Е.Піпер [476, S. 122–178]), але плідні для узагальнення ідей націонал-соціалізму, висловлених Гітлером та іншими представниками партії і таємних товариств у період становлення партії, Розенберг представляє власний образ націонал-соціалізму та його майбутнього, концепцію міфу крові, раси та держави, публікує статті, критикує існуючий післявоєнний політичний устрій Німеччини, агітує за повернення різних прав німецького народу та відновлення чистоти й гідності нації, пропагує ідею боротьби із загрозою з боку більшовизму та сіонізму. На нашу думку, після дистанціювання Гітлера він гостро відчував потребу знову вийти на перший план у партії шляхом світоглядного обґрунтування партійних ідей та наступного розвитку у практичній діяльності, розуміючи, що це питання в його руках.

Однією з перших системних ідеологічних праць стала його праця «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» («Der Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik») [165], де підкреслював необхідність встановлення цілей німецької зовнішньої європейської політики, заклав основи й внутрішньої політики майбутньої націонал-соціалістичної держави, а також окреслив засади політики стосовно європейських держав, де Англія і Італія розглядалися як можливі союзники, але орієнтири життєвого простору були спрямовані на Схід (детальніше див. у третьому розділі).

Кінець 1920-х – початок 1930-х років пов'язаний зі спробою Розенберга заявити про себе як головного куратора творення нової ідеології і нової

культури для об'єднання народу в Німеччині. Деякі дослідники, зокрема С. Гроховіна та К. Конка, приділили цьому питанню окрему увагу, також Р. Больмус, Е. Піпер, А. Молау та ін. розглядали діяльність Розенберга як засновника культурних товариств і вважають кінець 1920-х років початком організованої інституційної діяльності Розенберга в галузі культури [420]. Вперше про необхідність організації Товариства німецької культури та здійснення німецького «культурного оновлення» шляхом відмови від «расово чужих впливів і стихій» він заявив на третьому з'їзді НСДАП, що відбувся в Нюрнберзі 19–21 серпня 1927 р. Цим виступом починається діяльність Розенберга в галузі створення руху за німецьку культуру та формування його перших ідеологічних структур під своїм керівництвом за підтримки НСДАП, які фактично рухали його партійну кар'єру, що надалі буде реалізована у наданні йому статусу Уповноваженого фюрера.

Четвертого січня 1928 року Розенберг заснував Націонал-соціалістичне товариство культури (Nationalsozialistische Gesellschaft für Kultur) з штаб-квартирою в Мюнхені і став її першим головою. Товариство об'єднувало багатьох німецьких націонал-соціалістичних діячів, так чи інакше пов'язаних зі сферою культури (письменники, видавці, викладачі та ін.). До керівництва входили також Франц Ксав'єр Шварц – як скарбник (також скарбник НСДАП), Філіп Булер – як секретар, Генріх Гімmlер і Греггор Штрассер – як засновники (Gründungsmitglieder). У публічному зверненні під назвою «Kampf gegen den kulturellen Niedergang!» (Бій проти падіння культури!), опублікованій у травні 1928 р. у журналі «Weltkampf» [420, р. 177], Альфред Розенберг підкреслив, що ідея створення такої асоціації народилася в колах націонал-соціалістів, але сама організація діє незалежно від НСДАП, і всі «німці, свідомі їхньої національності» (volksbewussten Deutschen), не обов'язково члени нацистської партії, можуть вступати до її лав. Таким чином, Розенберг планував надати Товариству надпартійний характер та зробити його всенародним, оскільки був провідником ідеї про аріїв як носіїв

культури та звинувачував у катастрофічному стані німецької культури лібералізм та змішані раси, які руйнували культуру.

Через рік, у грудні 1928 року, Товариство було перейменовано на Союз боротьби за німецьку культуру (Kampfbund für deutsche Kultur) для боротьби з так званим «культурним більшовизмом» (Kulturbolschewismus) або – за нацистськими критеріями – з небажаними мистецькими орієнтаціями, а також мистецьким напрямом західноєвропейських художників-експресіоністів та інших авангардних художників періоду Ваймарської республіки, яким було надано визначення «дегенеративне мистецтво».

У Союзі діяли секції (Fachgruppen) музики, театру, науки, літератури, образотворчого мистецтва, фізкультури та танців, а також секції архітекторів та інженерів. Були відкриті філії – у Бонні, Дрездені, Дюссельдорфі, Мюнхені і Ваймарі [420, р. 177–178]. Акцент у діяльності робився переважно на національному вихованні дітей і молоді, розвитку у них почуття національної та культурної єдності, усвідомлення унікального расового походження. Цей напрям надалі розвивається та реалізується у діяльності його служб як Уповноваженого фюрера і поширюється не лише на НСДАП, а й на виховання всієї молоді Німеччини. Союз розширював та оновлював, на думку Розенберга, поширення націонал-соціалістичної ідеології у німецькому суспільстві, насамперед через культурну сферу.

У 1934 р. Розенберг зазнав впливу конкуренції – було створено Імперську палату культури (Reichskulturkammer) під керівництвом Й. Гьоббельса з широкими повноваженнями міністерства, тому «Союз боротьби за німецьку культуру» Розенберга був формально розпущений, а значна частина його активістів та керівних кадрів увійшли до новоствореної служби Розенберга як Уповноваженого фюрера. Програмні та організаційні документи Союзу, а також листування, зберігаються у фонді NS 8 Федерального архіву, у справах №№ 122–127, 288–296.

У своїй політичній боротьбі з Гьоббельсом за отримання вищих повноважень у сфері культури Розенберг мріяв про створення Міністерства

ідеології та культури райху (Reichsministerium für Kultur und Weltanschauung). Але ідея створення такого міністерства для Розенберга не була підтримана Гітлером [420, р. 188]. Проте ідеї Розенберга про захист німецької культури були висвітлені в «Міфі», а потім в активній діяльності його служб у структурі Уповноваженого фюрера. Розчарування Розенберга було досить глибоким, бо після приходу НСДАП до влади, яку він ідеологічно забезпечив, він не отримав жодного міністерського портфеля.

Діяльність «Союзу боротьби за німецьку культуру», його роль у культурному житті Німеччини, зв'язок з іншими службами А. Розенберга, його значення в боротьбі А. Розенберга за сфери впливу в НСДАП досліджував також Р. Больмус, який вважав, що вплив цього союзу не був дуже значним, а його діяльність обмежувалася, в основному, проведенням публічних культурних заходів, передусім доповідей, присвячених німецькій культурі та організацією великих художніх або книжкових виставок, частина яких була пересувними і демонструвалися в різних містах Німеччини та інших країн Європи [392, S. 27–60; 476, S. 259–275]. Больмус наводить інформацію про загальну кількість журналів, що виходили під егідою Союзу боротьби за німецьку культуру, Націонал-соціалістичної культурної общини та Служби Уповноваженого, а також 15 випусків «Націонал-соціалістичного щомісячника» за 1930–1944 рр., який був єдиним центральним культурно-політичним журналом НСДАП, головним редактором якого був сам Розенберг, про що він неодноразово публічно згадував в інших своїх виданнях [43, Вл. 4; 392, S. 339–342]. Однак, Розенберг не полишив ані розробку ідеологічних засад, ані діяльність в галузі культури, що ці функції перейшли Служби Уповноваженого. У «Політичному щоденнику» Розенберг відводить значне місце боротьбі з Імперською палатою культури, переважно критикуючи стиль проведення заходів, який характеризує «недолугість Гьоббельса».

У 1934 р. Гітлер призначає Розенберга Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та

вихованням у НСДАП Така політика була характерною для Гітлера, який свідомо допускав існування паралельних конкуруючих структур у різних сферах партійної та державної діяльності. Згадана Імперська палата культури була заснована як об'єднання семи підрозділів: палати словесності, палати преси, палати радіомовлення, театральної палати, палати образотворчих мистецтв, палати музики та палати кіно, пропаганди [222, С. 39; 518, S. 680–681]. Членство представників творчих професій там було обов'язковим. Тобто «Палата культури» охоплювала усі сфери ідеологічного впливу Розенберга, які він вважав своїми. При цьому бюджет Палати культури як державного органу був набагато більшим за бюджет Служби Уповноваженого фюрера. Сам Розенберг переживав це болісно, писав, що Гьоббельс не зможе врахувати те, що процес організації культурного впливу виявляє відмінності у темпераментах та думках [54; 392, S. 71–84].. Після отримання влади НСДАП, вважав Розенберг, *«сфера інтелектуального та культурного життя найчастіше стає поприщем для тих, хто вже позбавив рослинності інші пасовища. Гьоббельс цілеспрямовано спробував вивести своє дітище, Палату культури, за межі станового явища і перетворити її на великий репрезентативний націонал-соціалістичний перетворювальний орган. Це принесло йому значну користь ззовні і лише малу зсередини. Ми не можемо вимагати від одного інструменту оркестрової гри»* [222, С. 33, 39]. Він відзначає і «провали, які залишилися без покарання», наприклад, на фестивалі культури в Гайдельберзі у 1934 р., і, натомість, постійно підкреслює успіхи своїх виставок та культурних заходів [222, S. 99]. Образ Розенберга, яка постійно проявляється у його щоденнику, в тому числі й була прихованим докором Гітлеру. Тому протистояння «Палаті» Гьоббельса проявилось у паралельній діяльності Розенберга як Уповноваженого фюрера та його ідеологічних служб, які проводили значну роботу й у галузі культури.

Становлення ідейних витоків ідеології Розенберга як політичного та партійного і культурного діяча, а також розвиток ідеологічних поглядів у його подальшій діяльності як керівника низки служб НСДАП в царині

формування світогляду німецького народу та засобів партійного навчання і виховання, керівника Зовнішньополітичного відомства НСДАП надає розуміння змісту ідеологічних напрямів діяльності його служб у період до і упродовж окупації нацистською Німеччиною країн Західної та Східної Європи, ролі у окупаційній політиці Третього райху та Другої світової війни.

Узагальнення ідей НСДАП відбулося Розенбергом до початку 1930-х років у його статтях, брошурах, публічних доповідях, де розвивалися постулати націонал-соціалізму, оголошувалася месіанська роль нордичної раси із додаванням власних поглядів на історичне обґрунтування розвитку нордичної раси, її майбутнє у новій державі, побудованій на антисемітизмі та антибільшовизмі.

Його праці були часткою загальної компанії НСДАП, спрямованої на зростання авторитету партії та перспективи завоювання влади. Розенберг тонко грав на почуттях глибинної образи німців та стверджував, що лише сильна особистість, Адольф Гітлер та його партія зможуть відновити честь і силу та забезпечити майбутнє німецькій расі та державі, вирішити кризові соціальні та економічні питання Німеччини та забезпечити існування Третього райху. Розвивалися ідеї філософа Артура Шопенгауера, композитора Ріхарда Вагнера і письменника Г'юстона Стюарта Чемберлена, які також вважаються такими, що вплинули на ідеологію націонал-соціалізму, закликали німецький народ подолати поверхневий матеріалізм, який вони асоціювали з євреями. У працях Розенберга відчутно проявляється зв'язок з ідеями Гітлера, висловленими в книзі «Моя боротьба» та особистих розмовах з Гітлером.

У вересні 1930 р. НСДАП отримує успіх на виборах у райхстаг – 107 місць, друге місце після Соціал-демократичної партії Німеччини, що стало безперечним успіхом. Розенберг стає депутатом райхстага і входить до складу його комісії з іноземних питань, у 1930–1931 рр. бере участь у переговорних процесах з представниками Великої Британії.

У 1932 р. Розенберг написав працю «Сутність націонал-соціалізму» (Wesensgefüge des Nationalsozialismus) (München, 1932), де виклав думки, що висловлені також і в «Міфі», і спробував пояснити ідейну основу НСДАП. Він сконцентрував увагу на необхідності побудови нової «народної держави», на боротьбу за принципи чистоти нордичної раси, єдності «людської спільноти» (Volksgemeinschaft) на засадах відмови від класового підходу з метою об'єднання всіх німців як національних товаришів, але без чужорідних ворожих та змішаних рас за принципами добровільного підкорення усіх верств більш сильній особі, що є принципом природних відносин [177].

На парламентських виборах 1932 р. НСДАП отримала більшість голосів, 30 січня 1933 року президент Пауль фон Гінденбург оголосив про призначення Адольфа Гітлера головою уряду Німеччини. Новий райхсканцлер через два дні після призначення оголосив про розпуск парламенту і нові вибори у райхстаг.

У 1933 р., після перемоги НСДАП, Розенберг отримав одне з найвищих звань Третього райху – партійне звання райхсляйтера (Reichsleiter), що надавалося особисто фюрером лише вищим партійним лідерам, які вже мали певні заслуги і були підлеглими особисто Гітлеру. Це найвищий керівник партії після звання «фюрер» та «заступник фюрера», яке надавалося провідним членам керівництва НСДАП, які відповідали за різні напрями партійної та державної діяльності [159, S. 146]. А. Розенберг, наприклад, відповідав за політичне та ідеологічне навчання у НСДАП. Коло з 18-ти райхсляйтерів утворювало керівництво райху (Reichsleitung). Така система надавала можливість відзначити високий статус особи, не завжди надаючи йому відповідну державну посаду, але з повноваженнями паралельного спілкування та аналізу діяльності різних відомств. Це звання загалом отримали за час існування райху лише близько 20 осіб [514, 349–350; 518, S. 681–682]. Така посада надавала широкі можливості для організації та

поширення ідеологічної роботи в НСДАП, а надалі – і в державних органах та громадських організаціях.

З квітня 1933 р. як керівник афільованих з НСДАП організацій Розенберг очолив Бюро іноземної допомоги НСДАП, а з травня – Зовнішньополітичне відомство НСДАП (АПА). На це відомство було покладено формування деяких аспектів зовнішньої політики та дипломатичної підготовки війни, пошук майбутніх союзників або нейтралізацію провідних країн щодо реальних планів війни, а також поширення та підтримку націонал-соціалістичних ідей та організацій за кордоном, сприяння розвитку торгівлі, спрямованої на економічне зміцнення та воєнне озброєння, збір інформації про економічний, демографічний, політичний, соціокультурний стан європейських та інших країн тощо. У структурі АПА були сформовані вектори зовнішньополітичного впливу, а також відділ Г. Ляйбрандта, який займався збиранням інформації про східні території та боротьбою з більшовизмом. Створюючи таке відомство, Гітлер свідомо поставив його майже в один ряд з імперськими структурами державної влади, зокрема після приходу на посаду міністра закордонних справ Й. Ріббентропа, але не надав повних повноважень (як структурі НСДАП, яка мала декларувати ідеї, але надавала Гітлеру можливості для «з'ясування» позицій, маніпуляцій та у деяких випадках перенесення відповідальності тощо).

Після смерті Гінденбурга у серпні 1934 р. Гітлер скасував інститут президентства в країні, перебравши на себе усі повноваження глави держави як «фюрер і райхсканцлер». На з'їзді НСДАП у вересні 1934 р. Гітлер оголосив завершення соціальної революції в Німеччині та початок 1000-літнього Третього райху.

Після перемоги Гітлер написав найближчим 12 соратникам листи вдячності: Гімmlеру, Гьобельсу, Шираху, Шварцу, Борману, Гессу та іншим, де визначив внесок кожного у велику перемогу НСДАП. Заслугою Розенберга він вважав боротьбу за «ідейне протистояння і руйнацію

ворожого нам світогляду», яку він продовжив після Д. Еккарта, відзначив його керівництво політичним та ідеологічним організмом партії, що сприяло ідеологічно цілісному просуванню «нашої політичної боротьби». Таке визнання заслуг Розенберга призвело, як згадувалося, до створення Служби Уповноваженого, яка вже з самого початку мала «помпезний вигляд» [476, S. 294–295]. Врахуючи, що у цей період точилася боротьба між впливом Мюнхена та Берліна за визнання центром політичної боротьби НСДАП, після перемоги у 1934 р. Розенберг вирішує перевести до Берліна редакції важливих партійних газет, в тому числі «Народний оглядач», під зручним приводом: «Нова Німеччина має бути в Берліні». У Берліні почала виходити нова публіцистична серія із назвою «Говорить нова Німеччина». Перший випуск Розенберг відкриває статтю «Боротьба за світогляд» [476, S. 295–296].

На той час Розенберг уже став основним ідеологом НСДАП, який узагальнив та виклав основні постулати ідеології націонал-соціалізму у праці «Міф ХХ століття», вперше опублікованій в 1930 р., та у низці статей. Посада Уповноваженого фюрера та структура Служби Уповноваженого увійшли до програмних положень НСДАП, які були розроблені в 1933 р. і опубліковані в 1934 р. Програмні положення НСДАП визначили статус, функції Уповноваженого фюрера та структуру цього відомства, яка відповідала концептуальним поглядам А. Розенберга, що фігурувало у численних його публікаціях, у тому числі у концентрованому вигляді у «Міфі ХХ століття».

Програмні положення чітко визначали напрями підготовки світоглядної інформації та контроль за культурними, освітніми та науковими установами й організаціями, формування менталітету німецького народу у дусі націонал-соціалістичної ідеології та впровадження нового світогляду. Формуючи структуру Служби Уповноваженого фюрера він створює бл. 15-ти

внутрішніх служб (відділів)³⁰, які охоплювали питання, що розкривалися у «Міфі» (детальніше про Службу Уповноваженого див. у четвертому розділі). Також планувалося збирати матеріали за напрямами досліджень Півночі, історії нордичної крові, культури тощо у архіві НСДАП.

У фонді Канцелярії Розенберга серед документів 1935 р. зберігається циркуляр «Загальна світоглядна позиція та наші вороги» (*Allgemeine weltanschauliche Haltung und unsere Haltung*), де подається стисла концепція світоглядного значення націонал-соціалізму як ідеології та визначення ворогів. У передмові Розенберга визначалися вектори боротьби і стверджується, у відповідь на критику націонал-соціалізму, які вважали, що націонал-соціалізм є суто політичним рухом, стверджує, що він має ідеологічний світоглядний ґрунт, пов'язаний з боротьбою за певні духовні цінності, що «поєднання ідеї, духа, характеру», включає також сферу науки, суспільного життя, мистецтва, релігії, але релігія може і не входити до цього світогляду. Оскільки мова іде про те, «бути німецькому народу, чи ні» націонал-соціаліст виходить з бачення його загальної долі і «народної держави», де немає соціальних конфліктів – «поборов революційну боротьбу і поборе релігію» [43, ВІ. 15–20].

Надалі назви його внутрішніх служб (відділів або управлінь) як Уповноваженого фюрера уточнювалися, змінювалася структура, створювалися дослідницькі інститути. Але з ім'ям Розенберга, якого після 1936 р. відтіснили від влади його конкуренти, в тому числі Гьоббельс, Герінг, Ріббентроп та ін., пов'язана постійна політична боротьба за розширення його повноважень. Як відомий партійний функціонер вищої ланки, який був здатний забезпечувати політичне навчання та ідеологічне виховання членів НСДАП, з часом, коли відбувається зрощення партійного та державного апарату, він отримав можливість поширити свою діяльність за межі партії, на весь німецький народ, а з початком війни – й на Вермахт, з керівництвом

---

³⁰ Кількість служб у різні роки різнилася.

якого було підписано спеціальну угоду, що і було відображено у назві Служби Уповноваженого фюрера. Існування цієї структури у НСДАП стало результатом політичних амбіцій самого А. Розенберга, який на той час вже був головним ідеологом націонал-соціалізму. Його основні постулати були узагальнені у виданій 1930 р. книзі «Міф ХХ століття» («Der Mythos des 20») [126; 164], яка витримала багато перевидань та лежала на столі усіх членів НСДАП разом з книгою Гітлера «Моя боротьба» [153].

Для того, щоб зрозуміти повноваження Розенберга, слід послатися на Програмні положення НСДАП 1934 р., яка перемогла на виборах, зокрема на розділ «Партія має лише світоглядні завдання», де визначалися функції партії як інструменту світоглядного виховання, та її керівний корпус відповідає *«за повне насичення німецького народу націонал-соціалістичним духом»*, в тому числі й в державному управлінні [159, S. 13].

Отже, Розенбергові надавалися значні повноваження в галузі партійної діяльності та широких зв'язків з державними установами, контролю у важливій сфері ідеології у НСДАП, а через її розгалужену систему – поширення свого впливу на державне управління у сфері культури (мистецтво, література, видавнича справа) і вищу освіту та науку (університети, наукові товариства) у райху, громадську діяльність різних робітничих організацій і союзів, на підготовку солдат Вермахта і певною мірою – на політичне навчання дипломатів та адміністративних кадрів тощо. Він досяг у цьому значних успіхів.

Е. Піпер характеризує Розенберга між 1934 р. та 1937 р. як «повновладного догматика», який відстоював принципи класичного мистецтва та німецькі ідеали у літературі, музиці, художньому мистецтві. Служба Уповноваженого фюрера, її внутрішні служби та відомства активно проводили боротьбу за чистоту німецької культури і мистецтва, протиставляючи їх «дегенеративному мистецтву». У липні 1937 р. вперше відкривається найважливіший культурний захід Німеччини – перша виставка з серії «Великих німецьких художніх виставок», у «Будинку образотворчих

мистецтв» (Haus der bildenden Künste) (він був пов'язаний з вищезгаданою Імперською палатою культури), щойно збудованого для виставок, підготовлених Імперською палатою образотворчих мистецтв (Reichskammer der bildenden Künste), яку відкривав Гітлер і за яку відповідало відомство Й. Гьоббельса та президент Палати А. Циглер [521; 526]. Поруч вони відкрили виставку «Дегенеративне мистецтво», яке асоціювалося з єврейським, і в основі експозиції були конфісковані в німецьких музеях твори, які прямо пов'язуються з авангардним мистецтвом («культурно-більшовицькі потворності»), де було представлено 650 робіт з 32 музеїв [476, S. 360–370].

У постійній конкурентній боротьбі з міністерствами Гьоббельса і Ріббентропа Розенберг, який декларував у своїх статтях принцип формування світогляду у галузі культури і мистецтва всієї нації, починаючи з кінця 1920-х років, ще з 1937 р. намагався отримати статус Генерального уповноваженого Німецького райху та НСДАП на правах міністерства – для оборони від світового більшовизму та забезпечення охорони єдності націонал-соціалістичного світогляду у статусі міністра і члена уряду з підпорядкуванням особисто фюреру. Про це свідчить розгорнута записка, підготовлена Розенбергом для Гітлера [53, Вл. 169–174]. Згідно з нею вказаний цей статус передбачав об'єднання функцій Голови АПА та Служби Уповноваженого фюрера в ідеологічній сфері і мав би своїми завданнями спостереження за світовим більшовизмом і пов'язаними з ними політичними та ідеологічними силами; організацію заходів для захисту ідеології націонал-соціалізму; збереження ідейно-культурної та ідеологічної єдності націонал-соціалістичного руху, організацію державних заходів, пов'язаних з націонал-соціалістичною ідеологією. Планувалося набирати штат з кола урядовців вищих органів влади, отримувати інформацію про міжнародні заходи, вести дипломатичні перемовини з іншими державами. Важливим завданням Розенберг вважав контроль над керівництвом інститутів та союзів, які досліджують Східну Європу і тими, що за кордоном представляють націонал-

соціалістичний світогляд. Щоб не збільшувати фінансування, він пропонував інститути, об'єднання та організації, які займаються питаннями більшовизму та пов'язаних з ними сил, забезпечувати з «власного бюджету». Прагнення Розенберга до влади проявилось й в одноосібному праві приймати рішення щодо доцільності існування закордонних організацій, установ і службовців, що походять з території райху, що було, безумовно, пов'язано з бажаннями розширення діяльності АПА у питаннях боротьби з Міністерством закордонних справ. Захист єдності він бачив в тому, що всі накази і розпорядження всіх державних органів влади і партійних структур в галузі світогляду в науці і культурі, а також призначення співробітників мали б бути погоджені з Уповноваженим фюрера, Служба якого могла б надавати розпорядження від імені НСДАП в галузі світогляду та виховання та навчання в НСДАП. Таке міністерство не було створено, але Гітлер з часом таки розширив функції Служби Уповноваженого.

Але 1937 рік був роком, коли повноваження Розенберга були обмежені сферою НСДАП, функцією «боротьби проти масонства, єврейства та більшовизму», про що надалі йому постійно нагадували його опоненти, зокрема Ріббентроп. Обмеження партійними функціями мало свій сенс на той час, коли Гітлер у питаннях зовнішньої політики, передусім у переговорному процесі 1937–1938 р. з Великою Британією декларував, що партійні організації не можуть втручатися в питання курсу зовнішньої політики, передусім з колоніального питання [186, С. 27–30].

У цей час Розенбергові була присуджена Національна премія в галузі мистецтва і науки за 1937 р., запроваджена в Німеччині після заборони Гітлером Нобелівської премії (усього за весь час існування премії у 1937–1938 рр., її отримало дев'ять осіб, Розенберг був одним з перших). 30 січня 1938 р. премію йому вручив сам Гітлер разом з нагрудною орденською зіркою та 100.000 райхмарок [257, С. 70; 527, S. 145]. Розенберг пише у щоденнику: *«Вчора фюрер вручив мені грамоту та почесний знак національної премії. У майстерно виконаному шкіряному футлярі. Мені*

майже соромно носити таку цінну нагороду. Фюрер передав мені її зі словами: «Мною рухає почуття вдячності за Вашу багаторічну вірність, лояльність і цілеспрямовану роботу» [222, С. 165]. Гітлер з політичних міркувань вирішив компенсувати Розенбергу негативні емоції від відмови у Нобелівській премії та перехоплення Гьоббельсом влади в галузі культури та пропаганди.

Після 1937 р. Розенберг, який продовжував боротися за повноваження, ініціював заснування закладу вищої освіти із назвою «Вища школа», за його задумом – університет НСДАП, яка у майбутньому мала б об'єднати підготовку партійних кадрів в усій Німеччині, і навчальний процес у якій повинен був мати ідеологічний зміст. Планувалося проводити у Вищій школі й наукові дослідження.

З початком Другої світової війни починається новий період у діяльності Розенберга, в нових умовах, які потребували коректування його концепцій в реаліях війни та окупаційної політики – спочатку в західноєвропейських країнах, надалі – на окупованій території Східної Європи, передусім СРСР. За його ініціативи при Службі Уповноваженого 17 липня 1940 р. було створено Оперативний штаб (повна дослівна назва «Оперативний штаб «райхсляйтер Розенберг», найчастіше вживається «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга»). Хоча основним його завданням вважалася конфіскація культурних цінностей на окупованих нацистами територіях Європи, діяльність ЕРР мала яскраво виражений ідеологічний аспект.

Наступне призначення пов'язане з державною посадою, яку довго очікував Розенберг, – посадою міністра окупованих східних територій. РМБО виконував функції органу цивільної окупаційної влади, і не входив до кола партійних служб Розенберга, до того ж першочерговим завданням було забезпечення економічних потреб райху, здійснення управління та забезпечення інтересів Німеччини на окупованих територіях СРСР, що виявилось стали значно складнішим, ніж спочатку уявлялося [505]. Але ЕРР з

1941 р. працював на територіях, підконтрольних РМБО, тому воно підтримувало співпрацю з ЕРР та Службою Уповноваженого. Через ЕРР та окремі відділи РМБО Розенберг і тут намагався організувати ідеологічне навчання, передусім, для німців, які працювали на окупованій території СРСР, а також організувати й обґрунтовувати співпрацю радянських громадян з нацистами, передусім зі сфери культури, науки, освіти. Цьому сприяв і той факт, що кілька співробітників АПА та Служби Уповноваженого, серед яких був, наприклад, і Г. Ляйббрандт, перейшли до РМБО, або обіймали посади у цих структурах одночасно³¹.

У перші роки війни Розенбергові вдавалося успішно реалізовувати свої ідеологічні концепції всередині райху, тому він також спробував організувати ідеологічне навчання та контроль на окупованих територіях Східної Європи, поширення нацистської ідеології, організувати дослідження, що мали б слугувати підтвердженням обґрунтування історичних прав Німеччини на території Східної Європи. Але основна увага була спрямована на боротьбу з більшовизмом як відгалуженням світового єврейства та політичною течією, організацію співпраці радянських громадян з нацистами та пропагування націонал-соціалістичного світогляду тощо.

2.3. Концептуальні засади расової теорії націонал-соціалістичної ідеології Альфреда Розенберга. «Міф ХХ століття» як система його ідеологічних поглядів

Праця «Міф ХХ століття» була написана А. Розенбергом наприкінці 1920-х рр., під час глибокої економічної та державної кризи. Вперше вийшла друком у 1930 р., але пізніше витримала десятки перевидань і, попри складність і перевантаженість історичною, міфологічною та філософською «аргументацією» ідеологічних та гностичних поглядів Розенберга (аргументи на підтвердження своєї думки він подавав як науково доведене знання), стала

---

³¹ Ці питання висвітлюються у наступних розділах дисертації.

одним з основних джерел ідеологічних настанов НСДАП в контексті її майбутнього приходу до влади, створення нової держави – Третього райху та у підготовці майбутньої війни.

«Міф ХХ століття» постав внаслідок тривалих роздумів Розенберга і його створення мало свої витoki та передумови. Ідеологія націонал-соціалізму, яку розвивав Розенберг, хоча й не була прийнята Гітлером, який був дуже обережний під час приходу до влади, як офіційна партійна платформа, але була тісно пов'язана із створенням та діяльністю НСДАП та ідеологічних служб Розенберга, створених у партії після 1933 р. Завдяки цьому Розенберг організував не лише лінійні зв'язки між її управліннями та службами, а й тримав під контролем і проводив постійну системну роботу як райхслайтер, керівник АПА і Служби Уповноваженого фюрера.

Ідеологічним ядром «Міфу ХХ століття» була расова теорія, яка пов'язувала між собою всі його ідеологічні концепції різного часу. Водночас, ідеологічна система Розенберга свідчить, що ідеологія расової проблеми була зрощена з ідеологією націонал-соціалізму «як політичною системою нового часу», і була ширшою за його антисемітські та антиклерикальні погляди, хоча вони були, безумовно, домінуючими. Представлена у «Міфі ХХ століття» ідеологія та стратегія її втілення в життя передбачала, й завоювання життєвого простору для Німеччини, побудову нової німецької держави (Третього райху), вивчення історії нордичної раси, створення нової політичної релігії, ідеологічну боротьбу з ворогами націонал-соціалізму та багато іншого, що Розенберг спробував реалізувати у діяльності своїх служб у НСДАП та Вищій школі, а також у практичній діяльності під час війни на окупованих нацистами територіях.

Розенберг вважав «Міф» головною працею свого життя, де він поєднав різні історико-філософські засади розвитку держави. Хоча книга значною мірою має компілятивний характер, але автор не лише узагальнив у ній багато ідей, а й концептуально їх осмислював, залучав свої попередні публікації, філософські праці попередників, матеріали обговорень цих питань

в НСДАП. Вона узгоджувалася з працею Гітлера «Моя боротьба», але може вважатися цілком самостійною системно-концептуальною працею (не лише Розенберг підхопив і розвинув деякі ідеї Гітлера, а й Гітлер взяв багато з ідей Розенберга ще у 1920-х рр.), яка за змістом практично не змінювалася, хоча й редагувалася.

Рукописи праць і виступів Розенберга, в тому числі доповіді та виступи на партійних з'їздах та інших партійних заходах, як вже було згадано, зібрані в архіві його канцелярії. Більшість праць Розенберга було опубліковано ще у 1920-х – на початку 1940-х рр., а нещодавно й представлено у відкритому доступі, як й неопубліковані матеріали, з якими можна ознайомитися на порталі Федерального архіву Німеччини. Основні тези його концепції націонал-соціалізму неодноразово фігурували у статтях Розенберга, які неодноразово публікувалися у збірниках його праць, зокрема у виданні «Кров і честь» («Blut und Ehre»).

Перший випуск збірника творів А. Розенберга «Кров і честь» був виданий у 1934 р. [163] і містив його праці за 1919–1933 рр. Він вийшов вже після найвідомішої його праці «Міф ХХ століття». «Кров і честь» – націонал-соціалістична фраза, яка завдяки «Міфу» навіть була взята як гасло в підлітковій організації «Гітлерюгенд», але для Альфреда Розенберга терміни «кров» і «честь» були конститутивними поняттями «скандинавсько-германської расової душі», ідею щодо якої він розвинув у своїй праці «Міф ХХ століття». Власне, «Міф» і цей збірник праць й ознаменували утвердження позиції Розенберга у вищих лавах НСДАП як ідеолога націонал-соціалізму, яку підтримував Гітлер, хоча у боротьбі Розенберга з релігією і церквою, наприклад, він був дуже обережним і прагматичним. Усі основні ідеї та постулати «Міфу ХХ століття» були також покладені в основу ідеологічної складової його служб у НСДАП.

А. Розенберг не був єдиним автором строкатої ідейної основи «Міфу» й основи ідеології націонал-соціалізму, його світогляд зазнав впливу філософів ХІХ – першої чверті ХХ ст. Так, витоки расової теорії сягають ХІХ ст.,

засновником її вважається французький дипломат і публіцист Жозеф Артюр Гобіно (1816–1882) – автор чотиритомної праці «Про нерівність людських рас» (1853–1855), досить популярної у Німеччині (вона була перекладена німецькою Людвігом Шеманом, засновником Товариства Гобіно, в 1902 р.), який вплинув на Розенберга. Останній сприйняв його ідеї білої арійської раси та проповідував ідеї панівної німецької раси як хранителя та творця культури. У Німеччині було багато послідовників цих ідей, у тому числі й у Пангерманському союзі та інших організаціях.

Значний вплив, за його власним визнанням, на нього справив британець за походженням, англо-німецький філософ Г'юстон Стюарт Чемберлен (Houston Stewart Chamberlain), послідовник Ніцше, автор книги «Основи XIX століття» («The Foundations of the Nineteenth Century», або «Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts») (1899). Переклад п'ятої глави цієї книги російською мовою із назвою «Євреї, їхнє походження та причини їхнього впливу в Європі» було видано у Росії у 1906 р., і перевидано кілька разів через популярність у читачів³². Чемберлен був близьким Розенбергові ще й тому, що він свого часу переселився з Англії до Німеччини, ставши затятим германофілом. У 1908 р. він навіть одружився із дочкою композитора Ріхарда Вагнера, Євою.

Особливо вплинула на Розенберга ідея протистояння між арійцями та євреями. Арійці (під якими розумілися германські народи), подані у книзі як творці і носії світової культури, євреї ж уособлювали протилежну руйнівну силу. У роки Першої світової війни вийшли друком ще кілька праць Г. Чемберлена, в яких він пропагував антисемітські погляди, розглядав вплив культури на характер народів і виступав проти «змішування» «благородних» (європейська) та «неблагородних» (азійська, негроїдна та семітська) рас [235, С. 44–50].

---

³² Гаустон Стюарт Чамберлен. Евреи, их происхождение и причины их влияния в Европе. Пер. А.С. Суворина. С-Петербург. 1907 г. 4 издание. 248 с. Издатель А.С. Суворин.

Одним із перших ідеологів антисемітизму був також всесвітньо відомий композитор Р. Вагнер. Він був також мислителем і філософом, брав участь у дискусіях з Ніцше, втілював свої погляди у музику, натхненням для створення якої були народні легендами, які тоді вважалися «основою народного німецького духу». Вагнер також написав низку літературно-філософських праць: «Мистецтво та революція» («Die Kunst und die Revolution»), «Художній твір майбутнього» («Das Kunstwerk der Zukunft») – під впливом філософії Людвіга Фейєрбаха і присвяченої йому «Опери і драми» («Oper und Drama»), «Героїзм і християнство» (зібрання творів і поезій), «Пізнай себе», а також відомий антиєврейський памфлет «Євреї в музиці» («Das Judentum in Musik») ³³.

Палкий шанувальник Вагнера Гітлер створив його культ, що проявився у багатьох культурних заходах, передусім, у відомому щорічному Байройтському фестивалі (або Вагнерівському фестивалі) (Bayreuther Festspiele), який був заснований самим Вагнером у 1872 р. Фестиваль проходив у м. Байройт (Баварія) і був присвячений музичним драмам Вагнера. Гітлер надавав великого пропагандистського значення цьому заходу і відвідував його щоразу разом з керівниками райху та НСДАП, коли у Нюрнберзі проводилися з'їзди НСДАП. Він навіть був у дружніх стосунках з невісткою Вагнера Вініфред Вагнер, яка у цей період керувала фестивалем. Розенберг визнавав Вагнера як «творчого мислителя», але на той час вже дещо консервативного. Свого часу це зіграло роль у створенні при Службі Уповноваженого, підрозділі «Музика», однойменного серійного видання, яке мало пропагувати нове німецьке музичне мистецтво.

Повага Розенберга до попередників ідеології засновників націонал-соціалістичного руху проявилася ще й у тому, що у своїх публікаціях, серіях виставок та ідеологічних бюлетенів, лекційній роботі він постійно наводив

---

³³ Найбільший вплив мали такі філософські праці Вагнера, Richard Wagner, Ausführungen zu Religion und Kunst: Heldenethum und Christenthum (1881, 1937), Ausführungen zu Religion und Kunst: Erkenne dich selbst» збірник «Gesammelte Schriften und Dichtungen, vol. 10 (Leipzig: C. F. W. Siegel, 1907), 281;

їхні вислови та афоризми як епіграфи для посилення сприйняття його ідей, як, наприклад, вислови філософа та расознавця Ганса Гюнтера (Hans Günther) у виданні «Європа та Схід» (Europa und der Osten) (1943) [142], яке було розширеним каталогом до виставки із назвою «Вирішальна європейська боротьба на Сході» («Europas Schicksalskampf im Osten») (1943). Виставка вперше була організована у 1938 р. до чергового з'їзду НСДАП і висвітлювала історію нордичної раси, її культури, розселення тощо. Це видання було підготовлене Службою Уповноваженого.

Проте Розенберг водночас і не робив культу із своїх попередників. Як він зазначав у своєму щоденнику, через 50 років після постановки опери «Тангойзер» (Tannhäuser) (1845) до 10-річчя НСДАП він ще раз переконався у тому, що не сприймає Вагнера в його первісному контексті та повазі до релігійних вірувань. Розенберг закликав до відмови від догматичних авторитетів, виступав за подальший розвиток філософії і культури, оскільки не вважав вічними ідейні компоненти творчості Вагнера, Ніцше, Шопенгауера та ін. Кожен з них, вважав він, може бути затребуваним іншою епохою, стати в ній пророком, якщо відмовитися від чужорідного пафосу старої епохи [222, С. 140–141]. Цю думку він розвинув й у «Міфі», за що зазнавав критики. Але тим самим Розенберг стверджував необхідність творення нової філософії, нового мистецтва, викликаних новим часом, але із залученням попередників тією мірою, яка потрібна в новий час.

Розенберг з юнацьких років також захоплювався Артуром Шопенгауером, називав Ніцше, Вагнера, і Лагарда «духовними піонерами націонал-соціалізму» [222, С. 142]. Поля де Лагарда як представника Пангерманізму та засновника расової теорії та антисемітизму Розенберг згадував невипадково: він не лише сприйняв його ідеї, а й у своїх перших працях він навіть користувався визначеннями де Лагарда. Крім свого впливу на антисемітизм Лагард також відіграє значну роль у формуванні німецької імперіалістичної ідеї. Для нашого дослідження важливою є його ідея щодо сильної німецької держави та необхідності німецької колонізації в Європі, а

не придбання заморських колоній. Оскільки він був стурбований тим, скільки німців емігрувало у пошуках землі, він виступав за захоплення прикордонних земель для селян, яких він вважав «справжньою основою держави». Ще у 1875 р. Лагард стверджував, що головною метою німецької політики була «поступова германізація Польщі». Це було проявом ідеї створення Центральної Європи (Mitteleuropa) під німецьким керівництвом, яка *«простягається від р. Емс до гирла Дунаю, від р Німан до Трієста, від Меца до річки Буг»* [492, S. 173].

На працях Розенберга також позначився вплив інших расологів та філософів, серед них Герберта Спенсера, Рудольфа Штайнера, Ганса Фрідріха Гюнтера, та інших [400, pp. 12–14, 85–90]. Так, Герберт Спенсер у своїх працях порівнював суспільство з живим організмом і стверджував, що подібно до того, як біологічні організми розвиваються за допомогою природного відбору, так і суспільство розвивається і зміцнюється завдяки аналогічним процесам. Ця ідея як соціальний дарвінізм розвивалася у подальшому в ідеологічних працях не лише Розенберга, а й його співробітника АПА Вернера Дайца.

Певний вплив на Розенберга також мали ідеї Р. Штайнера, представлені, наприклад, у його праці «Окультне значення крові» (Occult Significance of Blood. Berlin, October 25, 1906) з титулом «Кров є цілком особливий сік» (Blut ist ein ganz besonderer Saft) – відомою цитатою з «Фауста» Гете (акт I, сцена 4). Це текст лекції Штайнера, що мала місце в Берліні 25 жовтня 1906 р. Він був надзвичайно популярним і від 1906 р. до 1922 р. перевидавалося п'ять разів загальним накладом 15 тисяч примірників. Тут чітко висловлені ідеї особливої і містичної сили крові, розглядаються наслідки змішування крові, робиться висновок про неможливість сприйняти нижчою расою цивілізації вищих рас: *«коли дві групи людей входять у контакт, як це є у випадку колонізації, тоді ті, хто знайомий з умовами еволюції, здатний передбачити, може чи ні чужа форма цивілізації бути асимільованою іншими. Візьміть, наприклад, народ, який є продуктом свого*

середовища, в чю кров це середовище влило себе, і спробуйте залучити до такого народу нову форму цивілізації. Річ, яка є неможливою. Ось чому певні аборигенні народи повинні вмирати настільки швидко, наскільки колоністи приходили до їхніх місць у світі» [180а, р. 43].

Ганс Гюнтер (Hans Günter), антрополог і найбільш відомий расолог, розумів нордичну ідею насамперед як природничо-наукову, біологічну та расово-політичну філософську систему. Він оголосив нордичну расу найціннішою, а її збереження та примноження – найважливішим стратегічним завданням для всього німецького народу. Хоча його не можна вважати засновником націонал-соціалізму, до якого він ніколи себе не зараховував, він заклав основи біологічної філософії. Він розглядав расу як закономірну генетично зумовлену єдність народів, які мають спільність расово-біологічного походження [258, С. 37]. Серед найвідоміших робіт Гюнтера: «Расологія німецького народу» («Rassenkunde des deutschen Volkes») (1922), перевидавалася з 1922 р. по 1942 р. загальним накладом у 124 тис. примірників; «Расологія Європи» («Rassenkunde Europas») (1924); «Нордична ідея серед німців» («Nordische Gedanke unter den Deutschen») (1925); «Шляхетність та раса» («Adel und Rasse») (1926) тощо.

Від 1933 року нордичний рух став офіційним і був проголошений складовою націонал-соціалізму. Нордичне товариство, створене у 1921 р., після 1933 р. стало фактично філією АПА. Водночас зросла роль Вальтера Гросса (Walter Groß), керівника Расово-політичного управління НСДАП (Rassenpolitisches Amt der NSDAP), який з 1942 р. працював також у Службі Уповноваженого, у її підрозділі з питань науки. Його роботи були обов'язковими для ознайомлення для всіх членів НСДАП. У лютому 1940 р. Розенберг хотів призначити Гросса керівником Інституту біології та расової теорії (Institut für Biologie und Rassenlehre) Вищої школи у тісному співробітництві з Товариством кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft), яке об'єднувало науково-дослідницькі інститути Німеччини, а також планував залучити до цього професора Ойгена Фішера (Eugen Fischer),

1874–1967), антрополога і спеціаліста з «расової гігієни», який очолював Берлінський інститут антропології, спадковості та евгеніки кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik) і підтримував ініціативи Розенберга [222, С. 233; 45].

Тематика системності ідеології націонал-соціалізму, представлена у «Міфі ХХ століття» [126; 164], що виступає стрижневою працею, у якій обґрунтовується ідеологія націонал-соціалізму та расова теорія, ще недостатньо висвітлена в історичній науці, хоча неодноразово була об'єктом наукового розгляду. Розенберг, який розглядав свою книгу як продовження праці Чемберлена «Основи ХХ ст.», виклав у ній історико-філософське та міфологічне обґрунтування ідеології націонал-соціалізму та расової теорії в контексті «міфу нордичної крові» та її прав на світове панування, але й запропонував ідеологічні принципи побудови майбутньої німецької держави, виклав структуру свого власного ідеологічного світогляду.

Твір досить складний для сприйняття та розуміння, в ньому закладено досвід розвитку концептуальних засад формування НСДАП, особисті ідеї А. Гітлера та попередні напрацювання автора до 1930 р. Сам Розенберг у передмові до першого видання 1930 р. написав, що його праця орієнтована на відновлення вищих принципів та ідей, які мають панувати у житті народів, зруйнованому після 1914 р.

Структурно «Міф» складається з трьох частин (книг), кожна з них – з кількох розділів (глав): перша – «Боротьба цінностей» («Раса та її душа», «Кров і честь», «Містика та дія»); друга – «Сутність германського мистецтва» («Расовий ідеал краси», «Воля і прагнення», «Стиль особистості та доцільність», «Естетична воля»); третя – «Майбутня імперія» («Міф і тип», «Держава і покоління», «Народ і держава», «Нордичне германське право», «Германська народна церква і школа», «Нова державна система», «Єдність сутності»). Ці три книги представляють три витoki расової теорії: 1) історію так званої «нордичної» раси і крові в аспекті історико-політичної міфології та протистояння рас; 2) представлення

нордичної культури і мистецтва як основ «нордичної» душі, що передаються через покоління у боротьбі з іншими расами; 3) обґрунтування існування «нової нордичної держави» – Третього райху, його правових основ та месіанської ролі в світі в світлі ідей націонал-соціалізму. Але слід зазначити, що, хоча текст умовно структурований за цими трьома книгами, ці основні ідеї розосереджені по всьому тексту, де нерідко переплітаються між собою. Але розуміння принципів поглядів А. Розенберга є важливим для оцінки діяльності створених ним партійних служб до й у період війни, розуміння історії, місця та ролі арійського походження та нордичної крові німецького народу в історії Європи та у всесвітній історії, завдання «відновлення» раси, а також його ролі в майбутньому.

Перша книга «Міфу» базується на історіософському екскурсі у світову історію різних світоглядів та боротьби за історичні цінності цивілізацій, передусім «нордичної», до якої він відносив давніх германців, простежуючи боротьбу ідей та підкреслюючи зв'язок часів, при цьому значну роль відіграє германський містицизм. Все це нерозривно пов'язується з ідеєю необхідності повернення до розуміння так званої «сили крові», в свою чергу пов'язаної з архаїчним корінням розвитку «нордичної раси» та її «характеру» як основної цінності та рушійної сили суспільства, і які символізують «владу характеру», а не грошей (які, на думку А. Розенберга, асоціювалися з єврейством і найбільш проявилися після Французької революції 1789 р.).

Лібералізація, як він вважав, була проявом сили зла, а революція дала владу «силам зла» – єврейському капіталу, розвитку ліберального демократизму та марксизму, емансипації жінок тощо, що, на думку А. Розенберга, мали універсальний характер, пронизали собою всю світову історію XIX–XX ст. і руйнували самі основи державності. Тому, на думку А. Розенберга, боротьба йшла не лише, наприклад, із Францією, а з іншими країнами, які, як він вважав, були фінансово та економічно охоплені ідеологією лібералізму. З іншої сторони, він піддавав критиці й німецький націоналізм, якій, як вважав Розенберг, потрапив під вплив прагнення до

прибутку и поширення «безідейного бюргерства» [126, С. 77–80; 164, S. 102–194]. Тому ставлення А. Розенберга до світових держав проявилось у визначенні німецької держави як головної держави в Європі, у концепції виключного значення «нордичної раси» як домінуючої.

Формування нації на підставі ідеї щодо зверхності, встановлення «історичної справедливості» супроводжувалося утвердженням ідеології нацистського «права» на панування у Європі та розширенні «життєвого простору». За твердженням Розенберга на зміну раціоналізму, матеріалізму та позитивізму ХІХ ст., мав би прийти так званий «міф ХХ ст.» – містичний «міф крові» і міф вільної душі [126, С. 159; 164, S. 216]. Культ давніх предків від скандинавських та протогерманських богів, передусім бога Одіна (Вотана), у 1920-х рр. швидко поширювався серед членів НСДАП, а у 1930-х роках охопив значну частину її керівництва, «старих партійців», які вийшли з товариства «Туле» у 1920–1930 рр. Тому життя раси, за Розенбергом, сприймалося як утворення містичного синтезу, який спирається на холістичні ідеї *творчого розвитку світу як нематеріального і непізнаванного «фактора цілісності»*, якість якого не може бути зведена до суми його окремих частин. Така містична складова не вимагала глибоких наукових обґрунтувань, але звучала переконливо для простого народу, готового сприйняти його ідеї. Посилання на ірраціональне у Розенберга, як вважають деякі дослідники, спираючись на ідеї Ніцше, Барта, Бауера та інших, відбувається у посиленні міфологічних символів архетипного для німців символу Вотана, що мало місце після Першої світової війни і надавало ідеології гнучкого характеру [263, С. 146–147].

«Міф ХХ століття» як твір еkleктичний, складний для сприйняття та розуміння, значною мірою спирається також і на досвід розвитку концептуальних засад формування НСДАП у 1920-х роках і напрацювання Розенберга до 1930 р. Сам він у передмові до першого видання 1930 р. написав, що його праця орієнтована на відновлення вищих принципів та ідей, які б дали основу життю народів, що було зруйноване після потрясінь

Першої світової війни. Розенберг прагнув написати та видати цей твір, коли НСДАП почала завойовувати політичний олімп Німеччини, тому активно використовував свої попередні публіцистичні статті, філософські напрацювання своїх попередників, його партійного оточення, які були співзвучні ідеям твору Гітлера «Моя боротьба». В ідейному плані він висловлював спільну думку лідерів партії, але збагачував її новими ідеями та намагався вкласти їх у загальну ідеологічну концепцію, що формувалася.

Але, зважаючи на такий характер «Міфу», його текст нерідко зазнавав критики, передусім з боку конкурентів Розенберга серед партійної верхівки. Розенберг, відповідаючи на критику першого видання «Міфу», де його звинувачували у поверхневості, нестачі загальних філософських знань, знань у галузі теології, яких Розенбергові дійсно бракувало, написав, що його філософські, релігійні та мистецькі погляди мають залишитися за межами дискусії, оскільки їх можна обґрунтувати лише у стані «внутрішньої свободи» («містичного синтезу»), яка не пов'язана із логічними конструкціями, що дало засади деяким дослідникам звинувачувати його в антиінтелектуалізмі, як послідовника Ніцше³⁴.

«Міф ХХ століття» пропонував ідеологію, яка фактично була відірвана від реалій і мала штучний характер, але в той же час була орієнтована на перемогу в німецькому суспільстві ідей націонал–соціалізму, й успіх цієї праці був зумовлений готовністю німецького суспільства її прийняти. Хоча насправді попри наукову недосконалість та необізнаність Розенберга у багатьох питаннях філософії та теології цей твір був добре продуманий в контексті використання ідей попередників та власних ідей щодо поставлених завдань щодо необхідності створення нової революційної ідеології та **«*нової політичної революції світу*»**. На перший погляд тут відчувається еkleктика

---

³⁴ В цій праці ми залишаємо за розглядом дискусії, які і тоді й сьогодні точаться навколо цих питань. Основна мета – показати ідейні концепції Розенберга, які розвивалися надалі, і оцінити, як вони вплинули на теоретичні засади та діяльність його служб на окупованих територіях. Див. Васильченко А. Оккультный миф III Рейха. М., Яуза-пресс, 2008. 624 с. (III Рейх. Мифы и правда), який містить список літератури німецьких авторів на цю тему, використаний автором (С. 621–622).

філософських ідей та складність викладу думок автора, багатослів'я, місцями – непослідовність і плутанина, що не завжди сприймалося однопартійцями, які не могли цілісно зрозуміти його ідеї, висловлені в такій формі.

Розенберг вибудував свою концепцію на принципах прийнятої їм як аксіоми *бінарної схеми устрою природи* та духовного світу різних рас (біле та чорне). Мало місце концептуальне змішування неможливих для історико-філософського порівняння значних постатей у галузі філософії, науки, мистецтва, політики минулих цивілізацій, зокрема Гомера, Платона, Конфуція та Лао-цзи, Заратустри, Коперніка, Лютера, Шопенгауера, Вагнера, Баха, Бісмарка, Екгарта та багатьох інших, як зразків філософії свого часу. Але водночас у цьому була логічна конструкція – Розенберг виокремлює тих, хто, на його думку, є втіленням нордичної крові та сили раси, а інших протиставляє їм як антиподів, що проявилось у концепції протиставлення добрих та поганих сил, проповідує біполярність структури організації усього в природі і в історії людства, поширює це й на суспільство, і наводить міфологічні приклади, як, наприклад, протиставлення богів Аполлона та Бахуса (наслідуючи ідеї Ніцше – діонісісійського та аполонісійського, але у своїй інтерпретації) – як «сильного» та «слабого» в культурі, морального та аморального тощо, залучає вибрані історичні факти, які мали підтвердити його думку. По суті, це було маніпуляцією, спрямованою на німців, яким подавалася перспектива відродження, що спиралася на начебто *генетичні корені нордичної раси та її душі, світ та сила якої передавався з давніх часів через кров*, можливості її очищення у ХХ ст. Так було вимальовано основну лінію – витоки та засади сили держави та раси, що відображені в міфах, історії, філософії, авторитетних постатях минулого, зумовлюють потребу кардинальних змін у новій світовій історії під проводом Німеччини з позиції сили як «природного явища» побудови світу.

Таким чином, якщо абстрагуватися від обтяженого деталями стилю викладу «Міфу», його загальні ідеї і твердження досить логічно пов'язані між собою ідеєю нового народного німецького суспільства, об'єднані

обґрунтуванням *необхідності відродження «нордичної» раси, в основі якої – німецький народ, перебудови світового порядку під егідою націонал-соціалістичної ідеології*, яка пропонувала створення нових світоглядних та політико-правових засад держави, боротьби за панування у світі, якого нордична раса гідна з природних причин сили. Ця раса мала відтворюватися шляхом встановлення природних законів і виховуватися на принципах співіснування у єдності сили та слабкості, підкорення слабого сильному, що є «полюсами нашого буття» і універсальним природним законом, який керує світом. Тому він був проти рівноправності народів і рас, лібералізму як «аморального явища», і ці принципи мали бути поширені, на усі сфери організації держави – на практиці це, передусім, це було втілено через три роки у концепції поєднання НСДАП та сфери управління Третім райхом.

Розенберг зазначив у своєму щоденнику щодо цієї основної ідеї: *«Зазвичай різні китайці та індійці з одного боку, євреї у якості контрасту та протиставлення (не в якості духовного антипода!) і поза ними нордично-германська людина в якості (і в цьому питанні) антипода обох напрямів, обидва полюси нашого буття: містика і життєва діяльність, охоплені, безумовно, динамічним відчуттям життя, окрилені приналежністю до свободи творчості волі і шляхетної душі. Стати самим собою хотів Майстер Екхарт. І цього, врешті-решт, хочемо й ми»* [126, С. 273].

Розенберг виводить «закон» *п'яти складових внутрішнього світу*, що формують поняття волі людини, яку він розуміє як свободу і прагнення до перетворення, духовної та інтелектуальної діяльності. *Це релігія, мораль, мистецтво, ідеї науки, філософія* [126, С. 251; 164, S. 343]. Але, на його думку, коли людина входить до пізнання кожного з цих напрямів, відбувається формування іншої спрямованості, яка діє як воля – дотримання дисципліни та порядку в усіх його проявах під керівництвом сильного лідера. Духовні сили, які базуються на волі і розумі та об'єднуються у душі особистості, означають передумови істинної культури, її формування та визначає життя і міф раси.

П'ять тенденцій, що потребують відповіді: «У мистецтві вона (людина – авт.) шукає внутрішню та зовнішню форму, у науці – правду під час збігу судження та феномена природи, від релігії вона вимагає переконливого символу для надприродного; у філософії вона вимагає збігу бажання та визнання релігії і науки, у моралі вона створює необхідні керівні принципи для дії» [126, С. 251; 164, S. 343]. Але, на думку Розенберга, коли людина входить до бажання та пізнання кожного з цих напрямів, відбувається формування іншої направленості, яка діє інакше – на спрямування (її він також називає **волею** до перетворень), під яким він, як чітко висловлено далі, розуміє **дотримання дисципліни та жорсткого порядку в усіх його проявах**. Духовні сили, які базуються на волі і розумі та об'єднуються у душі, у особистості, є передумовою істинної культури, її єдиним формуванням життя, міфом раси. Від того, в якому вигляді робиться акцент на окрему тенденцію, залежить також й багатоманітність і багатство зв'язків культури як вираз певної духовної раси [126, С. 251; 164, S. 343].

Велику увагу він приділяв арійському походженню нордичної раси, наслідуючи аріософські концепції своїх попередників. Світоглядна концепція Розенберга передбачала утвердження свободи волі і духу нордичної раси за багатьма параметрами з опорою на історію формування північного центру нордичної раси (Гіпербореї), розселення по світу і змішування з місцевими расами. Він спробував відокремити ядро раси і тих, хто мав нордичну кров, і доводив її присутність нордичної крові у різних цивілізаціях у філософії, мистецтві, науці, економіці, релігійних віруваннях, у порівнянні з іншими расами та доведення її переваг та історичної тяглості. Розенберга також намагався обґрунтувати існування історичних коренів арійського походження нордичної раси із залученням езотеричного вчення, що підкріплювало б тези про живучість крові та духу нордичних предків і німецького народу. Він писав й про змішування нордичної раси з єврейською, афро-азійською та іншими расами як фактор ослаблення сили духу. Розенберг вибудував свою концепцію на принципах прийнятої ним як

аксіоми бінарної схеми устрою природи та духовного світу різних рас (в аспектах слабого та сильного), що є одним з головних методичних прийомів його праці.

Заклики до очищення нордичної раси від змішаної крові та ментального звільнення від чужих ідей пов'язувалися Розенбергом з необхідністю звільнення від рабського стану німецької нації, у тому числі від ліберальних та християнських догм, єврейського впливу, супроводжувалися доведенням суцільних переваг нордичної раси і прав на панування у Європі і світі. Він заклав не лише ідею нового світового порядку. Концепція виправдовувала підкорення та обмеження чужорідних рас, долю яких має вирішувати Німеччина, завоювавши життєвий простір. Право на існування мали скандинави, британці та інші народи, які мали частку нордичної крові та були пов'язані арійським походженням.

Що до слов'ян, то він вважав, як і попередні расологи, що вони у давнину мали нордичну кров і були пов'язані германськими коріннями як з готами, які заснували кавказьку державу, так і варягами, які заснували Київську Русь, але їхня кров спотворена не лише євреями, а й народами степу (гуни, авари, татари, монголи та ін.) [400, S. 163–164]. Він вважав, що вікінги надали їм державність, що дало змогу розвиватися російській культурі³⁵. У середньовіччі цю функцію взяли на себе німецькі ганзейські міста, балтійські німці, до початку XX століття також германізовані балтійські народи. Однак змішування з монгольською кров'ю, на думку Розенберга, сильно спотворило характер росіян, «характер степу» визначив й нестабільність їхнього коріння і протистояння германській Європі, яка надала світові найсвітліший ідеал людства: вчення про цінності характеру як основу будь-якої цивілізації [126, С. 85–86; 164, S. 113–115]. На думку Розенберга, кожна раса має свій характер, тому він був проти змішування рас та наполягав на визнанні рас панівних (сильних) та низьких (слабких), які, як згадувалося, мають

---

³⁵ Так у тексті.

підкорюватися сильним за законами природи, євреї не мали ознак раси, як і деякі інші народи, яких він порівнював зі станом напівтварин.

В оточенні Гітлера Розенберга іронічно називали «філософом», «партійним теоретиком», відірваним від реалій, що, однак, не перешкодило застосувати його теорії на практиці, що призвело, зокрема, і до Голокосту, який був реалізований з допомогою зовсім інших провідних діячів націонал-соціалізму. Важливо відзначити, що й сьогодні вченими обговорюються соціальні та біологічні компоненти расової філософії Розенберга, які справедливо відзначають її політично зумовлену агресивність, віддаленість від реального стану біологічного розвитку людства, значення «чистоти раси» для її інтелектуального та культурного розвитку.

Так, Р. Больмус вважав, що «Міф» був суттєво переоцінений самим Розенбергом, чому сприяли величезні накладки книги (наприкінці 1944 р. наклад в дорівнював 1 млн 100 тис примірників), але важкий стиль і калейдоскопічність фактів і ідей не сприймалися керівництвом партії [392, S. 26]. Дійсно для пересічного німця, як і для членів партії, текст праці «Міфу» був дуже складний. Але під нападками критики Розенберг надалі викладав ідеї у популярній формі, спрощував їх для розуміння у своїх виступах, доповідях, журналах, що видавалися під його кураторством і поширювалися в освітніх установах, робітничих, жіночих, молодіжних союзах та об'єднаннях. Єдиною «невдачею» можна вважати його антиклерикальну боротьбу з християнською релігією та побудову народної релігії, яка не знайшла повної підтримки в суспільстві. Але під час Нюрнберзького процесу йому закидали й знищення священників у період окупації Франції.

І досі дослідники расового аспекту змісту та практики дегуманізації в ідеології нацизму обговорюють, як можна кваліфікувати концепцію Розенберга. Дехто вважають її політичною антропософією, дехто – політичною антропологією, інші – філософією дегуманізації. Цілком закономірно, що і сьогодні багато уваги сутності расової теорії приділяють

вчені-антрополози, філософи, культурологи та інші. Значний інтерес для сучасний представляє оцінка австрійського вченого Йоганнеса Штайцінгера (Johannes Steizinger), який розглядає процес дегуманізації як важливу контраверсійну позицію у сучасних дебатах про психологічні передумови масового насильства [493, pp. 143–144]. Намагаючись визначити наукову основу поглядів Розенберга як ідеолога націонал-соціалізму Штайцінгер вважає, що поняття «дегуманізації» є психологічною передумовою масового насильства, і вважає її дуалістичну сутність «політичною антропологією» [493, pp. 143–144], яка створюються в ареалі ідеології, метафізики та політології, соціальної психології, однак не має стосунку до біології, хоча й поєднує біологічні, культурні та метафізичні аспекти. Модель дегуманізації Розенберга є складною і включає й психологічні фактори різних соціогуманітарних аспектів в умовах німецької дійсності 20-30-х років ХХ ст.

Такий ідеологічний підхід прямо вплинув на визначення долі народів завойованих в майбутньому територій, ув'язувався з правом Німеччини на життєвий простір і ресурси, а також визначив різні аспекти майбутньої діяльності його партійних служб.

Але серед «нижчих» рас саме єврейська зазнала від Розенберга найбільшої критики. Вона орієнтувала на жорстоке приниження єврейського народу, що знайшло відображення і в програмних документах НСДАП з їхніми таблицями, які визначали чистоту раси і відсотки єврейської крові. Інші раси визначали по ступеню змішування крові з іншими расами, долю яких мала б вирішувати німецька нація, залежно від відсотків нордичної крові та арійського походження.

Друга книга «Міфу» «Сутність германського мистецтва» була пов'язана з осмисленням значення образно-емоційного впливу на свідомість німецького народу та утверджувала ідеали краси, які нібито пов'язували його з коренями нордичної раси у грецькому, римському та інших мистецтвах, але на відміну античного, плавного і м'якого, класичне мистецтво германців – у

жорсткому русі краси, що протистояла «дегенеративному мистецтву», яке ніби належало єврейській традиції та «нав'язувалося» німцям в XIX та XX ст.

Ці ідеї тісно пов'язані з ідеями поширення ідеї «захисту» німецької культури, і передусім, мистецтва і літератури від «шкідливих домішок», що стало одним з важливих напрямів діяльності «Союзу боротьби за німецьку культуру» у 1920-х роках («Der Kampfband für deutsche Kultur»), завданням якого було поширення націонал-соціалістичної ідеології в німецькій культурі та мистецтві з метою витіснення з них «єврейського впливу» [476, S. 259–275]. Після ліквідації Союзу цю діяльність наслідувала Служба Уповноваженого, де були організовані управління та відділи вивчення та поширення історії та стану нордичної культури, літератури і мистецтва, створювалися видавництва, союзи в галузі культури, проводилися численні заходи, видання та твори культури проходили цензуру на відповідність ідеям націонал-соціалізму, активізувалася боротьба у різних формах з «дегенеративним мистецтвом» [476, S. 259–275].

Ідеї необхідності духовного очищення нордичної раси від «культурного забруднення», яке відбувалося впродовж віків, але зберіглося у крові і може бути відродженим, почали звучати у «Націонал-соціалістичному товаристві німецької культури» та «Союзі боротьби за німецьку культуру». Боротьба за чистоту раси супроводжувалася впровадженням нордичних принципів краси та естетизму, твердженням про арійське коріння індогерманських культур, а втрата краси пояснювалася «боротьбою ворожих еллінізму расових душ» [126, С. 41–42]. Цей напрям став для Розенберга одним з провідних у його діяльності, цьому були присвячено багато його статей, зокрема «Захист німецьких культурних поглядів» (Verteidigung deutscher Kulturanschauungen), опублікований разом з двома іншими виступами на з'їзді НСДАП у 1938 р. та ін. [129]. Це був один з фундаментальних емоційно-психологічних факторів, який Розенберг використав у формуванні нового німецького світогляду. Звернення до витоків мистецтва, філософії та літератури інших цивілізацій автоматично

виокремлювали ідеальний образ краси нордичної людини, які можна було побачити в Індії (філософією та культурою якої Розенберг був дуже захоплений, і в «Останні нотатках» писав, що хотів би займатися тільки цим), Греції, давньому Римі.

Окремий напрям ідеології Розенберга – розуміння християнської релігії та принципи нової політичної релігії. Розенберг виступав борцем проти папства і католицизму, які обмежують волю і свободу особистості, і пропагував повернення до міфологічних практик та містицизму, до яких був схильний німецький народ. Це викликало значну критику на його адресу. Боротьба з римо-католицькою церквою, передусім з папством, була значним аспектом його ідеологічних поглядів і обіймала третину усієї його тематики у публіцистичних працях, де він виступав проти політизації церкви як соціального інституту. За Розенбергом єдність нації мала базуватися на новому світогляді, заміненому вірою в нордичну кров та ідеї націонал-соціалізму на чолі з фюрером як сильною особистістю.

Його антицерковні погляди надалі зазнавали впливу внутрішньої та зовнішньої політики, яку проводив Гітлер, наприклад, з політичних міркувань уклав конкордат з Римом. Спираючись на духовні цінності спілкування з Богом без церкви, що максимально проявилось в містиці теолога XIII століття Йоана Екгарта фон Гохгайма (Майстра Екгарта) Розенберг пропонує замінити християнство новою політичною релігією націонал-соціалізму, яка має сформувати нову народну єдність, не розділену церковно-політичною боротьбою, нову німецьку народну Церкву без конфесій.

Формуванню нової народної єдності мала б сприяти також і представлена Розенбергом ідеологічна домінанта виховання у школі, першочерговим завданням якої він називав виховання характеру та відмову від релігійних цінностей [126, С. 445–446; 164, S. 608–612], яка базувалася б на цінностях германського духу, а Старий Завіт був би замінений нордичними легендами та сказаннями. Викладання історії у школі він також

пропонує в руслі расової теорії, тому важливим завданням нової німецької держави в освіті Розенберг вважав формування волі до німецького майбутнього, яке пов'язувалося з Третім райхом [126, С. 457–459; 164, S. 626–629]. Надалі такі його доволі розпливчасті ідеї кінця 1920-х років Розенберг спробував реалізувати вже у 1930-х роках шляхом організації ідеологічної освіти молодого партійного покоління, що втілювалося у проєкті вже згаданого майбутнього партійного університету – «Вищій школі», у структурі якої мали б бути різні дослідницькі підрозділи з різних галузей знання. Її створення було розпочато наприкінці 1930-х років, і першим став Інститут дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні [476, S. 462–486].

Таке ставлення Розенберга до церкви також було предметом розгляду і дискусій у колі дослідників, і одним з найгрунтовніших видань, присвячених ідеології Розенберга та його боротьбі з вірою і церквою, досі є монографія Раймунда Баумгертнера «Ідеологічна боротьба у Третньому райху. Протистояння церкви і Альфреда Розенберга» («Weltanschauungskampf im Dritten Reich. Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg») (1977) [383]. Вже у XXI ст. це питання детально розглянуте у праці дослідника Аміта Варшизького, який спробував пролити світло на гностичну інфраструктуру, що лежить в основі філософії Розенберга, для чого він дослідив значну кількість праць вчених, де аналізується його ідеологія. Він виступає проти істориків, які применшують роль Розенберга як «політичного діяча» з обмеженою владою в нацистському партійному апараті та недооцінюють його роль у становленні нацистської ідеології, спираючись на принизливі відгуки його конкурентів у НСДАП. На його думку, вибір Розенбергом гностичної моделі служить його прагненню сформулювати теологію, яка стала б *духовно-етичною альтернативою християнству, пропонувала б народу привабливу суміш політичного і духовного порятунку, «була здатна дати відчуття національного та духовного відродження»* [497]. Він заперечує історикам, які применшують роль

Розенберга як «неповнолітнього віку політичного діяча» з доволі обмеженою владою в нацистському партійному апараті та недооцінюють його роль у становленні нацистської ідеології.

У третьому розділі «**Наступна імперія**» Розенберг розкриває принципи побудови Третього тисячолітнього райху на засадах нової моралі та права. Дуже емоційно, що характеризує його стиль в цілому, він пише: *«Коли честь, право і воля до влади розпалися, пішло під землю й покоління богів, розбилася в жахливій криваво-червоній пожежі 1914 р. світова епоха. Завдання майбутнього полягає в тому, щоб знов об'єднати ці три величини під знаком першої істинно німецької народної держави»* [126, С. 436; 164, S. 597–598]. Він протиставляє римське право германському, яке, як він вважав, діє на засадах товариства і гідності [126, С. 414–415; 164, S. 570–571], яке спроможне побудувати державу на засадах чоловічого воєнного союзу, який і керується вищими «нордичними» цінностями, твориться особистостями, які, в свою чергу, можуть створити нову світову історію та визнає вічною природну законність. Цими політико-правовими ідеями він обґрунтовує *головні положення націонал-соціалістичної держави та права* [126, С. 375–377, 434; 164, S. 514–517]. Розенберг виклав концепцію політико-біологічної генези держави з урахуванням законів природи, дихотомію суспільного устрою, співвідношення фактору сили та слабкості в природі, де слабкий має добровільно підкоритися сильному або бути знищеним, і створити «природну гармонію», яка має *органічну біполярність*. Він відштовхувався від поняття природної ролі понять сили та слабкості, наприклад, чоловіка як сильного фактору і жінки як слабкого, де слабкий підкоряється сильному. відповідно до чого утворюється потужна держава. Він вважає, що лібералізм і руйнація законів ролі та значення у державній структурі жінок і чоловіків призводить до аморального суспільства і, допускаючи емансипацію жінок та політичні права, порушують *природний характер співвідношення ролі чоловіка та жінки, держава отримує небезпечний* стан, який призведе її морального розпаду [126, С. 360–372]. Те

саме стосується і внутрішньої структури суспільства, і відносин між державами у міжнародних стосунках. Здійснюючи екскурс в історію різних цивілізацій, він схилився до патріархальної теорії виникнення держави у ситуації розпаду ідеології цінностей і виступав проти ситуації ліберальних цінностей та демократії, **які зруйнували усталені основи суспільства.** *«Німецька ідея потребує сьогодні, у розпалі краху фемінізованого старого світу, авторитета, типоутворювальної сили, расового відбору, автаркії (самозабезпечення), захисту расового характеру, визнання вічного характеру статі»*, підкреслює Розенберг, характеризує біполярність як основу природного розвитку соціальних стосунків [126, С. 362, 367].

Як вважають дослідники історії права, найважливішою з цих концепцій є теорія насильства [240, С. 6–7]. Обговорюється поняття основи держави – чоловічого військового союзу. *«Першим цільовим союзом, що виникає всюди у світі, є об'єднання воїнів клану, роду, орди з метою спільного захисту від чужого ворожого оточення. При підкоренні одного роду іншим переможений цільовий військовий союз входить у переможний цільовий військовий союз. Так виник перший паросток підсвідомої ідеї цільового союзу під назвою держава. Загибель ж означала відмову від ідеї чоловічої дисциплінарної системи, чоловічої типотворчої норми»*, – писав Розенберг, простежуючи низку історичних прикладів в усіх цивілізаціях, в тому числі Греції, Китаї, Індії та ін. [126, С. 354].

Основним «злом» Французької революції Розенберг називає проголошений принцип формально-правової рівності, називаючи його «проповіддю шаленої рівності людей», яка утверджує принцип гуманізму як пріоритет окремої людини над державою і народом, тим самим порушує усі норми державної сили [126, С. 360–361; 164, S. 493–496]. У свою чергу, соціалізм та націоналізм, об'єднані у концепції Розенберга, у його розумінні пов'язані не з поняттям особистості, а з поняттям «типу» як такого, що пов'язаний «формою вічного расового і духовного змісту» [126, С. 530–531; 164, S. 386–387], з прагненням до суворого державного підпорядкування

слабкого сильному. Право, на якому базується держава, мало б бути пов'язаним з визнанням расового нордичного типу як фактору сили і расової нордичної душі як вищої цінності. З цього витікає й принцип тоталітарного устрою держави.

Тому у побудові правової основи держави Розенберг відмовляється, як вже зазначено вище, *від римського права, замінюючи його на германське право*, яке будується не на поняттях власності, економічних засадах та прибутках, а на понятті нордичної честі, де право і політика, стоять на службі расової цінності [126, С. 410–416; 164, S. 563–570]. Так він вибудовує дихотомію: захист честі в німецькому праві та захист власності в ідеї римського права. «Правий», за німецькими поняттями, був той, чия гідність недоторканна (у расовому понятті «гідності крові»), а *«після 1918 року «правим» був той, хто мав більше грошей, навіть якщо він був найбільшим негідником»*, – писав Розенберг [126, С. 413], тому, критикуючи правову систему Ваймарської республіки, він звертався навіть до популярного у той час серед нацистів аргументу щодо непропорційно великої чисельності євреїв серед адвокатів до загальної кількості єврейського населення.

Римське право у «Міфі ХХ століття» Розенберг називає «канонем індивідуалістичного капіталізму», що захищає власність, *«зневажає честь народу на догоду економічним інтересам індивіда»*, тому право Ваймарської республіки він називає пристрасстю до наживи та грошей, що визначають політику. Якщо у популярному на той час у марксизмі базисом був спосіб виробництва, то у Розенберга у ролі такого базису виступала расова ідея народної спільності як расової субстанції, об'єднаної добровільно на засадах визнання її «біологічної рівноваги». Порушення рівноваги як руйнацію держави він поширює на усю систему організацій суспільних відносин. Так, Розенберг агітував за розширення життєвого простору для німецьких селян і критикував урбанізацію, що, як він вважав, вела до деградації нордичної раси, яка начебто була аграрною та селянською. Він закликав відмовитися від вільного переміщення населення та надати селянам землю, яка зробить націю

щасливою [126, С. 400–405; 164, S. 549–557]. Тому була оголошена необхідність завоювання «життєвого простору» на схід від Німеччини з урахуванням потреб німецької економіки та сільського господарства.

Крім повернення до аграрного устрою Розенберг пропонував захищати чистоту раси, що передбачало відмову від змішаних шлюбів, міграції, обмеження у наданні громадянства тощо [126, С. 419–422; 164, S. 574–578]. Ці ідеї містилися у 25-ти програмних пунктах НСДАП (1920 р.), але після 1933 р. вони отримали подальший розвиток і були неодноразово відображені у багатьох програмних документах НСДАП після приходу її до влади.

Розенберг вибудував своє бачення нової структури світу з урахуванням народного світогляду і міфу про нордичну кров з чотирьох елементів – расової душі, народності, особистості і культурної сфери. Ця цілісність представляла собою життєву сукупність духу і волі до побудови нової держави [126, С. 509; 164, S. 597–598].

Ідеологічна домінанта шкільного виховання полягає у тому, що першочерговим завданням виховання **у школі він називав не передавання знань, а виховання характеру**, під яким розумів «зміцнення цінностей, що причаїлися в глибині німецької душі», та відмову від церковно-релігійних цінностей. На чільне місце він ставив викладання історії, що розуміється в расовому сенсі [126, С. 457–459]. Звільнення школи від офіційної влади церкви та орієнтири на дослідження історії нордичної раси стає основною ідеєю виховання. Він проголошує завдання очищення ментальності нордичної раси від глобального примусового впливу християнської релігії та відокремлення її від політичної влади, а релігійну боротьбу окремих осіб – від політичної боротьби в цілому і побудови нової німецької народної Церкви, яка базується на цінностях германського духу [126, С. 445–446]. Старий Заповіт замінюється нордичними легендами та сказаннями, починаючи від Одіна, і через низку міфологічних осіб та видатних діячів минулого – Зігфріда, Видукінда, Фрідріха II-Гогенштауфена, Фрідріха Єдиного, Екгарта, Лютера, Баха, Гьоте, Бетховена, Шопенгауера, Бісмарка –

вона змогла відчувати вічне і містичне, змогла підтримувати духовно-расову лінію розвитку нордичної германської душі – під знаком народного міфу. Тому не можна передавати школу під вплив Церкви будь-яких конфесій, які духовно розривають нордичну особистість [126, С. 463]. Слугувати такій новій меті покликана школа майбутньої Німецькій імперії, її завданням на найближчі десятиліття стане діяльність в галузі просвітництва та виховання. Ця школа чекає на нового вчителя германської історії, який володіє волею до німецького майбутнього [126, С. 459]. Розенберг планував реалізувати ці ідеї, започаткувавши партійний університет «Вища школа», який мав би насамперед формувати німецьку еліту на засадах нового світогляду.

30 січня 1933 р., як проголошує Розенберг у виданні «Міфу» 1934 р., «дух майбутнього» заявив про свої вимоги і почалось його панування» [126, С. 385] (йдеться про прихід НСДАП до влади). У кінці книги Розенберг порівнює націонал-соціалістичну ідеологію з «расовою світовою революцією» [126, С. 510–512]. Поняття раси як *спільність нордичної крові узгоджувалось з поняттям народного соціалізму, або народної біополітичної спільності*, яка сповідує одну ідеологію, що й стало основою нового германського міфу.

О. М. Майборода, який здійснив порівняльний аналіз творів «Моя боротьба» та «Міф ХХ століття», і на основі аналізу змісту цих двох творів дійшов висновку, що, незважаючи на близький характер та зміст, вони містили принципові розбіжності, що надалі не могло не позначитися на цілісності доктрини німецького націонал-соціалізму, а це, в свою чергу, впливало на слабкість основних її засад [325, С. 172–173]. Він наголосив на тому, що твір Адольфа Гітлера можна вважати ідеологічною працею лише умовно, оскільки він представляє собою варіант поєднання автобіографії та історії нацистського руху з досить стислим викладом окремих нацистських ідей, тоді як праця А. Розенберга представляє собою досить цілісний, завершений ідеологічний твір, який має цілком авторський характер. Авторський характер твору підкреслював і сам Гітлер, не без урахування

політичного екстремізму Розенберга, провокаційного характеру якого він побоювався напередодні війни. У неопублікованих спогадах 1935 р. «Як виник Міф» він згадує, що коли рукопис було закінчено у кінці 1929 р., він приніс його фюреру, де він пролежав 5–6 місяців. Під час зустрічей неодноразово вказував Гітлеру, що ця робота – «плід його власних роздумів, його особиста сповідь», бо він розумів, що її зміст був занадто революційним для НСДАП, яка ще не прийшла тоді до влади [39а, Вл. 33–74]. Гітлер погодився, сказав, що це його, Розенберга, «духовна власність» і він може видати цю працю під своїм іменем. У жовтні 1930 р. Розенберг передав перший надрукований примірник фюреру. Він із задоволенням наводить також слова Штрассера, що Гьорінг оцінив працю позитивно і забрав примірник, а Гітлер назвав «Міф ХХ ст.» більш ґрунтовною працею, ніж «Основи ХІХ ст.» Чемберлена [39а, Вл. 71–74]. Порівняння було особливо приємним для Розенберга, який дійсно в середині душі хотів заслужити таку оцінку. Насправді Розенберг лише під час Нюрнберзького процесу дізнався про те, що його партійні «соратники» не прочитали Міф через його складність і навіть висміювали його [392, S. 26].

Хоча Гітлер не завжди поділяв думки та пропозиції Розенберга і значною мірою перебував під впливом конкурентів Розенберга з найближчого оточення, він не заперечував його ідей і надавав йому можливості виступати відразу після себе на партійних з'їздах, а книга «Міф ХХ століття» неодноразово перевидавалася. Але критика його опонентів, а також вплив внутрішньопартійної боротьби спонукали до появи у 1937 р. його додаткових пояснень як відповіді членам НСДАП, які не зрозуміли глибинного змісту його твору, закладених в ньому принципів побудови нової держави. Він писав у своєму «Політичному щоденнику»: *«Міф» – це не що інше як зміст, нині ж настав час творити та обґрунтовувати форму, вимагати дотримання дисципліни та жорсткого порядку, ведучи боротьбу у всіх напрямках»* [222, С. 143]. Тут має діяти правило: краще нехай один піде на дно, ніж законність покине межі цього світу. Так виник конструкт:

I. тотальний характер націонал-соціалізму, II. політична, III. художня, IV. наукова, V. релігійна форма, VI. націонал-соціалізм як самобутнє явище, як втілення, як майбутнє [222, С. 141–143], з акцентом саме на тотальному характері націонал-соціалізму, що, серед іншого, вело до майбутньої війни.

Отже, як джерело теорії нацистської ідеології Розенберга «Міф» представляє собою симбіоз ідей, які, на його думку, мають створити нову якість і єдність ідеології, спрямованої у майбутнє. Створюючи «Міф» він сам опрацював багато різноманітних робіт у сфері філософії, антропології та історичної міфології і активно використовував запозичення у своєму тексті, що мали б слугувати підтвердженням його ідей та представленої ним історичної «лінії», але при цьому він представив їх у тексті у досить еkleктичній формі – текст був перевантажений образами та складною емоційною риторикою, що важко сприймалося і через що «Міф» зазнавав критики як праця, складна для розуміння.

З огляду на це А. Розенберг спрощував і широко пропагував свої ідеї у брошурах і публіцистичних статтях, що виходили друком у періодичних і серійних виданнях НСДАП³⁶, він сам та його служба проводили лекційну роботу в партійних осередках, університетах, громадських об'єднаннях, де роз'яснював свої ідеї. Нерідко партійні зібрання, не лише державного рівня, а й на рівні партійних округів починалися з його промови. При цьому вплив ідеології Розенберга був безумовним – його ідеї щодо німецької зверхності та історичної місії німецького народу були цікавими для пересічного німця, який жив на межі 1920-х–1930-х років в умовах фінансової скрути, із усвідомленням поразки Німеччини у Першій світовій війні. Тому основні постулати ідеології націонал-соціалізму, сформульовані Розенбергом і Гітлером у своїх працях, мали великий успіх у німецькому суспільстві, і

---

³⁶ Більшість їх нині можна знайти серед документів канцелярії Розенберга у складі відповідного фонду NS 8 Федерального архіву Німеччини (NS 8 Kanzlei Rosenberg), що представлені у вільному доступі на сайті Федерального архіву. Повні тексти робіт Розенберга також можна знайти у відкритих електронних бібліотеках у мережі Інтернет, наприклад, у Google Books.

значною мірою з огляду на ситуацію, що склалася у Європі після Першої світової війни, на поступове формування реваншистських настроїв. Це, в свою чергу, вплинуло на психологічну готовність німців сприймати ці ідеї.

Думку О. М. Майбороди щодо цілісності «Міфу ХХ століття» можна цілком підтримати. Цей твір, чергове видання якого було опубліковано в 1934 р., після виборів, було вже певною мірою скореговане новими обставинами і перемогою на виборах до райхстагу, на нашу думку, спрямований на системне обґрунтування необхідності відродження нордичної раси, сили нордичної душі та держави, яка б спиралася на «свободу душі» і ідею «гідності», яку представляла, як вважає Розенберг, система первісного Північного Заходу. Вона б, на думку Розенберга, протистояла двом протилежним типоутворювальним силам: «завершеній римській догмі, як повна смиренність рабської любові, що перебувала на службі у централізованого управління в Римі», та «необмеженому матеріалістичному індивідуалізму єврейства», яке прагне політико-економічного панування у світі грошей як єдиної типоутворювальної сили» [126, С. 89]. Отже, чітко декларувалася війна проти догм католицизму і «панування єврейства».

Концептуальні засади, висловлені Розенбергом, відображали ситуацію на момент кінця 1920-х – початку 1930-х років та надавали перспективи розвитку НСДАП для повного об'єднання нації на засадах, запропонованих Гітлером у програмі партії. Там проявилися майже усі складові концепції Тисячолітнього райху, задекларованого А. Гітлером, яка ґрунтувалася на ідеї відродження німецької держави на тисячу років наперед, яку він узагальнив за партійним досвідом та ідеями Гітлера і надав системної завершеності.

Розенберг сам розумів складність свого твору й неодноразово був змушений додатково пояснювати свої ідеї. У липні 1939 р. він написав брошуру «Тези із Міфу» [39а], які не були ним опубліковані, хоча надалі він неодноразово озвучував їх у публічних виступах. У передмові до «Тез» він посилається на те, що про це його просили різні представники середньої

ланки НСДАП рівня гау (адміністративно-територіальної одиниці), які за партійним положенням мали поширювати його ідеї, сформулювати основні ідеї цього твору як програмні положення, оскільки сприйняли ідеї Розенберга більше як приватну філософію [39а, ВІ. 2].

Але Розенберг опинився у складному становищі щодо «Міфу» і пояснював неможливість формулювання положень його світоглядної концепції в програмному форматі, оскільки на його думку, світогляд є засобом визначення світу, відношення до зовнішньої долі і внутрішніх потреб держави і людини, а його завдання – надати основу націонал-соціалізму, пояснювати та розвивати його, захоплювати своїми ідеями, на відміну від догм, що проповідують священники. Після тривалої боротьби за свої ідеї, він обмежує свою ідеологію світогляду, підкреслюючи, що він охоплює релігію, науку і мистецтво і проявляється у внутрішньому і зовнішньому аспектах [39а, ВІ. 2, 6]. Його тези мають практично одну спрямованість – потребу відмовитися від християнських догм, які перешкоджають розвитку науки та мистецтва, породжують покірність та страх, на відміну від германо-німецької сутності, яка виховує сміливість і гідність, що проявляється свободою слідування природі. Отже, сутністю національної революції ХХ ст. у Німеччині, за Розенбергом, є *створення німецької народної єдності* у релігії, науці, мистецтві, внутрішньому і зовнішньому проявах.

Але після десятирічної боротьби Розенберга з християнською церквою спостерігається певне пом'якшення його антихристиянського екстремізму: виступаючи проти християнських догм, Розенберг тепер стверджує, що релігія і конфесії є різними поняттями, що він виступає не проти релігії, а проти конфесій, які стали сумою догм певної церкви і роз'єднують народ [39а, ВІ. 7]. Це роз'єднання можна подолати тільки військовою спільністю, яка у великій революції перетворює суспільство на динамічне, спроможне боротися проти старого світу. У такому об'єднанні фюрер представляє ядро волі, а націонал-соціалізм є носієм надособистісної ідеї [39а, ВІ. 22–27]. У

мистецтві втіленням ідеї спільності є монументальні споруди, серед котрих орденські замки, зали зібрань, фундаментальні будівлі, а також Вища школа як фундаментальна націонал-соціалістична ідея, ідея спільності та величі. Подолання догм є історичним предметом науки, у поясненні, що таке світ, але в контексті націонал-соціалістичного світогляду. Розенберг стверджує, що «наша революція народилася з ідей і цінностей, тому між нашим світоглядом і державою не має відмінностей, вони нероздільні. Держава – зовнішня сторона нашого ідеалу. Ідеал – внутрішній бік нашої держави» [39а, ВІ. 24]. У «Тезах» 1939 р., хоча і повторюються ідеї «Міфу», значно спрощене його сприйняття змісту світогляду для розуміння його однопартійцями. Цікавим є те, що в цих тезах увага приділяється боротьбі з християнськими догмами, але ні слова не сказано про боротьбу з масонством, більшовизмом і комуністичними ідеями.

Майже усі дослідники визнають, що особливості соціопсихологічного фактору ідеології Розенберга, яка була у значній мірі штучною, полягають не лише у відпрацьованій системі методів впливу на маси, **а й у готовності німецького народу до сприйняття його ідей.** Об'єднання нації на засадах його расової теорії відродження «світу нордичної душі», **яка зберігалася у складі «нордичної крові» (за арійськими вченнями)** та переваг нордичної раси в контексті прагнення до нівелювання наслідків Версальської угоди, висловлені Розенбергом в агресивній манері, підкріплені «історичними узагальненнями» щодо інших рас та ролі нордичної раси в світовій історії та культурі, що не підлягало, з його точки зору, запереченню, мала б подіяти на німецький народ, який вважав себе приниженим після Першої світової війни.

За влучним висловом дослідника політичної біографії Розенберга Р. Сесіля, *«кожен німець зміг відчувати себе членом привілейованої раси, оточеної ворожим світом, який відмовив йому в його природних чи стратегічних кордонах»* [400, р. 64]. Привабливість для німецького народу ідей нацизму та поглядів Розенберга була мистецтвом маніпуляції свідомістю нації. Вони слугували націонал-соціалістам ідеологічним прапором для

впровадження своїх ідей для підготовки світової війни, а розголос довкола «Міфу» та декларативність його ідей лише посилили його ефект.

Слід взяти до уваги, що А. Розенберг був журналістом, публіцистом, оратором і пропагандистом націонал-соціалістичних ідей, якими їх бачив Гітлер, передусім у перше десятиліття існування НСДАП. У 1920-х–1930-х роках він розвивав свої ідеї у статтях, доповідях на партійних зборах та з'їздах, які публікувалися та перевидавалися у збірниках його праць: «Масонська світова політика у світлі критичного дослідження» (*Freimaurerische Weltpolitik im Lichte der kritischen Forschung*) (1929), «Боротьба за новий світогляд» (*Der Kampf um die Weltanschauung*) (1934), «Націонал-соціалізм, релігія та культура» (*Nationalsozialismus, Religion und Kultur*) (1934), «Вирішальна світова боротьба» (*Der entscheidende Weltkampf*) (1936), «Боротьба за владу. Есе, 1921–1932» (*Der Kampf um die Macht. Aufsätze 1921–1932*) (1937), «Формування ідеї. Промови та есе, 1933–1935» (*Gestaltung der Idee. Reden und Aufsätze 1933–1935*) (1938), «Європа та її смертельний ворог: чотири промови про проблему більшовизму» (*Europa und sein Todfeind. Vier Reden über das bolschewistische Problem*) (1938), «Ідеологічні фронти сьогодення» (*Die weltanschaulichen Fronten der Gegenwart*) (1939), «Традиція і сучасність. Промови та есе, 1936–1940» (*Tradition und Gegenwart. Reden und Aufsätze 1936–1940*) (1941), «Єврейське питання як світова проблема» (*Die Judenfrage als Weltproblem*) (1941) та ін. А у 1939 р. в світлі боротьби з «дегенеративним мистецтвом» розгорнулася дискусія щодо публікації Розенберга «Захист німецьких культурних поглядів» («*Verteidigung deutscher Kulturanschauungen*») опублікованої разом з двома іншими виступами на з'їзді НСДАП 1938 року [129]. Повна бібліографія його праць представлена у згаданій монографії Е. Піпера.

Слід зазначити, що у середовищі дослідників історії націонал-соціалізму існує думка, що лідери націонал-соціалізму, зокрема Г. Гімлер, Й. Гьобельс, М. Борман та ін., ніколи не сприймали ідеологію націонал-соціалізму як цілісну, а Г. Гьорінг та А. Шпеєр – підтримували її лише на

словах, коли це було необхідно [400, р. 65]. У спогадах Шпеєра згадується, що Гітлер називав «Міф» *«малозрозумілим маренням, написаним самовпевненим прибалтом, який вкрай плутано мислить!»*, і здивувався, дізнавшись про величезні накладки книги, назвавши її «поверненням до середньовічного мислення» [223, С. 648]. Тому вона, начебто, не стала втіленням раціональної думки, а залишилась специфічним і мало зрозумілим твором. Але водночас раціоналізм лідерів НСДАП та державної управлінської верхівки, який мав місце, наприклад, в окупаційній політиці, базувався саме на ідейних концепціях Розенберга. Але, погоджуючись з думкою щодо раціональності його ідеологічних схем, слід таки не перебільшувати його вплив на менталітет німецького народу, який у більшості не сумнівався у своєї єдності та психології панівної раси, необхідності війни та завоювання нового життєвого простору.

Коли Розенберг створював свій «Міф», то розраховував на те, що книга певною мірою сприятиме приходу НСДАП до влади, особливо в світлі планів партії щодо перемоги у виборах в райхстаг. Його «Міф ХХ століття» демонструє тісний зв'язок з ідеями програми НСДАП і разом з книгою «Моя боротьба» Адольфа Гітлера був покладений в основу побудови націонал-соціалістичної ідеології та расової теорії. Поширеною в історіографії є думка, що праця «Моя боротьба» була на першому плані в центрі уваги широкої громадськості, а «Міф ХХ століття» залишався у його тіні. Це, безумовно, варто спростувати, оскільки ідеї Розенберга постійно звучали у доступній формі у його численних виступах, публіцистичних статтях, газетних публікаціях. У 1933–1939 рр. ідеї «Міфу», хоча їх не можна вважати єдиними у націонал-соціалістичній ідеології, активно поширювалися і зробили свій внесок у формування тоталітарної держави, яку обстоював Розенберг.

Не можна не відзначити, що після того, як «Міф» вперше вийшов друком у 1930 р., відбулася стрімка радикалізація настроїв у суспільстві, зросла підтримка ідей націонал-соціалізму, збільшилася кількість членів НСДАП. Надалі ідеологеми теорії Розенберга розвивалися залежно від

конкретно-історичної ситуації, зміни тактичних завдань та доручень Гітлера і функцій його партійних служб. Розенберг пішов далі своїх попередників, коли обґрунтовував здійснений ним «симбіоз» ідей, висловлених раніше теологами, філософами, расологами, а також його власних поглядів. Його віра у містичну силу раси з опорою на історичну міфологію, її боротьбу як «німецької сили, волі і честі», яку визначає сила «крові», яка «тече крізь віки», права на її панівне становище серед інших народів і рас надала цим ідеям, з його точки зору, правового змісту для обґрунтування створення нової німецької держави і боротьби на життєвий простір німців.

Ним було оголошено принципи жорсткої боротьби проти ворогів націонал-соціалізму. Одним із напрямів його ідеології став антиклерикалізм та декларація створення нової політичної релігії. Він різко виступав проти церкви як релігійно-політичної сили, зокрема католицької церкви, яка, як він стверджував, заповонила свідомість німців як представників нордичної раси, яка б мала спиратися не на християнську віру, а на давні скандинавські та германські вірування, міфи, сказання та езотеричні знання щодо міфу крові. Створення нової релігії, яка протистояла б поділу народу на конфесії, на принципах віри у націонал-соціалістичні ідеї та месіанську роль Німеччини стали одним з потужних напрямів публіцистики Розенберга. Ця боротьба проти католицької церкви та віри в її радикально-агресивному аспекті не була підтримана Гітлером, який, хоча сам і був проти католицької церкви, не давав Розенбергові дозволу виступати від імені НСДАП, вважаючи це політично шкідливим, і з огляду на те, що у 1933 р. було укладено угоду з Ватиканом (конкордат).

Висновки до розділу 2

1. Протягом 1920–1939 рр. політична і партійна кар'єра А. Розенберга була тісно пов'язана з НСДАП та націонал-соціалістичним рухом, до якого він приєднався у 1919 р. Визнання його головним ідеологом партії сприяло

тому, що з 1933 р., після приходу НСДАП до влади, Розенберг обійняв низку спеціально створених для нього партійних посад: у 1933 р. він став головою новоствореного Зовнішньополітичного відомства НСДАП [297], у 1934 – служби Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП [438], при якій у 1940 р. був створений Оперативний штаб Розенберга для роботи на окупованих нацистами територіях. Все це дало йому можливість не лише пропагувати свої націонал-соціалістичні ідеї, а й втілювати їх у життя, а також впливати на ідеологічне навчання та політичну просвіту у НСДАП, а у 1941 р. – очолити Міністерство окупованих східних територій, яке стояло на чолі цивільного управління окупованою нацистами територією СРСР.

2. Крім праці «Міф ХХ століття» з 1930 р. до початку 1940-х років включно він видав кілька десятків брошур, збірок своїх праць, опублікував сотні статей публіцистичного характеру у пресі, переважно ідеологічного антисемітського, антибільшовицького, антиклерикального, расистського змісту, а також з історії й культури німецького народу, німецької зовнішньої політики тощо. У цей період у працях Розенберга було узагальнено ідеологічний досвід НСДАП та розвиток ідей націонал-соціалізму.

Праці Розенберга, в основному, були присвячені кільком актуальним темам, пов'язаним з ідеями народної єдності і побудови майбутньої сильної Німеччини, панівної раси, її історичних витоків та потреби її відродження, боротьби з ворогами націонал-соціалізму (єврейством та юдаїзмом, а, відповідно, й з марксизмом, більшовизмом, масонством). Значна кількість статей була присвячена антирелігійній боротьбі, утвердженню культурних цінностей раси та сили арійських та нордичних коренів, передусім у літературі і мистецтві, необхідності очищення нордичної раси від крові «нижчих» рас. Правова концепція розвитку держави базувалася на нових принципах відмови від римського права та створення нового націонал-соціалістичного законодавства на засадах давніх германських цінностей. Ідеї містицизму та антисемітизму, що пропагувалися Розенбергом в його працях,

у тому числі в «Міфі», беруть свій початок ще з 1920-х років, починаючи від його діяльності в Товаристві «Туле» та Германенордені.

3. Ідею панування нордичної раси він підкріплював системою історичних «обґрунтувань», з якої витікали усі інші екстремістські тези щодо нижчих рас. Ідея «нового світового порядку» у баченні Розенберга поширювалася поки ще на європейський континент, але передбачала й подальший розвиток. Про це, наприклад, свідчить концепція розбудови «Вищої школи», де було передбачено поглиблене вивчення американізму.

Розенберг поставив питання про необхідність революційного перегляду засад побудови Німецької держави. Для цього розглядалися такі питання як: світова історія та германська народність у міфологічній традиції, витоки нордичних цінностей, взаємодія держави, народу, людини і раси, поняття релігії та християнської церкви, роль філософії, культури, мистецтва в формуванні нордичної раси, питання виховання расового світогляду, критика демократії та лібералізму, марксизму, комунізму, юдаїзму, сіонізму, масонства, встановлення принципів силової побудови держави на засадах чоловічого військового союзу з жорсткими принципами давньої германської традиції, з урахуванням потреб німецької нації та його боротьби за новий світовий порядок та життєвий простір.

4. Основні ідейні положення «Міфу» та інших праць були закладені в діяльність і структуру служб Розенберга, створених ним в 1933–1934 рр. у складі НСДАП. На його подальшу партійну діяльність після приходу нацистів до влади, впливали поточні політичні обставини та результативність роботи АПА і Служби Уповноваженого. У цей період постійно виступав на різноманітних заходах, партійних, культурних, наукових та ін. й активно спілкувався з Гітлером з різних ідеологічних питань, політичних тем, але дотримуючись одного з положень статуту НСДАП, а саме «Фюрер завжди правий», про що свідчить щоденник Розенберга.

5. Ідейна основа «Міфу» складалася не лише з ідей самого Розенберга – на його світогляд значною мірою вплинули філософи XIX– першої чверті XX

ст., серед яких були Жозеф Артюр Гобіно (1816–1882), Ріхард Вагнер, Герберт Спенсер, Рудольф Штайнер, Ганс Фрідріх Гюнтер та ін. Г'юстона Стюарта Чемберлена, Фрідріха Ніцше та Поля де Лагарда Розенберг сам називав «трьома» духовними піонерами націонал-соціалізму». Гаслами для його нової нордичної раси стали вислови «кров і ґрунт», «кров і честь».

6. На зламі 1920–1930 рр. ідеологічна концепція Розенберга була представлена в його книзі «Міф ХХ століття», яку він сам сприймав як «симбіоз» різних ідей, якісно нову ідеологію, де мало місце історичне обґрунтування світоглядної концепції германоцентричного розвитку світу та історичних прав нордичної раси на панування у світі з орієнтуванням на майбутню війну за життєвий простір, що гарантувало побудову нової Німеччини та нового світового порядку з Німеччиною в центрі. При цьому побудова нової німецької держави, Третього райху, за Розенбергом, мала базуватися на засадах давнього германського права, з відмовою від християнства, створення нової релігії на основі народних вірувань германців, панування сильного чоловічого начала, з викоріненням всього ліберального і посиленням зв'язку німецького народу з землею як сутністю німецької нації.

Ідеологія Розенберга стала значним внеском у доктрину націонал-соціалізму, передусім щодо створення нового типу політичної держави, з новими правовими нормами та політичної культурою, але основним завданням він бачив побудову світоглядної держави. У його концепції знайшли відображення п'ять складових «внутрішнього світу людини», яким його бачив Розенберг: політична (народна) релігія, мораль, мистецтво, наука, філософія, об'єднані поняттям волі і тоталітарним характером націонал-соціалізму.

РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ВІДОМСТВО НСДАП. ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ТА ВЕКТОРИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1933–1945)

3.1. Дослідження діяльності АПА та його документальні комплекси

Після Другої світової війни діяльність АПА як партійного органу й установи А. Розенберга в різних аспектах зовнішній політиці нацистської Німеччини фрагментарно вивчали різні дослідники, як зарубіжні, так і українські. Загалом на сьогодні існує ціла низка публікацій, присвячених зовнішній політиці нацистської Німеччини у 1930-х роках – її концептуальним засадам, різним напрямам, ролі окремих осіб – провідних державних і партійних діячів та дипломатів, наприклад, публікації Вольфганга Міхалки, зокрема «Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. Außenpolitische Konzeption und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich» («Ріббентроп та німецька світова політика, 1933–1940. Зовнішньополітична концепція та процеси прийняття рішень у Третньому райху») (1980) [464] та «Deutsche Geschichte 1933–1945. Dokumente zur Innen- und Außenpolitik» («Німецька історія 1933–1945. Документи з питань внутрішньої та зовнішньої політики») (2002) [212] та ін., Бегена-Югена Вендта «Großdeutschland. Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes» («Велика Німеччина. Зовнішня політика та підготовка до війни гітлерівського режиму») (1987) [503], Гюнтера Шуберта «Anfänge nationalsozialistischer Außenpolitik Wissenschaft und Politik» («Витоки націонал-соціалістичної зовнішньої політики») (1963) [487], Герхардта Вейнберга «The Foreign Policy of Hitler's Germany. Diplomatic Revolution in Europe 1933–1936» («Закордонна політика гітлерівської Німеччини. Дипломатична революція в Європі 1933–1936 рр.») (1970) [501] та його ж «The Foreign Policy of Hitler's Germany: Starting World War II, 1937–1939» («Закордонна політика гітлерівської Німеччини: починаючи Другу світову

війну, 1937–1939») (1980) [502], Клауса Гільдебранда «Deutsche Aussenpolitik 1933–1945: Kalkül oder Dogma?» («Німецька зовнішня політика 1933–1945. Розрахунок чи догма?») (1990) [429], колективна монографія «Innen- und Außenpolitik unter nationalsozialistischer Bedrohung» («Внутрішня та зовнішня політика в умовах націонал-соціалістичної загрози») (1977) [431], книга Крістіана Ляйца «Nazi Foreign Policy, 1933–1941: The Road to Global War» («Нацистська зовнішня політика, 1933–1941: шлях до глобальної війни») (2004) [457] та багато інших. Виходили друком документальні збірники, серед яких одним з найфундаментальніших є комплексна серія «Documents on German foreign policy: 1918–1945», німецькою – «Akten zur deutschen auswärtigen Politik: 1918–1945» («Документи щодо німецької зовнішньої політики: 1918–1945»), яка складається з 75 томів англійською та німецькою мовами, що вийшли друком у видавництвах різних країн. Серія була започаткована союзниками одразу після завершення війни. Вона містить документи Міністерства зовнішніх справ та Імперської канцелярії, які були захоплені союзниками на території Німеччини наприкінці війни (оригінали були повернуті у 1960-х роках до ФРН), а також слугували частиною джерельної бази Нюрнберзького процесу. Побачили світ також і довідкові видання, наприклад, «Німецька зовнішня політика, 1918–1945: путівник для дослідження» («German foreign policy, 1918–1945: a guide to research and research materials») [520], які є путівником по архівних матеріалах різних архівів і науковій бібліографії станом на 1991 р.

Але незважаючи на таку широку бібліографію досліджень зовнішньої політики нацистської Німеччини напередодні Другої світової війни тривалий час внесок АПА в ідеологічну підготовку Другої світової війни, поширення нацистської ідеології за кордоном та підтримку зовнішньої політики Третього райху у 1930-х роках був мало досліджений. Архівна спадщина АПА як така взагалі не розглядалася, хоча в окремих публікаціях висвітлювалися окремі питання про ідеологічні засади його діяльності, особливо в світлі постаті А. Розенберга та його політичної боротьби за

повноваження в системі зовнішньої політики Третього райху, а також внеску АПА у розвиток відносин нацистської Німеччини з різними країнами, передусім торгівельних, та особистих контактів у 1933–1939 рр. Водночас у центрі досліджень зовнішньополітичної діяльності нацистської Німеччини перебувала, в основному, діяльність її Міністерства зовнішніх справ, а джерельною базою для таких досліджень, відповідно, були документи з архіву Міністерства зовнішніх справ Німеччини, Імперської канцелярії Гітлера та ін.

Але такий підхід більшості дослідників історії Третього райху призвів до загальної недооцінки діяльності АПА та її ідеологічної складової. Сприяв цьому і той факт, що значна частина архівів органів влади, державних і партійних установ Третього райху по війні була розділена не лише між колишніми союзниками антигітлерівської коаліції, а й між двома частинами Німеччини – ФРН та НДР, що значно обмежувало дослідникам доступ до джерельної бази. Це, зі свого боку, також вплинуло на повноту значної частини наукових досліджень, підготовлених і виданих до 1990–2000-х років. Слід також зважати на те, що частина фондів періоду Третього райху, війни та нацистської окупації у Федеральному архіві Німеччини не одразу перебувала у відкритому доступі, і набула сучасного складу лише у 2000-х роках, коли після об'єднання Німеччини відбулася реорганізація частини його фондів, передусім, об'єднання в один фонд документів одного фондоутворювача, документи якого опинилися як в Федеральному архіві ФРН, так і у Центральному державному архіві НДР, розділення і реорганізація окремих масивів (збірних колекцій). Крім цього, частина цих архівних матеріалів досі зберігаються поза межами Німеччини, передусім, у архівах країн – колишніх учасників Другої світової війни.

Така історія формування комплексу архівних документів АПА призвела до того, що, по-перше, існує небагато публікацій, присвячених безпосередньо АПА, і, по-друге, частина з них має або оглядовий характер, або містить мало нової інформації, у своїй більшості – переказ вже відомої

інформації попередників, подекуди з власною інтерпретацією. Водночас у ґрунтовних наукових працях, предметом яких є зовнішня політика нацистської Німеччини, як вже було зазначено, АПА або не згадується, або ж згадується дуже побіжно.

Серед всього масиву подібних публікацій можна назвати лише декілька, автори яких використовували архівні документи АПА як джерела. В основному, вони здебільшого висвітлюють історію політичної кар'єри Розенберга на основі його біографії і на тлі цього приділяють увагу питанню діяльності АПА.

Фактично єдиним спеціальним ґрунтовним дослідженням, де розглядається саме АПА, є монографія фінського вченого Сеппо Куусісто, присвячена ролі Розенберга у зовнішньополітичній діяльності Третього райху та безпосередньо у АПА – «Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933–1939» («Альфред Розенберг у націонал-соціалістичній зовнішній політиці, 1933–1939») (1984) [455]. У цій праці автор використовував багато різноманітних джерел, переважно з архіву НСДАП та канцелярії Розенберга, де також відклалися деякі документи АПА, використав статті різних німецьких дослідників. Але С. Куусісто значну увагу приділив висвітленню торгово-економічного напрямку діяльності АПА, в тому числі й забезпечення постачання для воєнних потреб, та відзначив його вагомий внесок у розвиток цього напрямку, який подекуди був успішніший, ніж діяльність Міністерства закордонних справ, спочатку під керівництвом Костянтина Нойрата, а з 1938 р. – Йоахіма Ріббентропа.

Серед наукових публікацій, присвячених зовнішньополітичній діяльності НСДАП, де також розкриваються окремі аспекти діяльності АПА, – ґрунтовна монографія Ганса-Адольфа Якобсена «Nationalsozialistische Außenpolitik: 1933–1938» («Націонал-соціалістична зовнішня політика, 1933–1938») (1968) [432] та книгу Акселя Куна «Hitlers außenpolitisches Programm: Entstehung und Entwicklung, 1919–1939» («Зовнішньополітична програма Гітлера: становлення та розвиток, 1919–1939») (1970) [450].

Г.-А. Якобсен присвятив АПА один з підпунктів своєї книги, де стисло висвітлив створення АПА, основні напрями його діяльності та місце у системі інших служб НСДАП. Характеризуючи основні напрями зовнішньої політики Третього райху, зробив порівняльний аналіз зовнішньополітичної діяльності партійних та державних служб і дійшов висновку, що діяльність АПА недооцінюється дослідниками націонал-соціалізму [432, S. 45–89]. Слід також зауважити, що частину наукових матеріалів Г.-А. Якобсена було передано до Федерального архіву (у Кобленці), де з них сформовано окремий фонд ZSG 133 із назвою «Sammlung Jacobsen zur NS-Außenpolitik» («Колекція Якобсена з питань націонал-соціалістичної зовнішньої політики»). У складі фонду – матеріали, зібрані ним у процесі написання монографії, серед яких – копії і фотокопії німецьких документів періоду 1930-х років з архівів різних країн, наукові публікації, навіть взяті ним інтерв'ю. Вони мають наукове значення і є частиною джерельної бази дослідження зовнішньої політики націонал-соціалізму і джерельної бази дослідження АПА. Інформація про фонд та його склад міститься на сайті Федерального архіву, у довідково-пошуковій системі Invenio.

Інформацію про АПА також можна знайти у публікаціях, присвячених А. Розенбергові. Це вже згадана нами фундаментальна монографія Е. Піпера «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера», яку він готував як докторську дисертацію з 1993 по 2005 рр. [476]. Діяльність АПА Е. Піпер розглядає у розділі «Вирішальні роки», де зібраний матеріал щодо кар'єрного зростання А. Розенберга у НСДАП – у тому числі як головного ідеолога партії [476, S. 285–322]. Характеризуючи діяльність АПА, він приєднується до думки Г.-А. Якобсена, що діяльність АПА недооцінена, а внесок АПА у таємну підготовку майбутньої війни з Радянським Союзом та плани у розподілі його територій, у організацію боротьби з більшовизмом, зусилля навколо «об'єднання нордичних народів спільною долею» є дуже значним [476, S. 322]. Він відзначає, що Розенберг хоча й не брав прямої участі у найважливіших політичних та дипломатичних подіях у зовнішній політиці

Німеччини у 1930-х роках, серед яких були Імперський конкордат³⁷, німецько-польський пакт по ненапад³⁸, англо-німецька угода по флоту³⁹, Антикомінтернівський пакт⁴⁰, Мюнхенська угода і німецько-радянський пакт Молотова–Ріббентропа, точка зору на його внесок та внесок АПА як очолюваної ним структури у зовнішню політику Німеччини у період 1933–1939 рр. має бути переглянута, зокрема з урахуванням уведення в науковий обіг нових архівних документів, а також щоденників та інших особистих документів самого А. Розенберга. Тут варто також зазначити, що сьогодні також слід зважати на знайдені у 2013 р. щоденникові записи А. Розенберга, які вважалися зниклими з часу Нюрнберзького процесу і які з 2015 р. вже опубліковані різними мовами, й, відповідно, на те, що історики, які висвітлювали життя і діяльність А. Розенберга до цього часу, не мали у своєму розпорядженні цього ґрунтовного джерела. Відсутність комплексного аналізу як архіву АПА, так і згаданого щоденника Розенберга, є загальним недоліком публікацій, де так чи інакше згадується АПА.

Дійсно, документи Міністерства закордонних справ Німеччини після 1937 р. містять мало згадок про А. Розенберга, за винятком документів, які були пов'язані з планами підготовки вторгнення до СРСР та розподілу його територій. Але тут свою роль відіграло те, що після приходу на посаду

---

³⁷ Конкордат – договір між Святим Престолом в особі Папи Римського з іншою католицькою державою, тут – «Імперський конкордат» (Reichskonkordat), або договір, підписаний майбутнім Папою Римським Пієм XII, який на той момент був папським нунцієм, та віце-канцлером Німеччини Францем фон Папеном 22 липня 1933 р. За ним Німеччина декларувала свободу католицької церкви у вирішенні низки внутрішніх питань, участь представників церкви у різних сферах життя, регулювала питання церковного шлюбу тощо. Натомість церква відмовлялася від участі у політичному житті країни, всі політичні організації, пов'язані з церквою, було розпущено, тощо.

³⁸ Пакт був підписаний 26 січня 1934 р., за ним сторони на 10 років відмовлялися від вирішення низки спірних питань щодо спільних кордонів, закріплених Версальським договором, шляхом збройного конфлікту на користь мирних перемовин.

³⁹ Англо-німецька морська угода (the Anglo-German Naval Agreement), укладена 18 червня 1935 р. після того, як Німеччина в одноосібному порядку денонсувала Версальський договір. Угода регулювала співвідношення воєнно-морських сил обох держав у співвідношенні 35% для німецьких сил до 100% англійських.

⁴⁰ Договір між Третім райхом і Японією, укладений 25 листопада 1936 р. на п'ять років з метою протидії Комуністичному інтернаціоналу (Комінтерну). У 1937 р. до нього приєдналося Королівство Італія.

міністра закордонних справ Й. Ріббентропа за домовленістю з ним відбувся певний розподіл сфер впливів у зовнішньополітичній діяльності, згідно з яким А. Розенберг мав зосередитися на ідеологічній складовій антибільшовицької боротьби, підтримці антибільшовицьких рухів у Європі, пропаганді ідей націонал-соціалістичного руху [44, ВІ. 12–15]. Крім цього, він брав участь у низці різноманітних зовнішньополітичних заходів. Щоденник А. Розенберга та окремі документи АПА свідчать, що він у цей період мав низку доручень від Гітлера, пов'язаних із зовнішньою політикою, нерідко – конфіденційного характеру, які не були зафіксовані в офіційних документах, тому що Гітлер публічно дотримувався позиції, що служби НСДАП, якою була АПА, не мають брати участі в урядових рішеннях, пов'язаних із зовнішньою політикою, наприклад, у відносинах з Великою Британією, на чому Гітлер неодноразово наголошував під час офіційних перемовин та у розмовах з різними німецькими дипломатами [186].

Згадки про АПА є також у кількох інших наукових працях, присвячених А. Розенбергові, передусім, у роботі Р. Больмуса «Відомство Розенберга та його противники»[392]. Тут Р. Больмус розглядає діяльність Служби Уповноваженого фюрера в аспекті конфронтації з іншими службами НСДАП та органами влади у сфері ідеології, пропаганди, навчання та виховання (Міністерство пропаганди Й. Гьоббельса, Робочий фронт Р. Лея, партійні структури М. Бормана як очільника канцелярії НСДАП, організації «Аненербе» (Ahnenerbe) Й. Гімmlера та ін.).

Що стосується АПА, то тут воно згадується побіжно, але книга Р. Больмуса важлива ще й тим, що вона містить додаткову інформацію про АПА, незважаючи на те, що воно не було предметом дослідження, а у додатках опубліковані порівняльні статистичні дані. Серед них, наприклад, інформація про зведений бюджет служб Розенберга – АПА, Уповноваженого фюрера, Дипломатичної школи НСДАП за 1938–1939, 1943 рр. Зазначено, зокрема, що у 1939 р. усі служби Розенберга мали 304 співробітників, у

1943 р. – вже 558 співробітників. Бюджет усіх служб у 1938 р. складав 2 млн 148 тис. марок, а у 1939 – 3 млн 340 тис. марок [392, ВІ. 330–331].

Діяльність АПА у контексті політичного впливу Розенберга частково висвітлена також у праці Роберта Сесіля «The Myth of the Master Race» («Міф про пануючу расу») [400].

Серед наукових праць більш широкого профілю, присвячених розвитку ідеології націонал-соціалізму з урахуванням планів майбутньої стратегії німецької політики у Європі у 1930-х роках, окреме вагоме місце посідає дослідження Валентина Буханова «Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах (1933–1945)» (2013), підготовлене із залученням широкої джерельної бази. Серед використаних ним джерел були документи АПА, серед яких і теоретичні праці, підготовлені його співробітниками, наприклад, В. Дайцем, матеріали канцелярії Розенберга та Служби Уповноваженого. В. Буханов був одним із перших радянських дослідників, що наприкінці 1980-х років отримав можливість працювати з документами служб Розенберга, які як вже згадувалося, зберігалися на той час у Центральному державному архіві НДР (у Потсдамі) в об'єднаному фонді 62 Di 1. Після об'єднання Німеччини ці зібрання увійшли до складу Федерального архіву Німеччини. Щоправда, через цю обставину довідковий апарат книги дещо застарів, оскільки матеріали фонду «Служби Розенберга», які на момент написання В. Бухановим своєї роботи знаходилися у Центральному державному архіві НДР, на даний момент зберігаються вже у Федеральному архіві Німеччини, де з нього було сформовано кілька окремих фондів, а переводної таблиці справ реорганізованих фондів у Федеральному архіві немає.

Серед іншого В. Буханов приділив увагу й зовнішньополітичній концепції НСДАП та її ідеологам, які працювали у АПА, передусім, політико-економічним концепціям В. Дайца [247]. Це дослідження розкриває діяльність АПА, протистояння «ортодоксальної» концепції А. Розенберга та керівників відділу торгівельних зв'язків АПА і більш прагматичної концепції

М. Бормана і Й. Ріббентропа щодо розроблення стратегії економічної діяльності Німеччини, освоєння матеріальних ресурсів Західної Європи із залученням промислових, фінансових, наукових кіл за участі АПА, з огляду на стратегічні плани майбутньої війни та ідеї пропагованої нацистами політики. В. Буханов сферу діяльності А. Розенберга взагалі характеризував як «імперію Розенберга», таким чином відокремлюючи її від сфер діяльності Й. Гьоббельса, Й. Гімmlера, Р. Лея та інших партійних функціонерів.

Певна роль в опрацюванні та оприлюдненні документів АПА належить українським вченим, які висвітлювали особисту роль А. Розенберга у підтримці українського емігрантського руху, українських об'єднань, які боролися проти СРСР за незалежність українських територій і створення Української держави (детальніше див. параграф «Українське питання»).

Зважаючи на таке фрагментарне висвітлення в науковій історіографії діяльності АПА, його ролі у поширенні нацистської ідеології поза межами Німеччини, значення для розвитку економічних зв'язків, зростає роль щоденників і мемуарів самого А. Розенберга, які також є важливим джерелом щодо діяльності АПА, а також певною мірою – матеріалів Нюрнберзького процесу, хоча участь А. Розенберга у зовнішньополітичній діяльності Третього райху у 1930-х роках не була предметом окремого розгляду, як його причетність до злочинів проти людства ⁴¹.

Тому на особливу увагу як джерело особистого походження заслуговує щоденник А. Розенберга, віднайдений у 2013 р. та опублікований вперше німецькою мовою із назвою у повному обсязі лише у 2015 р. [222; 225]. Це джерело представляє собою сукупність його щоденникових записів і нотаток за 1934–1944 р. ⁴² Не можна обійти увагою і фрагментарні нотатки Розенберга, опубліковані вперше у 1947 р. із коментарями С. Ланга та Е. фон

---

⁴¹ А також злочинів проти людяності – саме так спочатку був сформульований один з найзначніших пунктів звинувачення націонал-соціалістичного режиму, пізніше він був замінений на формулювання «злочини проти людства».

⁴² Наукове опрацювання цих матеріалів і підготовку до друку першого німецького видання здійснював Інститут сучасної історії у Мюнхені, спільно з Центром дослідження Голокосту і Меморіальним музеєм Голокосту у США.

Шенка [219; 478], публікацію щоденника Розенберга за 1934–1944 рр. (перша публікація за періоди 1934–1935 рр. і 1939–1940 рр. була здійснена у 1956 р.) [226; 227] і публікацію нотаток за 1945–1946 рр., записаних вже під час його перебування у в'язниці [128, 219\$ 478]. У цих джерелах, передусім у щоденнику за 1934–1944 рр., міститься багато інформації щодо його закордонних зв'язків та особистого спілкування з питань зовнішньої політики з Гітлером, діяльність окремих співробітників АПА, що також дає дослідникам можливість оцінити ставлення А. Розенберга до різних подій і процесів у зовнішній політиці Німеччини. У щоденнику він стисло занотовував свої зустрічі з представниками дипломатичних, фінансових кіл різних країн, лідерами їхніх пронацистських партій або організацій, розмови з Гітлером, факти організації націонал-соціалістичного руху за кордоном, а також свої ідеї щодо окупаційної політики та світового устрою. У цьому щоденнику згадуються й деякі наближені до Розенберга співробітники АПА, розкривається їхня участь у цьому процесі. Звісно, ці документи особового походження мають елемент суб'єктивності, але є, безперечно, цінним джерелом, що проливає світло на факти біографії Розенберга, погляди, міжнародні контакти. Додатковим джерелом є публікації А. Розенберга, наприклад, його праця «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» («Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik») (1927) [165]. Книги А. Розенберга «Міф ХХ століття» (1930) та «Моя боротьба» А. Гітлера містять інформацію щодо формування їхніх поглядів на майбутню війну та засади окупації.

Окремим джерелом також є праці провідних теоретиків АПА та співробітників служб А. Розенберга, які будуть розглянуті далі.

Загалом, через те, що небагато вчених залучали до своїх досліджень документи архіву АПА як джерела, то, на нашу думку, у наукових дослідженнях домінує досить однобічний розгляд діяльності А. Розенберга, передусім, в аспекті боротьби за повноваження у НСДАП та у державному апараті райху, за вплив на Гітлера або в світлі оцінки його лише як міністра окупованих східних територій. На нашу думку, це веде до стереотипної

оцінки окремими дослідниками ролі А. Розенберга як маловпливового політика, який постійно боровся за розширення повноважень, і не завжди їх отримував, і ідеї якого, на перший погляд, мали мало підтримки та практичного втілення. Ідеологічний контекст впливу Розенберга розглядався через призму «Міфу ХХ століття», і, як правило, із зазначенням про його «калейдоскопічність», важкість для сприйняття і розуміння. Нерідко такої ж знецінюючої точки зору дотримувалися й політичні конкуренти А. Розенберга, передусім Й. Гьоббельс і М. Борман.

Ця недооцінка ідейного підґрунтя ідеологічної складової діяльності А. Розенберга та його служб у поширенні ідеології націонал-соціалізму та пропаганди у період підготовки до війни та під час Другої світової війни іноді призводить і до поверхневої оцінки його особистого впливу у політичних колах Німеччини, де він іноді програвав вже згаданим Й. Гьоббельсу, М. Борману та Г. Гіммлеру у своєму впливові на А. Гітлера. Цьому також сприяє те, що деякі автори загалом розглядають постать А. Розенберга та його діяльність у науково-популярній формі, компілятивно використовуючи інформацію з вже опублікованих джерел, нерідко – без посилань, що означає неможливість верифікації фактів, а, відповідно, це не викликає довіри до узагальнень авторів. Такі публікації, скоріше, розраховані на масового читача, які пропагують «розтиражований образ» націонал-соціалізму та А. Розенберга, і тому не мають значної наукової цінності і новизни у висвітленні діяльності АПА⁴³.

Ці питання розглядаються в нашій дисертації лише в тій своїй частині, де вони дотичні до предмета нашого дослідження. До наших завдань не

---

⁴³ Серед них, наприклад, такі: Аникеев А. А., Кольга Г. И., Пуховская Н. Е. НСДАП: идеология, структура и функции. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. 323 с.; Кольга Г. И., Аникеев А. А., Пуховская Н. Е. НСДАП в политической системе Третьего рейха. Саарбрюкен: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 544 с.; значна за обсягом праця компілятивного характеру, написана на опублікованих дослідженнях німецьких вчених, присвячених «Аненербе»: Васильченко А. Оккультный миф III Рейха. Москва: «Яуза пресс», 2008. 624 с.; Сеницын Л. Ф. Разделяй и властвуй. Нацистская оккупационная политика. Москва: Вече, 2015. 480 с.; Баринов И. Альфред Розенберг: жизнь как миф. [Москва]: Indie Science Press, 2017. 375 с.; та багато інших.

входить детальний аналіз зовнішньополітичної діяльності нацистської Німеччини. Основною нашою метою тут є розкриття документального складу архіву АПА та споріднених з ним партійних служб Розенберга, які долучилися до важливих питань зовнішньої політики, на тлі виконання зовнішньополітичних завдань, як за напрямками, так і за змістом джерел, визначення основних теоретичних положень, якими керувалися керівники напрямів діяльності АПА, з акцентом на ідеологічні аспекти обґрунтування планів майбутнього завоювання Європи та СРСР [297].

Поглиблене дослідження цих питань можливе лише із залученням документів самих цих служб та висвітленні їхньої ролі у розробленні й реалізації ідеологічних засад окупаційної політики в Європі. Загальний аналіз документального масиву АПА та його реконструкція за документами інших архівних фондів НСДАП дає змогу не лише розкрити зміст, а й уточнити результати наукових пошуків інших дослідників. Тому постановка питання у дисертації зберігає своє наукове значення: визначення особливостей діяльності АПА, його структури, функцій, напрямів діяльності, долі створених ним документів, окреслення змісту і складу його документальних комплексів (передусім на рівні справ), розкриття їхнього інформаційного потенціалу як джерел пропаганди та нацистської ідеології, підготовки реалізації мілітаристських планів нацистської Німеччини в Європі.

Документальні комплекси АПА

Серед джерел, які розкривають напрями поширення націонал-соціалістичної ідеології та внесок у формування мілітаристських настроїв у Третьюму райху, в тому числі й уявлення про стратегію майбутньої війни, певну роль відіграють комплекси архівних документів щодо діяльності АПА, серед яких не лише безпосередньо організаційні документи щодо його функціонування, а й публікації його співробітників, періодичні і серійні видання, а також частково документи, створені іншими установами, але безпосередньо пов'язані з АПА. Серед наших завдань – визначити основні

вектори його діяльності, а також в цілому охарактеризувати склад і зміст тих архівних зібрань, що дає змогу висвітлити роботу АПА, її ефективність, а також її роль у розвитку ідеологічних концепцій зовнішньополітичної діяльності НСДАП та нацистської Німеччини з урахуванням майбутніх планів війни та окупації, теоретичні розробки співробітників щодо перспектив економічного та культурного освоєння нового «життєвого простору» в Європі тощо.

АПА було однією зі структур, створених у системі НСДАП, які в німецькій історіографії нерідко згадуються під назвою «служби Розенберга» (Dienststellen Rosenberg). Як вже було зазначено, центральне місце серед них посідали служба Уповноваженого, а також значну роль відіграла Канцелярія Розенберга. Вони діяли у тісному зв'язку із АПА, тому у їхніх фондах відклалися документи, що розсилалися до відома, серед них – організаційні, численне листування, оскільки вони були пов'язані між собою. З огляду на те, що не всі архіви нацистських структур збереглися до нашого часу у повному складі і обсязі, оскільки деякі документи і групи документів органів влади і НСДАП було втрачено під час бомбардувань Берліна та подальших військових дій наприкінці війни в Європі, серед яких була і частина документів служб Розенберга, а також з огляду на реорганізацію фондів у Федеральному архіві Німеччини, принциповим є здійснення архівознаво-документознавчої реконструкції складу масиву документів, створених службами А. Розенберга, у їхньому взаємозв'язку. Крім цього, формування архівних документальних комплексів служб Розенберга, їхні адміністративні зв'язки з іншими матеріалами у Федеральному архіві визначає необхідність їхнього аналізу та оцінки їхнього значення для дослідження підготовки Німеччини до війни та окупації. Цьому сприяє також і те, що в останнє десятиліття у Федеральному архіві Німеччини триває процес оцифрування документів різного часу, серед яких одне з провідних місць посідають документи періоду націонал-соціалізму, а також відкриття публічного доступу до оцифрованих матеріалів на порталі Федерального

архіву у розділі «Оцифровані матеріали Федерального архіву», працювати з якими можна у пошуково-довідковій системі архівів під назвою Invenio.

Більша частина документів АПА зберігається у Федеральному архіві Німеччини, в окремому фонді NS 43 (Außenpolitisches Amt der NSDAP) (1927–1942 рр.). Згідно з обліковими документами, у складі фонду – 480 справ, однак за представленими Федеральним архівом цифровими копіями документів, зважаючи на складну історію його формування, у складі фонду є справи з порядковими номерами 503, 525, 531–533, 542 [517, S. 468–469]. Крім цього, фонд має вже згадані особливості, характерні для багатьох фондів періоду націонал-соціалізму, що ускладнює роботу дослідника: документи у справах зберігаються здебільшого у зворотному хронологічному порядку, у якому вони відкладалися у канцелярії АПА, не систематизовані всередині справ, у справах нерідко немає порядкової наскрізної нумерації аркушів, що робить можливим посилання лише на справу. Фонд зазнавав реорганізацій і доповнень. Характерною рисою саме цього документального масиву є велика кількість листування, розпорошеного між різними справами, опрацювання якого вимагає ретельного подокументного перегляду.

Серед документів фонду NS 43 – організаційні документи, матеріали його відділів, створені внаслідок їхньої роботи, передусім інформаційно-аналітичні, систематизовані за напрямками зовнішньої політики, якими займалися різні відділи, звітні матеріали і службові донесення щодо дипломатичних зв'язків, політичної та економічної ситуації у світі, різних міжнародних подій, а також матеріали, створені в результаті аналізу періодики різних країн, статті співробітників АПА, особові справи тощо. Їх можна поділити на кілька великих груп, які були пов'язані з ідеологічною складовою підготовки до Другої світової війни та напрямками діяльності.

Перша група представлена організаційними документами АПА, де були представлені його завдання, повноваження, напрями та ідеологічні засади його діяльності тощо. У документах щодо організації діяльності різних напрямів та відділів представлена інформація щодо загальної

структури відомства, штатного розкладу і кадрів, напрямів його роботи. Це накази, розпорядження, інструкції, плани, доручення, циркуляри тощо (наприклад, справи №№ 1, 49, 62, 503), а також особові справи співробітників, здебільшого відділу преси (передусім, справи №№ 11, 512–517, 519–524). Документи співробітників, що є біографічними джерелами, можна знайти не лише у складі особових справ, а й у листуванні з кадрових питань, серед службових документів (доповідні записки, донесення, звіти) тощо. У складі документів цієї групи також є матеріали самої НСДАП, наприклад, щорічні публікації про її структуру та організацію (в одн. Organisationsbuch der NSDAP), де також з року в рік публікувалися офіційні дані про структуру різних управлінь, відомств і служб НСДАП, документи державних органів влади, у тому числі Імперської канцелярії та канцелярії Гітлера, які розсилалися всім партійним службам до відома.

Друга група – документи роботи одного з його головних відділів – відділу преси, де зберігаються огляди закордонної періодики, тематичні підшивки статей з різних питань, огляди співробітників відділу, які відслідковували настрої у різних країнах і ставлення їхніх офіційних і публічних осіб до націонал-соціалізму. З цією групою документів пов'язані алфавітні і предметні картотеки, сформованими по країнах, серед іншого й за матеріалами періодики, з обліком партійних організацій НСДАП за кордоном, з іменами провідних політичних, релігійних, культурних діячів, науковців, які також були винесені в окрему картотеку. Окремим документальним комплексом тут виступають матеріали журналістів та редакторів різних видавництв, з якими співпрацював або якими керував Розенберг, розосереджені по різних справах фонду NS 43, а також окремі офіційні інформаційні видання АПА, передусім, «Дипломатичний бюлетень АПА» («Diplomatisches Bulletin. Das Aussenpolitische Amt der NSDAP»), видання «Огляди закордонної преси» («Außenpolitische Presse-Rundschau des Außenpolitischen Amtes der NSDAP»), «Звіт щодо преси АПА» («Pressebericht

des Außenpolitischen Amtes der NSDAP», який з 1940 р. виходив із назвою «Звіт відділу преси» («Bericht des Presseamtes»).

Серед інших нацистських періодичних видань, до складу редколегій яких входили представники АПА, була, передусім, партійна газета «Völkischer Beobachter», де Розенберг був багаторічним редактором. Вона мала виконувати функції ідеологічного виховання членів НСДАП, широко висвітлювала внутрішні і зовнішні події, публікувала різні ідеологічні матеріали. Газета мала численні філії в інших країнах для поширення націонал-соціалістичної ідеології, фінансувалася з каси партії та держави. На її сторінках публікувалися й матеріали співробітників АПА, які також зберігаються у фонді NS 43.

До *третьої групи* входять інформаційно-аналітичні матеріали, підготовлені співробітниками АПА щодо внутрішнього становища різних країн, політичних рухів, культури, економіки тощо. Окрема значна частина архіву представлена доповідями співробітників АПА з питань зовнішньої політики та міжнародних відносин, керівників напрямів і відділів, публікаціями їхніх статей, зокрема А. Шікеданца, Г. Ляйббрандта, В. Дайца, а також і самого А. Розенберга (справи №№ 45–46, 48, 428, 443, 458, 483 та ін.). Серед матеріалів останнього у фонді також є його особисті біографічні матеріали – офіційні біографії, рукописи промов на різних дипломатичних заходах, вітальні листи тощо.

Четверта група документів пов'язана з третьою, але, на відміну від неї, вона містить авторські праці співробітників АПА на різні теми, не пов'язані напряму із завданнями оперативного поточного інформування або такі, що не були присвячені поточним подіям, як документи третьої групи. Це брошури і статті Г. Ляйббрандта В. Дайца, А. Розенберга та ін. (справи №№ 3, 5, 9, 12, 496 та ін.).

П'яту групу документів складає листування щодо різних процесів в АПА, пов'язаних з його функціонуванням і фінансуванням, зовнішніми зв'язками, пропагандистською діяльністю, в тому числі видавничою

діяльністю й організацією масових публічних заходів. Вона є однією з найбільших за обсягом та важливих за значенням груп історичних джерел в архіві АПА. Виділяється офіційне листування, як внутрішнє – між співробітниками АПА, службами Розенберга, так і зовнішнє – з іншими органами влади, організаціями, товариствами, окремими офіційними і приватними особами, в тому числі провідними нацистськими державними діячами. Листування знаходиться як у окремих справах, це справи №№ 10, 56–60, 61, 73–76, 502 та ін., так і фактично у більшості справ відділів АПА, організованих в архіві за географічним і територіально-адміністративним принципами (регіони світу та країни).

Листування містить багато інформації щодо партійної діяльності за кордоном і нерідко зберігається у справах разом з аналітичними документами та оглядами, присвячених, наприклад різним аспектам боротьби з більшовизмом (справа № 3 за 1937–1941 рр.), політичних аспектів політики Третього райху щодо подій в Австрії, Іспанії, Угорщині, Нідерландах (справа № 47), Польщі (справи №№ 7, 29–32), Румунії (справи №№ 147–148, 462), Норвегії (справи №№ 25–28 за 1936–1943 рр.).

Офіційне листування цікаве також і тим, що містить звернення до адміністративних органів НСДАП, наприклад, канцелярії, канцелярії Гітлера, різних органів влади, наприклад, Імперського казначейства, що висвітлює організаційні аспекти функціонування АПА. Воно нерідко супроводжується додатками, що містять організаційні документи (штатний розклад, плани структури і реорганізації тощо) і цим доповнює документи першої групи. Прикладом є справа № 62, що містить листування за 1938–1939 рр. у супроводі службових документів АПА. Але слід зазначити, що офіційне листування з відомими державними і партійними діячами, між Розенбергом та керівниками відділів АПА лише частково увійшло у науковий обіг.

До цієї групи також можна віднести документи, які є досить специфічними, але цікавими джерелами, як, наприклад, листи-запрошення на з'їзди НСДАП, які розкривають коло осіб та партій, які співпрацювали з

Розенбергом або розглядалися АПА як перспективні контактні особи, матеріали партійних з'їздів, з яких була сформована окрема папка «Партійні з'їзди» за 1936–1938 рр. (справа № 142), у складі якої є списки різних осіб, запрошених АПА на ці заходи з різних країн – з Великої Британії, Греції, Югославії, Румунії, Фінляндії, Нідерландів, Норвегії, США, Швеції, Туреччини, Бразилії, Іраку, Ірану.

Шоста група – документи товариств і організацій у складі архіву АПА, які діяли під його кураторством, займалися і міжнародними питаннями і водночас були інструментом поширення націонал-соціалістичної ідеології, в тому числі Нордичного товариства (die Nordische Gesellschaft) і Дипломатичної школи (відомої у документах як «Außenpolitisches Schulungshaus»). За цим комплексом документів визначено організаційну структуру та ідеологічні функції АПА за векторами: європейський, північноєвропейський, східноєвропейський. Серед документів інших організацій також матеріали Союзу боротьби за німецьку культуру (Kampfbund für deutsche Kultur), який пропагував ідеї націонал-соціалізму, і якого курував сам А. Розенберг, Товариство європейського економічного планування та економіки великих територій (або економіки великих регіонів –Н.К.) (die Gesellschaft für europäische Wirtschaftsplanung und Großraumwirtschaft) під керівництвом Вернера Дайца.

Окрему групу матеріалів фонду, яку можна виокремити не за типом і видом документу, а за змістом, складають документи, що висвітлюють контакти АПА і А. Розенберга з емігрантськими колами, серед яких були і представники української діаспори, наприклад, матеріали справи 43. Це не лише донесення осіб, відповідальних у АПА за контакти з емігрантами у Німеччині, таких, як Г. Ляйббрандт та А. Шікеданц, передусім, з вихідцями з колишньої Російської імперії та СРСР, щодо політичних настроїв і рухів у емігрантському середовищі, а й щодо офіційного спілкування з його представниками, а й внутрішнє і зовнішнє листування щодо цих контактів, підшивки матеріалів періодики, присвячених емігрантській спільноті. Ці

матеріали доповнюють східноєвропейський вектор діяльності АПА і тему «українського питання», про які йтиметься далі.

Також окремо можна виділити групу справ, які висвітлюють організацію діяльності Дипломатичної школи при АПА (справи №№ 14–18, 63–70, 492), у складі якої є документи щодо організації навчального процесу (короткострокових курсів для підвищення кваліфікації дипломатів та держслужбовців, перш за все у сфері політичного навчання), плани лекцій, листування щодо лекторів тощо.

Серед інших фондів Федерального архіву, який тісно пов'язані з фондом АПА, центральне місце посідає фонд канцелярії Розенберга NS 8. Посада райхсляйтера для А. Розенберга передбачала можливість втручання у роботу різних партійних служб у межах наданих йому повноважень, і у квітні 1934 р. особиста канцелярія Розенберга була перетворена на його офіційну канцелярію як райхсляйтера [43, ВІ. 3]. Вона мала координуючі функції щодо його служб у НСДАП, до неї надсилалися різні документи цих служб, у тому числі з АПА. Завдяки цьому у складі її фонду збереглася низка документів АПА, передусім документи про його створення, структуру та її організації, завдання і повноваження, накази й інструкції, тематичні донесення і звіти, з кадрових питань як в АПА, так і інших службах Розенберга (справа № 271). З огляду на це, документи АПА як джерела мають розглядатися у їхньому зв'язку з документами інших структур Розенберга.

Частина справ фонду АПА була оцифрована і розміщена у відкритому доступі на порталі Федерального архіву. Але частину документів АПА у відкритому доступі можна знайти й у складі фонду канцелярії Розенберга, який був оцифрований повністю. Це організаційні документи АПА, інформаційно-аналітичні матеріали, які розсилалися до відома між службами Розенберга, листування. В сукупності все те, що представлено Федеральним архівом у відкритому доступі на його порталі, вже дає можливість повноцінно дослідити склад і зміст документального комплексу АПА, ідеологічні засади та напрями його діяльності.

Документи АПА, крім власне архіву АПА, можна знайти також у складі інших фондів Федерального архіву, наприклад, у фонді R 43-II («Імперська канцелярія»), у справі № 939; у фонді R 58 («Головне відомство імперської безпеки»), у справі № 7198; у фонді R 153 («Публікаційна служба у Берліні-Далемі»), у справі № 132; у фонді R 901 («Міністерство закордонних справ») та ін. Значна частина цих документальних масивів також перебуває у відкритому доступі на порталі Федерального архіву.

3.2. Передумови створення АПА. Структура, функції, напрями діяльності

Зовнішньополітична діяльність А. Розенберга офіційно почалася у 1930 р., коли він був обраний до райхстагу НСДАП від округи Гессен-Дармштадт і став членом комісії з іноземних питань (Ausschuss für auswärtige Angelegenheiten), що дало йому право брати участь у офіційних закордонних поїздках, перемовинах та процесах підготовки документів для переговорів [432, S. 50; 476, S. 287; 567].

Але пропозиції Розенберга стосовно зовнішньополітичної стратегії Німеччини та її бачення беруть свій початок задовго для створення АПА, ще у другій половині 1920-х рр. на тлі розвитку ідей про розширення «життєвого простору» для Німеччині німецького народу. Видана ним брошура «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» [165]. Вона складається з двох великих частин. Перша – «Національна територіальна політика європейських країн⁴⁴» із розділами «Національна воля та імперіалізм»; «Франція», «Італія», «Англія», «Росія». Частина друга – «Світова державна фінансова система» із розділами «Майстерня фондової біржі», «Золота валюта і світова торгівля», «Світова державна ідея, масонство і сіонізм».

У цій праці Розенберг окреслив необхідні з його точки зору внутрішній та зовнішній вектори політики, що пов'язані між собою. Внутрішній вектор,

---

⁴⁴ Або «політика простору», в оригіналі: «Nationale Raumpolitik europäischer Staaten».

на його думку, мав декларувати необхідність створення єдиної народної держави: *«Нам не потрібні ані династичні інтереси, ані «економічні об'єкти», ані релігійна політика, ані міжнародна та класова боротьба, ані дрібні розрізнені держави, ані беззмістовна держава-ідол: нам потрібна народна держава, влаштована відповідно до особливостей народу, а не з особливостями окремих груп чи навіть індивідуумів зі світовим ім'ям, як це має місце у нас зараз»*. Він вважав, що *«у сьогоденному просторі із 63 мільйонів людей потрібно спочатку створити народ, а вже потім – простір і землю для 100-мільйонної німецької нації»* [165, S. 10].

У зовнішній вектор А. Розенберг заклав історичні претензії щодо розширення життєвого простору для німецького народу, серед іншого – й на території Центральної і Східної Європи, хоча він розглядав можливість орієнтації на розширення життєвого простору для «нордичної раси» й у Західній Європі. І тут Розенберг знову звертається до історичних сюжетів, що мали б засвідчити існування цих «історичних прав» Німеччини на ці території, і доповнює їх відомостями про німецьку колонізацію цих земель. Він підкреслював: *«...німцям потрібний життєвий простір, щоб створити здорові та надійні умови свого існування. У географічному відношенні цей націоналістський імперіалізм повинен дбати про те, щоб цей життєвий простір знаходилося в безпосередній близькості до Німеччини»* [165, S. 8–20; 199а, С. 472–476]. Водночас він зазначав, що *«усі землі на схід від Ельби є колоніальним володінням німців, аж до Нарви, бо там утворилися основи майбутньої імперії, коли прекрасний рід Гогенштауфенів⁴⁵ потягнувся за манливими привидами.....»* [165, S. 18; 432, S. 51].

Таким чином він трансформував ідею колоніалізму, яка до цього моменту була більше орієнтована на Африку і включала ідею повернення Німеччині колоній, отримання нових колоній поза Європою, в ідею експансії у бік Східної Європи, вважаючи, що колонії мають бути історично та

---

⁴⁵ Рід Гогенштауфенів (1138–1254) – середньовічна династія німецьких королів та імператорів Священної римської імперії.

територіально пов'язані з метрополією та розширювати життєвий простір Німеччини як її частини⁴⁶.

Спочатку Розенберг розвивав ідею союзу з Великою Британією проти СРСР, що на той час отримала підтримку Гітлера, і організацію сепаратистських рухів народів СРСР, передусім, підтримку українського національного руху і прагнення до самостійності, про що йшлося в окремій главі із назвою «Росія» [165, S. 85–98]. Там само розглядалася і теоретична можливість у майбутньому долучення Німеччини до використання економічного потенціалу території України за умови її виходу з-під більшовицького ярма [165, S. 98]. Загалом одна з головних ліній цієї книги мала виражений антибільшовицький зміст, відкрито пропагувала плани захоплення території Східної Європи і економічної експлуатації, через що вона у навіть була опублікована СРСР в 1934 р. російською мовою, і зазнала критики [241]. Більшовизм Розенберг вважав слідством «світової змови міжнародного єврейства» [432, S. 51].

Підготовка такого видання у 1927 р. була цілком зрозумілою в умовах розвитку реваншистських настроїв, у системі зміцнення світоглядних концепцій НСДАП щодо ідеологічного обґрунтування розв'язання майбутньої війни. Кількома роками раніше вийшла друком книга Гітлера «Моя боротьба»⁴⁷, де було викладено основні ідеї націонал-соціалізму у трактуванні Гітлера, який у загальних рисах сформулював мету для німецької нації, а саме завдання світового панування, та окреслив методи досягнення цієї мети. Ці ідеї, висловлені Гітлером у його книзі, неодноразово озвучені в його публічних виступах, викладені у статтях, які публікувала партійна газета «Völkischer Beobachter» під редакторством А. Розенберга, також

---

⁴⁶ До колишніх колоній Німеччини відносилися території Південно-Західної Африки (сучасна Намібія), Східної Африки (сучасні Бурунді, Руанда і Танзанія без острова Занзібар), а також території сьгоднішніх Того, Гани і Камеруну, які були розділені між союзниками згідно з Версальською мирною угодою.

⁴⁷ Спочатку книгу було надруковано у двох частинах, першу – у 1925 р., другу – у 1926 р., але невдовзі вже обидві частини було надруковано в одному виданні, й у такому вигляді вона неодноразово перевидавалася.

увійшли до політичної концепції АПА щодо зовнішніх відносин Німеччини з європейськими державами. Вони також стали частиною поглядів Розенберга.

У своїй книзі Гітлер, критикуючи політику кайзерівської Німеччини, підкреслював свою позицію – нова Німеччина у вирішенні питання приросту населення та його забезпечення має орієнтуватися не на завоювання окремих колоній, а на розширення своїх територій за рахунок зовнішньої експансії, приєднання до Німеччини нових земель, майбутнього розселення там німецького народу та економічної експлуатації їхніх ресурсів. Саме на це, на його думку, й мала бути спрямована зовнішня політика Німеччини. У розділі XIII своєї книги (другої частини) Гітлер охарактеризував перспективи союзу Німеччини з західноєвропейськими державами, передусім, Великою Британією, Францією, Італією. Різно критикуючи Францію, він стверджував, що лише дві держави зацікавлені не підірвати умови існування німецької нації – Велика Британія, попри існування взаємної ненависті, та Італія [153, S. 700]. У розділі XIV (другої частини) із назвою «Східна орієнтація або східна політика» Гітлер відкрито орієнтувався на війну з Росією, яка стала «єврейсько-більшовицькою». І тому це мало мати вирішальне значення для закордонної політики Німеччини, особливо з огляду на існування колоніальної політики європейських держав, на факти обмеження Німеччини відповідно до Версальської угоди, колонізації територій на сході, яка мала слугувати забезпечення життя німецького народу [153, S. 726–758]. Ці погляди Гітлера надалі були також представлені в численних публікаціях публіцистичного характеру, які він використовував у своїх доповідях, лекціях, публічних виступах під час урочистих подій, культурних і освітніх заходів, на офіційних і неофіційних зустрічах, серед іншого – й на дипломатичних заходах за участі Італії, Великої Британії і Румунії, яких Третій райх у той час розглядав як потенційних союзників. Тому надалі, після перемоги НСДАП на виборах, значна увага була приділена встановленню миролюбних відносин з Англією, і Розенберг активно починає розвивати ідеї Гітлера, декларуючи у своїх працях свої власні аргументи на

підтримку цього погляду, передусім, у його книзі «Міф ХХ століття. Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби постатей нашого часу (1930)».

У березні 1930 р. Розенберг очолив німецьку делегацію під час зустрічі з італійськими дипломатами, де розглядалися питання боротьби з СРСР та перспективи майбутньої політики на європейському континенті. Під час заходу Розенберг озвучив концепцію стратегії, яка полягала у об'єднанні зусиль Німеччини та Італії задля «врятування Європи і світу від більшовицької загрози» і створення низки відносно самостійних сателітних держав на кордонах з Росією (країни Балтії, Білорусь, Україна, Кавказ), де б активно діяли сили, опозиційні Росії. Їх об'єднання, на думку Розенберга, могло б стати реальною силою для послаблення і подальшого руйнування СРСР, а також для боротьби проти Польщі [319а, С. 63]. Там було озвучене й питання про роль України, яка стало предметом особливої уваги італійської зовнішньої дипломатії, а саме щодо можливості використання опозиційного руху карпатських українців і підтримки боротьби Західної України за окрему державу (детальніше див. далі у параграфі 3.4.).

У листопаді 1932 р. на «Конгресі Вольта» (Volta Congress)⁴⁸ в Римі, де обговорювалося майбутнє Європи, Розенберг виступив публічно з промовою «Криза та нове народження Європи» («Krisis und Neugeburt Europas»), в основі якої була його однойменна стаття, опублікована того ж року у «Націонал-соціалістичному щомісячнику» (Nationalsozialistische Monatshefte) [172], а на прийомі у Беніто Муссоліні висловлювався проти єврейського панування в Європі й критикував ідею Пан-Європи [314]⁴⁹. Там само він

---

⁴⁸ Конгрес на ім'я італійського фізика Алессандро Вольта (італ. Alessandro Volta, 1745–1827, офіційна назва конгресу – «Convegno di scienze morali e storiche» (досл. «Конференція з моральних та історичних наук»).

⁴⁹ Пан-Європа, або «план Бріана» – проект європейської інтеграції кінця 1920-х – початку 1930-х років, автором якого був Арістід Бріан (Aristide Briand), французький політик, який неодноразово був прем'єр-міністром Франції, обіймав різні міністерські посади у французькому уряді. План був офіційно озвучений А. Бріаном у 1929 р. на 10-ій сесії асамблеї Ліги Націй у орієнтований на 27 європейських країн, і в його основі були ідеї економічного співробітництва в Європі, передусім з огляду на світову економічну кризу та вплив США, і підтримки миру і системи колективної безпеки в Європі.

також обґрунтував ідею європейського об'єднання Німеччини, Британії, Франції й Італії, яка була викладена ще в його вже згаданій книзі 1927 р. «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» щодо майбутньої зовнішньополітичної стратегії Німеччини [222, С. 111; 400, р. 171].

Після приходу Гітлера і НСДАП до влади у 1933 р. внутрішня і зовнішня політика райху були тісно пов'язані із зростанням реваншистських настроїв, тенденцій до мілітаризації, що відповідало нацистській ідеї розширення «життєвого простору» для німецького народу, і взятий нацистською владою курс засвідчили подальші кроки, фактично спрямовані зміну системи в Європі, встановленої Версальською угодою. У липні 1933 р. було укладено угоду з Ватиканом (конкордат), за якою Третій райх гарантував свободу віросповідання, недоторканість церковного майна, а католицька церква гарантувала невторчання у питання політики, у жовтні 1933 р. відбувся вихід Німеччини з Ліги Націй, що означало, передусім, відмову Німеччини від зобов'язань по обмеженню озброєнь. У 1935 р. Німеччина повернула собі Саар, а у березні того ж року було запроваджено загальний військовий обов'язок, розпочався процес розбудови Вермахту. Водночас такі заходи, як пакт про ненапад, укладений з Польщею у січні 1934 р., мав надати зовнішній політиці Німеччини миролюбний вигляд.

Тому у першій половині 1930-х років до реалізації планів підключилися різні відомства, що діяли практично паралельно: іноземний відділ гестапо (таємної державної поліції, нім. «Geheime Staatspolizei»); спеціальні структури Міністерства закордонних справ (Auswärtiges Amt), воєнна розвідка (Abwehr), відділи Міністерства пропаганди (Reichspropagandaministerium), Міністерства економіки (Reichswirtschaftsministerium), Імперське колоніальне управління (Reichskolonialamt). Про факт цієї паралельної діяльності згадували різні дослідники, які відзначали відсутність організованого управління цим процесом, незважаючи на те, що він був зосереджений в руках Гітлера. Розенберг вважав цю ситуацію свідомою тактикою Гітлера, яку він

впроваджував ще з 1920-х рр., а саме створення певної конкуренції у найближчому середовищі.

Завдяки такій активності Розенберга у сфері зовнішньої політики першого квітня 1933 р. Гітлер зробив його керівником новоствореного Зовнішньополітичного відомства НСДАП (АПА). Спочатку на АПА були покладені, передусім, функції аналітичного центру, який мав оперативно збирати усю відкриту інформацію щодо міжнародних відносин і політичного становища в інших країнах із преси, переважно, міжнародної, налагодження контактів з офіційними особами різних держав, створення позитивного образу націонал-соціалізму серед іноземців, серед іншого й створення образу Німеччини як миролюбної країни, підтримка осередків націонал-соціалістичного руху в інших країнах. Про те, що підґрунтя до створення АПА було закладене ще у другій половині 1920-х рр. на тлі розвитку ідей про формування напрямів майбутньої зовнішньої політики Німеччини, розширення діяльності НСДАП, пропозицій щодо планів розширення «життєвого простору» для Німеччини, що сприяло розвиткові ідеї війни, свідчать документи за 1929–1933 рр., що є в архіві АПА, крім цього у 1933–1934 рр. при створенні АПА у його складі також була служба розвідки (Nachrichtendienst des APA), яку перевели до Головного відомства імперської безпеки у 1934 р. [104].

АПА не було єдиною структурою НСДАП, що займалася міжнародними зв'язками та питаннями зовнішньої політики. Крім неї у складі НСДАП з 1931 р. діяла «Зарубіжна організація НСДАП» («Auslandsorganisation der NSDAP»), яка опікувалася організаціями за кордоном, пов'язаними з НСДАП, займалася обліком членів НСДАП, що перебували поза межами Третього райху ⁵⁰, і Служба Й. Ріббентропа, радника Гітлера із зовнішньополітичних питань, який з квітня 1933 р. очолював окреме бюро у НСДАП – «бюро Ріббентропа» («Büro Ribbentrop»)

---

⁵⁰ З 1935 р. вона мала статус зарубіжного округу НСДАП (Gau). Документи цієї організації зберігаються у Федеральному архіві Німеччини у фонді NS 9.

або «Зовнішньополітичне відомство з особливих питань» («Außenpolitisches Amt für Sonderfragen»). Пізніше його перейменували на службу Ріббентропа («Dienststelle Ribbentrop»), яка займалася формуванням особистих зв'язків за кордоном з метою створення позитивного образу націонал-соціалізму і Третього райху ⁵¹. У 1934 р. він став Уповноваженим фіурера з питань зовнішньої політики у штабі заступника Гітлера по НСДАП, у серпні 1936 р. був призначений послом Німеччини у Великобританії, у лютому 1938 р. – міністром закордонних справ Німеччини. Розенберг і Ріббентроп конкурували за посаду міністра закордонних справ і займали різні позиції щодо зовнішньої політики райху. Оскільки сфери діяльності цих служб частково перетиналися, вони конкурували між собою за вплив у зовнішній політиці і за кордоном, а також за підтримку Гітлера, який особисто опікувався питаннями зовнішньополітичної діяльності. Ця конкуренція зросла після того, як у лютому 1938 р. Й. Ріббентроп обійняв посаду міністра зовнішніх справ Німеччини. Відносини між ним і Розенбергом були напруженими, на відміну від його попередника на цій посаді К. Нойрата, з яким А. Розенберг міг домовитися з принципових питань.

Те ж саме можна сказати й про Міністерство народної освіти і пропаганди під керівництвом Й. Геббельса, яке мало відділ роботи із закордонними організаціями, про що також свідчить листування АПА. В його архіві зберіглося листування щодо британського вектору діяльності Міністерства закордонних справ, яке частково представлене також і в архіві Канцелярії Розенберга. Ці історичні обставини, безумовно, мають бути враховані під час аналізу діяльності АПА та особисто А. Розенберга. За цей період постійно корелюється ідеологічна складова, яка характеризує діяльність АПА, відповідно змінюються концепції стратегії майбутньої війни та окупації Європи та СРСР.

---

⁵¹ Документи Служби Ріббентропа можна знайти у Федеральному архіві Німеччини, у складі низки різних фондів, пов'язаних з НСДАП, а також у складі окремих особових колекцій.

* * *

У фонді АПА у Федеральному архіві Німеччини зберігаються документи, що розкривають процес створення АПА та зміни його структури. Документи про заснування АПА зберігаються також у фонді Канцелярії Розенберга у Федеральному архіві у фонді, оскільки у 1933 р. Канцелярія спочатку була включена до структури АПА.

У спеціальній статті, опублікованій 22 травня 1933 р., невдовзі після створення АПА, Розенберг виклав своє бачення мети його створення, структуру та напрями діяльності. Він одразу наголосив на тому, що не має своєю метою відтворити у АПА структуру Міністерства закордонних справ райху, а хоче взяти на себе ті питання, що через різні причини залишаються за межами діяльності цього Міністерства [98, ВІ. 11–18]. Це перекликалося з бажанням Гітлера, за яким АПА не мало конкурувати з Міністерством зовнішніх справ, оскільки було партійною структурою, а не органом державної влади, який мав би повноваження представляти Німеччину за кордоном [432, S. 47]. Тоді ж, на самому початку, Розенберг сформулював і основні завдання АПА де одним з головних було встановлення особистих зв'язків з політичними та фінансовими колами Великої Британії, Франції, від'єднання Румунії від Малої Антанти передусім, союзу з Чехословаччиною та Югославією, і включення її до сфери впливу Німеччини.

Розенберг бачив першу структуру АПА такою:

1. **Головний відділ I** – відділ організації та розвідки на чолі з Артуром Шуманом (Arthur Schumann), який з 1931 р. по 1933 р. очолював Бюро політичної розвідки НСДАП (Politischer Nachrichtendienst der NSDAP), і створив розвинуту агентурну мережу з членів НСДАП у 60-ти країнах, дані про яку були передані в АПА після його створення разом з даними провідних журналістів цих країн. Завданням цього відділу було збирати оперативну інформацію про представництва Третього райху за кордоном (посольства, консулати тощо), і відправляти її службам розвідки для отримання повної

картини щодо представлення Німеччини за кордоном. Хоча це поновило конкуренцію між Шуманом як керівником відділу в АПА та керівником Головного відомства імперської безпеки Г. Гайдріхом, і як було зазначено вище, останній добився переведення служби розвідки Шумана з АПА до РСХА [98, ВІ. 11–18].

Інформація, зібрана цим відділом, передавалася до Головного відділу II.

2) **Головний відділ II**, відділ кадрів на чолі з А. Шікеданцем, де на їхній основі мали формуватися картотеки (довідкові матеріали) і передаватися й до особового архіву, керівником якого був Карл Бюмер (Karl Bömer). Тут збиралися дані щодо найважливіших періодичних видань різних країн та їхніх працівників – журналістів, редакторів. Також для опрацювання кореспонденції при першому відділі був створений окремий менший організаційно-технічний відділ на чолі з Ервіном Кнауером (Erwin Knauer).

Але скоро у складі АПА було створено **Головний відділ зовнішньої торгівлі** на чолі з В. Дайцем, який мав доручення встановити торгівельні зв'язки з різними країнами, зокрема спочатку з Румунією, іншими країнами для організації постачання продовольства та сировини, передусім, нафти. Серед головних завдань цього відділу – встановити тісні контакти зі скандинавськими країнами як країнами спільного нордичного походження, активно поширювати інформацію про Німеччину в інших державах, як у Європі, так й у США. У 1934 р. Розенберг захотів створити в структурі АПА ще один відділ – «Німецький схід», який би активно співпрацював з Головною службою преси, на чолі якої був Карл Бюмер (Karl Bömer) який також очолював вже згаданий архів АПА при АПА [104].

АПА розпочало свою діяльність у 1933 р. зі штатом лише трохи більше ніж 20 осіб (штатним розкладом спочатку було передбачено 48), у 1935 їх було 48, а у 1938 р. – 80 (передбачено 120). Хоча слід зауважити, що у документальному масиві АПА немає документів за певні проміжки часу, ймовірно, вони не збереглися. Значно ускладнювало роботу АПА те, що його бюджет був обмежений і складав, наприклад, у 1937 р. лише 2,5 млн.

райхсмарок, у той час як Міністерство закордонних справ того ж року мало 60–65 млн. райхсмарок. Це було причиною конфліктних відносин Розенберга з головою Імперського казначейства Францем Шварцем (Franz Schwarz). Розенберг постійно доводив йому важливість роботи АПА і прагнув збільшення фінансування, але Шварц вважав, що оскільки останнє є партійною структурою, яка не може вирішувати питання зовнішньої політики і представляти Німеччину на державному рівні, як це робить Міністерство закордонних справ, то збільшення фінансування недоцільне. Листування між Розенбергом і Шварцем, серед іншого й з цих питань, зберігається у фонді канцелярії Розенберга (фонд NS 8) у Федеральному архіві Німеччини, у справах №№ 203–204).

Завдання АПА були розподілені між двома сферами впливу: внутрішньополітичною та зовнішньополітичною. Основним завданням внутрішньополітичної сфери стало донесення цілей та прагнень націонал-соціалістів до всіх служб та підрозділів партії. Завданням зовнішньополітичної сфери стало *«роз'яснення за кордоном та іноземцям, які відвідують Німеччину або перебувають у колі представників преси, сутність і цілі націонал-соціалізму»* з тим, щоб *«пробудити розуміння іншими народними життєвих потреб німецького народу та переконати інші народи в тому, що націонал соціалізм у Німеччині хоче мирного будівництва і миру зі усіма народами, не відмовляючись від захисту свого життєвого права»* [159, S. 310].

Серед **основних завдань** АПА у середині та другій половині 1930-х рр. були: підтримка переговорних процесів у міжнародних стосунках, поширення націонал-соціалістичних ідей серед іноземців, організація та підтримка націонал-соціалістичного руху за кордоном, збирання політичної інформації, яка публікувалася в зарубіжній пресі та на основі мережі інформаторів, організація різних політичних і культурних заходів і встановлення наукових зв'язків. Одним з головних напрямів стало налагодження зовнішньої торгівлі, де важливою складовою стало не лише

продовольство, а й необхідна сировина (передусім нафта) та воєнні поставки [159, S. 310–311].

19 вересня 1937 р. Розенберг і Ріббентроп, тоді ще посол в Англії, підготували фюреру свої пропозиції щодо співпраці і розмежування повноважень АПА та служби Ріббентропа в НСДАП, а саме: при штабі Гітлера Розенберг брав на себе усі питання щодо антибільшовицького впливу у світі (північна, південно-східна Європа та СРСР), а у сферу впливу Ріббентропа мали входити Польща, Далекий Схід (Японія) та особливі питання фюрера [44, ВІ. 12–15]. Спільно планувалося проводити політичні навчання молодого покоління НСДАП – Розенберг мав давати теоретичні знання, а Ріббентроп – опікуватися практичними заняттями і проводити їх у Дипломатичній школі АПА. При цьому також було досягнуто домовленості, за якою Ріббентроп мав увійти до Ради Нордичного товариства.

Розвивалася структура і кадровий склад АПА. Його службові записки свідчать про збір інформації щодо внутрішнього становища у різних країнах, підготовку аналітичних оглядів та рекомендацій, роботу з емігрантськими організаціями та підтримку зарубіжних організацій, якими опікувалася НСДАП, підготовку матеріалів по всіх країнах. Все це мало стати в нагоді під час майбутньої територіальної експансії. Такі службові записки за 1933–1942 рр. представлені, передусім, у справах №№ 47, 49, 62, 503. У справі № 47 крім листування щодо організації АПА зберігаються донесення про політичне становище деяких європейських держав, серед яких були Іспанія, Австрія, Угорщина, Нідерланди, які містили політичні оцінки діяльності німецьких посольств і консулатів у 1933 р. Серед іншого ці справи містять інструкції щодо організацій та структури, кадрового складу, завдань тощо, а у справі № 62 зібрані внутрішні розпорядження апарату АПА та листування з іншими органами влади за 1936–1938 рр.

Водночас відділ забезпечення сформував кілька справ, що збиралися ще до офіційного створення АПА, зокрема з політичного становища у Польщі, де також є інформація про становище українських емігрантів та

українську церкву, стан німецьких установ у Польщі 1929–1932 рр. Це справи №№ 29–32 та 77.

У фонді АПА, у справах №№ 182, 203, 400, 491 зберігаються картотеки штатних і позаштатних співробітників, а також картотеки, де була зібрана інформація про провідних політиків, дипломатів, журналістів, діячів культури інших країн. Серед них є й списки іноземних журналістів, дипломатів та інших офіційних осіб, які працювали в Берліні, в основному за 1930–1936 рр. (справи №№ 400, 491). Їх укладали штатні співробітники АПА, які також займалися спеціальними дослідженнями поширення расистських та антисемітських поглядів за кордоном, відповідної тематики у закордонних засобах масової інформації у 1934–1938 рр., готували відповідні аналітичні матеріали, що використовувалися й при підготовці звітів відділу преси тощо [103]. У фонді зберігаються й копії їхніх статей щодо німецької внутрішньої політики, з'їздів НСДАП, провідних публічних осіб Німеччини за 1934–1944 рр.⁵², передусім, у справах №№ 378, 410, 419, 356, 420, де також є й тексти промов Гітлера, Ріббентропа, Гьорінга, Людендорфа, фон Папена, Лея і самого Розенберга (у декількох томах).

Важливе значення для діяльності АПА, мав той факт, що Розенберг залучив до роботи різних спеціалістів, серед яких були переважно його давні однодумці, відповідальні за її окремі напрямки: наприклад, вже згаданий Тіло фон Трота, який очолив Канцелярію Розенберга, готував до друку його праці, а також опікувався Нордичним товариством, яке було створене ще в 1921 р. у Любеку, але реорганізоване Розенбергом в 1933 р.. Серед інших були, в основному, емігранти з колишньої Російської імперії, з якими Розенберг підтримував тісні зв'язки, передусім, А. Шікеданц, Г. Ляйббрандт, О. Дюрксен та інші.

---

⁵² Документи, датовані часом після 1942 р., коли АПА практично згорнуло свою діяльність, є поодинокими, більшість зазначених матеріалів відносяться до другої половини 1930-х рр.

Так, на посаду керівника штабу (адміністративного управління АПА) був призначений балтійський німець Арно Шікеданц (Arno Schickedanz), з яким Розенберг товаришував ще під час навчання у Ревелі. Він був членом НСДАП з 1923 р. і керував берлінським бюро газети «Völkischer Beobachter» [476, S. 290–291]. Серед його основних завдань, крім керівництва адміністративними процесами, було збирання інформації про зарубіжні країни і налагодження зв'язків з різними емігрантськими колами від імені А. Розенберга. Він особисто доклад багато зусиль до встановлення контактів з колишніми впливовими емігрантами, прихильниками Німеччини, які представляли засоби масової інформації, підприємницькі кола, навіть військово-повітряні сили тощо [400, pp. 169–170]. Документи щодо діяльності А. Шікеданца та його праці зберігаються у фонді АПА у декількох справах, комплексно, як, наприклад, у справі № 145. Вона нерідко мала конфіденційний характер, на що вказує Розенберг у клопотанні про підвищення Шікеданца, направленому 8 квітня 1940 р. до Р. Гесса, який на той момент фактично був заступником Гіллера у НСДАП, з характеристикою професійних та особистих рис Шікеданца і висвітленням результатів його діяльності в АПА. Розенберг підкреслював у своєму клопотанні, що останній виконує різні доручення конфіденційного характеру, оскільки, на противагу іншим службам партії, окремі складові діяльності АПА мають конфіденційний аспект. Це підтверджується й згадками про нього у щоденнику Розенберга. Шікеданц виконував багато різних доручень і регулярно їздив до європейських країн, брав участь у дипломатичних перемовинах НСДАП з питань, які потребували особового дипломатичного підходу, в тому числі щодо зв'язків із абвером [69, Bl. 3].

Інша важлива і впливова фігура – Георг Ляйббрандт (Georg Leibbrandt), який походив з німецької колонії в Одеській області (детальніше щодо нього див. нижче та у п'ятому розділі). Він відігравав вкрай важливу роль для забезпечення розвитку антибільшовицького напрямку у діяльності АПА і організації практичного забезпечення інформацією підготовки майбутньої

окупаційної політики на східних територіях, підпорядкованих Розенбергові. У АПА Г. Ляйббрандт відповідав за напрямок Східної Європи, публікував праці про більшовизм, а також на тему, яка була надзвичайно цікава особисто йому, а саме щодо історії німців в Російській імперії, щодо останньої, наприклад, ще у 1920-х рр. вийшли друком такі його праці «Німецькі колонії у Херсоні та Бессарабії» («Die deutschen Kolonien in Cherson und Bessarabien») (1926), «Імміграція зі Швабії до Росії у 1816–1823 рр.» («Die Auswanderung aus Schwaben nach Rußland 1816–1823») (1928), «Джерела до дослідження історії німецького етнічної спільноти у Росії» («Quellenforschungen zur Geschichte des deutschen Volkstums in Rußland») (1929) та ін.⁵³ Після створення РМБО Ляйббрандт очолив у ньому Головний відділ політики [432, S. 60, 61, 64–66, 634–637; 455, S. 50–52]. Документи Ляйббрандта зберігаються у Федеральному архіві Німеччини, у фондах служб Розенберга, розрізнено – у кількох інших фондах періоду націонал-соціалізму, а також в окремому особовому фонді Ляйббрандта, який було сформовано з документів, які передав до Федерального архіву син Ляйббрандта у 2017 р. Це фонд N 1851 (233 справ, 1901–1982, (1983–2000) Кобленц), у складі якого – особові документи, листування, матеріали науково-публіцистичної діяльності. Фотографії були вилучені і передані до окремого підрозділу у складі Федерального архіву, де зберігаються зображальні матеріали (Bildarchiv). Окремі справи і документи, пов'язані з Ляйббрандтом, можна знайти також в архіві Університету Гумбольдта у Берліні (Universitätsarchiv der Humboldt Universität zu Berlin), а також в архівах інших та багатьох інших установ, у зв'язку з його активною публіцистичною діяльністю та листуванням.

Серед німецьких дослідників життя і діяльність Ляйббрандта активно досліджує історик Мартін Мунке (Martin Munke), співробітник Бібліотеки землі Саксонія – Дрезденської державної і університетської бібліотеки

---

⁵³ За даними Національної бібліотеки Німеччини, яка є найбільшим бібліографічним центром країни (Ляйпціг, Франкфурт-на-Майні).

(Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden), який готує докторську дисертацію, присвячену Ляйббрандту⁵⁴.

У відділі Ляйббрандта працював й виходець з України Ойген Дюрксен (Eugen Dürksen). Його діяльність розкривають його службові записки, підготовлені ним під час роботи у відділі «Схід», зокрема, щодо його спілкування з представниками дипломатичних кіл, наприклад, з Євгеном Гнедіним, радянським дипломатом, першим секретарем посольства СРСР у Берліні з 1935 р. по 1937 р., Гербером Скурлою (Herbert Scurla), радником Міністерства науки, виховання та народної освіти (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung) щодо питання політичної благонадійності окремих діячів, передусім, журналістів, представників польської та української еміграції та ін. [95].

Окрім них Розенберг також запросив до роботи Вернера Дайца (Werner Daitz), відомого спеціаліста в галузі економіки і промисловості, (хімік за освітою, власник кількох патентів, промисловець із зв'язками у світі крупного капіталу), який з 1931 р. був обраний членом економічної ради НСДАП і мав праці в галузі економічної філософії. Він мав представляти напрям зовнішньої торгівлі, який мав у АПА особливе значення, передусім після відмови від Версальської угоди і Версальської конституції [247, С. 93–94; 383, S. 15; 432, 64–66, 634–637; 455, S. 50–52]. Так, на думку відомого дослідника зовнішньополітичної діяльності НСДАП С. Куусісто, АПА багато уваги приділяло Близькому і Середньому Сходу і мало завдання організувати постачання продовольства і співпрацювати у забезпеченні відродження воєнного потенціалу Німеччини, що підтверджується й «Політичним щоденником» А. Розенберга [222, С. 244–294; 455, 76–107], а також численними документами АПА.

За документами архіву та щоденником Розенберга представники АПА брали участь у офіційних та неофіційних перемовинах з лідерами політичних

---

⁵⁴ Більше див., наприклад, у профілі М. Мунке на німецькому історичному порталі «Кліо»: <http://www.clio-online.de/researcher/id/researcher-6357>

та торгівельних кіл Великої Британії, Франції, Італії, Австрії, Бельгії, Іспанії, Румунії, Польщі, Норвегії, Югославії, Ірану, Афганістану, Бразилії, Японії та ін. Підшивки газет та газетних статей свідчать, що аналітичний відділ і відділ преси опрацьовували понад 300 назв періодичних видань, з них особливо ретельно – газети сорока провідних країн світу. Увагою не обходили також Північну, Центральну та Південну Америку.

Хоча в деяких наведених вище наукових публікаціях відзначається, що Розенберг після успіхів 1933–1936 рр. поступово втратив політичний вплив на Гітлера у питаннях зовнішньої політики, слід зазначити, що це не стосувалося діяльності АПА, яке і надалі формувало джерельну базу для зовнішньої політики, готувало інформаційні матеріали. За даними штатного розкладу станом на 1937 р. АПА мало у своєму складі такі підрозділи:

Керівництво (управління) АПА: Шікеданц, Малетке;

Відомство «Преса» (Бьомер);

Відомство зовнішньої торгівлі (Дайц).

Головне відомство із [інформаційного] забезпечення по країнах (Hauptamt Länderbetreuung) з підрозділами: «Південно-Східна Європа / Близький Схід» (Малетке), «Південно-Західна Європа» (Гаас), «Північна Європа» (фон Трота), «Західна Європа» (Еберт), «Східна Європа» (Юрда), «Радянський Союз (Ляйббрандт), «Британська імперія» (фон Шапп'юї), «Далекий Схід» (Екардт), «Міждержавне співробітництво» (Кіргоф), Дипломатична школа (Кнауер).

Станом на початок 1939 р. у відомстві працювало вже бл. 80 осіб (разом з Дипломатичною школою), було заплановано збільшити штат до 122 осіб. Структуру АПА було розширено, вона виглядала наступним чином:

I. Канцелярія райхсляйтера⁵⁵;

II. Керівник штабу АПА (або адміністративний відділ);

III. Головне відомство із [інформаційного] забезпечення по країнах;

---

⁵⁵ Канцелярія Розенберга була самостійною структурою, але у той час отримувала фінансування через АПА.

IV. Відомство «Близький Схід»⁵⁶:

Головна служба «Близький схід» зі службами «Радянський союз» з допоміжним архівом; «Народи Радянського Союзу», «Інформація», «Бюро перекладів» (іншими мовами);

V. Відомство «Південний Схід»:

Головна служба спостереження «Позатериторіальні сили на Південному Сході» (Hauptstelle «Beobachtung der raumlosen Kräfte im Südosten») з підрозділами «Угорщина», «Румунія», «Югославія», «Греція»);

VI. Відомство «Близька (або Мала – авт.) Азія» (Amt für Vorderasien): а)

Головна служба керівника та служба, що відповідає за такі країни: Туреччина, Ірак, Сирія, Єгипет, Арабія, Іран, Афганістан;

VII. Відомство «Далекий Схід» (Японія, Манжурія, Китай, Сіам);

VIII. Відомство «Північ» з підрозділами: «Головна служба культури», «Інформація», «Економіка»;

IX. «Служба усього Заходу» з підрозділами: Головна служба «Південний Захід», служби «Британська імперія і США» «Захід»;

X. Відомство «Латинська Америка»: а) Головна служба «Латинська Америка» (вся Південна Америка і Мексика, спостереження за економікою, Центральна Америка, служба зв'язку з органами влади, архів);

XI. Зовнішня торгівля (Головна служба із зовнішньої торгівлі в Європі: служби «Південний Схід», «Близький Схід», «[Країни] Балтії»;

XII. Відомство «Преса»: а) «Внутрішня служба» з підрозділами «Франція», «Бельгія», «Нідерланди»; «Британська імперія»; «Північ», «Іспанія, Португалія і латиноамериканські країни і США», «Італія та Швейцарія», «Румунія», «СРСР», «Далекий Схід», «Архів політичної преси»;

XIII. Відомство «Міждержавні культурні зв'язки»;

XIV. Відомство «Спеціальні завдання»;

---

⁵⁶ Тут насправді під терміном «Близький Схід» йшлося про Східну Європу.

XV. Робоче товариство міжнародного права.

Окремо слід сказати про архів, створенням якого займався відділ преси. Згідно зі звітом відділу від 15 лютого 1943 р. початок архіву був покладений у 1933 р. і поповнення архіву тривало безперервно до 1943 р. У складі архіву було щонайменше 1500 карт. Також він був поділений на дві частини: архів політичної преси та архів матеріалів зовнішньої політики. В архіві політичної преси збиралися вирізки з періодичних видань різних країн світу, матеріали щодо агенцій і редакцій, концернів, які займалися пресою. Велася картотека періодичних видань і картотека щодо осіб, пов'язаних з пресою. Остання нараховувала 6 00 карток.

Архів матеріалів зовнішньої політики містив документи, створені окремими підрозділами відділу преси (по країнах): про політичні події в різних країнах, їхній політичний устрій, провідних політиків, партії, пропаганду, зовнішню політику, економіку тощо, серед них й заяви урядів, тексти промов, виступів провідних діячів, публікації відомих журналістів, зібрання фотографій тощо. Цей архів перестав поповнюватися у АПА з початком війни, але його було передано Службі Уповноваженого [56, Вл. 96–97], хоча його хотів забрати собі військово-історичний відділ штабу військово-повітряних сил (люфтваффе) [56, Вл. 105]. Окремо у штаті була вказана Дипломатична школа (Берлін-Далем), та «Адміністративне управління служб райхслайтера Розенберга» (Verwaltungsamt der Dienststellen des Reichsleiters Rosenberg) в Берліні як окрема структура (бюджет, кадри, матеріальне, технічне забезпечення) [68, Вл. 25–42].

У межах своєї діяльності АПА також активно займалося поширенням своїх видань, й одним з центрів їхнього розповсюдження був видавничий центр «Берлін-Далем», що створювався як публікаційний фонд Пруського таємного державного архіву, і який в 1938 р. як публікаційний центр був переданий Міністерству внутрішніх справ, а в 1943 р. – підпорядкований Головному відомству імперської безпеки. Одним із його завдань була публікація досліджень АПА з історії німецьких меншин у Центрально-

Східній Європі, робіт з історіографій цих країн, а також відповідний переклад їхніх видань. В його архіві також зберігається значний матеріал щодо співробітництва з АПА, оскільки Центр друкував усі його партійні видання і існував у тісному зв'язку з діяльністю Дипломатичної школи [121].

Ще одним вагомим напрямком діяльності АПА з середині 1930-х рр. стала робота з підготовки дипломатичного корпусу і діяльності Дипломатичної школи при АПА, щодо якої побутують переклади їхньої назви як «Дипломатичний центр» при АПА, «Дім зовнішньополітичного навчання», «Дипломатичні курси» тощо. Її було відкрито у 1934 р. для ідеологічної підготовки німецьких дипломатів, зокрема молодого покоління, вона продовжувала діяльність весь час існування АПА. Школа мала своїх лекторів, архів преси, бібліотеку, проводила значні політичні та культурні заходи [68]. Дипломатична школа була розташована у пригороді Берліну – Далемі, за адресою Райнбабеналлее (Rheinbabenallee) 22–26, недалеко від особняка самого Розенберга (Райнбабеналлее, 20).

Розкриттю діяльності Дипломатичної школи у фонді АПА присвячено кілька справ у фонді АПА, де зберігаються матеріали для лекцій за темами «зовнішня політика», «закордонознавство»⁵⁷, «державне і народне право», «більшовизм та Східна Європа», «Антикомінтерн», «Антисемітизм» тощо, а також листування щодо організації навчання, особові документи, переліки та програми лекцій, іспитів, інші аспекти функціонування школи. Робота з підготовки дипломатів тривала регулярно також у вигляді організації курсів і різних культурних дипломатичних заходів. Ці документи у складі фонду сконцентровані, переважно, у справах №№ 14–18, 63–70, 201–204, 492.

Значний архівний матеріал щодо такого важливого напрямку як ідеологічна підготовка дипломатів представлений також в архіві Канцелярії Розенберга (фонд NS 8), це справи №№ 168, 284, 169, 178 та ін. Сам Розенберг та співробітники АПА читали та організовували лекції та доповіді,

---

⁵⁷ Так у документі.

дипломатичні прийоми, зустрічі та інші подібні культурні заходи (справи №№ 14–19, 63–70 фонду NS 43). Наприклад, раз на тиждень проводилися «товариські зустрічі», які передбачали спілкування з фахівцями з питань з політики та ідеології, виголошення доповіді на певну тему, а також обов'язковими також були лекції з історії, культури і мистецтва, при чому великого значення надавалося різного роду зв'язкам цих країн з Німеччиною. Створювалися інструктивно-нормативні документи, готувалася інформація для німців за кордоном і для тих іноземців, які прибувають у Німеччину (справи №№ 201–204 фонду NS 43, справу № 116 фонду NS 8).

Але на функціонування Дипломатичної школи впливали напружені відносини Розенберга з дипломатичними колами Третього райху. Ще у 1936 р. у процесі його спілкування з тодішнім міністром закордонних справ К. фон Нойратом йшлося про можливість створення Інституту зовнішньої політики за спільної кооперації Міністерства закордонних справ, Міністерства народної освіти і пропаганди, Міністерства науки, виховання та народної освіти, НСДАП (АПА, Бюро Ріббентропа, закордонні організації), Академії німецького права, представники котрих мали б увійти до Ради Інституту [53, ВІ. 183–184]. У березні 1937 р. Гітлер схвально поставився до спільної ініціативи Нойрата і Розенберга щодо створення Центру боротьби с міжнародним комунізмом і Комінтерном, який мав би співпрацювати з АПА, створити картотеку провідних політиків в Росії та російських діячів за кордоном, організувати підготовку брошур антибільшовицького змісту для держслужбовців країн, що межують с СРСР [53, ВІ. 174–176].

Однак, після того, як Й. фон Ріббентроп змінив Нойрата на посаді голови Міністерства закордонних справ, він почав намагатися обмежити діяльність АПА і за допомоги Міністерства народної освіти і пропаганди – витіснити АПА зі сфери політичного навчання дипломатів, впливати на роботу Дипломатичної школи, особливо у сфері підготовки саме молоді [476, S. 315–316]. Винятком став лише той факт, що у 1939 р. Ріббентроп офіційно

підтримав ідею Розенберга, яка передбачала запровадження в навчальну програму нетривалих подорожей студентів (або слухачів) Дипломатичної школи до різних країн Європи під час навчання [42, ВІ. 125–128], а також щодо політичного навчання не лише дипломатів, а й усіх членів НСДАП, хто офіційно вирушав за кордон, але, ймовірно, тому, що, як підкреслював сам Ріббентроп, Гітлер особливу увагу звертав на необхідність реорганізації роботи Міністерства закордонних справ і важливість підготовки дипломатів в націонал-соціалістичному дусі, а також відзначав необхідність подібної співпраці між Міністерством закордонних справ та АПА [53, ВІ. 117–119].

Документи щодо Дипломатичної школи АПА зберігаються у фонді також й у інших фондах Федерального архіву, передусім, у фонді Імперської канцелярії R 43-II, у справі № 939, де зібрані документи щодо створення та діяльності закладів вищої освіти, спеціалізованих центрів з підготовки дипломатів, організації курсів тощо, щодо дисциплінарного порядку організації навчання слухачів таких курсів, документи щодо планування та звітності по семестрах тощо. Там же зберігається Меморандум (довідна записка) про Дипломатичну школу, підготовлена її куратором в АПА Ервіном Кнауером [111].

3.3. Європейський, північно-європейській, східно-європейській вектори діяльності АПА в світлі його політико-ідеологічних концепцій

Європейський вектор

У діяльності АПА можна умовно виділити два основних хронологічних етапи: перший охоплює 1933–1936 рр., другий – 1936–1942 рр. На першому етапі відбувалося швидке розгортання і налагодження роботи АПА, і початок реалізації у своїй діяльності кількох політико-ідеологічних концепцій, розроблених Розенбергом, пов'язаних, передусім, з його баченням зовнішньої політики Третього райху, відносин з провідними державами та ролі Німеччини, і ці спрямування фактично оформилися у три основні вектори:

європейський, північноєвропейський та східноєвропейський. В основі першого було налагодження контактів з Великою Британією, яку Розенберг розглядав як потенційного союзника у боротьбі з СРСР, з Румунією, яку Німеччина прагнула включити у сферу свого впливу, серед іншого й через її участь у забезпеченні Німеччини продовольством і нафтою, а також концепція економічного союзу країн Європи, до створення якої долучився В. Дайц. В основі другого – ідея Розенберга про «нордичну єдність», існування певної історико-культурної спільноти народів Північної Європи, яких він відносив до вищої раси, із провідною і об'єднуючою роллю німецького народу. В основі третього – антибільшовицька політика, заснована на ідеї боротьби з більшовизмом і пошук держав-союзників у цій справі. Крім цього, у 1933 р., Розенберг отримав звання райхслейтера і взяв участь у розробці нових програмних документів НСДАП, і це і розширило його можливості в ідеологічній боротьбі.

Початок другого етапу у діяльності АПА припав на 1936 р., коли Гітлер остаточно відмовився від ідеї союзу з Великою Британією, яку підтримував Розенберг, і схилився до концепції Й. Ріббентропа щодо створення союзу, який спочатку отримав назву «Вісь Берлін–Рим–Токіо» (остаточно офіційно оформлений у 1940 р. у військовий союз – Троїстий пакт), і тривав до фактичного згорання роботи АПА наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. Тому після 1936 р. основний вектор діяльності АПА поступово змістився в сторону Східної Європи.

На 1933–1936 рр. припали найбільш стрімкі зміни у внутрішній політиці Третього райху, які супроводжувалися переходом Німеччини до однопартійної держави, активним зрощенням НСДАП та державного апарату, ліквідацією інших партій і політичних рухів, зосередженням усієї повноти влади в руках Гітлера – ілюстрацією цього можуть бути відомі тези «фюрер має право» або «фюрер завжди правий» – особливо після розправи з іншими політичними течіями та керівництвом штурмових загонів (СА). Однією з тактик Гітлера було створення розвинутої об'єднаної структури

державних органів та партійних структур, організація зовнішньополітичного курсу Німеччини і надання повноважень у цій сфері низці інституцій поза структурою Міністерства закордонних справ, які конкурували між собою в галузі постійного аналізу міжнародної ситуації та активного впливу на створення позитивного іміджу Німеччини і націонал-соціалізму за кордоном. Водночас у цей період тривала активна робота зі створення кола союзників Німеччини, передусім у Європі, під гаслом боротьби з комунізмом, більшовизмом та семітизмом.

Ідейна платформа першого етапу зовнішньої політики Третього райху на той час передбачала організацією дипломатичних переговорів з Італією та Великобританією з метою укладання союзу та створення антибільшовицького блоку. Це мало б не перешкоджати мілітаризації Німеччини, на яку покладалась би завдання подальшої боротьби проти загрози з боку більшовицького СРСР.

Інша тактика, висловлена ще у 1931 р., обиралася для інших країн, на які поширювалися територіальні претензії Німеччини у Європі, такі як Австрія, Бельгія, Чехословаччина, які мали б увійти до складу Райху як території без ознак національних держав. Ельзас і Лотарингія мали відійти Німеччині, а Францію планувалося розподілити на три маріонеткові утворення. Польща і Румунія також мали змінити свій статус, а землі вздовж Дунаю мали б бути заселені німцями-переселенцями. Також існували думки щодо створення своєрідного «захисного валу» з країн Північної та Центрально-Східної Європи, від Фінляндії до Болгарії, який мав стати оборонним засобом проти СРСР [399, S.88–90].

Особливе місце як у поглядах Гітлера, так і самого А. Розенберга, що відбилось на діяльності АПА у період 1933–1935 рр., посідала Велика Британія. Ще у 1920-х рр. Гітлер надавав їй важливого значення як провідній державі на міжнародній арені, про що свідчить його книга «Моя боротьба», де він присвятив цілий розділ розгляду зовнішньополітичної ситуації і критики позицій європейських країн, особливо Великої Британії та Франції,

які, на його думку, можуть бути найменше зацікавлені у знищенні Німеччини у боротьбі за Східну Європу, й ця його позиція була підкріплена поглядами Розенберга. але при цьому зазначав, що треба ще багато працювати для подолання всіх перешкод [153, S. 496–97]. У цей період Гітлер особливо довіряв Розенбергу у питанні реалізації зовнішньо миротворчої політики на міжнародній арені, яка мала б завуалювати реваншистські, мілітаристські настрої та реальні плани озброєння Німеччини.

Загалом історія зовнішніх відносин з Великою Британією отримала в історіографії назву «Битва за Англію», й як записав Розенберг у своєму щоденнику: «*Битва за Англію не затухає ані на хвилину*» (1934 р.) [222, С. 5; 247, С. 98–107; 400, pp. 162–178]. Він сам доклав значних зусиль для встановлення контактів з британськими пронацистськими колами, навіть відкрив філією своєї газети «*Völkischer Beobachter*», яка підтримувала зарубіжні періодичні видання націонал-соціалістичного характеру у Великій Британії, постійно спілкувався з політиками і дипломатами з метою зробити з них союзників Німеччини або схилити їх зайняти хоча б нейтральну позицію щодо нової німецької влади. У травні 1933 р. Розенберг відвідав Лондон як представник НСДАП, і як прибічник германо-англійсько-італійського союзу проти Радянської Росії він мав на меті переконати лідерів британських урядових і промислових кіл у наявності «спільного ворога», яким вважався СРСР, і необхідності союзу проти нього, а також прагнув зменшити контроль Великої Британії за переозброєнням німецької армії та заручитися підтримкою у справі скасування умов Версальської угоди щодо обмеження військових озброєнь у Німеччині [222, С. 40–87; 455, S. 76–107]. Це мало, в цілому, позитивний результат і стало внеском Розенберга у зменшення антинімецьких настроїв у Британії, що у підсумку призвело до підписання у 1935 р. Англо-німецької воєнно-морської угоди, яка врегулювала співвідношення військово-морських сил обох держав [369, С. 117–178]. За свідченням щоденника Розенберга, під час зустрічей обговорювалися також і питання створення повітряного флоту [222, С. 26–30], але безрезультатно.

У 1934 р., у зв'язку з активізацією Японії на міжнародній арені, Розенберг озвучив ідею альянсу між Німеччиною, Великою Британією та Польщею у разі конфлікту Росії та Японії [226, S. 106], обговорювався й можливий розподіл території Східної Європи. Крім цього, у Великій Британії у лютому 1935 р. було створено Англо-український комітет – неофіційне об'єднання представників британських політичних та інших кіл, у якому обговорювалося питання який вивчав питання можливого створення України як окремої держави шляхом об'єднання українського населення СРСР, Польщі, Чехословаччини і Румунії [369, С. 119–121].

При цьому, з іншого боку, Розенберг намагався нейтралізувати спроби Великої Британії створити союзи проти СРСР з іншими країнами, а не з Німеччиною, попередити її можливе втручання у процес ремілітаризації, й активно критикував позицію Ріббентропа, його дії у Лондоні як посла Німеччини який, за його словами, протидіяв спробам зближення з англійськими політиками, та діяльність його бюро у НСДАП [222, С. 40–87; 455, S. 76–107]. Неприязне ставлення Розенберга до Ріббентропа посилювалося після того, як останній обійняв посаду очільника Міністерства закордонних справ, яку прагнув обійняти Розенберг. Погляди Гітлера і Ріббентропа були протилежні пропозиціям Розенберга, який вважав це помилкою Гітлера, про що неодноразово писав й у щоденнику [222, S. 131, 193, 196–197, 204, 222, 245, 308, 323]. Загалом зовнішньополітична діяльність АПА висвітлена у короткому звіті про його роботу за 1933–1943 рр., який було залучено до Нюрнберзького процесу як документ 007-PS [558, р. 34–47].

Для забезпечення інформаційної підтримки АПА розгорнуло широку діяльність по збору інформації щодо позиції різних впливових політичних кіл Великої Британії, готувало інформаційно-аналітичні довідки на основі газетних публікацій, які слугували джерелами оцінки політичної ситуації в європейських країнах, надавала підтримку пронацистському руху в Британії, при цьому використовуючи неофіційні канали та особисті зв'язки, тому в архіві АПА багато документів, присвячених англо-німецьким відносинам.

Але, незважаючи на всі зусилля, Розенбергові не вдалося значно вплинути на позицію британських дипломатичних кіл щодо союзу з Німеччиною

Таким чином, на цьому першому етапі становлення зовнішньополітичного курсу Німеччини, у 1933–1935 рр. відбулися перші кроки до реалізації ідей Гітлера: 14 жовтня 1933 р. Німеччина виходить з Ліги Націй, у січні 1935 р. почався процес «повернення» територій, зокрема Саару, який був під її протекторатом, а у березні відбувся розрив Версальської угоди та поновлення загального військового обов'язку. Прямий шлях до мілітаризації Німеччини відкрило підписання вже згаданої Англо-німецької морської угоди 18 липня 1935 р. У цей період Розенберг брав неофіційну участь у переговорних процесах, про що свідчать записи у його щоденнику. Хоча формально він не був учасником переговорних процесів, але ще брав участь у зустрічах у Гітлера з питань зовнішньої політики за участі дипломатів інших країн. Так, наприклад, у березні 1935 р. Гітлер оголосив послам Італії, Франції, Великої Британії рішення Німеччини про відмову від Версальської угоди, про право створення власних збройних сил та повернення загальної військової повинності. 18 березня Розенберг записав у щоденнику: *«Ми ще перебуваємо під враженням останніх днів, коли фюрер проголосив суверенітет Німеччини. Він прийняв рішення раптово. Як він розповів нам увечері 16.3., він не спав до цього 10 днів, тому що знову і знову обмірковував усі варіанти. Потім він розповів, як сприйняли його повідомлення послы»* [222, С. 87].

Зі зростанням мілітаристських настроїв і напруження в Європі Третій райх поступово змінює своє бачення зовнішніх відносин в цілому, і відносин з Великою Британією. Так, у передвоєнні 1937–1938 рр., роки, у на зустрічах з англійськими парламентаріями, передусім з Едвардом Вудом (лордом Галифаксом)⁵⁸ та британським послом у Німеччині Невілом Гендерсоном⁵⁹

---

⁵⁸ Вуд Едуард Фредерік Ліндлі (Wood Edward Frederick Lindley) (1881–1959) – англійський політик, міністр закордонних справ Великої Британії у 1938–1940 рр. Схилявся до політики задоволення територіальних прагнень Німеччини та її союзників у Європі за

німецькі дипломати ставили питання про повернення втрачених Німеччиною колоній і про новий розподіл колоніальних територій в Африці, нагадуючи, що Німеччина бореться з більшовизмом, і колоніальні претензії Німеччини слід підтримувати [186, С. 10–75]. Ця тема була однією з найактуальніших у діяльності АПА, яке активно збирало інформацію й з «колоніального питання». У його відділі преси формувалися цілі папки з публікаціями та аналітичними оглядами, газетними статтями з питання колоній у різних країнах, а також з питання повернення втрачених територій в Європі, наприклад, у справах №№ 142 та 482 за 1936 р.

1936–1938 рр. характеризуються також початком поступової реалізації експансіоністських планів Гітлера. У 1936 р. Німеччина вступає до демілітаризованої зони Рейнської області й підтримує війну в Іспанії. У березні 1938 р. відбувається аншлюс (приєднання) Австрії, у вересні Велика Британія, Франція та Італія на Мюнхенській конференції погодилися з анексією Третім райхом Судетської області Чехословаччини. Матеріали щодо цих міжнародних подій, зібрані в архіві АПА, свідчать, що відомство оперативно збирало, аналізувало і поширювало матеріали щодо вказаних подій, у тому числі й у дипломатичних колах, про що свідчить листування в архіві АПА. У 1937 р., коли участь Розенберга у перемовинах щодо питань зовнішньої політики Німеччини поступово скорочується, він, хоча й болісно переживав зменшення уваги Гітлера до своєї особи, відсутність підтримки його ідей Гітлером, у щоденнику зазначив лише таке: *«Я був вірний написаному мною, і якщо фюрер офіційно змушений був залишатися в тіні, то вести цю боротьбу він доручив мені»* [222, С. 155].

Вже з кінця 1936 р. у ході розмов Гітлера з Розенбергом вже чітко оформилася думка, що Гітлер може віддати під його керівництво східні

умови мирного розвитку подій, що стало одним з чинників аншлюсу – приєднання Австрії до Німеччини і укладання Мюнхенської угоди – захоплення Німеччиною частини Чехословаччини у 1938 р. Хоча пізніше визнавав помилковість своєї точки зору.

⁵⁹ Гендерсон Невіл (Henderson Nevile) (1882–1942) – англійський дипломат, політик, посол Великої Британії у Франції (1928–1929), Югославії (1929–1935), Німеччині (1937–1939), один з учасників Мюнхенської угоди 1938 р.

території Європи, але ще чітко не уявляв, як саме. 12 серпня 1936 р. він записав у щоденнику: *«фюрер двічі доручав мені розробити агітаційні тексти у разі нападу росіян. Я склав і направив йому дві доповідні записки; окремі роботи вже є і тепер мають бути розширені»*. Розенберг розумів, що питання стосується війни з СРСР, тому його доповідні записки містили план захоплення території Східної Європи і реорганізації, хоча він зазначив, що вони мали «літературний характер», але підкреслював, що активно працює у цьому напрямку, як й у сфері об'єднання країн Європи, і навіть підпорядкував цій меті діяльність Нордичного товариства [222, С. 100–101].

На другому етапі функціонування АПА, після 1936 р., його діяльність все одно продовжувала розширюватися, незважаючи на відсторонення Розенберга від дипломатичних перемовин з низки питань. Про інтенсивність діяльності у цей період свідчить суттєве збільшення обсягу документів архіву АПА за 1938–1940 рр. у фонді NS 43, в тому числі й документів самого Розенберга: рукописи промов, виступів, листування з питань культури і мистецтва, економіки тощо (справи №№ 45, 46, 48). Все більше уваги при АПА звернено на території на схід від Німеччини, від Балтійського моря до Чорного, тому в серед документів АПА зростає кількість політичних донесень, оглядів, підшивок статей періодичних видань, листування його співробітників, підготовка, публікація та поширення публікацій з історії та культури цього регіону, більш активною стає участь АПА у виставках ідеологічного характеру, організованих Службою Уповноваженого, як одноосібно, так й спільно з іншими установами та організаціями.

В архіві за цей період АПА відклалися різні документи про політичну та економічну ситуацію в Японії, Італії, Британії, Франції: огляди, донесення, газетна періодика, листування тощо. Документи щодо анексії Судетської області зберігаються в справах, присвячених Чехословаччині. Ці матеріали, а також аналогічні справи з інформацією про інші країни Європи того періоду висвітлюють сюжети обґрунтування нацистської агресії, серед яких, наприклад, утиски німців (на тлі міжнародної ситуації) у Чехословаччині

(справа № 72), в Угорщині – (справа № 44). Подібні матеріали зберігаються також у справах, присвячених Італії (справи №№ 22–34, 37–41) і Великій Британії (справа № 51), Франції (справа № 52), Румунії (справа № 3) та ін.

Розенбергу не вдалося переконати Гітлера у доцільності співробітництва у межах «Пакту чотирьох», ініційованого Італією (союзу Німеччина – Британія – Італія – Румунія, підписаного 1933 р., погодженого, але так не ратифікованого), а потім вже спрямувати сили в бік Східної Європи. Відмова Гітлера від цього співробітництва, на неофіційну підготовку якого Розенберг поклав значні зусилля, багатьма вченими вважається його дипломатичною поразкою (Піпер, Сесіль, Якобсен). Це супроводжувалося виходом Німеччини із Ліги Націй.

Поступово Гітлер остаточно віддав перевагу європейській концепції міністра закордонних справ Ріббентропа, згідно з якою головними союзниками райху оголошувалися Італія та Японія, а головними противниками – Велика Британія, Франція та СРСР. Ріббентроп розглядав Велику Британію як дуже потужного ворога, якому може стати на заваді військово-політичний союз Німеччини, Італії та Японії. Загалом за цим сценарієм Гітлер ухвалив рішення про черговість агресивних акцій Німеччини у майбутній світовій війні: перший удар було вирішено завдати на заході Європи, другий – на сході, проти СРСР.

Ближче до Другої світової війни Розенберг все ще пропонував Гітлеру створену при АПА концепцію союзу європейських країн проти більшовизму. Але після укладання пакту Молотова-Ріббентропа (23 серпня 1939 р.) про ненапад ці ідеї Розенберга щодо політики поєднання ідей «свідомого європейського» та «народно-психологічного», який був би основою союзу, у зовнішній політиці Німеччини опинилися, на його думку, під загрозою. Підписання пакту цього пакту між Третім райхом та СРСР стало черговим ударом для концепції Розенберга в цілому. Він писав у 1939 р.: *«цей укладений з Москвою пакт, обернеться колись загрозою для націонал-соціалізму. Як ми можемо говорити про спасіння та організацію Європи,*

якщо змушені звертатися за допомогою руйнівної для Європи сили» [222, С. 195–196].

У вересні 1939 р., ще до оголошення Великою Британією війни Німеччині, Розенберг все ще вірив у можливості миру з нею дипломатичним шляхом. Він записав у своєму щоденнику: *«На мою думку, надія є – континентальний блок: Рим, Берлін, Москва, Токіо. Якщо ця ідея стане реальністю, Англії доведеться негайно укласти мир, інакше Британська імперія злетить у повітря. Від цієї можливості зараз багато залежить багато чого, можливо, навіть усе»* [222, С. 201].

У «Політичному щоденнику» Розенберг завжди детально відзначав свою велику роль у перемовинах з Великою Британією і вважав свою позицію вірною. Вже перебуваючи під арештом під час роботи Міжнародного трибуналу у Нюрнберзі, Розенберг проаналізував причини краху Третього райху і з певною образою на Британію, яку звинувачував у залежності від єврейського капіталу, написав у своїх «Останніх нотатках»: *«Націоналізм привернув увагу Великобританії (в також і США) до необхідності альянсу з Німеччиною задля їхніх власних інтересів. Але, відверто кажучи, хоча Велика Британія і заперечує комунізм, з 1933 р. жодна достойна політична фігура не тримала в руках майбутнє Британської імперії. Лондон не зміг зрозуміти традиційної ідеї політичної рівноваги на європейському континенті у зв'язку із зміною історичної ситуації згідно з якою на одному боці стоїть Радянська Росія, а на іншій – уся решта Європи»* [128, S. 270]. У своїх роздумах, на жаль, Розенберг не враховував факт, що расова ідеологія, яку пропагували він та інші нацистські ідеологи, негативно сприймалася багатьма поза межами Німеччини.

Важливе місце у баченні Розенбергом розвитку зовнішньої політики та, відповідно, у діяльності АПА посідали питання економічних відносин з іншими європейськими країнами, які розглядалися не лише як потенційні союзники, а й потенційні партнери у постачанні сировини. Так, Розенберг у спілкуванні з Гітлером особисто акцентував увагу на успішність його

перемовин з кількома країнами з питань торгівлі, постачання продовольства, нафти, іншої сировини тощо, а саме з Румунією, Грецією, Туреччиною, Афганістаном, Іраном і Бразилією – поза межами Європи. Серед них особливе місце посідав Афганістан, через можливості постачання сировини, необхідної для подальшої мілітаризації Третього райху Так, 30 жовтня 1936 р. у щоденнику Розенберга записано *«Договір з Афганістаном на 22 млн готовий; 15 млн. з них – військові постачання, причому 20% оплачуються афганцями у валюті. У з[ермано]–іранській угоді йдеться про 80 млн. Таким чином, З[овнішньо]політичне В[ідомство], виявивши наполегливість, домоглося укладання третьої торгової угоди»* [222, С. 125; 226].

Певні успіхи мала діяльність АПА, пов'язана з Румунією. Про це свідчать не лише документи справ фонду NS 43, пов'язаних з цією країною (справи №№ 33, 60, 147–148, 440, 462), де зберігаються не лише донесення і звіти, що висвітлюють політичне становище у Румунії, настрої у політичних колах, у тому числі й щодо Третього райху та можливого співробітництва, а й навіть інформація щодо відряджень співробітників АПА до Румунії. Про важливість цієї європейської держави для самого Розенберга також свідчать численні записи у його щоденнику – про зустрічі Розенберга з представниками політичних кіл Румунії, румунськими соціал-націоналістами, щодо постачань пшениці, кукурудзи та нафти, тощо Розенберг підтримував тісні особисті контакти з міністром Октавіаном Гогою (Octavian Goga), головою пронацистської Націонал-християнської партії Румунії, прем'єр-міністром Румунії у 1937–1938 рр., який в 1933 р. відвідав Німеччину і навіть був прийнятий у Гітлера [455, S. 204–243].

28 грудня 1937 р. О. Гога очолив уряд Румунії та одними й з перших його дій на новій посаді було затвердження антисемітських законів, перш за все, щодо позбавлення євреїв румунського громадянства. *«Призначення Гоги»*, – писав Розенберг, – *«наша дворічна робота дала бажаний результат. Перші заходи, вжиті Гогою, показують, що він спалює мости і йде ва-банк. Королю в цій ситуації доводиться йти за ним, оскільки відхід від*

нинішнього радикалізму може призвести до розпалювання антимоноархічної, більшовицької реакції. Протягом двох років роботи з Гогою та Кузою (Олександром Куза, державний міністр уряду О. Гоги – авт.) мені доводилося долати безліч перешкод: у наших відомствах усунення шахрая з оточення Гоги; численні поїздки А[рно] Ш[ікеданца] до Цюріха, візити Г[оги] до Н[імецьчини] і т.д. Тепер у Європі виникла друга антисврейська держава, тим самим швидкість руйнування Малої Антанти рішуче зростає” [222, С. 163]. Хоча буквально через місяць О. Гогу було відправлено у відставку через внутрішні чвари у Румунії, чого Розенберг не очікував [222, С. 165–166]. Але загалом Румунію вдалося включити у ряди союзників Третього райху.

Щодо країн Балканського півострова, то тут, за зізнанням Розенберга, в Болгарії не вдалося встановити вплив з причин широкого розповсюдження комуністичного впливу. У звіті АПА щодо своєї діяльності за 1933–1943 рр. було вказано, що, на жаль, стосунки з цією країною розвивалися повільно, «оскільки в Югославії у такому ж дусі діяли й інші імперські відомства, це спонукало Зовнішньополітичне відомство НСДАП зайняти тут стриману позицію та сконцентрувати свої зусилля у суто економічній сфері. За сприяння Зовнішньополітичного відомства було укладено перші угоди з хорватськими та сербськими союзами» [199а, С. 474; 558, р. 34–47].

Ідеологічні концепції Розенберга у діяльності АПА активно розвивав вже згаданий В. Дайц, який обґрунтував і пропагував ідею політико-економічного об’єднання Європи. Дайц, який був одним з провідних співробітників АПА і провідником концепції «нового європейського порядку», або як він називав – «нового європейського єднання» і так званої «біополітики», що базуються на расовій концепції «біологічної субстанції № (походження) та «народної психології і народного імперіалізму» [136],

обґрунтовував націонал-соціалістичну концепцію об'єднання західноєвропейських держав, передусім економічного⁶⁰.

В. Дайц також був відомим вченим у галузі економіки. Його публікації 1930-х рр. зберігаються у фондах АПА та Канцелярії Розенберга, у різних справах. За ними можна прослідкувати розвиток його поглядів на майбутнє Європи у соціоекономічному та політичному плані, наприклад, у праці «Північне та середземноморське мислення – основи Європи» («Nordische und Mittelmeerländische Geisteshaltung – die Fundamente Europas») (1937) [134, S. 8–149]. Серед інших його робіт: «Соціально-політичні питання сучасності» («Sozialpolitische Fragen der Gegenwart») (1939) [136], «Нова Європа, її єдність життя і правопорядок» («Das neue Europa, seine Lebenseinheit und Rechtsordnung») (1940) [131], «Життєвий простір та його закони» («Der Lebensraum und seine Gesetze») (1943) [132] та ін. На тему нового економічного та політичного єднання Європи лише за 1938 рік ним було виголошено 72 доповіді та лекції в різних містах Німеччини, за першу половину 1939 – 44 доповіді [58a, Вл. 72–77]. Вони прямо пов'язані, як же згадувалося, з висловленою Розенбергом ідеєю автаркії, тобто економічної самостійності держави або групи держав. У працях Дайца ідеологія, політика та економіка переплелися між собою, поєднавши принцип «просторової» зовнішньої політики із законом «органічної свободи», де зовнішньоекономічна діяльність Німеччини передбачала завоювання і колонізацію, передусім, Східної Європи» [247, С. 46]. Праці Дайца перекликалися з меморандумом НСДАП «Основні економічно-політичні погляди і цілі НСДАП», підготовленим в 1931 р., де було проголошено: *«народ є вищий людський організм на землі, тому вищою метою націонал-соціалізму є народне господарство як прояв органічного життя народу»*, а

---

⁶⁰ В. Дайцу присвятив значну частину свого дослідження В. Буханов, який висвітлив його погляди на ідею автаркії (самодостатності державного утворення), висловлену Розенбергом у «Міфі ХХ століття».

націонал-соціалізм має *«служувати подальшому розвитку народності як у біологічному, так і культурному аспекті»* [247, С. 406; 381, S. 11–12].

В. Дайцу належала особлива роль у діяльності АПА та у розробці концепції стратегічної економічної діяльності, у тому числі через те, що він поділяв погляди Розенберга щодо обґрунтованої економічної політики у майбутній Європі, «об'єднаній» під керівництвом Третього райху. Цьому також сприяв значний авторитет Дайца у колах німецьких підприємців, економістів та ін., як і те, що він був президентом Товариства європейського економічного планування та економіки великих територій, заснованого Дайцем 1939 р. у Дрездені. Хоча останнє не входило до складу АПА, документи, що передували його створенню (проекти, плани, листування тощо), зберігаються у справі № 9 фонду NS 43. Вони свідчать про співпрацю АПА з багатьма організаціями через постать Дайца. Він сформував Президентську раду Товариства, куди увійшли професійні економісти – члени верхівки НСДАП, уряду, Вермахту, фінансисти та промисловці, представники академічної науки, які займалися не лише питаннями торгівлі, а й ідеологічними, політичними, соціальними аспектами побудови « нової Європи » на економічних засадах [247, С. 251–257]. Але діяльність Товариства у зв'язку із повноваженнями Дайца в АПА ще й досі не висвітлена належним чином.

У квітні 1940 р., під час успіхів Німеччини у першій період Другої світової війни, В. Дайц стверджував, що основну роль успішності економіки грає політичне керівництво, що націонал-соціалізм сформує нове європейське економічне співтовариство і новий економічний порядок, але з урахуванням расового підходу на засадах політики керівництва Німеччини. В. Дайц пробував організувати економічні союзи в Європі, користуючись своїми зв'язками [131; 134; 135].

Цей пропагований А. Розенбергом і В. Дайцем нерозривний зв'язок внутрішньоекономічної та зовнішньоекономічної діяльності на засадах націонал-соціалістичного політичного керівництва, особливо щодо політики

захоплення земель і природних ресурсів, знайшов підтримку у фінансово-економічних колах Німеччини. Розенберг, який завжди перебував у боротьбі за повноваження у цій сфері, підтримував публікації своїх підлеглих та однодумців. До того ж В. Дайц був одним з тих теоретиків у АПА, який багато у чому підтримував концепцію Розенберга, висвітлену у «Міфі ХХ століття» та інших його публікаціях, а саме щодо визнання безумовного примата народу (з нордичним корінням) над будь-якою державою і простором, ідеї другорядності державного суверенітету та «первинності суверенітету народного» («біологічної субстанції»), що базується на ідеї структури: родина, де дружина добровільно підкоряється чоловікові, – народна спільнота, де єдиний народ добровільно підкоряється фюреру, – «родина народів», де народи в Європі добровільно підкоряються домінуючій державі (Німеччині) і утворюють таким чином «природну цілісність». Ця, як він декларував, природна організація «біологічної субстанції» – основа «стабільного і щасливого суспільства», де утворюється спільний політичний та економічний простір за законами «біологічної гравітації». Рівновага досягається за рахунок підкори «жіночих» народів (слабких) «чоловічим» (сильним). Для збереження природної організації та чистоти крові були заборонені змішані шлюби цих народів. Німецький народ – народ-лідер. Тому основою нового європейського союзу, могла стати політика поєднання ідей «свідомого європейського» та «народно-психологічного» на засадах «політичної економіки» і належного політичного керівництва [131]. На практиці це фактично було заклик до створення союзу нової Європи проти СРСР [247, С. 235–236, 430]. Отже, ці ідеї, які висловлював Розенберг у своєму «Міфі», були підтримані та доповнені Дайцем у його публікаціях 1930-х –початку 1940-х рр.

В. Дайц як голова Товариства європейського економічного планування та економіки великих територій неодноразово висловлював ідею економічної реорганізації Європи шляхом створення «нового європейського єднання», де співіснують політичні та економічні інтереси під егідою Райху на усьому

континенті, від Атлантики до Уралу, в тому числі шляхом створення Центрального союзу європейської економіки великих територій, де, на думку Розенберга, до політичних і економічних векторів було б приєднано культуру і він став би *“європейським співтовариством праці і культури”*, який би частково фінансувався з державного бюджету, частково – монополіями та фінансовими колами Європи [247, С. 511].

Ця концепція на той час зіграла свою роль під час обговорення можливих сценаріїв розвитку подій на міжнародній арені Європи, але надалі ґрунтовно не вплинула на експансіоністські плани Третього райху та загальні засади його окупаційної політики, характер агресії та тотальної війни, який визначив особисто Гітлер. Перший вектор територіальної агресії Німеччини був спрямований на західні країни, з якими Розенберг і Дайц спочатку пропонували створити союз, а потім вже спільними зусиллями зруйнувати СРСР. Водночас, ці ідеї почали відроджуватися наприкінці 1943 р. – на початку 1945 р., коли майбутня поразка Третього райху ставала все більш очевидною, про що писав і Дайц у статті *«Життєвий простір та його закони»* [132, S. 12], і Розенберг (у статті *«Власний континент»* від 16 листопада 1944 р.) [105, Вл. 164–190]. В. Дайц відстоював свої ідеї й у 1944 р., коли вже йшлося про необхідність укладення сепаратної угоди з Великою Британією. Листування щодо поширення в 1944 р. серед різних установ праць Дайца, з приводу окремих публікацій та їх розповсюдження, в тому числі статті *«Відродження Європи через соціалізм. Європейська хартія»* (*«Wiedergeburt Europas durch europäischen Sozialismus – Europa Charta»*) зберігається у справі № 224 фонду NS 8 [60, Вл. 70–81], там само є його праці *«Справжні й несправжні великі території. Принципи життєвого простору»* (*«Echte und unechte Großräume. Grundsätze des Lebensraumes»*) [60, Вл. 1–23]⁶¹, *«Принципи європейського соціалізму»* (*Grundsätze des europäischen*

---

⁶¹ Так у документі. Документ у справі представлений лише з першого по 23 аркуш, закінчення документу у справі немає.

Sozialismus») (1944) [60, ВІ. 69–81]. Також у фонді Канцелярії є й інші документи Дайца, сконцентровані, наприклад, у справах №№ 216, 281 та ін.

З початком Другої світової війни питання щодо концепції зазначеного вище «нового економічного єднання» Дайца продовжувало обговорюватися, активізувалися широкі зв'язки з міжнародними організаціями, в тому числі Інститутом мирової економіки (das Institut für Weltwirtschaft) при університеті імені Крістіана Альбрехта у м. Кіль, який опрацьовував питання теоретичних моделей економічної перебудови Європи та підвищення економічного потенціалу Європи за рахунок окупованих країн вже в умовах окупаційної політики. Ці ідеї представлені у звітах, записках, що направлялися у різні міністерств і відомства, у працях окремих вчених і самого Дайца, опублікованих під егідою Товариства і АПА, що зберігаються в комплексі документів цього Товариства в архіві АПА. Там само зберігаються публікації різні роки, в тому числі періоду війни [60].

Ідеї економічної перебудови Європи В. Дайца та діяльність Товариства під його головуванням отримали різкий опір від конкурентів Розенберга, зокрема від Бормана, Ріббентропа, відомства Уповноваженого по виконанню чотирирічного плану (Г. Гьорінга) та ін. План і програма завоювання Європи, щодо яких вже перед війною висловлювався Гітлер, не врахувала пропозиції Дайца. Гітлер прийняв сторону інших промислових націонал-соціалістичної ідеології і пропонував Дайцу і Розенбергу обмежитися суто науковими підходами.

Північноєвропейський вектор

Одним з найважливіших напрямків зовнішньої політики для Розенберга, що, відповідно, був відображений у діяльності АПА, була співпраця із скандинавськими країнами, особливо з Норвегією, з огляду на концепцію Розенберга про важливу роль скандинавських народів у формування нордичної раси, також з Данією, Нідерландами, Фінляндією та Естонією, населення яких хоча й не було пов'язане з германськими народами,

але які німці включали в культурно-цивілізаційний ареал нордичної раси. Згідно зі звітом АПА про свою діяльність у 1933–1943 рр., Розенберг відзначав, що на Скандинавському півострові, де після Першої світової війни 1914–1918 рр. посилювалися проанглійські позиції, головним чином в області економіки, водночас зросло значення загальних культурних зв'язків із іншими народами Північної Європи [558, рр. 34–47].

У цей період у АПА було підготовлено багато політичних донесень на тему скандинавських країн, різних інформаційно-аналітичних оглядів і листування з питань країн Північної Європи, політичного становища, культури і культурного співробітництва, науки, матеріали щодо публікацій, організації візитів, публічних виставок, наприклад, на тему історії германських народів, давньої культури, мистецтва, поширення видань ідеологічного характеру, підготовлених та виданих АПА та Службою Уповноваженого тощо. Також у складі документів АПА цього періоду значну частину складає листування. Ці документи зосереджені, в основному, у справах №№ 20–21, 25–28, 53–55 фонду NS 43.

У складі цих матеріалів зберігається багато документів, пов'язаних з іменем Ганса-Вільгельма Шайдта (Hans-Wilhelm Scheidt), який у АПА очолював відомство «Північ» і відповідав за німецько-норвезькі зв'язки, а саме співробітництво у галузі культури, офіційні заходи та візити, а також був зв'язковим Розенбега з представниками політичних кіл Норвегії. Він активно підтримував контакти з Відкуном Квіслінгом (Vidkun Quisling), який у 1931–1933 рр. був міністром оборони Норвегії, а з 1933 р. по 1945 р. – головою створеної ним пронацистської партії «Nasjonal Samling» («Національна єдність»).

Нордичне товариство

У 1930-х рр. зросла роль Нордичного товариства, яке популяризувало ідею Розенберга щодо органічної нордичної сутності поняття «раса» та її ролі у створенні нової державної системи, що протистоїть системам Східної Азії

та сучасної йому Європи. Розенберг вважав, що її створення відповідає інтересам нордичних культур і формуванню «держави сил: германоскандинавського блоку з метою захисту Півночі від комуністичної хвилі, запобіганню утворення небезпеки, що концентрується на Сході (тут ідеться про Східну Європу – Н.К.), союзу цього блоку з Англією, панування якої над Індією також забезпечене запобіганням політичної влади «азіатів», незважаючи на існуючу велику напругу; взаємної підтримки расової політики білих у Північній Америці за умови відмови від американських вимог данини від Німеччини та Англії; воєнного союзу під керівництвом Італії; на Далекому сході, жовтої державної системи при спільній охороні життєвих інтересів білих Північної Америки і Європи» [126, С. 493–494; 164, S. 676].

Нордичне товариство було засноване в 1921 р. у місті Любек, як у провідному місті середньовічного Ганзейського союзу. Його діяльність не мала ідеологічного змісту, й була пов'язана з підтримкою розвитку торгівлі і промисловості у Північній Європі, з організацією виставок, присвячених культурі та мистецтву країн регіону. Розенберг входив до Великої ради Товариства, як і В. Дайц, Г. Гімmlер, В. Дарре, Г. Льозе, майбутній райхскомісар Остланда, Еріх Кох, майбутній райхскомісар України та ін. Зв'язковим між Товариством і АПА до 1938 р. був Т. фон Трота, особистий секретар Розенберга та очільник його Канцелярії. У 1933 р. Розенберг здійснив реорганізацію Товариства, провівши перевибори членів Президії – новий склад був обраний у червні 1933, його очільником став Фрідріх Гільдебрандт (Friedrich Hildebrandt) [476, S. 276–278].

Установче засідання у червні 1933 р. почалося з доповіді Розенберга, де він проголосив головну ідею роботи Товариства, – слугувати розвитку та поширенню ідеї спільної долі країн нордичного походження, організувати співпрацю нордичних націй [59, ВІ. 20]. Промова була опублікована як стаття «Європа, Північ і Німеччина» (у збірнику Розенберга «Кров і честь» (1939) [170а, S. 93–101]. З 1934 р. воно було підпорядковане АПА, а головою його президії до 1945 р. став вже згаданий Г. Льозе. Це призвело до

розширення його діяльності, було організовано 43 його філіали (по одному у гау – партійному окрузі, кордони якого співпадали з кордонами територіально-адміністративної одиниці), але практично у кожній столиці країн Північної Європи був його представник. Товариство активно займалося організацією свят, у тому числі народних, виданням кількох журналів, у тому числі щомісячних, кожного року до 1939 р. проводили зібрання Товариства, яке супроводжувалося спеціальними культурними подіями, до яких залучали провідних представників науки, культури, політичних кіл та ін.

Серед провідних членів Товариства були прибічники ідеї вищої раси та нордичної спільноти, наприклад Теодор Адріан фон Рентельн (Theodor Adrian von Renteln), член Президії Товариства, доктор економіки і права, у 1933 р. – голова Імперського союзу німецької індустрії (Reichsverband der Deutschen Industrie) [476, S. 276], у 1941 – очільник генерал-комісаріату «Литва» у складі райхскомісаріата «Остланд» (він народився у Білорусії у 1897 р.). Товариство мало займатися розвитком відносин з північними країнами на основі так званого «нордичного мислення» та підтримкою націонал-соціалістичного руху у скандинавських країнах [58, ВІ. 178], оскільки нордична думка не обмежується Німеччиною, навпаки, вона поширюється й на інші країни за провідної ролі Німеччини, при цьому велике місце у діяльності Товариства посідала ідеологічна складова, але за винятком релігійно-конфесійних питань [59, ВІ. 31].

Нордичне товариство також популяризувало ідею європеїзму, ідеї європейських нордичних зв'язків постійно фігурували у публікаціях Розенберга до окупації Норвегії в контексті ідеї європейського нордичного єднання. Серед його завдань також були такі: організація лекцій у багатьох містах Німеччини, святкування пам'яті видатних представників культури і мистецтва, науки країн Північної Європи, організація співпраці з культурними осередками цих країн, організація та проведення виставок у різних містах Німеччини, щоб зацікавити німецьку публіку нордичним мистецтвом, проведення музикальних заходів, щоб так само знайомити

німців з музикою композиторів північноєвропейських країн, публікація тематичних брошур та періодичних видань, співпраця зі шкільними таборами, якими опікувалося НСДАП і де Розенберг також читав лекції вже після окупації Норвегії тощо [59, Вл. 31].

Само Товариство у політичній площині займалося питаннями створення блоку балтійських держав як посередника між Німеччиною та Великою Британією, розвитком економічних і культурних відносин Німеччини та скандинавських країн з опорою на ідею відновлення Ганзейського союзу. Серед підготовлених Товариством тематичних матеріалів є публікація ««Необхідність підтримки торгівельних та транспортних відносин між Німеччиною та північними країнами (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія. Пам'ятка Нордичного товариства. Любек, липень 1932 р.)» (Die Notwendigkeit der Aufrechterhaltung der Handels- und Verkehrsbeziehungen zwischen Deutschland und den nordischen Ländern (Dänemark, Schweden, Norwegen, Finnland). Eine Denkschrift der Nordischen Gesellschaft. Lübeck, im Juli 1932»)[109, Вл. 77–85].

Нордичне товариство також регулярно проводило серії засідань та публічних заходів, подібних до тижнів нордичної культури. Так, одним з наймасовіших були заходи, що мали місце 23–29 червня 1937 р. Кожного дня проводилися по два–три великих заходи на день – лекції, кінопокази, концерти тощо. Серед тем, наприклад: «Любек і нордичне культурне коло», «Музика германців» [59, Вл. 18–19] Загалом цю серію заходів у 1937 р. відвідало бл. 2000 осіб (не рахуючи персонально запрошених гостей та представників преси) [59, Вл. 99].

Інтенсивність роботи Товариства демонструє звіт його берлінського бюро за четвертий квартал 1937 року. Загалом за цей час було організовано вісім лекцій, у тому числі наукових, на тему ісландської літератури, фінської поезії, народного мистецтва народів Північної Європи, германських основ німецької народної культури, расових досліджень та боротьби проти комунізму у Фінляндії, ідеології у ХХ ст., ролі регіону Балтійського моря з

точки зору геополітики (цей захід відвідало бл. 500 осіб), було організовано одну археологічну виставку з матеріалами розкопок, один кінопоказ з подальшою дискусією, один музичний концерт, а також проведено художню виставку, присвячену роботам ісландського художника Гудмундура Ейнарсона, яку відвідало бл. 700 відвідувачів, не рахуючи 300 запрошених гостей та представників преси, і яка демонструвалася також в Копенгагені, а надалі мала відбутися у Лондоні та Амстердамі. Серед відвідувачів були також члени «Гітлерюгенд», молодіжного товариства НСДАП, та члени різних шкільних гуртків, якими опікувалася НСДАП [59, ВІ. 11–15].

Деякі виставки, організовані Товариством, були фактично подвійними. Так, сьомого лютого 1936 р. Нордичне товариство і Націонал-соціалістична культурна спільнота (Nationalsozialistische Kulturgemeinde) організували Першу національну фінську мистецьку виставку в Берліні, а також відповідна виставка була організована у Гельсінкі, що стало важливим культурно-політичним актом [53, ВІ. 187].

З діяльністю Нордичного Товариства Розенберг пов'язував втілення своєї мрії щодо об'єднання близьких і чистих по крові нордичних культур регіонів Північної Європи і Дунайського регіону. Він висловив ідею існування нордичного центру, з яким пов'язував витoki європейської цивілізаційної спільноти у районі Північного і Балтійських морів, а не у країнах Середземного моря. Він прагнув перетворити Північну Європу у центр світової політики, чому мало сприяти видання газет «Північ» («Der Norden») (культурні зв'язки і економіка); «Раса» («Rasse»), яка була покликана поширювати «нордичне мислення» [476, S. 276–277], а само Товариство у зовнішньополітичній діяльності спиралося на ідею Розенберга щодо органічної нордичної сутності поняття «раса» та її ролі у створенні нової державної системи, що протистоїть системам Східної Азії та сучасної йому Європи.

Крім періодичних видань у Товаристві готували і колективні видання. Так, згідно з доповідною запискою бюро Товариства у Любеку від п'ятого

січня 1939 р., було розпочато підготовку видання, призначеного для всіх, хто цікавиться нордичною думкою, для навчання і просвітницької діяльності у різних товариствах і організаціях. Його метою було висвітлити стан наукових досліджень нордичної думки, їхні оцінки та впливи, серед іншого щоб відобразити розбіжності думок, розглянути питання, які ще не мали належного висвітлення, а сама публікація мала стати в нагоді для подальших наукових пошуків. План видання виглядав так: 1) нордична думка, її завдання і значення; 2) історія расових досліджень; 3) зображення європейських рас; 4) розвиток нордичної думки та знань з області расової теорії; 5) історія нордичної думки; 6) поширення нордичної раси; 7) нордична думка та її значення для біологічних проблем народів; 8) суть і завдання расового вчення; 9) нордична думка і характер; 10) спільність та окремі особистість, якими їх бачить нордична думка; 11) нордична думка та її вплив на дослідження історії; 12) нордична думка та нове бачення історії; 13) нордичний спадок у етнографії; 14) нордична думка у філософії; 15) нордична думка та мистецтво; 16) нордична думка та музика; 17) література та літературознавство з погляду нордичної думки; 18) нордична людина, техніка та винахідництво; 19) ставлення нордичної людини до природи; 20) нордична людина, благочестя та віра. Видання мало супроводжуватися бібліографією, представленою після кожної глави [59, ВІ. 1–6].

Серед документів Федерального архіву, які висвітлюють діяльність Нордичного товариства у його зв'язку з Розенбергом та АПА, одну частину представляють документи самого Товариства, починаючи з 1933 р., коли воно перейшло під кураторство Розенберга і документи його контор (бюро) у різних німецьких містах, серед них, наприклад, справи №№ 222, 286 фонду NS 8. Серед них – документи про завдання Нордичного товариства, основні напрями діяльності, звіти за різні періоди часу, донесення про організовані та проведені культурні заходи, контакти з окремими організаціями та уповноваженими особами, підготовку видань, поточне робоче листування тощо. Серед документів Товариства також є угоди, укладені між ним та

різними організаціями Третього райху у різні роки. Так, у 1934 р. серед таких організацій були: Жіночий союз (Deutsches Frauenwerk), Імперська асоціація німецької промисловості (Reichsstand der Deutschen Industrie), Націонал-соціалістичний союз студентів Німеччини (der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund), Імперський союз давньої історії (der Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte), Націонал-соціалістична культурна спільнота, Імперське управління молоді при НСДАП (Reichsjugendführung), Німецька академія у Мюнхені (Deutsche Akademie München) та ін. [59, Bl. 22–28].

Другу частину складають документи служб Розенберга, передусім, АПА, Канцелярії, Служби Уповноваженого, так чи інакше пов'язані з Товариством, це справи №№ 171, 203, 221, 255 фонду NS 8, №№ 53–55, 76 фонду NS 43. Більшість цих документів – листування, у тому числі самого Розенберга. Серед матеріалів справ зберігаються й окремі звіти про діяльність Товариства, політичні донесення щодо політичної, економічної, культурної ситуації у країнах Північної Європи. Таким чином, основне місце зберігання документів Товариства – фонди служб Розенберга. Окремі документи Товариства та матеріали інших служб і організацій, пов'язаних з ним, зберігаються в кількох справах в інших фондах Федерального архіву.

У 1939 р. було вирішено об'єднати усі все організаційні заходи з культури північних народів під кураторством Нордичного товариства, яке за словами А. Розенберга, активно обговорювало питання життєвого простору у майбутній війні на Сході. Розенберг, спираючись на розробки Нордичного товариства, подавав доповідні записки Гітлеру щодо перспектив об'єднання Сходу від басейна Дунаю до Афганістана, далі до Японії.

Ідея об'єднання проповідувалася Розенбергом ще за декілька років до захоплення Норвегії [127]. У Додатку 1 до вищезгаданого звіту про діяльність АПА у 1933–1943 рр. чітко вказано на політичне забезпечення підготовки військової окупації Норвегії, яка мала геополітичне значення для всієї Скандинавії, в світлі зростання напруги у регіоні, посилення британського впливу, що з часом створило реальну загрозу блокади Норвегії

з моря Великою Британією, хоча Гітлер у спілкуванні з Квіслінгом підкреслив, що він зацікавлений у нейтралітеті Норвегії та обіцяв фінансування для пропагандистської роботи [558, pp. 40–43].

З початком Другої світової війни пропаганду цих ідей стала активнішою. Серед друкованих органів Нордичного товариства було видання «Повідомлення Нордичного товариства («Mitteilungen der Nordischen Gesellschaft»), де систематично публікувалася статті різних авторів, які розвивали та підтримували ці ідеї «нордичного єднання», й сам Розенберг публікував там статті на тему спільного походження скандинавських та германських народів. У 1940 р., після окупації Норвегії дев'ятого квітня, а 19 травня – Нідерландів та Бельгії, його стаття «Нордична спільнота долі» (Nordische Schicksalsgemeinschaft) [173] була розтиражована у декількох виданнях у Норвегії та Німеччині. З цією темою були пов'язані й статті В. Дайца, передусім, її економічного аспекту, зокрема згадані публікації «Скандинавський і середземноморський дух – основи Європи» [134], «Старе ганзейське місто та континентальна Європа. Економічний кругообіг» [133].

А. Розенберг здійснював постійну підтримку норвезького націонал-соціалістичного руху у скандинавських країнах напередодні війни та надавав підтримку їхньому лідеру, вже згаданому Відкуну Квіслінгу, який очолив норвезьку профашистську партію «Національне об'єднання» [476, S. 318–321]. Розенберг зустрічався з ним у червні 1939 р., і на цій зустрічі обговорювалися питання союзу германських держав проти Росії та майбутній прихід Квіслінга до влади [247, С. 289; 273], при цьому листування та контакти з Норвегією контролював А. Шікеданц [247, С. 290]. У грудні 1939, коли Німеччина вже увійшла до Польщі, в Берліні відбулася зустріч з Квіслінгом за участю представників АПА, Верховного командування Вермахту, Міністерства закордонних справ та інших відомств. Квіслінга двічі прийняв у себе Гітлер, якому тоді ж Розенберг представив план захоплення Норвегії. Квіслінг повідомив про «змову» між Британією та норвезьким урядом щодо воєнних поставок у Британію. Це було одним з аспектів

підготовки операції «Весерубунг» (Weserubung), плану військової операції проти Данії та Норвегії, які пропускали англійські підводні човни через свою територію. Операція була успішно реалізована дев'ятого квітня 1940 р. і завершилася захопленням Норвегії, а 19 травня – Нідерландів та Бельгії [525, S. 276]. Квіслінг ненадовго очолив уряд і пізніше був розстріляний. Більше див. у публікації «Квіслінг, Розенберг та Тербовен: до передісторії та історії націонал-соціалістичної революції у Норвегії» («Quisling, Rosenberg und Terboven: zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen») (1970) [461].

Нордичне товариство продовжило свою роботу, і наприкінці 1941 р. його берлінським бюро було заплановане проведення ще однієї серії доповідей спільно зі Службою Розенберга, із об'єднаною назвою «Нордична думка та новий порядок у Європі», але тематика після початку Другої світової війни дещо змінилася. Так, серед запланованих доповідей були такі: «Расове вчення і більшовизм», «Нордична людина та її батьківщина», «Зброя у боротьбі рачи за існування», «Нордична думка у медицині та природничих науках» тощо [222, ВІ. 72–73].

Зв'язки діячів АПА та Нордичного товариства також були тісними. Вже у 1941 р., при створенні РМБО Розенберг залучив провідних представників Нордичного товариства і членів АПА до апарату Міністерства: зав. відділом східної Європи і президента Нордичного товариства Г. Льозе став райхскомісаром Остланда, генеральними комісарами Литви і Латвії стали О. Декслер та А. фон Рентельн, В. Малетке і Г. Шайдт, які у 1939–1940 рр. були посередниками у перемовинах з В. Квіслінгом, а Шайдт навіть увійшов до Осло разом з частинами Вермахту [45], очолили у РМБО спеціальний сектор та відділ культури. Поза цим процесом залишився лише А. Шікеданц, якого Розенберг хотів бачити очільником запланованого райхскомісаріату «Кавказ», але це так і не відбулося [81; 247, С. 318].

Східноєвропейський вектор

З 8 по 14 вересня 1936 р. у Нюрнберзі проходив особливо важливий для зовнішньополітичної діяльності Розенберга з'їзд НСДАП. На з'їзді Розенберг виступив з тригодинною доповіддю, де висвітлив роботу АПА та виклав план щодо забезпечення німецького впливу в усіх без винятку державах, що межують із СРСР, і окреслив політичну ситуацію в Радянському Союзі [102; 222, С. 115–118]. У цей час Гітлер погодився віддати Розенбергу напрям боротьби зі світовим більшовизмом, і назвав це головним напрямом діяльності АПА, а також надав Розенбергу всі повноваження щодо цього питання. Вже у жовтні 1936 року Розенберг представив Гітлеру відповідну доповідню записку з планом забезпечення впливу Німеччини у Центральній та Східній Європі.

Переломним став кінець 1936 року, коли за домовленістю з Гьорінгом відбувається розподіл сфер збирання матеріалів та інформаційної діяльності і АПА та діяльністю служб Г. Гьорінга – Розенберг постійно конкурував з різними міністерствами (іноземних справ, народної освіти і пропаганди та ін.) як з органами виконавчої влади, а також і з низкою інших державних структур, – він вирішив укласти політичний союз з Г. Гьорінгом проти Й. Гьоббелса. У грудні 1936 р. між ними відбулися успішні переговори стосовно розділу сфер впливу у зовнішній політиці. 12 грудня 1936 р. Розенберг записав у щоденнику: *“Сьогодні протягом двох годин розмовляв з Гьорінгом, і це після досить тривалого часу. Було усунуто окремі непорозуміння та проговорено сфери діяльності. Він спрямовуватиме в Зовнішньополітичне відомство все, що стосується Північного Сходу і всіх територій на Південному Сході, тобто від Фінляндії до Афганістану та вздовж російського кордону. На Балканах Гьорінг зарезервував за собою Югославію – там у нього є безпосередні контакти”* [222, С. 136]. Зміни напрямів у діяльності АПА та концентрація на аналізі становища в країнах Східної Європи відбилася й на складі документів його архіву.

У цей час, у другій половині 1930-х рр. Гітлер ще звертався до альтернативної думки Розенберга у питаннях зовнішньої політики, яка не збігалася з думкою Ріббентропа, що сприяло використанню неофіційних можливостей Розенберга. Напередодні війни Гітлер обговорював з Розенбергом план майбутньої війни у Європі та створення майбутнього Міністерства окупованих східних територій ще й як центра боротьби з більшовизмом. Розенберг навіть підготував доповідну записку на цю тему, яку Гітлер сприйняв позитивно [476, S. 426].

У цей же період у АПА та його відділі, пов'язаному з СРСР, під керівництвом Г. Ляйббрандта активно готували матеріали про державну систему, партійну структуру, економіку, соціальні відносини, демографічну ситуацію, національний склад, становище німців та інших народів у СРСР, в тому числі укладали мапи розселень німців в СРСР, карти етнічного складу Радянського Союзу, адміністративні карти різних регіонів, різні картотеки. Переглянули ці матеріали можна у справі 12 фонду NS 43. Паралельно тривало опрацювання матеріалів зарубіжної періодики, готувалися аналітичні огляди радянської преси, здійснювалася ідеологічна підготовка кадрів для майбутньої адміністрації на окупованих територіях СРСР [247, С. 299]. З тематикою Східної Європи, СРСР та «більшовицької загрози» також був пов'язаний курс лекцій у Дипломатичній школі при АПА.

Формування фонду документів АПА у напрямі боротьби з більшовизмом було покладено на управління Г. Ляйббрандта. Хоча й досі реального опрацювання фондів АПА за хронологічним або тематичним принципом не відбулося, за результатами аналізу змісту фонду можна констатувати, що робота за цим напрямом після 1936 р. стала інтенсивнішою. Георг Ляйбрандт фактично взяв на завдання підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів з теми більшовизму та антибільшовизму і збирав інформацію не лише за відкритими джерелами, а й завдяки своїм зв'язкам. Ляйббрандт народився і виріс у німецькому поселенні під Одесою, у 1928 р. захистив дисертацію на тему «Еміграція із Швабії до Росії 1816–1823» [155],

після чого він отримав стипендію Фонду Рокфеллера і з 1929 р. мешкав у США, звідки у 1933 р. повернувся до Німеччини на прохання Розенберга працювати в АПА [247, С. 173–179]. Він зосередив в своїх руках усі матеріали, що мали відношення до СРСР, міжнародного комуністичного руху, а також емігрантського (російського та українського) руху, антирадянського руху. Ляйббрандт своєю роботою навіть створив пряму конкуренцію Антиконтиненту (повна назва «Загальна асоціація німецьких антикомуністичних організацій»), організації, яка була підпорядкована Міністерству народної освіти та пропаганди, в результаті чого всі співробітники Антиконтиненту були мали підписати зобов'язання не співпрацювати, і навіть не контактувати з Ляйббрандтом [476, S. 316].

Одночасно він очолював напрям антибільшовизму у Службі Уповноваженого фюрера, надалі поповнив керівні кадри у Міністерстві окупованих східних територій як голова Головного відділу політики. Крім цього, Ляйббрандт відповідав за серію видань, присвячених СРСР і більшовизму, із назвою «Бібліотека Східного простору» (Bücherei des Ostraumes), яка виходила друком і під час війни⁶². У цій серії виходили друком як публікації самого Ляйббрандта, так й інших осіб, що працювали у АПА та у Службі Уповноваженого. Ляйбрандт також публікував статті у журналі НСДАП «Nationalsozialistische Monatshefte» та інших, і серед них були такі: «Доля Європи на Сході» («Europas Schicksal im Osten») [143], «Єврейська світова політика у власних свідченнях» («Jüdische Weltpolitik in Selbsterzeugnissen») [156], «Марш Москви проти Європи» («Moskaus Aufmarsch gegen Europa») [157] та ін. Ці матеріали надсилалися до інших установ, органів влади та організацій. Так, у фонді Імперської канцелярії зберігається праця Ляйбрандта із назвою «Німці в Росії» («Deutschen im Rußland») та листування щодо її публікації [112, Bl. 489–509].

---

⁶² Більше щодо брошур цієї серії, що у своїй більшості побачили світ під час Другої світової війни, див. у п'ятому розділі, у підрозділі, присвяченому діяльності РМБО.

Діяльність АПА передбачала також підготовку окремих самостійних робіт, присвячених СРСР, й аналізу ідеологічних засад і протиріч більшовизму. Наприклад, у справі № 37 зберігається праця В. Кьоппена від 4 лютого 1942 із цією назвою «Ідеологічні протиріччя Радянського Союзу» («Die ideologischen Widersprüche der Sowjetunion») [98, ВІ. 232–239], підшивки статей різного політико-ідеологічного та пропагандистського змісту, зокрема щодо можливостей розселення у Східній Європі, історії німецької колонізації в Росії, Балтії, Польщі, СРСР, в тому числі «Біологічна цінність німців в Росії», карти національностей СРСР, а також картотеки емігрантів з Російської імперії та російських установ, в тому числі партійних і культурних. У справі 37 фонду NS 43 також зберігаються документи щодо організації серії радіопередач – 14 лекцій «Більшовизм без маски» за 1938 р., підготовлених відділом «Схід» АПА під керівництвом Ляйббрандта. Серед тем: опис стану населення в СРСР (винищення селянства, важкий стан радянської інтелігенції, жінок, право і конституція СРСР, релігійний аспект («Земля без Бога»), критика єврейського походження багатьох представників радянської влади тощо. Хоча Ляйббрандт відстоював ці теми, як політично важливі, Гітлер розпорядився відкласти радіопередачі політичного змісту щодо СРСР та інших країн Східної Європи напередодні вторгнення у Польщу, крім тем, пов'язаних з єврейською проблемою: наприклад «Євреї управляють радянською пресою», «Єврейська диктатура в державі робітників» [98, ВІ. 73–79] тощо.

Ляйббрант був особо довіреною людиною Розенберга, якому були надані надзвичайно широкі повноваження, доручалися перемовини з іноземними дипломатами та політичними діячами з низки питань, де сам Розенберг свідомо не брав участі, наприклад, з представниками Закарпатської України. Крім цього, інформація, надана Ляйббрандтом та Шікеданцем, вплинула на переговори між Великою Британією, Францією та Радянським Союзом. Для того, щоб цей процес, навесні-влітку 1939 р. через Гьорінга,

Ріббентропа, Розенберга та інших були посилені таємні контакти в столицях західних держав [247, С. 203–204, 211–213].

З 1939 р. все більше уваги приділяється обговоренню питань різних аспектів боротьби з більшовизмом. В архіві АПА (фонд NS 43) зберігається справа № 3, де містяться численні службові нотатки та записки з питань боротьби з більшовизмом, відповідне листування Ляйббрандта з К. Урбаном, А. Шікеданцем, А. Розенбергом (1937–1941 рр).

Окреме місце у діяльності АПА, яка була пов'язана зі Східною Європою, посідали його контакти з емігрантським монархічним рухом Російської імперії, який очолював В.В. Біскупський, про що свідчить листування між керівником Шікеданцем, керівником Імперської канцелярії Ламмерсом і Біскупським, який впродовж років був керівником опікунської служби забезпечення російських емігрантів, а також інформаційні матеріали, за 1931–1941 рр., зібрані АПА про Біскупського та монархічний рух [97].

3.4. «Українське питання» в поглядах Розенберга та архівні джерела АПА з історії української еміграції

Певний сегмент у архіві АПА займає «українське питання». Хоча воно не було ключовим у діяльності відомства, однак але йому приділялася увага у зовнішньополітичній діяльності АПА, й під час формування стратегічних планів стосовно «ідеології східного простору» в залежності від змін у співвідношенні сил на міжнародній арені. Українські історики найчастіше приділяють увагу питанню відносин Німеччини та емігрантських об'єднань і політичних утворень українського визвольного руху у Німеччині в 20–30-х роках та інших країнах Європи, де утворилися українські осередки боротьби за незалежність України. У цих працях діяльність АПА фігурує здебільшого у загальному зовнішньополітичному процесі і не розглядається окремо, хоча позиція самого А. Розенберга висвітлюється у загальних рисах.

В Україні специфіку та складність цього питання із залученням інформації про діяльність АПА вперше ґрунтовно розглянуто у докторській

монографії М. Швагуляка «Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.)» (К., 1983) [369]. Хоча вона й написана у традиціях радянського нарративу, але вже під кінець існування Радянського союзу, і особливістю цієї публікації, яка вирізняє її серед інших робіт того часу, є те, що автор залучив до свого дослідження західну історіографію, а оригінальні документи з німецьких архівів, передусім, архіву Міністерства закордонних справ Німеччини, а також ЦДАЖР СРСР⁶³, публікації документів – як джерела. Серед використаних ним документів є в тому числі щоденник Розенберга за 1933–34 та 1939–1940 рр., публікації теоретиків ідеології нацизму А. Розенберга, В. Дайца, К. Крюгера, В. Ф. Харта, А. Шмідта та ін., а також документи про діяльність на міжнародній арені самого Розенберга. Хоча діяльність АПА тут спеціально не виокремлена, автор звертає увагу на діяльність її співробітників щодо українського питання, підтримку українських емігрантських рухів та Закарпатської України: АПА згадується протягом усього викладу матеріалу серед інших численних суб'єктів, які були пов'язані із зовнішньополітичною діяльністю Німеччини в світлі її експансіоністських планів. М. Швагуляк звертає увагу на функції АПА, зокрема щодо підтримки українського руху, збирання розвідувальної інформації щодо СРСР, питання фінансування АПА на першому етапі – у 1933–1934 рр. різними монополіями (концерном Круппа, концерном Тіссена), діяльність деяких його співробітників (Г. Ляйббрандта, А. Шікеданца, Е. Дюрксена), їхні контакти з представниками української еміграції в Німеччині [369, С. 88–89]. Він розглядає важливі аспекти зовнішньої політики Німеччини у зв'язку з «українським питанням» та діями українських націоналістичних організацій, в тому числі згадує участь АПА, хоча безпосередньо архів АПА ним не був використаний.

Поглиблене висвітлення «українського питання» з позиції об'єктивного аналізу документів Федеративного архіву вперше має місце у працях

---

⁶³ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, нині Державний архів Російської Федерації.

В. Косика. Українські дослідники отримали можливість ознайомитися з нею лише з настанням незалежності України, коли у 1993 р. було опубліковано його працю, яка була написана французькою мовою, у перекладі Р. Осадчука [205; 315]. Після цього праці та публікації документів В. Косика широко використовувалися іншими істориками, які досліджували історію України під час Другої світової війни. У працях В. Косика вперше детально, з використанням архівних документів та попередніх досліджень різних авторів, викладена історія ставлення Німеччини та Гітлера до питання незалежності України, автономії українських територій, що опинилися у різних країнах напередодні війни, підтримки різних течій українського національного та революційного рухів. Він значну увагу приділяє специфіці «українського питання» у зовнішньополітичній діяльності, в тому числі побіжно висвітлює роль АПА та А. Розенберга. У перших розділах згаданої публікації «Україна до 1939 р.» та «Перед вторгненням в СРСР» він згадує роль Розенберга у питаннях його ставлення до незалежності України та автономії Карпатської України в аспектах розвитку українського національного руху та складних відносин Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Радянського Союзу. На справедливую думку В. Косика, хоча Розенберг і схилився до надання Україні незалежності або автономії, але це не було його особистим прихильним ставленням до українців, а диктувалося ідеєю боротьби проти СРСР, а надалі – раціональним підходом до використання українців як ресурсу, робочої сили, для чого потрібно було надати українцям певні культурні преференції. Подібної точки зору дотримується більшість українських істориків, як зазначають І. Патриляк та М. Боровик у своїй монографії «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» (2010), і підкреслюють, що нацистська Німеччина прагнула використати «українське питання» у боротьбі проти Польщі чи СРСР, але передбачала передачу Карпатської України Угорщині як союзникові Третього райху, не розглядаючи можливість створення української суверенної держави у її

етнічних кордонах [337, С. 15–16]. Автори також торкаються історії «українського питання» напередодні війни, окреслюючи позицію Розенберга щодо створення напівзалежної української держави, але не розглядають діяльність АПА, історію його контактів з представниками української еміграції і використовують вже опубліковані документи [337, С. 22–40, 165–171]. В основному, в такому світлі розглядають «українське питання» й багато інших істориків, серед яких М. Коваль, В. Кучер, В. Коваль, В. Гриневич, О. Лисенко та інші, але у їхніх публікаціях не висвітлюється безпосередньо діяльність АПА, як і її архів.

В. Косик вважає, що перші стратегічні плани АПА як служби НСДАП були пов'язані із підтримкою зазіхань Польщі на територію Радянської України та Литви, в її експансіоністській політиці, яка мала б узгоджуватися з Великою Британією, а також враховувати союз з Італією та Францією [315, С. 38–39]. Він періодично повертається до взаємовідносин між Розенбергом та різними представниками українського національного руху до вторгнення Німеччини на територію СРСР, що, безумовно, проливає світло на його загальне ставлення до різних представників емігрантських кіл і рухів, передусім про спілкування з І. Полтавцем-Остряницею [315, С. 53–54], до П. Скоропадського, Є. Коновальця та інших діячів. Водночас, діяльність АПА не буда предметом його дослідження, він використав окремі документи архіву АПА (зі справ №№ 2, 41–43), опублікував меморандум Розенберга від 1 квітня 1941 р. щодо майбутнього територіального поділу окупаційної території СРСР з архіву НСДАП та деякі документи, що відклалися в архіві Міністерства закордонних справ Німеччини [315, С. 66, 90–94, 495–496], але не розглядав окремо архів АПА та детально не аналізував відносини служб Розенберга з представниками українських емігрантських кіл.

Про діяльність АПА напередодні війни та плани стосовно майбутнього Україна згадується й в монографії В. Кучера та О. Потильчака «Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» (2011) у окремому параграфі «Німецька модель України, розділ 2 – «Українці і нацистський

«новий порядок», в тому числі Меморандум від 2 травня 1945 р, та його концепції щодо облаштування України, її кордонів, питань адміністративного устрою для ефективної експлуатації території і забезпечення продовольством німецького народу» та підтримки війни [319, С. 121–125]. Однак, основна проблематика монографії – окупація і Розенберг розглядався тут як міністр окупованих східних територій.

Серед українських істориків, у дослідженнях яких згадується АПА, слід звернути увагу на ґрунтовне дослідження та публікацію документів дослідника еміграції у Німеччині Дмитра Буріма, що стосуються питань української політичної еміграції, зокрема щодо виборів Миколи Сушка головою Української установи довіри в Німеччині в 1938–1939 рр., де ситуація стосовно особистості М. Сушка розглядалася представниками гестапо, Міністерства закордонних справ, абверу (військової розвідки), НСДАП та Міністерства народної освіти та пропаганди при безпосередній участі АПА, в тому числі А. Розенберга, А. Шікеданца, Е. Дюрксена, Геральда Зібберта [246]. Разом з тим, що коло документів, винайдених Д. Бурімом, дозволяє розкрити предмет дослідження, документи АПА як джерела залучені опосередковано, хоча «українському питанню» присвячено немало його справ, і вони могли б доповнити картину історії української еміграції. Хоча слід зазначити, що Д. Бурім – автор кількох статей, документальних публікацій, архівознавчих розвідок, присвячених історії міжвоєнної української еміграції в Німеччині, діяльності кількох створених нею інституцій, зокрема, Українського наукового інституту в Берліні, Товариства підтримки української науки і культури в Німеччині, Української установи довіри, Українського товариства допомоги біженцям та ін.

Серед західних дослідників, який використовував документи АПА і Розенберга, слід відзначити вже згаданого Г.-А. Якобсена «Націонал-соціалістична зовнішня політика. 1933–1938» (1968), який частину свого дослідження присвятив «українському питанню», але на момент написання праці не мав доступу до всіх документів АПА, що збереглися, та Франка

Гольчевські, який опублікував ґрунтовну монографію «Німці та українці, 1918–1939» «Deutsche und Ukrainer, 1918–1939» (2010) [414], де детально розглянув історію українсько-німецьких відносин у міжвоєнний період та її історіографію, але АПА та його архів не були серед об'єктів його розгляду.

Загалом в українській історіографії та основних роботах згадується діяльність особисто Розенберга, його служби залишаються в тіні, а архівні документи служб майже не використовуються, так само і документи архіву Канцелярії Розенберга, теоретичні розробки співробітників АПА та його практична діяльність залишається за межами досліджень, тому ми у цій дисертації не розглядаємо велику українську історіографію історії Другої світової війни та окупації, їхня проблематика перебуває поза предметом нашого дослідження.

* * *

«Українське питання» у світлі зовнішньополітичної діяльності Німеччини привертає до себе увагу в оточенні Гітлера після того, як він почав обережно обговорювати з Розенбергом свої плани щодо війни в Європі, оскільки у діяльності АПА, ідеологічних та політичних концепціях Розенберга у 20-30-х роках та безпосередньо напередодні розв'язання війни в Європі особливе місце посідали відносини з російськими та українськими емігрантами, а також актуалізація в цьому контексті «українського питання», яке було важливим для стратегічних пропозицій щодо війни на сході Європи та організаційно-політичних питань окупації.

«Українське питання» у його багатоаспектності посідало окреме місце у політичних поглядах Розенберга від самого початку його емігрантської діяльності у 20-х роках і у період формування засад НСДАП, коли партія поставила завдання прийти до влади та скасування Версальської мирної угоди. У вказаній брошурі Розенберга «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» (Der Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik) (1927) він прямо називав Україну об'єктом майбутнього розширення життєвого

простору за рахунок східних територій та перетворення «багатого українського півдня» у аграрно-сировинний придаток Німеччини, у джерело хлібу та ринок збуту німецької промислової продукції [165, S. 98]. Отже, питання ролі України у зовнішньополітичній діяльності Німеччини визначалось ще до створення АПА і приходу до влади НСДАП. І про те, що цей факт був загальновідомим ще на початку 1930-х рр., свідчать навіть матеріали закордонної преси, де «українське питання» нерідко згадувалося саме у зв'язку з ім'ям Розенберга, і не завжди тональність цих публікацій була позитивною. Так, у 1934 р., у випуску найбільшої німецькомовної газети у Франції із назвою «Pariser Tageblatt» за номером 63 від 13 лютого, вийшла стаття із назвою «Гра Розенберга в Україні. Активна підтримка сепаратистів», де йшлося не лише про те, що Розенберг у той час позиціонував себе як знавець Росії та СРСР і пропагував ідею «Drang nach Osten» (досл. «Натиск на Схід»), а й про те, що він активно контактував з представниками українських та російських емігрантських кіл, розглядаючи Україну як майбутній сировинний придаток до Німеччини [39, ВІ. 21–22].

Ще під час діяльності АПА Розенберг, як сам, так і через відділ Ляйббрандта як вихідця з Російської імперії постійно тримав це питання під контролем впродовж усієї своєї активної політичної діяльності в Мюнхені і Берліні. Розенберг спілкувався з представниками всіх течій української еміграції в Німеччині, Італії, Австрії та ін. країнах, і спочатку підтримував ідею створення окремої української напівсамостійної «буферної» держави, що вже розкрито у публікаціях вказаних українських вчених.

Розенбергом приділялася увага емігрантам з Російської імперії та України від самого початку 20-х років, починаючи з його досвіду в товаристві «Aufbau» («Відродження» або «Реконструкція»). Він весь час спостерігав за розвитком подій в СРСР та на його кордонах, з початку 20-х років досліджував архівну спадщину та опубліковану інформацію емігрантів, лідерів українського руху, активно спілкувався з ними у сфері церкви. Він відразу проявив інтерес до українського національного питання, розглядаючи

його можливість стати реальним опозиційним рухом до радянської влади. Про що свідчить спеціальна група матеріалів АПА фонду NS 43, а саме щодо становища української еміграції у Німеччині та прагнень українського національного руху та його організацію, становище про стан справ у Карпатській Україні у період 1932–1941 рр., що зберігається у справах №№ 41–43. Також у «Східному відділі» АПА існувала картотека українських емігрантів, збиралися газетні публікації, донесення щодо різних груп українських емігрантів (справи №№ 42, 86), донесення щодо українсько-польських відносин у 1938–1941 рр. (справа № 32).

В архівах АПА та Канцелярії Розенберга, а також Міністерства закордонних справ Німеччини зберіглися документи, в основному, листування щодо спілкування Розенберга з українськими емігрантами, течіями та організаціями, зв'язки з Павлом Скоропадським та Українським науковим інститутом в Берліні (1926) (Павлом Дмитренком, Іваном Мірчуком та іншими), в інших установах та діячами українського еміграційного руху, в тому числі громадськими діячами, журналістами, які представляли українську пресу і періодику за кордоном, в тому числі з інших держав [369, С. 39–52]. При цьому слід зазначити, що тісні зв'язки характеризують стосунки АПА та Українського наукового інституту в Берліні з часів його створення, документи щодо відносин АПА та Українського наукового інституту зберігаються у справах №№ 2, 41, 531 та ін. фонду NS 43, відповідне листування і донесення є також у фонді Канцелярії Розенберга NS 8, у справі № 217.

Документи АПА свідчать, що Розенберг звертав увагу на конфронтаційні стосунки поляків та українців, вивчав різні аспекти українсько-польського, українсько-угорського питань, в тому числі в світлі українсько-карпатського опозиційного руху. Про це свідчить група матеріалів справи № 47 фонду NS 43 про становище української еміграції у Німеччині за 1932–1941 рр., прагнення українського націоналістичного руху у Німеччині та інших європейських державах, його організацію тощо. Серед них також –

комплекси документів за 1938–1941 рр. – про становище у Карпатській Україні (справи №№ 41–43, 531–533), становище української церкви, українські організації в Німеччині (1938–1941) та інші питання. В основному, подібні матеріали у фонді NS 43 зберігаються у справах №№ 41–43, 531–533.

Увага до цих питань у 30-х роках простежується також у «Політичному щоденнику» Розенберга, де описані його зустрічі та перемовини з питань України та Польщі, наприклад, з італійським політичним діячем, журналістом, публіцистом і дипломатом Енріко Інсабатом, який був уповноваженим з українського питання, передусім щодо теми Карпатської України. З 1919 р. він опублікував низку статей з актуальної української проблематики («Українське питання», «Польща і Україна», «Україна і Галичина»), а у 1920–30-х рр. був консультантом італійського МЗС щодо українського питання і відіграв провідну роль у формуванні італійської політичної думки про Україну. Деякий час він був зв'язковим між італійським урядом і ОУН.

У травні 1934 р. Розенберг написав у щоденнику: *“після багатотижневої поїздки по Європі із Варшави прибув, д[окто]р Інсабатом. Ретельно вивчив українське питання. Бажання Польщі: коридор до Чорного моря, кордон з Угорщиною... Також сподівається на англо-німецько-італійський альянс, потім включення до нього Польщі»* [222, С. 38].

У кінці 1938 р. з ним у Римі зустрічався Ляйббрандт, щодо чого Розенберг зазначає, що Італія спостерігає за Україною: *«Старий доктор Інсабатом й досі активний і переконує Муссоліні захистити карпато-українців від угорців, які хочуть повернути колишнє панування»* [222, С. 180].

Напередодні Другої світової війни у зв'язку з особливістю українського руху у Польщі, Угорщині, Румунії, Чехословаччині, а також у Радянській Україні «українське питання» набуло нового звучання. Але потенційна участь АПА стосувалися, переважно, лише можливостей підтримки об'єднання українського самостійницького руху, зокрема у аспектах актуалізації питання самостійності Карпатської України, претензій на окрему

територію, що вимагало певних політичних рішень щодо Польщі, Чехословаччини, Австро-Угорщини, Румунії тощо. Але відомо, що після мюнхенської угоди 1938 р. вже другого листопада 1938 частина Карпатської України, яка мала статус «автономної землі» у складі Чехословаччини, була передана Угорщині, територія, що залишилась, була окупована Угорщиною в березні 1939 р., що викликало велике незадоволення з боку українських емігрантів та карпатських українців [222, С. 181].

Іншими негативними для українців стали події, пов'язані з розв'язанням війни проти Польщі, і нарешті, після нападу на СРСР та намірами ліквідації створеного 30 червня 1941 р. Українського державного правління. 14 серпня 1941 р. Я. Стецько як обраний голова Правління та ОУН виступив з Заявою та Меморандумом ОУН, що Державне правління представляє різні політичні партії і не залежить від ОУН, та що він звертався до Розенберга в АПА з проханням не ліквідувати Правління і зберегти незалежність України, обґрунтовуючи це тим, що таке рішення може нашкодити німецькій політиці на захоплених українських територіях у майбутньому [315, С. 521–523]. На жаль, керівники ОУН та Стецьків на той момент не були повною мірою обізнані з конфіденційними документами, за якими доля України вже була вирішена під час попередніх нарад верхівки нацистської держави, де також був присутній Розенберг, і де його позиція щодо можливого майбутнього України була відхилена.

18 грудня 1939 року Розенберг написав у щоденнику *«Українське питання займає тепер уми всіх політиків; кожен вважає, що розуміється на ньому. Причому ті, хто донедавна не підозрював про його існування, тримаються так, ніби вивчили його вздовж і впоперек – серед них пан ф[он] Р[іббентрон]». Саме я близько 12–15 років тому ввів цю проблему у політичної боротьби в Німеччині та зробив [теоретичне] обґрунтування історичних можливостей... За обідом ф[он] Р[іббентрон] розповів про карту, опубліковану в Б[ерліні] і підготовлену групою укр[аїнців]: кордон неподалік Варшави»* [222, С. 309]. Карта була замовлена фюрером, тому він

задав деякі питання Розенбергу. На цій карті було відображено бажання українців створити власну державу і окреслені її кордони. Публікації стратегії розвалу СРСР передбачали створення незалежної України із передачею її частини території Польщі. На той час Розенберг вважав, що підтримка внутрішнього конфлікту і протистояння Карпатської України з Польщею не сприяє міжнародним стосункам Німеччини, про що його попередив сам Гітлер, особливо в умовах міжнародної ситуації, коли 26 січня 1934 р. Німеччина та Польща підписали пакт про ненапад на десять років.

Розенберг, хоча й підтримував прагнення незалежності України з практичною метою, обережно ставився до підтримання антипольського руху в Карпатській Україні публічно. Він, наприклад, відмовлявся від прямих зустрічей з урядовцями Карпато-України: *“ми не можемо дозволити собі створити враження, що ми сьогодні підтримуємо антипольське українське угруповання (Ярий)”* [222, С. 181]. Але від імені АПА ці зустрічі проводив Г. Ляйббрандт, який виконував доручення Розенберга щодо підтримки позиції щодо відносно незалежної України для боротьби з більшовицькою Росією та перетворення України у житницю Німецької держави. У 1939–1940 рр. він навіть здійснював декілька поїздок до Італії, де вів перемовини з Інсабато з українських питань.

Велике розчарування Розенбергу приніс факт підписання пакта Молотова–Ріббентропа. Після цього він зауважує: *«Якщо нам до того ж прийдеться залишити Радянському Союзу територію пол[ьської] України, то після Карпато–Укр[аїни] це стане другим ударом з нашого боку по найбільш потужному антимосковитському угрупованню»* [222, С. 195–196].

Загалом Розенберг, як вже було зазначено, був прихильником створення низки напівавтономних національних державних утворень на кордонах СРСР, які б грали роль своєрідного буфера між Європою та Росією. Його ідеї були висловлені в двох вже згаданих доповідних записках (меморандумах) щодо майбутнього східних територій, які планували передати під його керівництво. Під час обговорення майбутнього устрою на

окупованих східних територіях, він пропонував створити окреме Українське генерал-губернаторство з приєднанням до нього Східної Галичини, Криму, територій по Дону та Волзі, території Радянської автономної республіки німців Поволжя. Він бачив в цьому можливість послаблення СРСР не лише шляхом відокремлення від нього як окремих державних утворень – насамперед України та Білорусі, котрі могли б у майбутньому стати союзниками Німеччини, залежними від неї, а й підтримки інших народів, що історично підпали під вплив Росії та пізніше проживали в Радянському Союзі. Подібна політика підтримки мала бути реалізована в наданні цим народам прав автономії (але обмежених) у першу чергу українцям і білорусам: на розвиток власної культури та формування національної самосвідомості, безумовно, в певних межах, на самоуправління (нижча і частково середня ланка), на окремі елементи державності та освіти тощо.

Хоча Розенберг підтримував стосунки з майже усіма українськими емігрантами ще в Мюнхені, про що свідчать документи архіву АПА та Міністерства закордонних справ, він віддавав перевагу колишньому українському гетьману Павлу Скоропадському, з яким Розенберг підтримував зв'язок постійно. В 1933 р. від провів акцію урочистого святкування 60 років П. Скоропадського, організував широку кампанію в пресі, в тому числі й з Українським союзом хліборобів-державників, спробував об'єднати українські організації, зокрема за підтримки Розенберга у січні 1943 р. було створено Українське національне об'єднання [369, С. 139–141, 146]. Ці питання розглянуті також у чотиритомній справі у фонді АПА, присвяченій українському рухові, це справи №№ 150, 186, 191, 194. Тут зберігається листування з його представниками – Павлом Скоропадським та українським журналістом дипломатом і політичним журналістом Володимиром Коростовцем, членом правління Українського союзу хліборобів-державників, який у 1930 р. переїхав до Лондона і там був уповноваженим представником П. Скоропадського. Хоча Гітлер не завжди ставився схвально до контактів Розенберга з колами української еміграції, і

наприкінці листопада 1939 р. навіть передав Розенбергові листа через очільника імперської канцелярії Ламмерса про те, що він проти переоцінки впливу ролі емігрантів у експансіоністській політиці Німеччини [432, S. 88].

У документах також розкриваються зв'язки Розенберга з полковником Іваном Полтавцем-Остряницею, лідером українського козацтва та колишнім ад'ютантом гетьмана Скоропадського, який був генеральним писарем та начальником його особистої канцелярії (1918), але з 1932 р. року він відійшов від П. Скоропадського та створив в українській еміграції Українське народне козацьке товариство (УНКАО) та Український народний козацький рух [39, ВІ. 21–22; 222, С. 286–289; 400, S. 163]. З того часу Розенберг втрачає до нього інтерес, як до схильного до екстремістських дій, яка заважали авторитету Німеччини перед майбутніми планами.

З 1939 р. увага АПА до «українського питання» зросла у зв'язку із підготовкою та початком війни у Східній Європі та захопленням Польщі. Ще 14 червня 1939 р. А. Шікеданц підготував меморандум «Східноєвропейські питання!» («Die osteuropäischen Fragen!»), який через Г. Ламмерса, шефа Імперської канцелярії, без котрого на стіл Гітлера не потрапляв ані один документ, Розенберг хотів передати Гітлеру. У Меморандумі йшлося про необхідність використати запланований напад на Польщу для політико-психологічного опрацювання питання окупації територій СРСР, створення після окупації Польщі окремих українського та білоруського державних утворень, як плацдарму для подальшого розчленування СРСР, як засіб використання обох народів в німецьких інтересах. Ця думка одночасно обговорювалася у дипломатичних колах Європи і Гітлер розмірковував можливість реалізації такої пропозиції щодо «Великої України» шляхом розповсюдження такої пропаганди в Польщі, Румунії та СРСР [226, S. 141–147; 557, pp. 1008–1015]. Однак Гітлер відклав це рішення.

Після капітуляції Польщі, як записав у щоденнику Розенберг, Гітлер *«хоче розділити цю територію на три області: 1. Між Віслою і Бугом: все єврейство (у тому числі з райху), а також всі більші-менші ненадійні*

елементи. На Віслі – непереборний Східний Вал – потужніший, ніж на Заході. 2. Біля колишнього кордону – широкий пояс германізації та колонізації. Тут велике завдання для всього народу: створити німецьку житницю, сильне селянство, переселити сюди зразкових німців з усього світу. 3. Між двома областями – польська «державність». Майбутнє покаже, чи можна через десятиліття розширити смугу колонізації» [222, С. 201]. Ці варіанти також були відкинуті.

Після захоплення у Польщі АПА підготувало для Гітлера ще одну доповідну записку про «українське питання». Характеризуючи ситуацію в цілому, у ній була висловлена необхідність приділити уваги цьому питанню у зв'язку з можливістю Британії та інших західних країн використання цієї ситуації проти Німеччини. У цьому звіті наголошувалося на тому, що не можна відмовлятися від дипломатичної дії та культурної політики щодо українців. Була висвітлена структура українського емігрантського руху, інформація про наявність трьох, вартих уваги політичних та напіввійськових угруповань; УНР з центрами у Варшаві та Парижі, і яка фінансувалася поляками до нападу на Польщу; ОУН, яка всупереч запевненню у прихильності до Німеччини, друкувала в Парижі та Нью-Йорку відверті антинімецькі звернення та статті і брошури; третя – група Скоропадського у Берліні, яка підтримує німецьку політику і з якою АПА підтримувала постійні зв'язки. І дійсно, крім цієї записки, в газетних публікаціях західних країн публікуються негативні статті щодо ситуацією з українським рухом у Польщі [100, ВІ. 147; 315, С. 77–778].

У 1939–1940 рр. українське населення створеного на території окупованої Польщі Генерал–губернаторства з політичних міркувань німецького керівництва отримало низку привілеїв, серед яких було право займати землі у прикордонній смузі, єврейські будівлі, магазини, а також для них були створені кращі умови для навчання [363].

Показовим запис у щоденнику Розенберга від 28 березня 1941 р. «Я прямо запитав фюрера про Росію. Мої співробітники вже давно зайняті

упорядкуванням точної карти національностей, їх кваплять, вказуючи на терміни... Я сказав фюреру, що питання про адміністративні органи вже обговорюється; я побоююся, що німці, які мешкають усередині райху, зіштовхнуться з проблемами, досі їм невідомими. Я всі ці роки підтримував Скоропадського та його людей, деяких ватажків козаків та ін.; нехай від емігрантів не варто чекати чудес, проте знання території та мови можуть знадобитися завжди. Насамперед – на Сході все змішалось. Я вже чую міркування про те, що слід думати про економіку «без ідеології», я думаю, українське питання може бути вирішене лише ясною і чіткою установкою: проти московитів та євреїв. Ці гасла мають двохсотрічну історію, і зараз вони можуть бути втілені в життя. Проблеми балтійських провінцій відрізняються від проблем Півдня, проте загальна форма має бути зрозумілою: Балтика – протекторат, Україна самостійна, у союзі з нами» [222, С. 286–287].

Українські емігранти та політичні діячі ОУН(М), ОУН(Б), УНО, гетьман Скоропадський та інші неодноразово зверталися до керівництва райху з пропозицією про співпрацю. Відомо, що ОУН (Б) 30 червня 1941 р. у Львові проголосила незалежність України, але отримала негативну реакцію німецької сторони, передусім Гітлера, який вважав, що ніяких прав Україні не надавати, а включити до території райху не як автономну державу, а як територію. Він та його оточування не бажали прислуховуватися до аргументів Розенберга про необхідність політичного «розчленування» СРСР та Росії шляхом підтримки опозиційного руху народів та звинувачували його у прихильності до українців як сентиментальної «слабкості колишнього емігранта». Його пропозиція щодо підтримки Скоропадського не знайшла підтримки, як і спроби створити лютому-березні 1945 р., вже наприкінці війни, Український національний комітет на чолі з генералом Павлом Шандруком, який так і не встиг розгорнути діяльність [106; 315, С. 451–452].

«Українське питання» у діяльності АПА як до окупації території СРСР, так і під час окупації залишалося актуальним, хоча й набуло нового змісту

після призначення Розенберга міністром окупованих східних територій в умовах розподілу українських земель. Як вже було зазначено, першого серпня 1941 р. Галичина була приєднана до Генерал-губернаторства окупованих польських територій, що викликало незадоволення українських емігрантів та діячів опозиційного руху, і трагічні наслідки для української державності [200; 204, С. 17–45, 176–191, 232–242]. Після цього Розенберг вже не міг впливати на розвиток подій у Генерал-губернаторстві, яке очолив Ганс Франк. Тому ці території у період війни не увійшли до складу компетенції Розенберга і він, хоча й далі спілкувався з представниками української еміграції у Німеччині, не втручався у справи компетенції Франка. На території райхскомісаріату «Україна» спроба реалізації навіть пом'якшених форм окупаційної політики в галузі освіти і культури, як відомо, була невдалою через опір райхскомісара України Е. Коха.

Документи щодо націоналістичного руху в українських емігрантських колах у Німеччині, як у міжвоєнний період, так і під час Другої світової війни, зберігаються й у інших фондах Федерального архіву. Серед них: фонд NS 26 (Hauptarchiv der NSDAP, укр. «Головний архів НСДАП», 1919–1944), у справі № 1198 (в основному, документи про постать С. Бандери), фонд R 8043 (Deutsche Stiftung, укр. «Німецький фонд», 1920–1945), справи №№ 987, 1556, де зберігаються матеріали преси міжвоєнного періоду щодо «українського питання», фонд NS 10 (Persönliche Adjutantur des Führers und Reichskanzler, укр. «Особистий ад'ютант фюрера і райхсканцлера»), (1932–1944), у справі № 232 (листування і донесення щодо українських емігрантів, зокрема, щодо особи І. Полтавця-Остряниці), у фонді R 901 (Außwärtiges Amt, укр. «Міністерство закордонних справ), у справі 58440 (документи про Україну за грудень 1938 р. – лютий 1939 р.), а також у фондах Імперської канцелярії R 43-I, у справі № 155 (документи про П. Скоропадського та український національний рух), у фонді R 43-II, у справах №№ 1498a, 1500, 1504a, 1504b та ін.

Висновки до розділу 3

1. АПА було створене 1 квітня 1933 р. і функціонувало до кінця 1942 р. – початку 1943 р., коли його діяльність була фактично припинена. У його існуванні можна виокремити три періоди: 1) 1933–1936 рр., це активна дипломатична та зовнішньо-економічна діяльність АПА; 2) – 1937–1940 рр., коли відбулося поступове згортання діяльності у зв'язку зі зменшенням його ролі через перерозподіл функцій в сфері зовнішньополітичної діяльності між НСДАП та іншими міністерствами та відомствами у 1937 р., втрата значення АПА та його місця у зовнішній політиці, особливо під час війни та окупації. У 1940 р. Розенберг просив Гітлера розпустити АПА, оскільки він планував обійняти посаду міністра окупованих східних територій, але Гітлер не розпустив АПА ані у 1940 р., ані 1942 р. (коли за його ж наказом була втрачена можливість для АПА представляти райх за кордоном). Третій період, більш умовний, який ми не розглядаємо, охоплює 1941–1945 рр., коли відбулося скорочення штату АПА через перехід частини його співробітників до ЕРР та РМБО і проголошення тотальної мобілізації у січні 1943 р. Сам Розенберг став більше уваги приділяти Службі Уповноваженого та РМБО. Формально АПА було ліквідоване у 1945 р. разом з розпуском інших структур НСДАП і органів влади.

2. Документальний масив АПА складається кількох частин, найбільша з яких на сьогодні зберігається у фонді АПА (фонд NS 43) у Федеральному архіві Німеччини, ще одна група справ – там само, у фонді Канцелярії Розенберга (фонд NS 8), окремі документи – у складі кількох інших фондів архіву періоду нацизму, серед яких фонди Імперської канцелярії, Міністерства закордонних справ Німеччини та ін. Невеликі групи документів АПА зберігаються у архівах і архівних зібраннях кількох наукових інститутів, музеїв та бібліотек, дослідницьких і культурних центрів у різних країнах світу, куди вони потрапили після війни. Але значна частина з них є копіями документів, що зберігаються у Федеральному архіві, що

пояснюється діловодними принципами розсилки копій документів по партійних установах, листуванням, розсилкою офіційних бюлетенів і брошур АПА, або ж є копіями, виготовленими під час Нюрнберзького процесу.

Реконструкція та аналіз документальних масивів, продукованих АПА, є важливими для розширення джерельного потенціалу дослідження теми. До джерельної бази дисертації нами залучені публікації самого Розенберга та праці співробітників АПА. Важливим доповненням є «Політичний щоденник» Розенберга за 1934–1944 рр., який було знайдено лише нещодавно (до цього моменту були відомі лише фрагменти за 1934–1935 рр., 1939–1940 рр.) і він не залучався до попередніх досліджень, а також «Мемуари», відомі також як «Останні нотатки», написані у в'язниці, які містять факти участі Розенберга у діяльності АПА, самооцінку його ролі у зовнішньополітичній діяльності, характеризують інших лідерів НСДАП, містять інформацію про розмови з Гітлером та іншими керівниками райху.

3. Документи архіву АПА, які недостатньо залучалися до наукового обігу і не розглядалися як окремий об'єкт у попередніх дослідженнях, як і пов'язані з ними документи Канцелярії Розенберга (попри загальну вивченість політичного аспекту діяльності самого Розенберга як ідеолога), є основним джерелом оцінки ролі АПА у ідеологічній підготовці війни. В історіографії поширена думка, що Розенберг не проявив себе у зовнішньополітичній діяльності, оскільки програвав більш сильним конкурентам, зокрема Й. Ріббентропу та Й. Гьоббельсу. Але окремі дослідники (Піпер, Якобсен), які поглиблено досліджували постать Розенберга та його діяльність, вважають, що він був вони були недооціненими. Діяльність АПА залишалася в тіні загальної історії зовнішньої політики націонал-соціалізму, але вона послідовно готувала інформаційну базу для реалізації зовнішньої політики Гітлера, співробітники АПА брали участь в обговоренні важливих питань зовнішньої політики, у тому числі й неофіційно, що надавало можливість оперативно узгоджувати окремі ситуації особисто з Гітлером, про що свідчить щоденник Розенберга.

4. Оскільки основним завданням зовнішньої політики нацистської Німеччини у 1930-х рр. стала політико-ідеологічна підготовка майбутньої війни, значні зусилля АПА були спрямовані на підтримку організації націонал-соціалістичного руху за кордоном, формування «п'ятої колони» в інших країнах з метою запобігання втручання у зовнішню політику Гітлера, передусім у Великій Британії, ідейне обґрунтування скасування версальських угод щодо територіальних обмежень та заборони воєнного переозброєння, налагодження торгівельних відносин для надходження продовольчих товарів та озброєння. Серед інших завдань АПА – сформулювати документальне та ідеологічне обґрунтування підтримки Німеччини у майбутній війні з орієнтуванням на СРСР, збирати широку інформацію для оцінки внутрішнього становища та зовнішньої політики у низці провідних країн світу, і таких, які були об'єктами майбутніх загарбницьких планів Німеччини. Підготовка інформації та різних публікацій АПА базувалися на ідейних настановах і концепціях Розенберга, в тому числі тих, що викладені у книгах «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» та «Міф ХХ століття», а саме ідеях побудови сильної держави та автаркії як основи європейської економічної та культурної політики, орієнтованої на провідну роль Третього рейху та його історичну місію в Європі і на Сході.

5. Хоча ім'я Розенберга майже зникає із текстів дипломатичних документів після призначення Ріббентропа на посаду міністра закордонних справ у 1938 р., про яку мріяв сам Розенберг, Гітлер не дозволив ліквідувати АПА, навпаки, перед війною затвердив новий штатний розклад, хоча й не надав Розенбергу більше повноважень та фінансування. Гітлер слідкував, щоб не було розголосу щодо втручання НСДАП у зовнішню та внутрішню політику інших країн, тому діяльність АПА не була на передньому плані. У дипломатичних відносинах у 1936–1938 р., передусім з Великою Британією, Гітлер декларував вимогу невтручання НСДАП у діяльність державних установ і критикував кампанію, організовану в британській пресі консервативною партією щодо НСДАП та Німеччини, оскільки вона

грунтовно нашкодила, за словами Гітлера, встановленню нормальних відносин між країнами.

6. За документальним складом архіву АПА структура та ідеологічні функції АПА були організовані за такими напрямками:

– інформаційно-аналітична діяльність, що мала висвітлювати внутрішньополітичну ситуацію, стан економіки, культури тощо в інших країнах, і включала аналіз періодичних і серійних видань, наукових та публіцистичних праць, радіопередач, навіть донесення інформаторів;

– поширення націонал-соціалістичної ідеології за кордоном, створення позитивного образу націонал-соціалізму, організація та підтримка націонал-соціалістичної руху у країнах Європи, пошук союзників на міжнародній арені шляхом об'єднання і створення «антибільшовицького блоку» європейських держав; організація мережі опорних пунктів і закордонних видавництв НСДАП, поширення праць Розенберга та інших ідеологів нацизму, організація виставкової та лекційної роботи, культурних заходів;

– наукова розробка концепцій щодо європейського майбутнього, які базувалися на ідеях нордичного походження Північної Європи, перспектив єдиного економічного і політичного простору Європи з лідерством Німеччини, розробка планів політики на Сході та колонізації східних територій, боротьба з більшовизмом, облік та робота з емігрантськими осередками, передусім, з Польщі, України та Росії;

– дипломатична освіта (разом з Міністерством закордонних справ), участь у перемовинах та організації навчання дипломатичного корпусу Німеччини у Дипломатичній школі АПА, підготовка науково-методичних праць щодо поведінки німецьких громадян за кордоном та поводження із закордонними громадянами в Німеччині.

7. В історіографії біографії Розенберга поширена думка про його незначний вплив на Гітлера як голови АПА, його програш у боротьбі в сфері зовнішньої політики, що можна вважати лише частково справедливим, з огляду на особисті риси Розенберга та Гітлера. Хоча багато ідей Розенберга

не були сприйняті Гітлером, оцінка ролі АПА та його діяльності має бути здійснена з урахуванням сутності нацистської влади та ролі Гітлера з огляду на концепцію «фюрерського абсолютизму», що грала основну роль в системі управління, в тому числі у зовнішньополітичній діяльності, яка повністю залежала від рішень Гітлера. Але в історіографії відзначалися успіхи АПА у відносинах з Румунією, Норвегією, Афганістаном.

8. Оцінюючи архів та роль АПА у питаннях зовнішньої політики слід врахувати також його основну роль як політико-ідеологічної служби і значення ролі його практичної діяльності, яку висвітлюють його документальні комплекси. А саме щодо інформаційно-пропагандистської та культурно-просвітньої роботи за кордоном, підготовки картотек і реферативної інформації, систематизації зібраних і підготовлених матеріалів як інформаційних джерел, які стали інформаційною підтримкою ідеям націонал-соціалізму та політиці Гітлера за кордоном. При АПА було зібрано великий масив інформації про внутрішнє політичне становище у різних країнах, їхніх лідерів, їхніх політичних сил і зовнішніх зв'язків, яка використовувалася в дипломатичних перемовинах, при цьому розглядалися варіанти аргументації права на територіальні захоплення. Напередодні війни було підготовлено картотеки щодо національного складу, економіки, політики, історії країн, провідних діячів різних країн, а також картотеки емігрантів, яких планувалося залучити у майбутньому для роботи на окупованих територіях. Перед війною в АПА працювало бл. 120-ти співробітників, серед яких були вчені-теоретики та практики міжнародної економічної та політичної діяльності, були залучені кадри Нордичного товариства та інших організацій, ресурси партійних видавництв тощо.

9. Наприкінці 1930-х рр., як вважав Розенберг, найбільшого значення набуло формування стратегії зовнішньополітичної та економічної діяльності Німеччини в умовах наближення світової війни, тому АПА активно пропагувало концепцію «нового європейського єднання», яка була остаточно сформульована як концепція «нового європейського порядку». Значну роль у

цьому відігравав керівник відділу зовнішньої торгівлі АПА Вернер Дайц, який був президентом Товариства європейського економічного планування та економіки великих територій. Основна ідея цієї концепції передбачала необхідність створення нового європейського порядку на засадах біополітичних⁶⁴ концепцій економічного єднання європейських держав, політичним шляхом – на чолі з Німеччиною, за зв'язку внутрішньоекономічної, зовнішньоекономічної та культурної діяльності на засадах політичного керівництва, особливо щодо політики захоплення земель і ресурсів. Але Розенбергу та АПА протистояли кілька міністерств та деякі впливові представники фінансово-економічних кіл Третього райху, а оперативна ситуація ведення війни вимагала не стільки теорій, скільки прямих дій, тому ця концепція перед війною відійшла на другий план.

10. Важливе місце у АПА посідала діяльність Г. Ляйббрандта, куратора східного напрямку в АПА, керівника «східного» відділу, та заступника Розенберга з «конфіденційних» питань А. Шікеданца, якій видав відділом преси та архівом, яка мала ідеологічний характер. Їм було доручено вивчати політику та внутрішнє становище у різних країнах Європи, з особливою увагою до СРСР та його національних рухів. Також АПА стало одним з центрів, який контактував з політичною еміграцією в Німеччині і збирав відповідну інформацію. Ближче до початку війни цей відділ під керівництвом Ляйббрандта набув особливого статусу, в світлі «боротьби з більшовицькою світовою загрозою», напрямом, який очолив Розенберг в НСДАП, і який займався створенням спеціальних інформаційних матеріалів, аналітичних оглядів і картотек, організацією критики партійного керівництва і внутрішньої політики в СРСР, підготовкою інформаційних матеріалів, пов'язаних з СРСР. А. Шікеданц, який організував аналіз і збір інформації по усіх напрямках через відділ преси, був одночасно фактичним заступником Розенберга, який виконував конфіденційні доручення і брав участь у

---

⁶⁴ Так у документах, щодо змісту слова див. у третьому розділі, у частині, присвяченій діяльності В. Дайца.

перемовинах. Уся діяльність цих відділів мала ідеологічний характер і орієнтувалася на створення умов для наступних планів Гітлера.

11. Окреме місце у діяльності АПА посідало поширення пропагандистських видань НСДАП та публікацій провідних ідеологів і пропагандистів, підтримка зарубіжних видавництв націонал-соціалістичного спрямування, організація філій відомих газет і журналів за кордоном. Крім цього, за підтримки АПА організовувалися різні культурні та освітні заходи, надавалася підтримка культурним товариствам та емігрантському руху.

12. Гітлер не завжди підтримував ідеї Розенберга – хоча він публічно підкреслював його роль як головного ідеолога партії. З початком Другої світової війни роль АПА поступово почала зменшуватися. Індивідуальні проєкти Розенберга та твори Дайца вже практично не пов'язувалися з АПА. Серед них було й «українське питання» але Розенберг уникав активної підтримки жодного з опозиційних угруповань, хоча й прислухався до їхніх клопотань. Він спробував переконати Гітлера у необхідності надання Україні відносної незалежності для протистояння Росії, однак Гітлер тримався іншої думки. Врешті-решт Розенберг був вимушений прийняти позицію Гітлера. Хоча спочатку фюрер підтримував зусилля, спрямовані на встановлення миролюбних стосунків з європейськими державами, які розглядалися як потенційні союзники, передусім з Великою Британією, або таких, що розраховані на нейтралізацію противників. Насправді Гітлер із самого початку дотримувався ідеї розширення життєвого простору не лише за рахунок повернення колишніх колоній, а й завоювання та приєднання як територій райху всіх європейських територій від Британського острова до Уралу, а також – як перспектива – й до Японії. Тому потрібна була діяльність АПА з його аналітичними відділами преси та Сходу, а також як партійного відомства, яке може поширювати ідеї поза офіційними заявами та діями.

13. АПА стала важливою складовою нацистської дипломатії першої половини – середини 1930-х рр., коли активно використовувалася миролюбна риторика з метою знайти як потенційних союзників, так і нейтралізувати

противників та приховати плани подальшої експансії Третього райху, а коли почалася війна, АПА забезпечило частину кадрового складу співробітників ЕРР та РМБО. Фактор постійної зміни політичної ситуації вимагав гнучкості, а посилення режиму Гітлера, який поступово поставив під повний контроль зовнішньополітичну програму, обмежував діяльність АПА.

Тому, хоча організація зовнішньополітичної політики Третього райху велася паралельно низкою органів і служб згідно настанов, визначених Гітлером, діяльність АПА та концепції Розенберга мали для Гітлера значення як засіб ідеологічної підготовки до визнання нової Німеччини та її ролі у боротьбі проти більшовизму. Гітлер вислуховував думку Розенберга, певний час він публічно його підтримував, хоча так й не надав реальних повноважень у зовнішній політиці. Е. Піпер, наприклад, бачить причини відмови від кандидатури Розенберга як міністра закордонних справ в тому, що останній не знав англійської мови, і що його співробітники не мали спеціальної освіти та досвіду дипломатичної роботи. Але, на нашу думку, Гітлер одразу обмежив роль служб Розенберга функціями партійного впливу, і це було тактикою його загальної політики. До того ж, на нашу думку, плануючи війну з СРСР, Гітлер вочевидь тримав Розенберга в своєму колі, і в перспективі бачив його користь не лише як ідеолога, а й як майбутнього міністра окупованих східних територій. Гітлеру було достатньо тих ідеологічних постулатів та ідей, які Розенберг розвивав до цього часу.

Тут слід також враховувати, що АПА було структурою НСДАП, а Розенберг мав репутацію одного з найкращих знавців Росії та СРСР. У цей час за бажанням Розенберга Гітлер доручив йому ідейну боротьбу із «світовим більшовизмом», який міг стати конкурентом у поширенні свого впливу і територіальних претензій. За словами Гітлера, *«світ повинен знати, що духовний та організаційний центр боротьби з силою, яка прагне руйнування світу, знаходиться в Німеччині»* [222, С. 123].

РОЗДІЛ 4. СЛУЖБА УПОВНОВАЖЕНОГО ФЮРЕРА У СПРАВІ НАГЛЯДУ ЗА ЗАГАЛЬНИМ ДУХОВНИМ І СВІТОГЛЯДНИМ НАВЧАННЯМ ТА ВИХОВАННЯМ У НСДАП

4. 1. Служба Уповноваженого: створення, завдання, функції, комплекс документів

Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП бере свій початок у 1934 р. Її створення було результатом прагнення Альфреда Розенберга як одного з ідеологів націонал-соціалізму та представника керівних кіл у Третьому райху зміцнити своє становище у НСДАП, поширити свій вплив у сфері освіти і навчання у партії, оскільки партія була тісно пов'язана зі структурою державного управління на різних рівнях.

Як було зазначено у «Службовому порядку» Служби Уповноваженого, головним її завданням згідно з дорученням Гітлера Розенбергу був нагляд⁶⁵ за *«втіленням націонал-соціалістичного світогляду в усіх сферах життя німецького народу»* та запобігання його викривленню, а також нагляд за ідеологічною роботою у партії, з усіма її структурами та союзами включно [62, ВІ. 41].

Створенню Служби Розенберга передувала діяльність кількох служб і організацій, або заснованих А. Розенбергом або таких, якими він опікувався. Серед яких особливе місце посідав Союз боротьби за німецьку культуру (*der Kampfbund für deutsche Kultur*) (1928–1934), що об'єднував низку німецьких націонал-соціалістичних діячів зі сфери культури. 24 січня 1934 р. А. Гітлер доручив А. Розенбергу нагляд за *«всім духовним та ідейним навчанням та вихованням»* у НСДАП, і з цією метою у структурі партії була заснована нова структура з однойменною назвою, яку очолив А. Розенберг.

---

⁶⁵ Через це іноді Службу Уповноваженого називали ще «Наглядове відомство» (*Überwachungsamt*), кілька разів цю назву також вживає Больмус, але це не було офіційною назвою, і зараз вона практично не вживається.

Про те, якими були плани щодо масштабів діяльності новоствореної служби, свідчить, наприклад, звернення А. Розенберга до очільника Імперської скарбниці Ф. Шварца від 14 квітня 1934 р., на початку функціонування Служби Уповноваженого. У ньому А. Розенберг з метою отримання якнайбільшого фінансування окреслював масштаби роботи, яку мала проводити ця структура, і тому просив про обговорення майбутнього бюджету. Розенберг підкреслює, що цю службу було засновано за дорученням Гітлера: *«Я припускаю, що лише з цієї стислої примітки (додавалася до листа – Н.К.) вже можна побачити, якою об'ємною та різноманітною буде ця робота, а її результат має бути вирішальним для ідейної стійкості всієї нації»*. Розенберг зазначає, також що до нього звернувся міністр оборони із проханням наглядати за навчанням у збройних силах, і що також є багато інших організацій, що можуть бути запрошені до співпраці або таких, що самі пропонують співпрацю. Тому він ще просить Шварца надати підтримку у подорожах Німеччиною, оскільки треба буде виступати на партійних зібраннях у всіх партійних округах і брати участь у заходах різних організацій, якими опікувалася НСДАП. Також за його планом Служба мала контролювати школи, перевіряти доповіді та друковані матеріали [58, ВІ. 200].

Служба спочатку розпочала свою роботу силами Союзу боротьби за німецьку культуру в Берліні, який невдовзі було розпущено, а значна частина його співробітників перейшли до новоствореної Служби Уповноваженого, і це робоче коло мало бути посилене науковими кадрами з усієї Німеччини. Місцем розміщення служби було обрано комплекс будівель по Маргаретенштрассе, 17 (Margaretenstraße 17) де було достатньо місця для того, щоб там розмістити Зовнішньополітичне відомство НСДАП та Службу Уповноваженого, в той час як інші установи Розенберга вже були розміщені в інших місцях в Берліні, як, наприклад, Імперська служба підтримки німецької літератури (Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums), яка була розташована на вул. Оранієнбургерштрассе, 79, нім. Oranienburger Str.,

79), яка займалася перевіркою творів німецької літератури на предмет відповідності їх націонал-соціалістичній ідеології, співпрацюючи з різними партійними службами.

Розенберг підкреслював, що до створення Служби Уповноваженого та її роботи на початковому етапі він залучив бл. 200 осіб – викладачів, науковців, журналістів та ін., які поки що мали працювати на громадських засадах. Але він планував, що вона буде фінансуватися прямо з Імперської скарбниці (але вона фінансувалася таки зі скарбниці НСДАП). Тоді ж Розенберг окреслив завдання майбутнього Культурно-політичного архіву у її структурі – збирати інформацію про всі німецькі організації культурного спрямування та їхню діяльність, партійні видання, заходи у сфері науки і культури, закордонної преси, також й у її випадках проти Німеччини та її націонал-соціалістичного світогляду [58, Вл. 200–201]. У складі Служби Розенберг з часом організував цілу низку відомств, які відповідали за різні тематичні напрямки, – ідеологію, історію та археологію, науку (йдеться, передусім, про науки соціогуманітарного профілю), пресу, музику, драматургію, мистецтво, навчання членів НСДАП, службовців Вермахту та ін., навчальний центр у пригороді Берліну – Далемі (навчальний центр Зовнішньополітичного відомства А. Розенберга), а також інші різні товариства тощо [61, Вл. 1–3].

Дані щодо штату та бюджету Служби Уповноваженого різняться через лакуни у джерельній базі. Так, у Р. Больмуса наведено дані, що станом на 1938 р. число її співробітників сягало 150, а у 1943 р. їх було вже понад 300. Фінансування всіх структур Розенберга коливалося в межах одного–двох мільйонів марок, але це було небагато порівняно з десятками мільйонів на рік, які отримували Й. Гьоббельс та Р. Лей [392, S. 330–331]. Крім того, можна зустріти зведені дані по всім структурам, створеним А. Розенбергом, і пов'язаним між собою організаційно або фінансово, за винятком РМБО.

Функції та структура Служби відповідали концептуальним поглядам А. Розенберга, які він розвивав ще до 1934 р. і висвітлював у своїх

публікаціях, в тому числі у концентрованому вигляді у «Міфі ХХ ст.». Вони були закріплені у програмних положеннях НСДАП, які щорічно друкувалися в офіційному партійному збірнику «Організація Націонал-соціалістичної німецької робочої партії» (Organisationsbuch der NSDAP). Вони відповідали напрямом підготовки в сфері поширення світоглядної інформації та контролю за культурними, освітніми і науковими організаціями, формування менталітету німецького народу у дусі націонал-соціалістичної ідеології. Тому кількість підрозділів у складі Служби неодноразово змінювалась. Так, відомо про роботу 15-ти підрозділів у складі Служби, хоча вони зазнавали реорганізацій, і ця цифра змінювалась залежно від етапу функціонування Служби та її завдань. З початком Другої світової війни її завдання також були розширені (це другий етап функціонування Служби Уповноваженого, відмінний від першого, і він буде висвітлений у наступному розділі).

Серед цих підрозділів були такі, що відповідали за давню історію, питання нацистського світогляду, літературу і видавничу справу, мистецтво, питання партійної освіти, її організацію та забезпечення, контроль навчальних матеріалів та ін., вже згаданий Культурно-політичний архів. Зібрані Службою матеріали також мали передаватися й до архіву НСДАП [331, С. 391–392].

Основним її **завданням**, згідно із дорученням Гітлера, мало бути визначення єдиної мети для ідеологічної позиції партії, всіх її структур і організацій, та її втілення. Це включало також контроль в сфері університетської науки у формі перевірки науково-педагогічної діяльності закладів вищої освіти, в тому числі навіть перевірку рукописів наукових робіт викладачів вищої школи на предмет їхнього ідеологічного підґрунтя, підготовка і публікація низки серійних видань на тему ідеології в науці і навчанні, що видавалися коштом НСДАП та поширювалися серед її членів, регулярна організація та проведення лекцій, також відкомандирування представників Служби Розенберга як зв'язкових та спостерігачів у партійні圈子 по всій Німеччині.

Тому Розенбергу також були підпорядковані, зокрема: Імперське робоче товариство для навчання всього руху (die Reichsarbeitsgemeinschaft für die Schulung der gesamten Bewegung), Робоче товариство німецької етнографії (Arbeitsgemeinschaft der deutschen Volkskunde), Імперський союз німецької давньої історії (Reichsbund für deutsche Vorgeschichte) і низка інших товариств. Також вона мала забезпечувати роботу Імперської служби підтримки німецької літератури.

Розенберг тісно співпрацював з М. Аманном, керівником видавничої справи у НСДАП, у питаннях ідеологічного контролю за змістом партійних видань, не лише «Völkischer Beobachter», а й серій і часописів, які були у його сфері як Уповноваженого фюрера, відомства «Література» у складі Служби Уповноваженого, у зв'язку з роботою Партійно-службової комісії з перевірки ідейного місту партійних видань (die Prüfungskommission zum Schutze des nationalsozialistischen Schrifttums) [96], яку також контролював Розенберг, а видавництво «Hoheneichen-Verlag» мало перетворитися на видавництво науково-політичної літератури НСДАП у вересні 1939 р. [71, Bl. 55872]. Так з кінця 1930-х років А. Розенберг також намагався поширити контролюючу функцію своєї Служби на контроль наукових публікацій, які готувалися до друку у різних структурах НСДАП. Також він залишив за собою контроль виходу до друку всіх словників і довідників загальної ідеологічної, історичної, культурної чи політичної тематики [72].

У лютому 1940 був підготовлений наказ фюрера про призначення А. Розенберга Уповноваженим з питань забезпечення націонал-соціалістичного світогляду». Він відображав прагнення Розенберга здійснювати ідеологічний вплив на Вермахт у зв'язку з розгортанням німецьких воєнних операцій у Європі Його повноваження також передбачали право видавати директиви вищим партійним та державним органам. Водночас було обумовлено, що за Розенбергом зберігається посада голови Служби Уповноваженого, яка водночас мала забезпечувати його роботу як Уповноваженого з питань забезпечення націонал-соціалістичного світогляду.

Чернетки наказу, що містять зауваження різних вищих державних служб і самого А. Розенберга, а також відповідне листування, можна знайти у фонді NS 8 (Канцелярія Розенберга) у Федеральному архіві Німеччини (справи №№ 165, 167, 182), але інформації, чи дійсно цей наказ був офіційно затверджений, поки що не було знайдено.

З початком військової кампанії на території СРСР завдання Служби були розширені, тепер ще й на сферу ідейної боротьби з більшовизмом. Станом на 1943 р. її основними підрозділами були, крім керівника адміністративними справами Служби та відповідного відділу, відомства з планування навчання, давньої історії, науки, літератури та мистецтва, а також преси [159, S. 312–312b]. Співробітники цих підрозділів, а також низка науковців і викладачів увійшли до складу згаданих вище зондерштабів при Оперативному штабові для того, щоб представляти інтереси Служби Уповноваженого на окупованих територіях. Детальніше цей зв'язок Служби Уповноваженого та окупованих нацистами територій під час Другої світової війни розглянутий нами у наступному розділі дисертації.

* * *

Важливим напрямом роботи Служби Уповноваженого була **видавнича діяльність**. Вона включала як підготовку і видання внутрішнього службового бюлетеню, так і публікацію серійних видань, за які відповідали різні відомства Служби і які виходили під грифом НСДАП, а також окремих тематичних публікацій, як колективних, так і окремих співробітників.

Серед службових видань Служби Розенберга центральне місце посідає так званий «Mitteilungsblatt» – «Інформаційний бюлетень» Служби Уповноваженого, який друкувався і поширювався через Центральне управління Служби. Видання мало три частини – А, В та С. Перша частина «А» з назвою «Новини з роботи головних відомств і відомств» («Nachrichten aus der Arbeit der Hauptämter und Ämter») мала суто внутрішній характер і була призначена для інформування щодо поточної діяльності відомств

Служби Уповноваженого, у частині С друкувалися розпорядження її Центрального управління, інформація про заходи, проведені у Службі Уповноваженого, а також календар запланованих подій. Частина В назвалася «Новини Оперативного штабу» («Nachrichten des Einsatzstabes»), тут друкувалися інформаційні повідомлення про результати роботи Оперативного штабу з метою ознайомлення з ними інших служб і партійних установ. Ця частина бюлетеню друкувалася з 1943 р. і до початку 1945 р. включно і не мала чіткої періодичності: у 1943 р. вийшло друком щонайменше десять стандартних випусків і два спеціальних, у 1944 р. – 13 звичайних випусків і два спеціальних, загальним накладом у 1 400 примірників [93] та один випуск за 1945 р. [74]. На даний момент більша частина їх зберігається у Федеральному архіві Німеччини, в Берліні, у фонді NS 30 (найбільш сконцентровано – у справі (справа № 314), а також у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді 3676 (справи № 44 та № 211 першого опису, справа № 313 четвертого опису). Але серед архівних матеріалів, на жаль, поки що не знайдені випуски 6-й випуск за 1943 р., а також випуски №№ 4, 9–13 за 1944 р. Скоріше за все, один надрукований наклад було знищено вогнем під час пожежі у листопаді 1943 р., під час бомбардування Берліна союзниками. Слід також зазначити, що у ЕРР було власне внутрішнє службове видання схожої структури під назвою **«Розпорядження та повідомлення»** («Anordnungen und Mitteilungen»), що виходило з березня 1942 р. по 1944 р. включно і було призначене для інформування його співробітників щодо розпоряджень з Берліну, а також інформації щодо поточних подій, структурних та кадрових змін, урочистих заходів, зв'язків з представниками органів цивільної влади та військової адміністрації [286, С. 108–109].

Перші випуски частини В «Інформаційного бюлетеню» тематично були різноманітними і містили багато публікацій. Оскільки, як вже було зазначено, початковою метою цієї частини «Інформаційного бюлетеню» було інформування співробітників Служби Уповноваженого, а також інших

структур про діяльність ЕРР, то у перших випусках багато уваги було приділено його цілям і завданням, загальному опису його діяльності, донесенням про основні результати щодо конфіскації різних колекцій, передусім книжкових, які мали бути покладені в основу Східної бібліотеки Розенберга («Ostbücherei Rosenberg»). Вона була підпорядкована відділу «Використання» ЕРР і мала містити книги щодо Східної Європи та більшовизму. На момент заснування її основу були покладені 22 692 книги, в основному публікації останніх років, які вже були у Службі Уповноваженого (частково – з переданих Службі зібрань АПА), а у подальшому Східна бібліотека поповнювалася радянськими книжковими і періодичними виданнями, вивезеними Оперативним штабом з СРСР, і наприкінці мала вже бл. 120 тис. книг, що вже були закаталогізовані і видавалися читачам, а всього – понад 1 млн одиниць зберігання [27, арк. 130]. Детальніше про цю бібліотеку див. у п'ятому розділі.

Також у перших випусках друкувалися огляди і рецензії нових друкованих видань політичного та ідеологічного змісту, які виходили на неокупованій території СРСР, а також переліки «розробок», інформаційно-аналітичних матеріалів, які надходили до Управління штабу ЕРР з окупованих територій, де працювали співробітники ЕРР. Останнє мало значення для низки партійних та військових служб, що могли замовити ці розробки у Службі Уповноваженого на теми, які їх цікавили, і використати їх у своїй діяльності, як й інформація про поповнення Східної бібліотеки. Загалом за даними кінця 1944 р. за одним з документів Оперативного штабу нараховувалося близько 80 установ, які зверталися до Управління штабу за подібними матеріалами⁶⁶. Досить цікавими є також зазначені огляди нових радянських видань – книг і журналів, які також поширювалися серед підпорядкованих А. Розенбергу служб, а також активно використовувалися

---

⁶⁶ Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 2: Документи. С. 892–899.

під час навчання у НСДАП. Такі огляди висвітлювали вихідні дані книги чи журналу, в тому числі склад редколегії, його тематику тощо. Наприклад, одним з таких видань був журнал «Слов'яни» – щомісячник, започаткований у червні 1942 р. Всеслов'янським комітетом у Москві. Він був цікавий нацистам як зразок пропагандистського видання, що активно поширювало ідею слов'янської солідарності та єднання слов'янських народів (під егідою російського народу і СРСР), і, як вони вважали, насправді був ще одним органом поширення ідеології більшовизму та імперських прагнень радянської держави [27, арк. 32]. Інший приклад – журнал «Історик-марксист». У 1944 р. ця частина «Інформаційного бюлетеню» виходила друком спільно з Головним відомством «Наддержавні сили» (Hauptamt Überstaatliche Mächte) Служби Уповноваженого і містила великі статті обсягом, в середньому, у 20–40 сторінок на актуальні суспільно-політичні теми, як правило, – пов'язані з війною, ідеологічною боротьбою та окупованими територіями, передусім СРСР. Значна їхня частина походила з архіву згаданих «розробок» ЕРР, і це важливо для дослідників його діяльності та ідеології нацизму в цілому, передусім тому, що до нашого часу весь архів «розробок» не зберігся, з чотирьох тисяч (станом на кінець 1944 р.) на даний момент нараховується орієнтовно лише кілька сотень (точна кількість поки що не порахована), а в «Інформаційному бюлетені» є статті, які збереглися завдяки друку у ньому.

Всі випуски, що збереглися, крім одного, 5-го випуску за 1943 р. присвячені Радянському союзу. 5-й випуск за 1943 рік містить статті, присвячені Бельгії, а саме її політичному становищу, настроям у суспільстві, національному питанню, але через призму націонал-соціалістичного світогляду, наприклад, в світлі питання про належність бельгійців до арійців, питання мови та зв'язків з Німеччиною. Коло тем всіх інших випусків досить чітко окреслене. Серед основних можна навести такі: СРСР та світова революція, генеральні лінії КПРС і Політбюро, порівняння між собою ленінізму, троцькізму та сталінізму, порівняння німецького соціалізму із

радянським у різних сферах життя, радянський патріотизм, стаханівська система, житлова політика в СРСР, творення «нової радянської людини», ставлення до інтелігенції, а також агітація і пропаганда серед рядового складу Червоної Армії (стаття у випуску за 1945 р. була створена на основі документів, що належали загиблому червоноармійцю) та ін. Серед одних з найбільших публікацій слід назвати роботу Р. Прокша, співробітника Головної робочої групи «Україна» ЕРР, із назвою «Структурні зміни російського народу під впливом більшовизму» (у 8-му випуску за 1943 р. та у спецвипуску за 1944 р.). В її основу було покладено доповідь Р. Прокша, виголошену ним на засіданні керівників головних відділів Управління штабу та його робочих груп, що відбулося у червні 1943 р. у Мінську, та у листопаді 1943 р. у Ратіборі (нині польське місто Рацібуж), куди переїхала частина Управління штабу та відомств Служби Розенберга з огляду на бомбардування Берліна союзниками та погіршення становища Німеччини у війні в цілому. Доповідь та, відповідно, стаття була присвячена тому, як поширення комунізму і запроваджена ним політика колективізації, винищення інтелігенції, підтримка робочого класу та формування класової ненависті впливали на свідомість людини. Також значна увага була приділена методам, якими держава насаджувала комуністичну ідеологію, в тому числі через навчання і виховання, повсякденну агітацію і пропаганду, де серед іншого вагомим місцем посідала також мілітаризація радянського суспільства.

На увагу заслуговує і робота позаштатного співробітника ЕРР – радянського громадянина, що у вступі до публікації був позначений ініціалами «Г.С.», присвячена процесам індустріалізації у СРСР. Під цими ініціалами представлений Георгій Швіттау – російський економіст, фахівець зі статистики, який трохи раніше підготував для Головної робочої групи «Україна» ЕРР велику фахову роботу «Індустріалізація у СРСР» обсягом понад 700 машинописних сторінок [287, С. 171], що містить поглиблений аналіз та багато статистичних даних, а також стаття із назвою ««Історична необхідність у 22-му червня 1941 р.» (спецвипуск за 1944 р.). Остання

особливо цікава тим, що висвітлює питання про підготовку Радянського Союзу до війни в Європі з метою поширення соціалістичної революції, а ця теза часто використовувалась нацистами з метою перекладання провини за свою участь у розв'язанні Другої світової війни.

Всі ці статті мають суто пропагандистський антикомуністичний характер, але у них була досить широка джерельна база – різноманітна радянська література, публікації документів КПРС, різні архівні матеріали, які вдалося конфіскувати, в тому числі конфіденційні, а також розмови з представниками радянської інтелігенції, також для кожної роботи потрібно було давати посилання на джерела. Тому «Інформаційний бюлетень», крім різних установ, підпорядкованих А. Розенбергу, розсилався й різним службам – до канцелярії Гітлера, Головного управління СС, Служби безпеки, Верховного командування Вермахту, Імперської служби праці, керівників викладачів у партійних округах, Гітлерюгенда, до різних міністерств тощо, оскільки його інформація активно використовувалася, насамперед, на різних партійних навчальних курсах, семінарах, в роботі пропагандистів/агітаторів, серед військових, на різних лекціях. Хоча поширювати «Інформаційний бюлетень» можна було лише за письмової згоди Служби Розенберга та ЕРР. Але водночас серед зазначених структур існував значний попит на «Інформаційний бюлетень», та, відповідно, на поширювану ним інформацію, не лише серед членів НСДАП на території райху, а й на окупованих територіях СРСР, де часто мали місце різні пропагандистські і просвітницькі заходи. Про цей попит свідчить листування робочих груп ЕРР, які надсилали запити до Управління штабу у Берліні з проханням надати додаткові примірники для поширення на місцях, наприклад, серед структур цивільного управління, зв'язкових частин Вермахту у тилкових зонах груп армій та у прифронтній зоні, польових комендатурах та комендатурах у населених пунктах тощо. Щоправда, й додаткових накладів було недостатньо, щоб задовольнити цей попит [27, арк. 203–207].

Таким чином, специфіка видання – його яскраво виражена антирадянська і антикомуністична тематика, та публікація статей, джерельною базою для яких були радянські бібліотечні та архівні матеріали, власні спостереження німецьких співробітників, опитування радянських громадян, що залишилися в евакуації, і це вирізняє його серед подібних видань інших державних і партійних структур Третього райху. «Інформаційний бюлетень» Служби Розенберга виступає цікавим комплексним джерелом не лише для науковців, що досліджують діяльність Служби Розенберга та ЕРР, а дає цікаву і важливу інформацію щодо формування «образу ворога» для нацистів, підживлення щоденної пропаганди, особливо ближче до кінця війни, щодо його поширення і пропагування серед мас керівної ланки у НСДАП, військових та службовців окупаційної адміністрації, а використання його разом з іншими інформаційними виданнями різних партійних структур значно збагатить та урізноманітнить джерельну базу досліджень формування та реалізації нацистської пропаганди і сприятиме подальшим дослідженням.

Частина відомств Служби Уповноваженого видавали власні тематичні серії видань, що виходили кілька разів на рік і великими накладками. Більшість з них були засновані ще в середині 1930-х рр., і з роками їхні накладки тільки зростали. Наприклад, станом на 1944 р. серед них були такі: «Націонал-соціалістичні щомісячники: центральний політичний і культурний журнал НСДАП» («NS-Monatshefte. Zentrale und kulturelle Zeitschrift der NSDAP»), наклад – 50 000, обсяг – 96 сторінок, періодичність – шість разів на рік), «Німецька драматургія» («Deutsche Dramaturgie», наклад – 2 100, обсяг – 20 сторінок, періодичність – шість разів на рік) «Книжкова справа»⁶⁷ («Bücherkunde», наклад – 8 000, обсяг – 32 с., періодичність – шість разів на рік), «Музика у війні» («Musik im Kriege», 4 000 прим., обсяг – 44 с., періодичність – шість разів на рік, видання відомства «Музика»),

---

⁶⁷ Або ще «Бібліографія».

«Германська спадщина» («Germanenerbe», 3 000 прим., обсяг – 24 с., періодичність – шість разів на рік, видання відомства «Давня історія»), «Німецька фольклористика» («Die Deutsche Volkskunde», 1 800 прим., обсяг – 56 с., періодичність – чотири рази на рік, видання Товариства німецької етнології), а також два видання, призначені для службового використання – «Ідея та дія» («Idee und Tat», 50 000 прим., обсяг – 64 с., періодичність – шість разів на рік, це були матеріали для навчання) та видання для військових пропагандистів-ораторів із назвою «Rednerdienst», 80 000 прим., обсяг – 12 с. періодичність – 24 рази на рік [63], а також видання «Мистецтво у Третньому райху» («Die Kunst im Dritten Reich») [63; 70, ВІ. 2–3].

Важливе місце серед видань Служби Уповноваженого посідали кілька серій, створених як навчальний матеріал для підготовки членів НСДАП.

Перша серія називалася **«імперські навчальні теми»** (Reichsschulungsthemen) (1941–1944), на представлена низкою брошур, серед яких такі брошури за 1941–1942 рр.: «Німеччина впорядковує Європу повновому» («Deutschland ordnet Europa neu»), «Ця війна – війна ідеологій» («Dieser Krieg ist ein weltanschaulicher Krieg»), «Значення націонал-соціалістичних свят та їхнє становлення» («Sinn und Werden nationalsozialistischer Feiargestaltung»); за 1942–1943 рр.: «Вирішальна боротьба на Сході» («Der Schicksalskampf im Osten»), «Європа й Америка» («Europa und Amerika»), «Боротьба як закон життя» (Kampf als Lebensgesetz), за 1943–1944: Німецька соціальна держава (Die deutsche Sozialstaat), «Перемога через віру» («Sieg durch Glauben») та ін.

Друга серія називалася **«Внесок літератури до навчальної роботи з ідеології»** (Schriftumsbeiträge zur Weltanschaulichen Schulungsarbeit (ред. Ганс-Георг Отто (Hans-Georg Otto), 1940–1942, Мюнхен. Р. Больмус наводить дані лише по дев'яти з 20-ти видань: «Боротьба на Сході до створення території німецьких інтересів» («Der Kampf im Osten bis zur Errichtung des deutschen Interessengebiets»), «Англія» («England»), «Література з єврейського питання» («Schriftum zur Judenfrage»), «Твір Альфреда

Розенберга. Бібліографія» («Das Werk Alfred Rosenbergs. Eine Bibliographie»), «Про сутність і дію німецького селянства» («Vom Wesen und Wirken deutschen Bauerntums»), «Друковані матеріали СА («Das Schrifttum der SA») «Будівництво у націонал-соціалістичній Німеччині» («Bauen im nationalsozialistischen Deutschland»), «Робота, боротьба, віра» («Arbeit, Kampf, Glaube») тощо [392, S. 340–341].

Третя серія була представлена *виданнями для навчальної роботи з питань ідеології* в НСДАП за 1942–1943 рр., лише для службового використання. Серед них були авторські праці, наприклад, такі: «Індogerманці і германці на Сході» («Indogermanen und Germanen im Ostraum»), «Більшовицька наука» («Bolschewistische Wissenschaft»), «Питання агрополітики на Сході» («Agropolitische Fragen im Osten»), «Єврейська мораль» («Jüdische Moral»), «Соціальна структура євреїв» («Die Sozialstruktur der Juden»), «Філософія війни» («Philosophie des Krieges») тощо, всього 40 брошур (збереглися не всі) [392, S. 341].

Частина з них використовувалися як навчальний матеріал для Вермахту, а у 1942 р. було засновано окрему серію видань безпосередньо для військовослужбовців. Загалом у 1930-х – у першій половині 1940-х рр. виходило кілька десятків назв, підготовлених як безпосередньо Службою Уповноваженого, так і організаціями, які були з нею пов'язані. Зокрема, Інститут дослідження єврейського питання у 1942–1943 рр. видавав серію «Бібліотечка світової боротьби» і журнал «Світова боротьба. Єврейське питання в історії та у сучасності». У 1937 р. Службі Уповноваженого була підпорядкована окрема структура з назвою «**Welt-Dienst**» (1933–1945), яка була заснована із назвою «**Arischer Welt-Dienst**» (на кшталт «Арійське інформаційне бюро») і спочатку функціонувала як інформаційна служба (бюро) з питань єврейства і масонства і видавала однойменний журнал. Крім цього **Welt-Dienst** організувала щорічні антиєврейські конгреси. Вона мала співпрацювати з Інститутом дослідження єврейського питання Вищої школи, до того ж у Інституту на той момент вже була бібліотека, присвячена

єврейській тематиці, колекції юдаїки та гебраїки, а у Welt-Dienst – великий архів. У 1942 р. Welt-Dienst було включено до складу Головного відомства «Наддержавні сили» Служби Уповноваженого як підвідділ з питань єврейства і масонства, та у її розпорядженні була вся відповідна література, конфіскована ЕРР на окупованих територіях. Наклад журналу «Welt-Dienst» станом на початок 1945 р. сягнув понад 300.000 примірників 21-ю мовою, й у той час він був призначений, крім політичного навчання у партії, для просвітницької роботи серед примусових робітників і військовополонених, поширювався на рівні партійних осередків і за передплатою [477, S. 512]. Документи служби зберігаються, зокрема, у складі фонду NS 15, переважно з 1937 р., але листування та примірники її видань є в складі інших фондів Федерального архіву того періоду.

Серед документів Службі Уповноваженого також є матеріали, що висвітлюють її виставкову діяльність, щоправда, вони у своїй більшості зберігаються у різних справах, оскільки здебільшого це листування і доповідні записки. Серед небагатьох повних справ у фонді Канцелярії (NS 8), що належали Службі – справа № 233, у фонді ЕРР (NS 30) – справа № 215.

З початком Другої світової війни, коли зросла роль боротьби з більшовизмом і значення антирадянської пропаганди, на подібних заходах стала превалювати антибільшовицька тематика і «дослідження Радянського Союзу», у тому числі поєднана з тематикою антисемітизму. Джерельною базою для співробітників Служби Уповноваженого стали численні зібрання, конфісковані Оперативним штабом у країнах Західної і Південно-Східної Європи (єврейство й масонство) і на окупованій території СРСР. Вони готували різні заходи у Службі на кшталт лекцій, семінарів, переглядів радянських кінофільмів. Частина з них були призначені для співробітників різних служб Розенберга, інші – для членів НСДАП, військовослужбовців, чиновників. Паралельно готувалися матеріали, які призначалися для навчання службовців Вермахту, передусім, з метою підняття бойового духу і зміцнення морального стану в умовах війни.

Служба Уповноваженого займалася й просвітницькою діяльністю, яка мала виразний ідеологічний зміст. У 1930-х роках основна увага була сконцентрована, крім теми єврейства й антисемітизму, на утвердженні ролі Німеччини у Європі, пропаганді її начебто месіанської ролі у побудові нового порядку. Цьому мали сприяти заходи, присвячені культурній спадщині Німеччини та її історії, наприклад, публічні виставки, які або були організовані Службою Уповноваженого, або у підготовці яких вона брала безпосередню участь. Серед них найзначнішими були дві масштабні виставки, присвячені історії та культурі Німеччини – «Доленосна боротьба Європи на Сході» або «Доленосна війна Європи на Сході» (*Der Europas Schicksalskampf im Osten*), що була відкрита до з'їзду НСДАП у 1938 р., і виставка «Велич Німеччини», або «Німецька велич» (*Die Deutsche Grösse*), яка була пересувною (початок 1940-х рр.).

Перша велика виставка, «Доленосна боротьба на Сході», була організована до з'їзду НСДАП у 1938 р. Вона мала підзаголовок: «Чотири тисячі років європейської історії у знахідках, предметах мистецтва, документах і літературі» («4 Jahrtausende europäischer Geschichte in Funden, Kunstwerken, Karten, Urkunden und Schriften»). Тут йшлося про історію Європи, расове питання, походження індоєвропейських народів, зв'язок німців з цивілізацією стародавньої Греції і Римської імперії, епоху середньовіччя і розселення німців на територіях на схід від Німеччини, марксизм і більшовизм, Першу світову війну, але при цьому з акцентом на ролі німецького народу і Німеччини, що мало б проілюструвати її місце в історії Європи та підвести до обґрунтування історичних прав німецького народу на землі Східної Європи [130]. Пізніше Служба Уповноваженого підготувала ще один розгорнутий путівник до цієї виставки, але під назвою «Європа та Схід» («Europa und der Osten») [142].

Друга виставка, «Велич Німеччини», мала місце у Мюнхені, у Німецькому музеї, з восьмого листопада по 31 грудня 1940 р., але вона була пересувною, і її демонстрували у Празі навесні 1941 р., де її відкривав сам

очільник Протекторату Богемії і Моравії К. фон Нойрат, у присутності Розенберга і ще кількох високоповажних осіб. З 15 березня по четверте травня 1942 р. виставка проходила у Брюсселі. За цей час виставку тут відвідало 65 000 осіб, було куплено 23 000 примірників каталогу фламандською та французькою мовами, одна тисяча примірників німецькою мовою [64, ВІ. 19]. Виставку було організовано Головним відомством «Піклування про літературу» (Hauptamt Schrifttumspflege) (пізніше – просто «Література», або «Письменство»), і вже окремо Службою Уповноваженого було видано анотований каталог до виставки, з детальним описом експозиції та ключових історичних сюжетів від середини першого тисячоліття н.е. до Версальського договору [129а]. На виставці були зібрані предмети мистецтва, археологічні знахідки, монети, архівні документи, предмети з бібліотечних зібрань тощо з різних установ Німеччини і Польщі [436, S. 379]. Була окрема експозиція історичних мап. Метою виставки, згідно з вступним словом Розенберга, було продемонструвати ключові події в історії Німеччини, які свідчать про на тлі того, що *«сьогодні німецький народ веде вирішальну боротьбу за свободу та відновлення величі німецької держави»*, а також надихнути на поглиблене вивчення свого минулого, сприяти зміцненню почуття обов'язку у сьогоденній війні [129а, S. 3–4].

Також на додаток до згаданої виставки «Німецька велич» була організована спеціальна експозиція із назвою «2000 років боротьби на р. Райн» («2000 Jahre Kampf am Rhein») з семи менших експозицій, вона демонструвалася як у Берліні, так й за межами райху, у м Страсбург, причому була продумана так, щоби після її завершення її матеріали залишилися б на місцях, у Ельзасі, і були використані з навчальною метою.

Служба Розенберга організовувала й інші виставки, серед яких були художні, суто історичні та ін. Наприклад, виставка, присвячена німецьким художникам-мариністам, організована відомством «Зображальне мистецтво» Служби Уповноваженого, яка була проведена з 12 жовтня 1942 по 8 листопада 1942 р. у Будинку художників у Берліні [139].

У документах Служби Уповноваженого збереглися відомості про планування проведення принаймні ще однієї виставки із назвою «Боротьба за Європу» (Kampf um Europa) у Мюнхені влітку 1942. Так, у справі 233 фонду NS 8 зберігається листування та деякі організаційні документи, серед них – і зауваження щодо плану виставки та звіт про її облаштування (арк. 32–77). Виставка була суто пропагандистською за своєю суттю.

Нерідко партійні служби Розенберга організовували колективні службові наради щодо поточної роботи і організації спільних заходів (233, фонд 30, спр. 1). Так, досить показовим є службова нарада, організована Службою Уповноваженого, Оперативним штабом, Інститутом економіки великих територій та Інститутом континентально-європейських досліджень. На жаль, у документах щодо цієї наради немає дати, але припускаємо, що йдеться про 1940 р., відповідно до інших документів у справі. На цій нараді було визначено спільні цілі та засади ідеї об'єднаної Європи Розенберга і Дайца, обговорено питання наукового підґрунтя для цієї ідеї, яке міг забезпечити ЕРР згідно свого досвіду зі збирання та використання наукових матеріалів, а також забезпечення ним інших установ райху, наукову діяльність Інституту економіки великих територій та Інституту континентально-європейських досліджень, пов'язану з ідеєю об'єднаної Європи. Головним завданням цієї наради стало вироблення спільної лінії зі створення наукового підґрунтя зазначеної ідеї [83, Вл. 1–2].

* * *

У постійній конкуренції з Й. Гьоббельсом Розенберг не полишав спроби поширити свій вплив й на інші напрямки культурної сфери, у тому числі у сфері кіномистецтва, й яскравою спробою цього є фільм «Вічний ліс» (Ewiger Wald) (88 хв., режисери: Ганс Шпрінгер (Hanns Springer) та Рольф фон Сонєвські-Ямровські (Rolf von Sonjevski-Jamrowski). Останній був також режисером іншого відомого фільму «Кров і ґрунт» (Blut und Bogen), ґрунтовний розгляд якого був здійснений Ульріхом Лінзе у своїх

публікаціях, передусім у статті «Der Film "Ewiger Wald" - oder: Die Überwindung der Zeit durch den Raum. Eine filmische Umsetzung von Rosenbergs "Mythus des 20. Jahrhunderts"» («Фільм «Вічний ліс» або «Подолання часу через простір. Кінематографічне втілення «Міфу ХХ-го століття» Розенберга) (1993) [458].

Фільм був знятий на замовлення «Націонал-соціалістичної культурної спільноти», організації, якою опікувався Розенберг як Уповноважений фіурера з питань ідеологічного навчання і виховання у НСДАП. Він готувався два роки, і публічно був представлений на партійному з'їзді 16 червня 1936 року. «Націонал-соціалістична культурна спільнота» представляла собою розгалужену систему осередків по всій Німеччині, оскільки в її основі був розпущений Розенбергом у 1934 р. «Союз боротьби за німецьку культуру», охоплювала бл. півмільйона людей і займалася, в основному, організацією культурного дозвілля для її членів (виставки, друкована продукція, організація відвідування театральних вистав). Хоча сам Розенберг заявляв, що «Націонал-соціалістична культурна спільнота» є *«бойовою силою для ідеологічної культурної організації націонал-соціалістичного руху, а отже, і німецького народу»*, де *«націонал-соціалізм збирає пробуджену культурну волю народу і розгортає її в унісон»*: *Безкомпромісна відданість цих сотень тисяч націонал-соціалістичному світогляду є однією з найсильніших зброї в боротьбі за формування ідеї»* [458, S. 58].

За задумом Розенберга фільм мав відображати світогляд, представлений ним у «Міфі ХХ століття», передусім, ідею обраності німецького народу, а образ вікового (вічного) лісу був обраний не випадково – у німецькій культурі ліс мав символічне значення, оскільки асоціювався з германцями, тевтонськими лицарями, асоціювався історичною тяглістю німецької культури, і образ лісу апелював до німецької міфології, згідно з якою люди утворилися із союзу дерев. В основі фільму були послідовно покладені, в основному, основні ключові події німецької історії за останні три тисячі

років у супроводі німецьких пісень і образів, об'єднаних у хорівій симфонії музиканта Вольфганга Целлера (Wolfgang Zeller), але колективним героєм фільму виступав знеособлений образ народу, через весь сюжет проходили ідеї смерті і відродження (апеляція до відродження Німеччини після Першої світової війни в умовах націонал-соціалізму), духу єдності, заклик до боротьби і самопожертви (з огляду на наростання мілітаристських настроїв), і навіть до розширення своєї території на схід Європи як асоціації з середньовічним розселенням німців на території Східної Європи тощо. Сприяти цьому мала навіть масштабність зйомок – до них було залучено бл. 1200 осіб як акторів масового плану. Історична складова фільму насправді була досить слабкою, оскільки він мав суто пропагандистське призначення, але Розенберг прагнув справити враження на німців, навіть на рівні емоцій, поєднання образу і музики, і це частково вдалося, чому сприяла й атмосфера партійного з'їзду. Хоча не мала очікуваного ефекту і створена археологом Гансом Райнертом історична реконструкція поселень «нордичної культури» кам'яного віку і германського племені бронзового віку, які були задіяні у фільмі, їх також критикували за нестачу історичного фактажу і деталей.

Але цей фільм так і залишився єдиним фільмом, створеним на замовлення Розенберга як Уповноваженого фюрера, оскільки у 1937 р. «Націонал-соціалістичну культурну спільноту» було переведено до організації «Сила через радість» при НСДАП, і надалі Служба Уповноваженого в умовах порівняно обмеженого фінансування не могла конкурувати з нею та організаціями Гьоббельса.

Документальний комплекс Служби Уповноваженого

Більшість документів Служби Уповноваженого, як вже було зазначено, зберігається у фонді NS 15 Федерального архіву Німеччини. За обліковими документами у ньому 790 справ за 1920–1945 рр., але серед них багато літерних, що відображає довгу історію його комплектування. Справи у фонді

структуровані за організаційною побудовою служби Уповноваженого і представлені кількома великими комплексами.

Документи фонду можна поділити на кілька великих груп.

Перша група представлена документами Розенберга як райхсляйтера НСДАП і керівника його штабу (або керівника службовими справами Служби Уповноваженого). В основному, це листування від імені Уповноваженого з державними та партійними службами (15 справ) та промови і публікації самого А. Розенберга, а також матеріали преси, пов'язані з А. Розенбергом та Службою Уповноваженого (11 справ). Серед цих документів публікації Розенберга у періодичних виданнях, його інтерв'ю, промови і виступи, в основному, це підшивки матеріалів публікацій у засобах масової інформації, замітки щодо різних питань ідеології та політики, а також листування з вищим керівництвом райху, у складі якого також є листи до Гітлера та Ламмерса (голови імперської канцелярії, тобто канцелярії Гітлера як райхсканцлера), Гімmlера як керівника поліції безпеки та служби безпеки, з іншими особами, листування з різними націонал-соціалістичними організаціями, наприклад, з організацією Гітлерюгенд, Націонал-соціалістичним союзом викладачів вищої школи, Націонал-соціалістичним союзом студентів та ін., в основному, щодо поширення робіт самого Розенберга і використання їх у навчальному процесі, а також в сфері ідеологічного навчання. Всі ці документи у складі фонду NS 15 пов'язані з документами Канцелярії Розенберга у фонді NS 8, тому у нашому дослідженні ці документи ми розглядаємо як цілісну групу і використовуємо їх, передусім, як джерела щодо публічної діяльності Розенберга.

Другу групу документів складає документація Центрального управління, або адміністративного підрозділу (Zentralamt), яке виконувало організаційні і координуючі функції, і водночас – функції канцелярії. Серед них – службова документація, в основному, листування з різними відомствами і службами за 1941 р., сформована у діловодному порядку (справи №№ 261–287, всього 27), за січень–квітень 1941, червень–жовтень

1941, і вісім справ щодо особового складу та адміністративних питань, наприклад, розмежування обов'язків підрозділів, з розсилками інформаційних матеріалів до відома, за 1943–1945 рр. Але у цій групі дані неповні, зокрема, практично немає документів за 1942 р. Деякі справи було сформовано з окремих розрізнених документів або документів, що свого часу були у розсіпу, але були ідентифіковані.

Ще десять справ другої групи містять документи про структуру Служби Уповноваженого за різні роки, наприклад, організаційні плани, де була прописана структура підрозділів і відомств Служби Уповноваженого із завданнями, штатні розписи, документи про підпорядкованість Служби Уповноваженого, пріоритетні напрямки її роботи, внутрішні циркуляри, розпорядження тощо. Вони є цінними джерелами з історії створення Служби та її реорганізації, що відображають плани А. Розенберга розширити сферу його впливу у галузі навчання та виховання у НСДАП та Вермахті. Ще один документальний комплекс у складі цієї групи представлений особовими документами штатних співробітників Служби (справи 1–18) і справами змішаного змісту, де також є особові документи (п'ять справ). Ці документи є цікавими біографічними джерелами, тому що іноді одна й та сама особа посідала кілька посад у структурах А. Розенберга, наприклад, не лише у складі Служби Уповноваженого, а й у складі Оперативного штабу.

Ці дві групи документів цікаві не лише тим, що містять промови та статті А. Розенберга, що висвітлюють його погляди як ідеолога НСДАП. Вони дають нам можливість реконструювати зв'язки як самого А. Розенберга як райхсляйтера, так і його Служби, всередині Третього райху і поза ним. Так, серед них канцелярія НСДАП та осередки НСДАП у різних партійних округах (гау), партійні структури, такі як Гітлерюгенд та Імперський жіночий рух, канцелярія райхсфюрера СС Г. Гімлера, служби СА та СД, Імперська робоча служба, Націонал-соціалістичний союз студентів, редакції різних німецьких періодичних і серійних видань, видавництва. Вони також дозволяють нам не лише охарактеризувати їхнє місце у системі НСДАП, а й

визначити, який практичний вплив вони мали на сферу навчання, наприклад, в частині друку і поширення навчальних матеріалів ідеологічного змісту, організації виставок, лекцій та семінарів, іншої агітаційної роботи тощо.

Також для нашої теми тут важливими є документи, що висвітлюють історію створення Служби та реорганізацій її структури, функції, завдання, які змінювалися відповідно до змін внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації, наприклад, з поширенням повноважень А. Розенберга та завдань Служби, на сферу ідеологічного навчання Вермахту, а також зміни, що відбулися з початком Другої світової війни. Також тут цінними джерелами є документи щодо кадрового складу, що проливають світло на ідеологічну і пропагандистську діяльність окремих провідних співробітників Служби, коло нацистських інституцій, співробітники яких залучалися до співпраці, листування з організаційних питань, що характеризує деталі різних напрямків діяльності Служби – підбір кадрів, опрацювання наукової інформації, підготовку тематичних і серійних видань тощо.

Третя група документів у складі фонду NS 15 представлена матеріалами відомства «Мистецтво»⁶⁸, і вони поділяються на дві підгрупи. Перша з них – документи служби «Культурно-політичний архів» (137 справ), друга – документи служби «Музика» (28 справ). Матеріали «Культурно-політичного архіву» містять велику кількість довідкових матеріалів щодо різних осіб зі сфери культури, освіти та науки. У складі цієї підгрупи особливий інтерес представляють матеріали Культурно-політичного архіву – картотека на діячів науки і культури Німеччини, серед яких були художники, мистецтвознавці, композитори, театральні діячі, літературознавці, літературні критики, письменники, науковці і викладачі університетів, в основному, з гуманітарних дисциплін, передусім, історики і філософи, філологи, журналісти та багато інших. Дані на цих осіб, яких за даними Федерального архіву було 60 000, збирали, опрацьовували й упорядковували

---

⁶⁸ Дослівно: «Піклування про мистецтво», або «Догляд за мистецтвом, предметами мистецтва».

співробітники Служби Уповноваженого, з різних джерел, нерідко – з матеріалів періодики. Серед них були не лише такі, що у своїй діяльності пропагували націонал-соціалізм, а й, наприклад, музиканти, письменники, художники, що з точки зору нацистської Німеччини мали «неарійське» походження або дотримувалися комуністичних чи більшовицьких поглядів.

Документи служби «Музика» (48 справ) містять листування її керівника Герберта Герігка (Herbert Gerigk), матеріали щодо німецьких композиторів і музичних товариств, організації музичних заходів тощо. Її співробітники на окупованих нацистами територіях займалися конфіскаціями культурних цінностей, що стосувалися історії музики – не лише рукописів та особових документів видатних композиторів, літератури з історії музики, а й навіть музичних інструментів, що становили цінність [423].

Четверту групу документів, яка є великим документальним комплексом, сформовано з матеріалів відомства «Світоглядна інформація», яке під час Другої світової війни було перетворене у Головне відомство «Наддержавні сили» (299 справ). Крім документів службового змісту щодо організації відомства та його кадрового складу (27 справ), ця група містить різні матеріали щодо історії та філософії, історії релігії і церкви, як у Німеччині, так і поза нею, вони, передусім, висвітлюють боротьбу Розенберга проти християнства і церкви, а також висвітлюють ставлення Третього райху до різних ідейних течій, у тому числі питання ідейної боротьби з більшовизмом. У складі цього документального комплексу зберігаються документи антисемітського змісту (разом 272 справи). Серед останніх, наприклад, є праці відомого бібліотекаря та теолога Й. Поля, співробітника Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи.

П'ята група представлена документами відомства «Наука» (108 справ). Вони висвітлюють бачення ролі науки у поширенні націонал-соціалізму, зв'язки німецької науки і нацистської пропаганди, наукові завдання Вищої школи, підготовку публікацій у партійних виданнях на тему

значення науки, довідкові матеріали щодо німецьких вчених і дослідницьких установ різного профілю, дослідження «германського спадку» в Європі тощо.

Шоста і сьома групи – найменші, кожна з них представлена лише однією справою. Це одна справа відомства «Письменство» і одна справа відомства «Планування навчання». Але слід зазначити, що насправді документи цих двох відомств у складі Служби Уповноваженого можна знайти у складі документів інших її підрозділів, а також серед матеріалів канцелярії Розенберга.

Восьма група містить документи, що висвітлюють підготовку до створення Вищої школи та її інститутів. Наприклад, документи щодо заснування, фінансування, майбутньої структури Вищої школи, її завдань, Центральної бібліотеки Вищої школи. Тут також можна знайти різні інформаційні матеріали пропагандистського змісту.

Крім вказаних вище груп документів у складі фонду мають бути ще 23 справи, але їх немає (в описі зазначено «Aktenverbleib ungeklärt», укр. «Місцезнаходження документів невідоме»).

Оскільки Служба була однією зі структур НСДАП, пов'язаних з ідеологією і пропагандою, її контакти і зв'язки поширювалися не лише на партію, а й на органи державної влади, університети, наукові товариства тощо. Тому її окремі документи можна знайти не лише серед матеріалів інших служб А. Розенберга, а й у складі фондів інших установ та структур. Так, серед основних фондів, у складі яких є документи Служби Уповноваженого, можна назвати фонди NS 8 (Канцелярія Розенберга), NS 30 (фонд ЕРР) та NS 43 (фонд АПА). Окремі документи Служби, або подекуди навіть цілі справи, можна знайти серед матеріалів інших фондів Федерального архіву. Серед них, наприклад, фонд NS 1 (Reichsschatzmeister der NSDAP), NS 11 (Parteiämtliche Prüfungskommission zum Schutze des NS-Schrifttums), NS 18 (Reichspropagandaleiter der NSDAP), NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS), NS 38 (Reichsstudentenführung / Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund), R 2 Reichsfinanzministerium, R 43 (Reichskanzlei), R

55 (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), R 58 (Reichssicherheitshauptamt) та багато інших.

* * *

Ще одна частина документів Служби Уповноваженого, друга за обсягом, на сьогодні зберігається у ЦДАВО України, у складі фонду 3676, серед документів ЕРР. Оскільки Штаб фактично був створений при Службі Уповноваженого, і, передусім, виконував її завдання, працюючи на окупованих територіях, він перебував у тісному зв'язку зі Службою. Документальний масив, покладений в основу фонду 3676, був захоплений у Німеччині і надійшов до архіву ЦДАЖР УРСР одразу після війни, де був описаний до початку 1950-х рр. Він містить документи практично всіх структурних підрозділів ЕРР, що працювали в Європі, з Управлінням штабу включно. Інформації щодо того, як саме ці документи були передані до архіву, практично немає, до того доступ до цих документів був обмежений до кінця 1990-х років. Ймовірно, свою роль зіграло те, що значну частину цього масиву складають документи Головної робочої групи «Україна» Оперативного штабу. Ще з трьох справи, сформовані з документів підрозділів ЕРР, що працювали у Західній Європі, було сформовано фонд 3674. Детально зміст цих двох фондів був висвітлений нами у анотованому довіднику-показчику «Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний» [512].

Документи Служби Уповноваженого, які представлені у справах фонду розосереджено, вони перебувають у складі різних справ, Загальний обсяг документів Служби Уповноваженого у складі фонду не дуже великий, і початково факт того, що вони є серед документів ЕРР, взагалі не був відображений у описі. Нами було з'ясовано, що більшість з цих документів складають роботи інструкції і доручення різних відомств Служби Уповноваженого, чії представники офіційно перебували при підрозділах ЕРР

на окупованих територіях, а також загальні інструкції для різних підрозділів Служби Уповноваженого, які розсилалися до відома службам Розенберга. В основному, це відомства «Наука», «Давня історія», «Світоглядна інформація», «Зображальне мистецтво», «Фольклористика», «Література», «Музика» тощо. Друга велика частина представлена листуванням між Управлінням ЕРР у Берліні, робочими підрозділами ЕРР на окупованих територіях та Службою Уповноваженого, в основному, з приводу робочих завдань Служби для ЕРР пошуку інформаційно-аналітичних матеріалів, в основному, друкованих, потрібних для створення матеріалів пропагандистського змісту, призначених для поширення на території Третього райху, обміну поточною робочою документацією, наприклад, звітами. Вони відображають прямий зв'язок між Службою Уповноваженого і окупованими нацистами територіями через ЕРР. При цьому слід зазначити, що у фонді 3676 збігаються не лише матеріали робочих груп і зондерштабів ЕРР, що працювали на окупованій території СРСР, а й комплекси документів практично всіх інших підрозділів ЕРР, тобто й тих, що працювали у Європі. Лише частина з документів цих підрозділів через Управління штабу надсилалася до відома його підрозділам на території СРСР, більшість представлена поточною документацією, серед іншого й внутрішньою.

Основна відмінність між складом фонду ЕРР у Федеральному архіві Німеччини та фонду ЕРР у ЦДАВО України полягає у тому, що у складі першого – більша частина документів ЕРР другої половини 1944 р. – початку 1945 р., і це пояснюється тим, що останні робочі підрозділи ЕРР, це головні робочі групи «Україна», «Остланд» (країни Балтії та окремі окуповані території Росії) та «Центр» (для Білорусії) залишали територію СРСР разом зі своїми документами, починаючи з осені 1943 р. і до другої половини 1944 р. Документи, з яких було сформовано фонд ЕРР у Федеральному архіві Німеччини, були захоплені в американській зоні окупації.

Детальніше ознайомитися зі складом документального масиву Служби Уповноваженого серед матеріалів ЕРР у ЦДАВО України можна завдяки

згаданому вище анотованому довіднику-показчику, який супроводжується науково-пошуковим апаратом (детальними показчиками), або переглянувши самі справи на сайті ЦДАВО України за посиланням: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/fonds/3675/>

4.2. Головні відомства Служби Уповноваженого в сфері ідеології: структура, завдання, види діяльності

Оскільки в основу діяльності Служби Уповноваженого було покладено нагляд за ідеологічною роботою у партії, з усіма її структурами та союзами включно, у проекті щодо подальшої розбудови Служби Уповноваженого від 29 жовтня 1937 р. та щодо її співпраці з освітніми установами націонал-соціалістичного руху, підготовленому спільно з Р. Леєм, керівником організаційного відділу НСДАП, очільником Німецького трудового фронту, з яким спочатку співпрацював Розенберг, і поданому райхсфюреру СС Г. Гімmlеру, було зазначено, що виконання завдань, поставлених перед Службою Уповноваженого, з одного боку, потребують її співпраці з усіма освітніми установами НСДАП, з іншого – чіткого розмежування завдань Служби та інших партійних структур. Так, завдання з ідеологічного нагляду передбачало, що Служба мала займатися підготовкою навчальних матеріалів ідеологічного змісту і відповідних навчальних планів для підготовки кадрів у НСДАП. Керівник Головного відомства з навчання НСДАП (Hauptschulungsamt der NSDAP), як і особи, відповідальні за навчання в інших структурах партії, мали призначатися за умови погодження зі Службою Уповноваженого [119, ВІ. 154–155].

Перед Другою світовою війною у структура Служби Уповноваженого була такою: на чолі Служби перебував А. Розенберг, при якому були особистий референт В. Кьоппен та ад'ютант Амандус Лангер (Amandus Langer), який відповідав за листування Розенберга як керівника Служби Уповноваженого та робочий календар заходів (зустрічей, візитів, де мав виступати Розенберг), займався плануваннями заходів, супроводжував

Розенберга під час подорожей, та керівник штабу Служби Гельмут Штельрехт (Helmut Stellrecht), який підпорядковувався безпосередньо Розенбергові, контролював справи у відомствах, виконання службових обов'язків, у тому числі персоналу.

Загальними адміністративними справами займалося Центральне управління (Zentralamt) на чолі з Герхардом Утікалем, який також підпорядковувався безпосередньо Розенбергові. Серед його обов'язків були такі: представляти Розенберга при врегулюванні внутрішніх службових справ, ведення документації, контроль документації підрозділів, перевірка розпоряджень підрозділів, робота з планами та нагляд за виконанням тощо. Йому були підпорядковані Головна служба «Вища школа», яка займалася організаційними питаннями створення Вищої школи, а також кадрами, служба «Організація» для технічних завдань та канцелярія [61].

Структура Служби неодноразово змінювалася, але ці зміни полягали, в основному, у реорганізації окремих її підрозділів, створенні нових, об'єднання або роз'єднання окремих відділів, тому що її робота згідно із завданнями Служби Уповноваженого була організована за тематичними напрямками, які, в цілому, не змінювалися. Серед основних підрозділів Служби Уповноваженого були такі (із зазначенням керівників та повноважень):

Головне відомство «Планування навчання» (керівник: Гельмут Штельрехт) – розробка навчальних планів та матеріалів для організацій, які займалися політичною просвітою членів НСДАП, у тому числі на місцях, створення та видання інструкцій щодо навчання у партії та всіх підпорядкованих їй організаціях, ведення картотеки всіх членів НСДАП, які задіяні у партійному навчанні, написання навчальних матеріалів для поширення у НСДАП, опрацювання звітних матеріалів щодо навчання, що надходять з місцевих організацій, опрацювання матеріалів на тему «Більшовизм та боротьба з ним» для поширення у НСДАП з навчальною метою.

При ньому були відомства:

«Створення навчальних планів» (Фріц Зотке) (підготовка навчальних матеріалів та планів для НСДАП, всіх її союзів та організацій) зі службами: **«Навчальні матеріали»** (підготовка проектів основних навчальних планів); **«Партія та її підрозділи»** (розробка інструкцій щодо навчання); **«Союзи (при НСДАП) та організації»** – це відомство, серед іншого, відповідало за співпрацю з Вермахтом у питаннях ідеологічного навчання, перевірка доповідей, підготовлених організаціями, пов'язаними з НСДАП окрема служба **«Союзи»** (нагляд за ідейною та ідеологічною діяльністю у союзах і об'єднаннях при партії), видання за потреби відповідних документів щодо політичної надійності цих структур, наприклад, для поліції);

«Засоби для навчання» (перевірка всіх навчальних книг, карт, зображальних матеріалів тощо, що перебували у продажу на дотримання ідеологічних концепцій націонал-соціалізму, підготовка власних матеріалів для навчання, у тому числі методичних, перевірка навчальних матеріалів, підготовлених іншими підрозділами Служби Уповноваженого) зі службами: **«Література»** (перевірка друкованих матеріалів, не навчальних, на можливість використання їх у навчанні), **«Наочні матеріали»** (карти, моделі, фільми тощо), **«Питання фольксдойче»** (опрацювання навчальної тематики, пов'язаної з фольксдойче, спільно з Расовополітичним відомством НСДАП та службою «*Volksdeutsche Mittelstelle*»);

«Звіти» (опрацювання та упорядкування всієї звітної документації) зі службами: **«Звіти з партійних округів»** (опрацювання звітної документації щодо політичного навчання, що надходила від представників Служби Уповноваженого, які були практично у кожному партійному окрузі), **служба зв'язку з Головним навчальним відомством НСДАП, «Робоча група з навчання всього руху»**, яка підтримувала зв'язки з Робочим товариством навчання всього руху⁶⁹;

---

⁶⁹ Офіційна назва товариства, під рухом розумілося «націонал-соціалістичний рух».

«Боротьба з більшовизмом» (робота з усіма інструктивними матеріалами на тему більшовизму, підготовленими до друку і призначеними для навчання) з підрозділами **«Література»** (опрацювання пропозицій щодо нових видань на тему «Більшовизм», забезпечення відповідними матеріалами служби «Засоби для навчання», нагляд за відповідним тематичним навчанням у партії, підтримка партійних видань на тему більшовизму на предмет відповідності образу більшовизму, яким він є у офіційній світоглядній концепції націонал-соціалізму), **«Преса»** (збирання матеріалів періодичних видань, німецьких і закордонних, на тему більшовизму, їх опрацювання на предмет використання у навчанні);

«Оцінювання і відбір» (опрацювання біографічних даних осіб, задіяних у політичному навчанні у НСДАП, їхніх біографій, кваліфікації та характеристик тощо).

Головне відомство «Світоглядна інформація» (керівник: Ганс Гагемайєр (Hans Hagemeyer [550]) мало опікуватися питаннями, пов'язаними зі світоглядом, конфесіями, народознавством, які були актуальними для політичної просвіти, збирати відповідну інформацію, а також вести власні наукові дослідження, пов'язані з питаннями релігії та народознавства, займатися ораторською діяльністю. При цьому керівник відомства був водночас головним редактором партійного журналу «Націонал-соціалістичні щомісячники» (NS-Monatshefte), який був присвячений питанням ідеології та науки, він також був пов'язаний з партійним «Робочим товариством німецької етнографії», і був головним редактором офіційного видання цього товариства із назвою «Німецька етнографія», а також мав підтримувати зв'язки зі Головним відомством імперської безпеки під керівництвом Г. Гімmlера та таємною державною поліцією з питань боротьби зі світоглядними ворогами.

При ньому були такі відомства і служби:

Головна служба інформації, основним завданням якої було готувати щотижневі інформаційні зведення на основі новин, з підрозділами:

«Донесення щодо ідеологічної ситуації», «Архів з питань місіології та єврейського питання», який мав збирати підручну бібліотеку з питань релігієзнавства, історії місіонерства, перевіряти партійні видання, присвячені темі релігії, а також збирати і опрацьовувати інформацію щодо питань зв'язку юдаїзму і християнства, «Редакційне і перекладацьке бюро»;

Головна служба «Політична церква» мала опрацьовувати інформацію з питань католицизму і протестантизму у світі, історію конфесій у Німеччині, серед іншого й за матеріалами періодичних видань; з такими підрозділами: «Політичний католицизм», «Політичний протестантизм», «Світовий католицизм» та «Служба редагування»;

Головна служба «Релігієзнавство» мала збирати інформацію з питань загального релігієзнавства, з акцентом на історію арійських⁷⁰ і німецьких народних вірувань, з такими підрозділами: «Католицька теологія», «Протестантська теологія», «Релігієзнавство», які не лише мали готувати зведені інформаційні матеріали за вказаними напрямками, а ще й наукові тексти, і запроваджувати їх в освітню діяльність;

Головна служба «Етнографія» відповідала за опрацювання інформації щодо зв'язків, організовувала спільні засідання та освітні заходи з питань етнографії та фольклористики з представниками партійних округів та різних державних інституцій. У її складі були служби: «Німецька та європейська етнографія», яка опрацьовувала наукову літературу і матеріали преси, присвячені етнографії, особливу увагу при цьому слід було звертати на питання народних звичаїв та відповідні наукові дослідження, «Наука», яка мала підтримувати наукові дослідження в галузі етнографії, «Етнографічна лабораторія», «Етнографія германських племен»⁷¹.

Головна служба «Націонал-соціалістичні щомісячники»;

Головна служба «Центральний відділ», яка займалася веденням поточної документації Головного відомства, плануванням і організацією

---

⁷⁰ Так у документі.

⁷¹ У документі досл. «германських часів».

різних заходів, як внутрішніх, так і публічних, пов'язаних з тематикою відомства.

Відомство «Піклування про літературу» (керівник: Бернгард Пайер (Bernhard Paug) мало своїм завданням перевіряти і рецензувати як рукописи робіт, що мали вийти друком у НСДАП, так й вже надрукованих, написані рецензії друкувалися у серійному виданні «Бібліографія» (Bücherkunde). Особлива увага мала приділятися матеріалам, призначеним для навчання. Ще одним важливим завданням цього відомства було керівництво Імперською службою підтримки німецької літератури. У його складі було «Головне редакційне бюро», служба рецензентів (експертів), редакційна служба, пов'язана з журналами, служба «Навчальна та професійна книга», кілька технічних підрозділів, що відповідали за підготовку редакторів і рецензентів, підрозділ, що відповідав за підручну бібліотеку, до якої входили і книги, і журнали, та ведення каталогу, окремий відділ «Бібліотекознавство», а також служба забороненої літератури, яка контактувала з Міністерством народної освіти і пропаганди, служба підтримки німецької літератури, служба «Виставки і заходи», служби планування завдань та статистики; головна служба «Дослідження літератури», для якої входили відділи історії письменства, літературознавства.

Відомство «Наука» (керівник: Вальтер Грос (Walter Groß), серед завдань якого були нагляд, оцінка і підтримка наукового життя у вищих навчальних закладах та поза ними з позиції націонал-соціалістичного світогляду, нагляд за німецькими науковими товариствами, підтримка молоді, співпраця з німецьким науковим співтовариством, участь у наукових заходах, перевірка наукової продукції, оцінювання представників науки, консультування інших партійних служб та державних структур щодо задіяння науковців, нагляд за розвитком закордонної науки. До його складу входили такі головні служби: «Філософія», яка мала займатися перевітками наукових теорій сучасності та окремих осіб на підставі їхніх робіт, ведення картотеки науковців, складання характеристик, перевірка нових видань в

галузі науки, участь у наукових заходах, з підрозділами у її складі, а саме «Гуманітарні науки» і «Природничі науки»; **«Наукова інформація»**, яка мала збирати поточну інформацію про ідеологічні тенденції в світовій науці, про наукові осередки та задіяних осіб, з підрозділами: «Наукові товариства та конгреси», «Закордонна наука» (слідкування за розвитком закордонної науки, вивчення наукових журналів, бібліографій, а також переклад наукової літератури), «Наукова картотека», «Довідковий відділ».

Відомство «Давня історія» (керівник Ганс Райнерт (Hans Reinerth) мало займатися плануванням і проведенням розкопок, дослідженнями давньої і ранньої німецької історії, науковим оцінюванням досліджень, організацією семінарів, лекцій у партійних округах, партійних організаціях і союзах, публікації, виготовлення ілюстративного матеріалу на тему давньої історії тощо. Серед його основних служб були такі: **«Дослідження і розкопки»**, яке мало опікуватися розкопками на території райху, опрацювання результатів розкопок для використання у ідеологічному і політичному навчанні, виготовлення карт, видання періодичних і серійних видань; у його складі були служби: «Розкопки» (польові дослідження), «Дослідження та оцінювання» (опрацювання і фотографування матеріалів розкопок), «Фотоархів», «Класична археологія», «Викладання давньої історії» (організація навчальних заходів на території райху, створення навчальних засобів), «Викладацька діяльність» (організація навчальних заходів у партійних округах), «Планування навчання та навчальні засоби» (робота з навчальними планами для шкіл і семінарів тощо), **«Фахова література»** (видання наукових публікацій, перевірка наукової літератури, робота за рукописами) зі службами: «Власні наукові публікації», «Перевірка фахової літератури та наукових журналів», «Перевірка популярної літератури та літератури для молоді»; **«Заходи»** з такими підрозділами: «Виставки та модельна майстерня» (виготовлення проектів музеїв просто неба у різних партійних округах, підготовка виставок тощо), «Зв'язки з

пресою» (підготовка новин, опрацювання преси, зустрічі представниками ЗМІ тощо), *«Підтримка Імперського союзу німецької історії»*.

Відомство «Піклування про мистецтво» (керівник Вальтер Грос) мало підтримувати відповідні інституції райху в їхній просвітницькій роботі, організувати практичну культурну роботу. Серед його основних служб: **«Бюро драматургії»** (світоглядний нагляд за ідеологічними засадами в різних галузях (театр, кіно, радіо), облік публіцистичних публікацій, підготовка словника німецької драматургії) з його підрозділами *«Опрацювання планів вистав»*, *«Опрацювання доповідей»*; **«Театр»** (нагляд за театральним життям, опрацювання публікацій, драматургічних творів, нагляд за їхнім змістом) з відділом *«Редакційне бюро»* (перевірка авторських рукописів); **«Культурно-політичний архів»**, де мали збирати довідкові матеріали на діячів сфери культури і мистецтва), зі службами: **«Мистецтво»** (підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів), *«Лекції (перевірка осіб, які задіяні у просвітницькій діяльності у сфері мистецтва)»*, *«Культура за кордоном»* (збирання та опрацювання матеріалів на тему мистецтва поза кордонами Третього райху), *«Архів»* (упорядкування матеріалів, що надходять до відомства); **«Музика»** – огляд подій в сфері музикального життя, ведення просвітницької і навчальної роботи в освітніх закладах, співпраця з Імперською палатою музики та відомими музикантами, підготовка планів відповідних культурних заходів, видання *«Музика»*. Серед її основних підрозділів: *«Оцінювання музики та нагляд»* (перевірка музичних видань), зв'язкова служба, *редакція журналу «Музика»*, **«Зображальне мистецтво»** (нагляд, оцінювання теоретичного і практичного значення зображального мистецтва для навчання і виховної роботи, підготовка навчальних матеріалів, ведення архіву зображень, картотеки на митців тощо), *«Культурно-політичний архів та організація виставок»*, служба для організації виставок для школи, питання виховання); **«Преса»** – представництво Розенберга у пресі, нагляд за ідеологічною діяльністю німецької преси, підготовка інструкцій для партійних служб, інтерв'ю і

виступів), «Редакційне бюро» (опрацювання щоденної преси та кореспонденції), «Забезпечення» (представництво Служби Уповноваженого на конференціях, надання інформації про Службу для преси тощо).

Відомство «Питання єврейства і масонства» (відомство «Особливі доручення») з підрозділами «Дослідження єврейського питання», «Дослідження масонства», Інформація». Це відомство було створене зі бюро Welt-Dienst, переданого Службі Уповноваженого у 1937 р.

Також окремо існувала Служба міждержавних культурних зв'язків, окремо було створене відомство з навчання Вермахту, а також до цієї структури Служби Уповноваженого зараховували також і Дипломатичну школу АПА, оскільки там організовувалися заходи і навчання й для співробітників Служби Уповноваженого [61; 68; 70].

Головне відомство «Наука»

Одне з центральних місць серед підрозділів Служби Уповноваженого посідало Головне відомство «Наука» (Hauptamt Wissenschaft). Більша частина його документів зберігається у Федеральному архіві Німеччини, у Берліні, в фонді NS 15. Тут знаходиться найбільший цільний комплекс його документів – щонайменше 96 справ, а саме такі: 104, 106а, 107–109, 112–115, 120, 122–123, 191–251, 288–293, 296–303, 307–316, 330. Матеріали відомства також можна знайти у складі кількох інших фондів Федерального архіву, передусім, у кількох справах фонду NS 8, де більшість документів відомства зосереджена, передусім, у справах №№ 228, 229, 240, 241, а також – у розпорошеному стані у різних справах у фонді NS 30. В основному, це матеріали листування та матеріали у копіях, що розсилалися до відома.

Матеріали Головного відомства «Наука» також зберігаються у архівосховищах інших країн світу у складі комплексів документів нацистського походження, що свого часу були вивезені з території повоєнної Німеччини, наприклад, у складі зібрань Дослідницького інституту ідишу (Institute for Jewish Research), більше відомий як «Yivo» (ця ж колекція у

вигляді копій з 2017 р. представлена у Меморіальному музеї Холокоста в США=. Окремі документи можна знайти у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, зокрема, серед документів фонду 3676 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»). Більша частина документів Головного відомства «Наука» була оцифрована, а саме всі його документи, що знаходяться у складі вказаного вище фонду NS 8, та окремі документи – у фондах NS 15 та NS 30 Федерального архіву Німеччини, а також у складі фонду 3676 у ЦДАВО України. Ознайомитися з ними можна на архівних порталах цих двох архівів, ці документи перебувають у відкритому доступі: фонди NS 15 та NS 30 – в окремому розділі оцифрованих колекцій Федерального архіву, а матеріали фонду 3676 на окремій сторінці на сайті ЦДАВО України, присвяченій документам Оперативного штабу Розенберга.

Матеріали Головного відомства «Наука» представлені, в основному, такими групами документів: службові матеріали щодо внутрішньої організації відомства, його підпорядкованості, структури та функцій, як всього відомства, так і його підрозділів; документи особового походження, передусім, документи співробітників, матеріали щодо інших осіб (представників науки і освіти Німеччини), що представляли інтерес для роботи відомства, наприклад, у справі № 298 фонду NS 15 зібрані довідкові матеріали щодо представників науки та освіти, що містили також довідки на ім'я Г. Гертле, де крім основних ключових даних про особу, основних наукових робіт, було вказано, над якими науковими проблемами вони могли б працювати., документи щодо робочих нарад з питань освіти і науки, не лише у НСДАП, а й щодо освіти і науки у вищих навчальних закладах Німеччини. Ще одну велику частину становлять тематичні матеріали, підготовлені з метою подальшого використання у навчанні та пропаганді, зокрема, службові записки, проекти; тематичні підшивки матеріалів преси, серед яких були як публікації співробітників Головного відомства, наприклад, на тему актуальності науки у війні, так і статті з різних

періодичних видань, що виходили не лише безпосередньо у Третьюму райху, а й на окупованих нацистами територіях, поточний архів наукових робіт, підготовлених у відомстві за 1943–1945 рр. (справа № 329), тексти лекцій, які керівник відомства «Наука» Альфред Боймлер та його співробітники прочитали у Вищій школі політики на тему педагогіки, філософії та націонал-соціалістичного світогляду (справа № 106). У окрему велику групу слід виокремити листування, як внутрішнє – з іншими структурами Служби Розенберга, так і зовнішнє – з іншими службами НСДАП, із університетами, науковими товариствами, органами державної влади, передусім щодо організації міжвідомчої співпраці, обміну друкованими матеріалами. Цю групу доповнює справи, сформовані з довідкових матеріалів щодо викладацького складу німецьких університетів, зібраних Головним відомством «Наука» (справи №№ 240–244, 315) Всі ці документи свідчать про широке коло завдань, які були поставлені перед ним А. Розенбергом.

* * *

Відомство «Наука» спочатку було окремим відділом, з 1936 по 1938 рр. – центральною службою «Наука», з 1938 р. по 1941 р. вже виступало як відомство «Наука», а з 1941 р. – як Головне відомство «Наука». На його чолі до 1941 р. перебував Альфред Боймлер (Alfred Baeumler) (1887–1968), один з ідеологів НСДАП, німецький філософ і педагог, професор Берлінського університету, який активно використовував ідеї філософа Ніцше у пропаганді націонал-соціалізму, і на цій посаді значно сприяв зв'язкам Служби Розенберга з німецькими університетами. З 1941 р. його наступником став Гайнріх Гертле (Heinrich Härtle) як виконуючий обов'язки керівника. З 13 серпня 1942 р. відомство очолив Вальтер Грос (Walter Groß) (1904–1945) – німецький політик, лікар, відомий своєю прихильністю до ідей так званої «расової чистоти», автор низки публіцистичних творів з питань расової теорії та антисемітизму. Член НСДАП з 1925 р., засновник Відомства расової політики НСДАП (1933), а Г. Гертле став його заступником [66, Вл. 31]. Слід

зазначити, що постать Г. Гертле мала велике значення для діяльності Служби Уповноваженого. Він був одним зі співробітників, який активно працював над поставленими задачами не лише у 1942–1943 рр., а й фактично до 1945 р., і після війни не змінив своїх поглядів.

Гайнріх Гертле (Heinrich Härtle) (1909–1986) – нацистський функціонер, публіцист. З 1927 р. – член НСДАП, у 1933–1936 рр. навчався у Німецькій вищій школі політики (Deutsche Hochschule für Politik). У 1936–1939 рр. – керівник одного з відділів Головного відомства з навчання Німецького трудового фронту, а з 1939 р. – співробітник Служби Уповноваженого. Вважався експертом з марксистсько-ленінської ідеології, знавцем більшовизму, тому у 1944 р. із Головного відомства «Наука» Служби Розенберга перейшов до Головного відомства «Наддержавні сили», де очолив Робоче товариство дослідження світової більшовицької загрози («Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr»). Підготував низку робіт пропагандистського змісту, присвячених ідеології більшовизму та її науковим засадам, найвідомішою з яких серед яких була праця «Ідеологічні основи більшовизму» («Die ideologischen Grundlagen des Bolschewismus») (1944), яку він перевидав вже у 1955 р. під псевдонімом «Гельмут Штайнберг» (Helmut Steinberg) під назвою «Марксизм, ленінізм, сталінізм. Духовний наступ Сходу» («Marxismus, Leninismus, Stalinismus. Der geistige Angriff des Ostens»). Ця робота, як і написана ним у 1969 р. книга, присвячена А. Розенбергові, набула негативного розголосу у німецькому суспільстві, і розглядалася у Бундестазі ⁷².

---

⁷² Серед інших його публікацій: «Ідейна сила єврейства» («Die geistige Macht des Judentums»). München: Zentralverlag der NSDAP, 1944. 23 S.), «Виправдальний вирок для Німеччини: наші солдати перед Нюрнберзьким трибуналом» («Freispruch für Deutschland: Unsere Soldaten vor d. Nürnberger Tribunal. Göttingen: Schütz, 1965. 345 S.); «Німці та євреї: студії щодо світової проблеми» (Deutsche und Juden: Studien zu einem Weltproblem. Leoni am Starnberger See: Druffel, 1976, 325 S.); «Що замовчує «Голокост»: захист Німеччини від брехні про колективну провину» (Was "Holocaust" verschweigt: deutsche Verteidigung gegen Kollektivschuld-Lügen, Leoni am Starnberger See: Druffel-Verlag, 1979. 94 S.); «Велика Німеччина. Мрія і трагедія. Критика гітлеризма Розенбергом» (Großdeutschland. Traum und Tragödie. Rosenbergs Kritik am Hitlerismus. München: Selbstverlag H. Härtle, 1969. 308 S.)

До відомства «Наука» входила низка більш дрібних підрозділів. У 1940 р. до його структури входили такі служби: «Філософія», «Гуманітарні науки», «Наукова інформація», що мала спостерігати за тенденціями в науці у Німеччині та поза нею, «Наукові товариства та конгреси», «Наука закордону», «Наукова картотека» та окрема довідкова служба, що займалася співпрацею з пресою, в тому числі інформуванням про наукові заходи, організовані Головним відомством «Наука» [61, Вл. 42]. Ці підрозділи також займалися укладанням наукових бібліографій, в тому числі нових видань в Німеччині та поза нею, веденням особової картотеки на вчених, що мали містити також особові характеристики, займалися підготовкою перекладів, аналітичних довідок тощо. У грудні 1941 р. до підрозділів Головного відомства «Наука» було додано службу «Природничі науки» [61, Вл. 81], а вже станом на 1943 р. структурно до його складу було передано відомства «Прадавня і давня історія» та «Фольклористика та організація свят» [62, Вл. 70–72]. В сфері діяльності цього відомства перебували філософія, історія, педагогіка, а також націонал-соціалістичний або «арійський» світогляд, відповідно, серед його завдань були такі: спостереження, оцінювання та підтримка наукового життя у німецьких закладах вищої освіти та поза ними з точки зору націонал-соціалістичного світогляду, спостереження за діяльністю німецьких наукових товариств; спостереження за науковою молоддю та її підтримка; співпраця з Німецьким дослідницьким товариством (Deutsche Forschungsgemeinschaft); вплив на проведення наукових заходів і участь у них; перевірка наукової продукції; оцінка окремих особистостей в науці, консультативна робота з партійними службами; підготовка інформації про наукові події для партійних видань А. Розенберга «Völkischer Beobachter», «NS-Parteikorrespondenz»; зв'язки з пресою; спостереження за розвитком науки за кордоном [61, Вл. 41].

До Другої світової війни одним з основних завдань відомства «Наука» було вже згадане укладання наукових бібліографій та облік нової наукової літератури. У справі 298 фонду NS 15 зберігається група документів за

1939 р., присвячена питанням опрацювання нових видань, інструкції для відповідальних виконавців, листування з приводу розподілу завдань. Але серед важливих документів у цій групі – саме інструкції для упорядкування збирання інформації щодо нових видань, які, у тому числі й періодичні і серійні видання, мали бути систематизовані за кількома галузями науки: 1) філософія (систематика, історія), конфлікти світогляду, загальне релігієзнавство; 2) історія, соціологія, етнографія, географія та давня історія; 3) література з актуальних політичних питань: а) політична ситуація, право, держава, економіка та конституція, давня історія, політичні проблеми, єврейство; б) наукові видання партії; в) політика щодо вищої освіти; 4) біологічна антропологія, біологія, расологія, наука про спадковість, історія природознавчих наук; 5) германознавство (з нордичною філологією включно); 6) наука в цілому: суто природознавчі науки: фізика тощо, філологія (давнього і нового часу), загальна історія літератури, мистецтвознавство, археологія, психологія; 7) закордонна наука: а) міжнародні дослідження (у тому числі англійська та романська філологія, і все, що з цим пов'язане); б) міжнародні дослідження⁷³; 8) конфесійні «дисципліни», теологія, історія церкви, апологетика, схоластика, пропаганда церкви, «релігієзнавство» конфесій, конфесійна навчальна література; 9) педагогіка, характерологія, нові навчальні книги. Особлива увага приділялася літературі, що була пов'язана зі Скандинавією.

Ці матеріали передавалися також до відомства «Література», з метою перевірки. Серед німецьких періодичних і серійних видань, які регулярно опрацьовувалися, були, наприклад, такі: «Історичний журнал», «Журнал з геополітики», «Виховання», «Міжнародний журнал з виховання», «Журнал німецької філології», «Літературний вісник», «Наш світ», «Життя та світогляд», «Вісник Міністерства виховання», «Воля і сила», «Німецька літературна газета», «Журнал німецької філософії культури», «Народ і раса»,

---

⁷³ Так у документі.

низка видань різних об'єднань, союзів та організацій. Рецензії та інформаційні повідомлення про різні наукові заходи, ювілеї і некрологи також обов'язково реєструвалися, а опрацюванням іншомовних видань займалися співробітники зі знанням мов – вони займалися не лише опрацюванням бібліографії, а й перекладали на німецьку мову низку найбільш важливих матеріалів [71, 55474–55476, 55489–55494].

Слід також відмітити, що значною мірою низку завдань Головного відомства «Наука» та частково – його політику в сфері науки і ідеології протягом 1942–1943 рр. визначав вищезазначений Г. Гертле. Так, у службовій записці від четвертого березня 1943 р. Г. Гертле як заступник керівника Головного відомства «Наука» [66, ВІ. 70–73] пропонував залучити всі наукові установи та сили для виконання військових завдань для *«посилення духовного супротиву німецького народу»* [66, ВІ. 71], на що також вплинув наказ Адольфа Гітлера від 15 червня 1942 р. про необхідність залучення у державних інтересах всіх наявних сил, що, передусім, сприяють сукупному задіянню німецьких наукових досліджень у боротьбі для забезпечення досягнення поставлених цілей [66, ВІ. 40].

Так, за пропозицією Г. Гертле:

- 1) Всі наукові установи та сили мають бути готові до прямого військового завдання, науковці мають бути задіяні у читаннях доповідей, написання статей та збирання матеріалів на тематику, важливу для ведення війни; відвідання лекцій на ідеологічну тематику і тематику, важливу для ведення війни, має бути є обов'язковим, а також при всіх культурних центрах Третього райху має бути організована серія лекцій, у взаємозв'язку держави, партії, Вермахту та науки.
- 2) Студентство потрібно залучати до роботи на канікулах, їм необхідно дати спеціальне студентське завдання в межах ідеологічного і політичного виховання;
- 3) Викладачів, що влітку працюють у дитячих та інших таборах, задіяти у просвіті, важливій для ведення війни;

- 4) Об'єднати Відомство НСДАП у справах іноземних викладачів, Німецької академії та служб Міністерства пропаганди та АПА для виконання завдань у сфері культури, а саме протидіяти італійській католицькій пропаганді в сфері культури, так як й англосаксонської та радянської світової пропаганди в сфері культури.
- 5) Залучити до спільної духовної боротьби німецьке радіомовлення та редакції наукових журналів;
- 6) Задіяти військові академії, наукові інститути і товариства – їхні наукові плани замінити на завдання важливі для ведення війни у ідеологічно-науковому протистоянні;
- 7) Чинити опір боротьбі світових церков проти райху, у формі, злочини власної церкви були засуджені на прикладі світових церков та таким чином державна зрада та зрада батьківщині були доведені до свідомості німецького народу;
- 8) Військове задіяння університетів:
  - А) Створення тематичних планів військової тематики для кандидатських і докторських дисертацій.
  - Б) Включення університетів та уповноваження їх зі здійсненням діяльності з читанням лекцій, зазначених у пункті 1.
  - В) відзначення кандидатських та докторських дисертацій, особливо цінних ідеологічно та важливих для ведення війни.
  - Г) переведення схематичної кадрової політики для виконання військового завдання у формі, що викладачі вищої школи, що проявляють кращу націонал-соціалістичну позицію та мають велике фахове значення для військових завдань, опікуються більшим числом студентів.
- 9) Перетворення Берлінського університету у військовий університет із задіянням найбільш цінних професійно та політично надійних викладачів та залученням студентства у Берліні, переведення всіх

непридатних для цих завдань викладачів в Берліні до невеликих та малозначущих університетів.

Згідно із завданнями відомства, визначеними Г. Гертле, передбачалося доручати німецьким науковцям і викладачам роботу по збиранню різноманітних матеріалів, читання публічних просвітніх лекцій на тему ідеології та тематики, важливої для ведення війни, в усіх значних культурних центрах у співпраці з державою, в першу чергу з Міністерством пропаганди Третього райху та Міністерством зовнішніх справ, з іншими структурами самої НСДАП, службами Вермахту, науковими установами тощо; публікація матеріалів публічних заходів, організованих за участі відомства [66, ВІ. 9], організація роботи у таборах членів Імперського союзу викладачів вищої школи (або Націонал-соціалістичного імперського союзу доцентів) (Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund), читання лекцій під час просвітницьких заходів у Вермахті. Передбачалося використання радіо, наукових періодичних та серійних видань; переформатування тематичних планів роботи науково-дослідних організацій, планів підготовки дисертаційних робіт в університетах (відповідно до військової тематики); відбір найбільш ідейних викладачів для роботи зі студентами [61, 165–167].

Для нашого дослідження найбільший науковий інтерес представляє робота тих підрозділів Головного відомства «Наука», що були так чи інакше пов'язані з нацистською політикою на окупованій території СРСР, та ті його документи, що містять відповідну інформацію. Їх кількість не дуже значна на тлі перерахованих вище матеріалів відомства, пов'язаних з різними питаннями внутрішнього життя у райху, але вони можуть виступати новим і цікавим джерелом для науковців країн Східної Європи, передусім, країн пострадянського простору. В основному, це матеріали Г. Гертле, який як заступник очільника відомства після 1941 р. важливу роль у збиранні інформації про радянську науку відводив німецьким науковцям і викладачам – вони могли здійснити поїздку на окуповані території СРСР з окремим науковим дорученням як співробітники зондерштабу «Наука» при ЕРР [61,

ВІ. 74–78; 284], а також планував залучити до роботи на окупованій території СРСР навіть німецьких студентів (за бажанням) у час канікул. Це завдання було виконане – кілька груп німецьких студентів у 1942–1943 рр. відвідали окуповану територію СРСР і мали доручення, перш за все, зібрати радянську бібліографію з окремих тем, а також підготувати звіт за результатами своєї роботи. Частина таких звітів зберіглася у фонді 3676 у ЦДАВО України.

Цікавими є також матеріали різних публічних заходів і нарад, організованих Службою Розенберга та його Головним відомством «Наука», де передбачалося читання лекцій щодо різних наукових проблем, пов'язаних з Радянським Союзом і у яких брали участь так звані «знавці Сходу», де під терміном «Схід» виступали окуповані території СРСР. Передусім, це були історики, археологи, славісти, економісти, психологи та ін.

У березні 1942 р. із залученням сил і ресурсів Інституту було заплановано створити у майбутньому «Дослідницький інститут лібералізму та американізму у Нідерландах» у підпорядкуванні Головного відомства «Наука» Служби Уповноваженого в координації з ЕРР. Його основним завданням мали стати *«систематичні дослідження впливу лібералізму, гуманізму та їхніх релігійних форм (кальвінізм) та їхні зв'язки з англосаксонським світом»*, серед інших: збирання відповідної літератури (документів та архівних матеріалів), залучення молодих наукових кадрів (за стипендії), організація навчання та лекторської діяльності, спостереження за поточним науковим розвитком (вищі навчальні заклади, наукова література) тощо [61, ВІ. 28]. Але, щоправда, нами не було знайдено документів, які засвідчили б подальшу розбудову цього Інституту, ймовірно, його створення залишилося на рівні проєкту.

На практиці напрямки роботи Головного відомства «Наука» іноді перетиналися з напрямками діяльності інших підрозділів Служби Розенберга, передусім, зі згаданим вище відомством «Наддержавні сили», до якого у 1944 році перейшов Г. Гертле, очоливши водночас Робоче товариство дослідження світової більшовицької загрози.

Головне відомство «Наддержавні сили» (Hauptamt Überstaatliche Mächte), було створене у складі Служби Уповноваженого навесні 1942 р. шляхом об'єднання двох інших відомств Служби Уповноваженого, а саме відомства «Ідеологічна інформація» (або «Світоглядна інформація»), яке до 1937 року мало назву «Архів з церковно-політичних питань» і так званого «Відомства з питань єврейства та масонства» Служби Уповноваженого. Очолив відомство Ганс Гагемаєр [392, S. 122].

Свідчення про діяльність цього відомства уривчасті, розкидані по низці інших документів, передусім, Служби Уповноваженого, Центрального відомства, Оперативного штабу, Інформаційного бюлетеню, зокрема, у справах №№ 382, 386, 684 фонду NS 15 (листування, деякі організаційні документи щодо реорганізації структури відомства, особливо у 1944 р., листування щодо видавничої діяльності відомства), у справі № 223 фонду NS 30 щодо відправки з Ратібору деяких конфіскованих Штабом матеріалів. Окремі документи щодо цього відомства можна також знайти у складі фонду 3676 ЦДАВО України, в основному, ще малочисельне листування з приводу матеріалів, які могли стати в нагоді відомству «Наддержавні сили».

Але зберіглося багато документів відомства «Світоглядна інформація» (Amt Weltanschauliche Information), в основному, вони сконцентровані у кількох десятках справ фонду NS 15 та фонду NS 8. Більшість цих документів пов'язана з безпосереднім напрямом роботи відомства «Світоглядна інформація, а саме з релігієзнавством, історією релігії і церкви, теології, різних конфесій, особливо в світлі боротьби Розенберга з католицькою церквою. Серед найбільш значних публікацій, підготовлених у відомстві, є книга «Правда про релігію в Росії» (понад 700 машинописних сторінок, бл. 300 ілюстрацій) (зберігається у фонді NS 30, справи №№ 118, 119). Але після перетворення його на Головне відомство «Наддержавні сили», у його діяльності все більшого значення набувають дослідження більшовизму та досвіду побудови комунізму в СРСР. У першій половині 1944 р. обговорювалася реорганізація одного з основних підрозділів

відомства – «Лібералізм і марксизм» на чолі з Г. Гертле. Згідно зі штатним розкладом Служби, що зберігається у справі №386 фонду NS 15, у його складі мали постати такі служби: 1) «Ліберальна ідеологія» (Liberale Ideologie) на чолі з А. Клемтом (A. Klemmt);)«Американизм» (Amerikanismus) на чолі з Г. Дітером (H. Dieter);) «Марксистська ідеологія» (Marxistische Ideologie) на чолі з Г. Грайфе (H. Greife), «Світовий більшовизм» (Welt-Bolschewismus) на чолі з Гольце (Hölze⁷⁴); «Державний більшовизм (Радянський Союз) (Staatlicher Bolschewismus (Sowjet-Union) на чолі з Г.-Й. Рудольфом (H.-J. Rudolf); «Політичні організації» (Politische Organisationen) на чолі з Фріде (Friede); «Розвідка» (Abwer) на чолі з Г. Теншертом (G. Tenschert).

І, як вже було згадано вище, Відомство також активно працювало зі службою «Weltdienst – Internationales Institut zur Aufklärung über die Judenfrage, Frankfurt am Main», яке на практиці було видавництвом літератури антисемітського змісту при Службі Розенберга, пов'язувало Головне відомство «Наддержавні сили» та Інститут дослідження єврейського питання Вищої школи у Франкфурті-на-Майні, залишаючись при цьому офіційно поза структурою Головного відомства «Наддержавні сили».

Товариство дослідження світової більшовицької загрози

У вересні 1944 р. за ініціативи Гайнріха Гертле, публіциста, керівника Головного відомства «Наука» при Службі Уповноваженого та за участі Головного відомства «Наддержавні сили» було створено структуру із назвою «Товариство дослідження світової більшовицької загрози»⁷⁵ (Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr) або рідше «Товариство з боротьби зі світовою більшовицькою загрозою» (Arbeitsgemeinschaft zur Bekämpfung der bolschewistischen Weltgefahr) (далі –

---

⁷⁴ Тут і далі без ініціалів подано прізвища окремих співробітників, яких не вдалося ідентифікувати, або ініціали яких не вдалося знайти.

⁷⁵ Або дослівно «Робоче товариство дослідження світової більшовицької загрози».

Товариство), яка була створена з метою дослідження більшовизму, у тому числі задля «створення картини радянської дійсності» [444, S. 115–160] і створення завдяки цьому наукової основи для антибільшовицької пропаганди. Його створення певною мірою було пов'язане з тим, що у структурі Вищої школи за прикладом Інституту дослідження єврейського питання з бібліотекою було заплановано створити Інститут дослідження більшовизму [496, S. 1144], тому створення Товариства мало виступати підготовчим етапом. Його найвищою метою було дослідження основ ідеології (або світогляду) більшовизму [66, ВІ. 216]. Для цього Товариство мало об'єднати кілька десятків представників інтелігенції, передусім вчених та викладачів з усієї Німеччини, для загальної наукової координації у цьому напрямку [496, S. 1144].

Діяльність його відома німецьким дослідникам, але вона не була предметом спеціального дослідження. Розглядалися лише окремі аспекти його функціонування, наприклад, про участь у його діяльності вчених різних галузей згадував Крістіан Тіліцькі у книзі «Німецька університетська філософія у Ваймарській республіці та у Третньому райху» (*Die deutsche Universitätsphilosophie in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*) (2002) [496]. Про факт заснування Товариства та його завдання в загальних рисах написано у статті Карстена Клінгемана «Соціологи у сфері впливу Альфреда Розенберга» (1995) [444].

Основні документи про діяльність Товариства зберігаються у Федеральному архіві Німеччини в Берліні, у складі фондів NS 8 (справа № 241) та NS 30 (справи №№ 10, 11, 50). Окремі документи можна знайти в окремих справах інших фондів, наприклад, у фонді R 58 («Головне відомство імперської безпеки») (справа №7605), але, здебільшого, наявність його документів у складі інших фондів (документальних комплексів інших структур і організацій) пов'язана із робочим засіданням Товариства, яке мало місце у Празі з 31 жовтня по 2 листопада 1944 р. Але ці документи важливі тим, що, в основному, представляють собою донесення співробітників різних

служб, що брали у ньому участь або були присутні як гості і по факту готували звіти про це засідання. І кожний такий звіт або донесення, серед іншого, цікаві тим, містять власні оцінки автора документу як офіційної особи – представника конкретної нацистської організації, при чому не лише всього заходу і цілому, а й участі окремих осіб та/або змісту виголошеної ним доповіді, а також стислий зміст окремих доповідей.

Але загалом, на жаль, зберіглося небагато документів безпосередньо самого Товариства, оскільки воно діяло нетривалий час й існувало фактично при Службі Уповноваженого, тому у майбутньому подальшим дослідженням для складання повної картини його діяльності має сприяти пошук пов'язаних з ним документів у складі інших фондів періоду нацистської Німеччини у Федеральному архіві в Берліні та інших архівах Німеччини.

За документами Товариства станом на осінь 1944 р. його основу складала група співробітників Служби Уповноваженого, Оперативного штабу та низка колишніх радянських громадян, які, в основному, співпрацювали з ЕРР під час його роботи на окупованій території СРСР у 1941–1943 рр. і наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. виїхали разом з ним до Німеччини. Зокрема, 13–15 так званих «постійних» співробітників, з них вісім – представники радянської інтелігенції, і ще кілька осіб-німців, запрошених працювати позаштатно за визначений гонорар. Ще 12 співробітників, що приїхали з СРСР, залучалися періодично, як і четверо співробітників Оперативного штабу. Серед співробітників з СРСР були К. Штепа, П. Кульженко, А. Ольховський, В. Марченко та ін. [84, ВІ. 3–4].

В основному, співробітники Товариства працювали над підготовкою науково-аналітичних матеріалів за конкретними темами за планом, складеним восьмого вересня 1944 р. Він поділявся на кілька великих розділів, що були присвячені, наприклад, основам більшовицької ідеології та історії її виникнення, історії створення більшовицької держави, радянському праву, економіці, науці тощо, і в межах цих розділів разом було ще 34 теми,

над кожною з яких мала працювати окрема особа, і ще понад 20 наукових питань мали опрацьовуватися у найближчому майбутньому [84, Вл. 14–17].

Деякі з написаних за планом робіт до кінця 1944 р. вже були підготовлені до друку. Так, у грудні було підготовлено до друку так званий «Довідник з більшовизму» (Handbuch des Bolschewismus), *«...призначений не лише для широких мас, а й також для всіх керівних кадрів у партії, Вермахті, державі, економіці, щоб ознайомлювати з фактами та проблемами більшовизму, зокрема Радянського Союзу»* [188, С. 617]. З 2 500 гасел для першого видання станом на кінець 1944 року під керівництвом співробітника Оперативного штабу Г. Гертле та співробітника Товариства, російського мовознавця та педагога Олексія Зоргенфрея, який під час Другої світової війни виїхав до Німеччини, був підготовлений рукопис довідника обсягом бл. 1000 сторінок, а також його малоформатна, «кишенькова» версія. [188, С. 617]. Сам Г. Гертле закінчив роботу над рукописом книги «Ідеологічні засади більшовизму» («Die Ideologischen Grundlagen des Bolschewismus»). Ця книга мала бути розіслана всім керівникам партійних округів. Розенберг у листі, який надійшов у вересні 1944 р. до гауляйтера та імперського намісника у Данцигу-Західній Пруссії Альберта Форстера (Albert Forster), написав: *«Цей твір є переконливим запереченням ідеології більшовизму і призначений як базис для всіх доповідачів [нашого] руху, які займаються цією проблемою»*. Де одна робота із назвою «Дійсність більшовизму» вже підготовлена у Службі Уповноваженого та найближчим часом буде надрукована [49].

З 31 жовтня по 2 листопада 1944 р. у Празі відбулося засідання Товариства, у якому взяло участь понад бл. 60 осіб, як члени Товариства, так і запрошені гості [66; Вл. 213–214; 117, Вл. 3–5] – історики, економісти, юристи, філософи, природознавці та ін. Практично всі вони виступили з доповідями, тематично пов'язаними з більшовизмом і надали рукописи для подальшої публікації [66; Вл. 215–229; 84, Вл. 20–23; 85].

Відкрив засідання Г. Гертле, який говорив про важливість ролі науки у війні, зокрема, про завдання, які мають значення для ведення війни, передусім її ідеологічної складової. Він озвучив завдання Товариства, і ще раз підкреслив, що метою його створення була ідеологічна боротьба з більшовизмом. Водночас він не обійшов увагою той факт, що на момент проведення засідання вже було зрозуміло, що невдовзі Третій райх зазнає поразки у війні, але наголосив на двох моментах: по-перше, завдяки вторгненню Німеччини до СРСР Європа вперше отримала картину «радянської дійсності», і по-друге, численні бібліотечні, архівні і музейні зібрання, вивезені Оперативним штабом з СРСР, стануть в нагоді і після війни для подальших досліджень агресивної сутності більшовизму і радянської держави, і саме завдяки такій джерельній базі достовірність отриманих результатів буде вищою, й це має слугувати єднанню Європи перед обличчям більшовизму. При цьому Гертле наголосив, що наука не має лише слугувати навчанням і пропаганді. Серед доповідей були такі: «Радянський патріотизм» (проф., д-р Йозеф Пфіцнер (Josef Pfitzner), Прага), «Більшовизм і Версаль»⁷⁶ (д-р Гьоцле (Hölzle), «Історик-марксист» (проф., д-р Віттрам (Reinhard Wittram), Познань) – тут ішлося про однойменний радянський журнал, «Націоналізм та історична самосвідомість» (д-р Маркерт (Werner Markert), «Англія та Радянський Союз» (Гольфельд (Andreas Hohlfeld), Страсбург), «Америка і радянська держава» (д-р Гьоцле), «Ставлення чехів до Радянського Союзу (д-р Урбан) (Rudolf Urban), «Рухи опору у Радянському Союзі» (д-р Рімша (Hans von Rimscha), Познань), «Масонство і більшовизм» (Елерс (Ehlers), Берлін), «Економічна політика Радянського Союзу з позиції військової економіки та військової політики» (Серафім (Hans-Jürgen Seraphim) (Бреслау⁷⁷), «Спадковість⁷⁸ і більшовизм» (д-р Готчевські (Gottschewski), Відень), «Транспортна політика Радянського

---

⁷⁶ Ідеться про Версальський договір 1919 р.

⁷⁷ Нині м. Вроцлав.

⁷⁸ Тут ідеться про генетику.

Союзу» (проф., д-р Оберлендер (Oberländer), Прага), «Стан досліджень у більшовицькому правознавстві» (проф., д-р Маурах (Maurach), Кьонігсберг), «Більшовизм і дарвінізм» (проф., д-р Франц (Viktor Franz), Єна), «Історія та обличчя більшовицького природознавства» (проф., д-р Шустер (Schuster), «Філософське становлення Карла Маркса» (проф., д-р Фауст (August Faust), «Ідейні і духовні засади більшовизму» (Зіверс (Erik von Sivers), Познань), «Поняття і функції практики в історичному матеріалізмі» (Ноак) (Hermann Noack), «Доля науки у Радянському Союзі» (Алехеу Зоргенфрей) (Sorgenfrey).

Вальтер Шнеєфус (Walter Schneefuss) (Грац) доповідав про політико-географічні умови царської Росії та СРСР, значення розселення та індустріалізації, Рудольф Гіппіус (Rudolf Hippus) (Прага) – про психіку російського народу та більшовизм, Ліхтенекер (Lichtenecker) (Прага) – про вплив політико-філософських директив на роботу радянських науковців, Шварц (Schwarz) (Карлсруе) – про радянські дослідження в галузі вегетативної гібридизації, а Теодор Герінг (Theodor Haering) (Тюбінген) – про відносини Гегеля і Маркса. Протягом всіх днів засідання додатково відбувалися наукові дискусії на різні теми [66, Вл. 215–229]. Звіт Г. Гертле щодо засідання значно доповнює детальний звіт оберштурмбанфюрера СС Елерса, співробітника Головного відомства імперської безпеки, який сам брав участь у засіданні Він не лише передає зміст доповідей, але й висвітлює дискусії, які мали місце під час засідання [117, Вл. 1–102].

Забезпечувати Товариство, як й інші підрозділи Служби Розенберга, інформацією щодо більшовизму, а насправді радянськими зібраннями, конфіскованими в СРСР, мав Оперативний штаб. Вони концентрувалися у Східній бібліотеці Розенберга, яка функціонувала як окремий структурний підрозділ при Управлінні Оперативного штабу в Берліні (з кінця 1943 р. – у Ратіборі), у його приміщеннях, оскільки співробітники Штабу комплектували її фонди та займалися їх упорядкуванням і каталогізацією, і яку було виокремлено з іншої структури – з званої Центральної бібліотеки Вищої школи, тому її також можна розглядати як функціональну частину

Центральної бібліотеки. Вища школа, як вже зазначалося, була започаткована А. Розенбергом як партійний університет для ідеологічного навчання членів НСДАП, який також мав складатися з низки інститутів, і Центральна бібліотека була заснована однією з перших, ще у 1939 р. Станом на кінець 1943 р. у Східній бібліотеці Розенберга вже були закаталогізовані та готові до видачі читачам понад 100 тис. книг, хоча Штабом було вивезено з СРСР вже понад мільйон одиниць книг, примірників журналів та номерів газет. Цією бібліотекою у 1943–1944 рр. крім відомств Служби Розенберга та Товариства з боротьби проти більшовицької загрози активно користувалося ще понад 80-ти різних служб і організацій Третього райху [188, С. 607, 897].

Точна дата припинення діяльності Товариства невідома, оскільки в хаосі останніх місяців існування Третього райху у першій половині 1945 р. багато структур поступово припиняли свою діяльність, хоча формально ще могли існувати до 8-го травня 1945. Діяльність Товариства не була тривалою та надто впливовою, тим більше зважаючи на те, що діяло воно вже наприкінці Другої світової війни у Європі, коли неминуча поразка Третього райху стала очевидною. Але створення цього Товариства і його діяльність є показовими і свідчать про масштабність нацистської пропагандистської машини. Але характерною рисою Товариства, як і всієї діяльності Служби Розенберга було те, що, хоча їхні співробітники і намагалися підвести під свою діяльність наукову основу, використовуючи наукову методологію, насправді вони мала ознаки псевдонаукової через сильну заідеологізованість. Але водночас тому діяльність цих структур і може бути цікава не лише дослідникам націонал-соціалізму та його ідеологічної боротьби з більшовизмом, а й загалом вченим, яких цікавлять питання створення і поширення пропаганди під науковими гаслами, а документи Товариства та дослідження його діяльності можуть стати в нагоді дослідникам ідеології нацизму в цілому, механізму створення подібної пропаганди, її організації, а також стати складовою у комплексному дослідженні ідеологічної та

пропагандистської діяльності різних нацистських структур в Європі під час Другої світової війни.

4.3. Служба Уповноваженого та ідеологічне навчання військовослужбовців Вермахту

Одним з важливих напрямків роботи Служби Уповноваженого була співпраця з Вермахтом в галузі політичної просвіти військовослужбовців, передусім офіцерського складу та учнів військових навчальних закладів.

Увага Розенберга до військового-політичного навчання набула широкого масштабу раніше самої війни. Це було одним з найважливіших для Розенберга питань, пов'язаних з його концепцією держави як чоловічого військового союзу, яку він відверто висловлював у «Міфі» як частину підготовки Вермахту до майбутньої війни. Починаючи з 1937 і до кінця 1940 р., до угоди з Вермахтом, він активно виступав перед керівниками військових освітніх закладів, командирами дивізій у Військовому міністерстві (Reichskriegsministerium) (з 1938 р. – Верховне командування Вермахту), як правило, з курсом лекцій щодо «протиборчих світоглядів сучасності», націонал-соціалістичного світогляду на роль Вермахту як інструменту націонал-соціалістичного світогляду та активної сили. Він мав підтримку керівника навчальних курсів Вермахту генерала Германа Райнеке (Hermann Reinecke). Останній, будучи співробітником Військового міністерства, з 1937 р., організовував курси політичної просвіти для офіцерів, і вже тоді підтримував контакти з А. Розенбергом, зважаючи також на те, що він особисто повністю поділяв точку зору Розенберга на існування загрози більшовизму [222, С. 183], навіть виступив з промовою на офіційному відкритті Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи у Франкфурті-на-Майні у 1941 р. З 1938 р. Райнеке став керівником одного з відділів у групі загальних питань Верховного командування Вермахту (далі ОКВ), а з 1939 р. очолив цю групу, яку було реорганізовано в службу із назвою «Загальне керівництво Вермахту», де одним з основних його

обов'язків було піклування про ідеологічну підготовку військовослужбовців. Крім цього, із початком війни у структурі Загального керівництва Вермахту йому було підпорядковано службу, яка займалася військовополоненими, серед яких найбільше було саме радянських громадян, з липня 1943 р. – загальновійськове управління кадрами у Вермахті [523, S. 487].

Сам Розенберг з початком війни був занепокоєний можливістю ослаблення світоглядних переконань солдатів Вермахту у зв'язку із їхнім перебуванням на окупованих Німеччиною територіях, і з огляду на плани подальшої війни на території Східної Європи прагнув посилити ідеологічне навчання. Сам він так пояснював потребу в укладанні такої угоди з Верховним командуванням Вермахту: *«завданням навчальної та виховної роботи руху є пояснювати німецькому народові глибокий історичний зміст їхньої доленосної боротьби, його зміцнювати та підтримувати. Разом з цим слід демонструвати і постійно обґрунтовувати необхідність оборони націонал-соціалістичного руху як носія нового соціального та політичного життєвого порядку»* [72]. Служба Уповноваженого, а передусім її окремий підрозділ з навчання Вермахту, брала на себе зобов'язання надавати Вермахту інструкції для ідеологічного навчання та необхідні матеріали, перевіряти і погоджувати навчальні матеріали для занять з націонал-соціалістичної ідеології, посібники, плани, організувати спеціальні курси, надавати для цього доповідачів та навчальні матеріали. Також у Службі мали формувати бібліографічні списки літератури для бібліотек для військових і за можливості забезпечувати військових такими матеріалами [55, ВІ. 19].

У вересні 1940 р. Гітлер схвалив текст угоди Розенберга з Верховним командуванням Вермахту та підтримав пропозицію про те, що *«курси підготовки офіцерів-інструкторів повинні проводитися на території партійних установ: націонал-соціалісти несуть службу у Вермахті, щоб бути підготовленими у військовому відношенні, а Вермахт, у свою чергу, у політичному та ідеологічному відношенні має дорівнювати руху (націонал-соціалістичному – Н.К.)»*. Тепер, як вважав Розенберг, в його руках буде

зосереджено керівництво всім світоглядним вихованням у Вермахті, який *«повинен перетворитися на гострий меч н[аціонал]-с[оціалістичної] революції і залишатися таким і далі»* [222, С. 258–259, 271]. Обговорення співробітництва з ОКВ та повноважень Розенберга у цій сфері тривало й надалі і завершилося дев'ятого листопада того ж року підписом угоди між Розенбергом як Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП та генерал-фельдмаршалом В. Кайтелем, де було зазначено, що політичне і світоглядне навчання інструкторів Вермахту повністю переходить до Розенберга [58, ВІ. 5], і таких інструкторів мало бути 300 [65, ВІ. 17]. Текст угоди було розіслано всім райхсляйтерам, гауляйтерам НСДАП та керівникам партійних відомств, оскільки *«нинішні товариські зв'язки між Вермахтом і партією необхідно ідеологічно укріплювати заради майбутнього»* [58, ВІ. 5; 65, ВІ. 14–15]. Але, як Розенберг написав у щоденнику, угода не була опублікована повністю з причин конфіденційності [222, С. 277].

В межах виконання цієї угоди вже у грудні 1940 р. Розенберг прочитав курс лекцій 400-м командирам дивізій, що прибули із Франції і Норвегії на навчання у спеціальній школі під Дрезденом [222, С. 283]. У травні 1941 р. підготовлено видання «Партія і Вермахт», де було викладено основні положення націонал-соціалістичного світогляду як вказівки [222, С. 305].

У навчальному курсі для офіцерів було передбачено лекції на такі теми: «Партія і Вермахт», «Ідеологічні завдання партії», «Біологічне становище в Німеччині», «Німецькі завдання на Сході», «Націонал-соціалістична культурна воля», «Міжнародна політична ситуація». Лише за половину 1943 р. було прочитано 1800 лекцій на теми. «Ідеологічні завдання партії», «Біологічне становище в Німеччині», підготовлені курси лекцій тривалістю по два–три тижні для офіцерів з навчання військових шкіл у Дрездені, в Оранієнбурзі – для офіцерів III повітряного округу люфтваффе, навчальний семінар для офіцерів запасу у Берліні та ін. Ргідно з тематичним планом політичного навчання у Службі Уповноваженого було підготовлено

(як у співпраці, так і одноосібно) і надруковано брошури невеликого формату (для носіння із собою) на такі теми: «Європа та Америка» (100 тис. прим.), «Вирішальна боротьба на Сході» (100 тис. прим.), «Обличчя більшовизму» (300 тис. прим.), «Імперська ідея» (100 тис. прим.) [65, ВІ. 17–19].

18 грудня 1942 р. Розенберг зібрав у себе на нараду представників командувачів округів оперативного тилу. Під час розмови щодо психологічного стану військових, їхнього військового духу і настрою у зв'язку із ситуацією на Східному фронті, було озвучене питання про використання Вермахтом як військових представників народів СРСР, що також турбувало Розенберга на тлі задіяння Російської визвольної армії А. Власова, якому на той час Гітлер вже висловлював недовіру. Крім цього, обговорювалося питання ставлення німецької влади, передусім Е. Коха, до місцевого населення, на території, підпорядкованій РМБО, яке постійно принижувалося жорсткими формами управління, що не могло не впливати на їхнє бажання воювати у Вермахті та можливості використати їх у боротьбі проти Сталіна. Присутні офіцери погодилися з позицією Розенберга щодо того, що така політика шкодить можливості залучення місцевого населення до співпраці, тим більше у військових формуваннях. На його думку вже давно постала необхідність *«активно використовувати східні народи, але це може статися лише тоді, якщо дати їм щось, що відповідає їхньому характеру»* [222, С. 367–368]. Загалом Гітлер підтримав ідею Розенберга надати підтримку українцям та іншим народам на території СРСР і створити відповідні управління у складі РМБО, але вона не була реалізована.

Окреме питання у співпраці Розенберга з Вермахтом, що постійно було предметом обговорення – дії А. Власова та його армії. Розенберг вважав, що Російську визвольну армію (Russische Befriedungsarmee, далі РБА) тривалий час ніяк не залучали до активних дій, не використовували у пропаганді, не дослухалися до Власова і настроїв у РБА, як і взагалі у емігрантських колах, і це, серед іншого, було, на його думку, наслідком невдалої політики відділу пропаганди ОКВ. Прикладом був візит двох офіцерів РБА до Парижу у липні

1943 р. за наказом відділу пропаганди ОКВ з виступами пропагандистського змісту, але без врахування того, що Власов не був прихильником монархії, і не міг знайти спільної мови з російськими промонархічними емігрантськими колами у Парижі. Цей факт вплинув негативно на сприйняття цими колами думки про співпрацю з РБА і німецькою армією. Тому Розенберг офіційно поширював думку, що Власов є «втілювачем нової ідеї», а не «зрадником», яким його назвав Сталін та зображував СРСР в своїй офіційній пропаганді, закликав надати власність російським військовим, що добровільно борються на стороні Німеччини, змінити ставлення до народів на території СРСР і надавати їм підтримку у боротьбі проти Росії [222, С. 389–391]. Восени 1944 р., після зустрічі Власова з Гімmlером, який відповідав за укомплектування резерву, і на якій Розенберга не було, був підписаний Празький маніфест (або Маніфест Власова) як програмний документ Комітету визволення народів Росії (КВНР), а Власов мав об'єднати під своїм командуванням всі російські сили. Розенберг негативно поставився до цього факту, бо вважав, що це треба було робити набагато раніше, бо «безсилі сьогодні на території райху, у глибині душі вони, можливо, почуватимуться обдуреними Німеччиною» [222, С. 422–423, 425].

До 1943 р. угода Розенберга з Вермахтом не набула широкого розмаху, оскільки ще панували думки щодо якнайшвидшого закінчення війни, хоча пропагандистські пам'ятки для військовослужбовців вже перевірялися у Службі Уповноваженого, і сам Розенберг та співробітники Служби Уповноваженого й надалі активно виступали з доповідями перед військовими. З початком 1943 р. почали працювати навчальні курси: дванадцять у Берліні для командирів дивізій і полків та низка в інших містах. Відібрані для цього лектори були зібрані у Службі Уповноваженого і отримали розроблені нею інструкції, узгоджені з генералами та полковниками ОКВ [222, С. 371].

Впродовж трьох кварталів 1943 р. сам Розенберг щотижня відвідував різні міста для участі у конфіденційних нарадах та на відкритих публічних

зустрічах щодо значення війни для Німеччини [222, С. 378]. До липня 1943 р. він виступав, наприклад, у Нюрнберзі, Мюнхені, Аугсбурзі, Дрездені, Познані, Штутгарті, Дюссельдорфі, Мюнстері, Кьольні, Дортмунді, Трирі, Ваймарі, Франкфурті-на-Майні, навіть у Люксембурзі та ін. Він постійно виступав з доповідями під час публічних заходів у Берліні, на численних прийомах, організованих для офіцерського складу, на навчальних курсах ірізних товариських вечорах. До роботи під час війни був залучений викладацький корпус його лекторію у Службі Уповноваженого, було прочитано бл. 900 доповідей, а в Дипломатичній школі АПА організовано курс церковної політики та християнського світогляду [222, С. 378–379].

Першого січня 1944 р. Гітлер пішов назустріч генералу Райнеке та його бажанню розширити регулярне політичне навчання офіцерів – при Верховному командуванні Вермахту та Верховному командуванні сухопутних військ було запроваджено відповідну постійну офіцерську посаду. У зв'язку з цим 14-го січня 1944 р. Райнеке відвідав Розенберга і мав з ним розмову щодо власних планів й угоди Розенберга–Кайтеля від дев'ятого листопада 1940 р. щодо спільної організації політичного навчання у Вермахті, яке Райнеке планував розширити. Тому він потребував нового, розширеного тематичного плану для політичної підготовки офіцерів, які мали провести на таких навчаннях щонайменше два тижні [47, ВІ. 1–3]. При цьому Райнеке посилався на слова Гітлера, що *«51% цієї війни виграс ідеологія, і 49 % – зброя»* [47, ВІ. 2]. У фонді Канцелярії Розенберга зберігаються відповідні документи, що свідчать про контакти Служби Уповноваженого з представниками Вермахту у питанні ідеологічного навчання, наприклад, так, протокол розмови генерала Германа Райнеке з А. Розенбергом щодо організації навчання офіцерів. 14 січня 1944 р.

У другій половині 1944 р. в умовах безперервного відступу Вермахту на Захід Розенберг продовжував виступати перед офіцерами, але йому було зрозуміло *«що багато вищих офіцерів не зрозуміли революційного аспекту цієї війни і за колишнім звичаєм приділили увагу лише технічно-військовій*

сторони, більше орієнтуючись на форму, ніж на порив, стійкість, прагнення» [222, С. 422]. На початку грудня він виступав перед трьома тисячами офіцерів і розповідав вже про інше – у нього почала оформлюватися ідея укладання сепаратного миру з Лондоном, тому він говорив про п'ять спроб влаштування Європи напередодні війни, свої поїздки до Лондона і пропозиції щодо пакту чотирьох [222, С. 427].

Багато документів про організацію політичних курсів у різних партійних округах для військових, а також і навчання військової молоді, листування щодо доповідей Розенберга перед військовими на тему світоглядного навчання наприкінці 1944 – у 1945 рр., зберігається у фонді NS 8 – у справах №№ 132, 158, 174, 188–190, 202, 205, 235–236 та ін., у фонді NS 15 – у справах №№ 102, 314 та ін. Однією зі справ, що містить багато цікавої інформації – справа № 132 фонду Канцелярії Розенберга, де зберігаються протоколи зустрічей Розенберга, створені та упорядковані його секретарем В. Кьоппенем, з січня 1944 р. по січень 1945 р. (включно). Серед основних тем – навчання військовослужбовців.

Кожного року Служба Уповноваженого також проводила акцію «Зібрання книг НСДАП для німецького Вермахту», до якої за ініціативи Розенберга залучалися всі партійні округи. Акція представляла собою збирання пропагандистських видань НСДАП, з яких під керівництвом Г. Гагемаєра комплектувалися невеликі бібліотеки для військовослужбовців. Лише у 1944 р., коли акція відбулася вже в п'яте, було зібрано 7 499 273 книги, якими було укомплектовано 48 791 бібліотечку [50, Вл. 1]. Служба Уповноваженого регулярно отримувала навчальні та інформаційні видання, підготовлені у штабі ОКВ, у їх числі – журнали, призначені для командного складу, і тематичні видання, які надсилалися Розенбергові [57, Вл. 12–13].

4.4. Вища школа НСДАП та Центральна бібліотека Вищої школи

У січні 1940 р. за ініціативою Альфреда Розенберга та за підтримки Гітлера було засновано Вищу школу (die Hohe Schule) – вищий навчальний

заклад у структурі НСДАП. Її метою мала стати організація ідеологічного навчання членів НСДАП і підтримка функціонування націонал-соціалістичної ідеології та пропаганди, і ще одним з ключових напрямків була підтримка всього німецького. Розенберг бачив Вищу школу як систему навчальних і наукових закладів, і запланував створити низку інститутів у її складі, що також мали займатися науковими дослідженнями, наприклад Інститут дослідження єврейського питання, Інститут біології та расового вчення, Інститут німецької фольклористики (етнографії) та ін. Забезпечувати ці структури навчальними матеріалами, передусім з питань більшовизму, масонства та єврейства, мала Центральна бібліотека Вищої школи (Zentralbibliothek der Hohen Schule) (далі Центральна бібліотека) (Берлін, з осені 1942 р. – Анненгайм, Танценберг у Австрії), яку було засновано ще у 1939 р. згідно з планом заходів з підготовки до створення Вищої школи.

Історія створення Вищої школи неодноразово була предметом наукового розгляду. Так, одним з перших свою наукову статтю «Щодо проєкту націонал-соціалістичного альтернативного університету. Вища школа Альфреда Розенберга» їй присвятив Р. Больмус [393]. Е. Піпер в одній з глав своєї монографії «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера» у загальних рисах висвітлює діяльність Вищої школи та її Інституту дослідження єврейського питання [476, S. 462–486]. Існує також авторський ресурс германіста Герда Сімона, де викладені основні документи Вищої школи (<http://www.gerd-simon.de/>).

Першими в структурі Вищої школи мали бути засновані такі інститути: Інститут індогерманської історії (Institut für indogermanische Geistesgeschichte) (Мюнхен), Інститут біології та расової теорії (Institut für Biologie und Rassenkunde) (Штургарт), Інститут релігієзнавства (Institut für Religionswissenschaften) (Галле), Інститут дослідження єврейського питання (Institut zur Erforschung der Judenfrage) (Франкфурт-на-Майні), який слід не плутати з Інститутом вивчення єврейського питання (das Institut zum Studium der Judenfrage), який був створений у 1934 р. і фактично підпорядкований

Міністерству народної освіти і пропаганди Й. Гьоббельса, Інститут германських досліджень (Institut für germanische Forschung) (Кіль). Надалі було заплановано створення таких інститутів: Інститут зарубіжних країн та світоглядних колоніальних досліджень (Institut für Übersee und weltanschauliche Kolonialforschung) (Гамбург), Інститут дослідження германізму та галліканізму (Institut zur Erforschung von Germanismus und Gallikanismus) (Страсбург), Інститут німецької етнографії (фольклористики) (Institut für deutsche Volkskunde) (Мюнстер, у 1943 р. він знаходився у м. Райн біля Граца), «Інститут східних досліджень (Institut für Ostforschung), служба з дослідження кельтів (Arbeitsstelle für Keltenforschung) (Рьомгільд) [67а, ВІ. 1].

Розбудовою Вищої школи мала займатися Служба Уповноваженого, а серед документів Канцелярії Розенберга (фонд NS 8) є група справ із назвою «Die Hohe Schule in Vorbereitung» (досл. «Вища школа НСДАП у підготовці»). Це справи №№ 264–267, 274. Загальні документи Вищої школи мають позначку «Вища школа, служба з розбудови» (Die Hohe Schule, Aufbauamt).

Досить велика група документів щодо Вищої школи та пов'язаних з нею матеріалів зберігаються у фонді Служби Уповноваженого. Перша група справ містить установчі та організаційні документи, а саме щодо завдань Вищої школи, її майбутньої структури, фінансування, це справи №№ 334–336. У складі документів цієї групи також є документи про відкриття її першої установи (філіалу) – Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, а також документи, що свідчать про те, що відкриття Вищої школи було заплановано на кілька років раніше, а саме 1936–1937 рр. Велика група з кількох десятків справ фонду NS 15 має збірний характер – справи містять різні документи на кшталт різних публікацій з єврейського питання за різні роки, рукописи статей співробітників, а також архів тематичних газетних публікацій, донесення про становище євреїв за кордоном, у різних країнах Європи (Болгарія, Угорщина, Румунія та ін.),

рукописи статей різних осіб. Також серед них є розрізнені невеликі групи документів Культурно-політичного архіву Служби Уповноваженого.

Історія створення Вищої школи та її в цілому розбудови добре відома дослідникам, як й діяльність її Центральної бібліотеки, а також Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні з його бібліотекою. Діяльність останнього також вивчалася з огляду на те, що Інститут активно збирав юдаїку і гебраїку, у тому числі вивезених з окупованих територій, займався дослідженнями антисемітського характеру. Ці дві установи розпочали свою роботу ще до моменту проголошення початку розбудови Вищої школи як майбутнього університету, з 1939 р.

Варто також підкреслити, що сам Розенберг бачив у Вищій школі і її навчальну складову, і наукову як нерозривні елементи: *«Вирішальний внесок у фундамент світогляду та його формування вносить наука, важливим інструментом дотримання позиції є навчання»*, а також *«Німецька наука належить до вирішального історичного надбання німецької людини та є виразом величі та творчої сили нашого народу. Завданням націонал-соціалізму є те, щоб привести німецьку науку до нового розквіту, де його світогляд буде підтримувати образ наукової картини світу. Цій меті служать націонал-соціалістичні дослідження і навчання»* [73].

Незважаючи на тривалий процес розбудови Вищої школи, у документах Служби Уповноваженого за 1943 рік вже фігурують переліки публікацій Інституту німецької етнології, які були готові до друку, або перебували в друці, або були заплановані до друку. Станом на кінець жовтня у видавництві Hoheneichen-Verlag було заплановано вихід кількох книг, зокрема, «Німецька ономастика (Deutsche Namenkunde)» та «Селянський будинок у Північній Богемії» (Das Bauerhaus in Nordböhmen). Серед таких, що готувалися: Нордичний спадок в Остланді», «Східно-германська та західно-германська архітектура», «Німецькі казки – німецький світ», «Чужорідні впливи на німецьку народну пісню» та інші, разом бл. 30 [67а, ВІ. 9–10].

Центральна бібліотека Вищої школи

Центральна бібліотека, як і Східна бібліотека Розенберга, заснована при Управлінні Оперативного штабу Розенберга в Берліні для збирання матеріалів, що походили з території СРСР, передусім, історії більшовизму та загалом так званого “східного простору” (країн Прибалтики, України, Росії та Білорусії), а також бібліотека Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, комплектувала свої фонди значною мірою за рахунок бібліотечних колекцій, конфіскованих Оперативним штабом на території низки країн Європи, окупованих нацистами, а саме у Франції, Бельгії, Нідерландах, Югославії, окупованій території СРСР (значною мірою – в Україні). Тому поглиблене дослідження документів Центральної бібліотеки та аналіз їхнього змісту мають сприяти науковим дослідженням щодо долі книжкових зібрань, переміщених під час війни, пошукам окремих колекцій та цінних видань, що на даний момент вважаються втраченими.

Значна частина документів, пов’язаних з Центральною бібліотекою, в основному за 1942–1943 рр., зберігається у Києві, у ЦДАВО України, серед матеріалів Оперативного штабу Розенберга (фонд 3676). Саме ця частина найкраще досліджена, оскільки вона пов’язана з вивченням долі колекцій бібліотек України – окремі документи щодо Центральної бібліотеки з фондів ЦДАВО України вперше були опубліковані Л.А. Дубровіною та Н.І. Малолетовою, які у своїх публікаціях висвітлили засади функціонування Центральної бібліотеки та питання її поповнення українськими зібраннями під час нацистської окупації. Окремих питань роботи Центральної бібліотеки також торкалася у своїх наукових дослідженнях Т. Себта. Серед цих документів, запроваджених до наукового обігу, – інструкції щодо відбору літератури, комплектування, обліку та каталогізації, а також звітні документи Готтліба Нея (Gottlieb Ney), уповноваженого особливого штабу «Центральна бібліотека Вищої школи», який був створений при ЕРР і мав представляти інтереси Центральної бібліотеки на окупованих територіях. Ці звіти містять дані про роботу Г. Нея з фондами місцевих бібліотек для поповнення

Центральної бібліотеки у різних містах – Києві, Харкові, Мінську, Ризі та ін. Велику частину документів Центральної бібліотеки у складі фонду 3676 складає листування у справах Центральної бібліотеки з різних питань організації відбору видань, вилучення колекцій, комплектування, пошуку книг, каталогізації тощо, але й як листування, й так документи Центральної бібліотеки розпорошені по різних справах фонду.

У той же час менш висвітленою є частина документів Центральної бібліотеки та пов'язаних з нею матеріалів інших структур А. Розенберга, що зберігаються в Берліні, у Федеральному архіві у складі кількох фондів, передусім фондів NS 8, NS 15, та NS 30, оскільки немає справ, що були б повністю сформовані лише з документів Центральної бібліотеки. Такі дослідники як Е. Адунка, Г. Штібер, Г. Сімон та ін., використовували ці документи у своїх наукових студіях, здебільшого присвячених долі переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, історії самої Центральної бібліотеки та німецької бібліотечної справи в цілому, але досі немає публікацій, що дали б повну комплексну характеристику масиву документів Центральної бібліотеки не лише у Федеральному архіві, а й як частини цілісного документального комплексу партійних служб Розенберга, охарактеризували б їх збереженість, повноту, інформативність і зміст.

Документи бібліотеки у фондах Федерального архіву, більшість яких хронологічно належить до 1940–1945 рр., можна умовно за походженням поділити на три групи. Першу групу складають документи Центральної бібліотеки у складі матеріалів, пов'язаних з розбудовою системи майбутньої Вищої школи, якою при Службі Уповноваженого займалося спеціальне відомство розбудови Вищої школи (Das Aufbauamt der Hohen Schule), наприклад. справи 184, 206, 267, 274 фонду NS 8, справи 314, 330, 334 фонду NS 15 та ін. Серед них цінним документом є звіт Центральної бібліотеки за 1943 р. у справі 274 фонду NS 8, серед іншого – документи щодо її організації та структури, її керівника В. Гроте та персонального складу. Друга група представлена матеріалами ЕРР щодо конфіскації та відбору різних

видань на території окупованих країн, їх початкового обліку та передання до Центральної бібліотеки, звітними документами (наприклад, у справі 260 фонду NS 30). Третю групу складає листування між різними уповноваженими особами щодо питань комплектування бібліотеки та переміщення книжкових зібрань, розмежування повноважень та сфер інтересів з іншими службами – ця група документів розпорошена по різних справах всіх вказаних фондів (наприклад, у справі 222 фонду NS 30, справі 160 фонду NS 8). Окремі документи можна знайти у низці інших фондів Федерального архіву, зокрема, у фонді В 323 (Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München, укр. Опікунське управління щодо культурних цінностей при Головному фінансовому управлінні Мюнхена) у справі 344, що містить документи за перші післявоєнні десятиліття, пов'язані з пошуками переміщених культурних цінностей, у фонді NS 1 (Reichsschatzmeister der NSDAP), у справі 503 щодо фінансування Центральної бібліотеки (загалом щодо фінансування Вищої школи – справа 3051). В останньому фонді містяться також кілька справ з документами інших структур Вищої школи, наприклад, Дослідницького інституту індогерманської давньої історії (справа 2362), бібліотеки Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (справи 191, 1322), Інституту біології та расової теорії (справа 794) та ін.

Документи Центральної бібліотеки не лише є важливим джерелом в світлі дослідження долі книжкових колекцій країн Східної Європи, вивезених, передусім, Оперативним штабом до Німеччини, вони загалом можуть доповнити картину функціонування нацистських структур, що займалися забезпеченням ідеологічної політики Третього райху. Тому перспективними напрямками дослідження є реконструкція цілісного масиву документів ЦБВШ та його поглиблений джерелознавчий аналіз, особливо з огляду на структуру самої Вищої школи та заплановане створення профільних бібліотек при її наукових інститутах, пошуки окремих колекцій і

видань, зв'язки ЦБВШ з іншими бібліотеками Третього райху, іншими організаціями, в тому числі – з науковими установами.

Висновки до розділу 4

1. Служба Уповноваженого фюрера (24 січня 1934 р. – квітень 1945) була створена для формування і забезпечення ідеологічної єдності ідеологічної позиції партії, всіх її структур і організацій НСДАП на базі системної концепції Розенберга щодо засобів формування німецького світогляду, висловленого у «Міфі». Служба була представлена великою кількістю внутрішніх відомств, служб, інститутів та організацій у її складі (15 служб) і проводила роботу з впровадження ідеологічних постулатів народної єдності та формування колективної свідомості у німецькому суспільстві. Окреме значення мали відомство «Наука» і низка головних служб за напрямками «Наукова інформація», «Філософія», «Історія» (в тому числі служба «Дослідження і розкопки» та питання німецької ранньої історії), відомство опікування мистецтвом («Зображувальне мистецтво», «Музика»), «Культурно-політичний архів», служба «Союзи» та «Навчання», які займалися практичним навчанням. Виникає низка допоміжних відділів, передбачено комплектування архіву зображувальних матеріалів і музею, редакції видань наукових журналів, серійних видань та енциклопедій.

Документи Службою зберігаються у фонді NS 15 Федерального архіву Німеччини, і умовно поділяються на сім груп, серед яких як організаційні документи, з матеріалами щодо матеріального забезпечення і штатного розкладу, донесення і звіти підрозділів Служби, листування тощо. Аналіз цих комплексів документів свідчить, що впровадження ідей Розенберга та його співробітників реалізовувався посередництвом великої роботи Центрального лекторію та його регіональних відділень, виданням брошур, газет, журналів, проведення великих виставок та інших культурних заходів, які б відображали шлях нордичної раси, критику масонства, єврейства, більшовизму тощо. Проводилася науково-дослідна робота – у різні часи працювали відділи:

давньої історії та міфології, арійського світогляду, історії північної Європи, політичних та культурних течій, літератури тощо. Ще один напрям був присвячений розвитку партійної освіти, збору матеріалів і учбових планів. Також працювала окрема служба друку.

2. Напрями діяльності Служби та її структури формувалися відповідно до сформульованого А. Розенбергом «законом» формування нового світогляду: це релігія, мораль, мистецтво, ідеї науки, філософія, об'єднані тотальним характером націонал-соціалізму. Низка служб відомства «Світоглядна інформація» була спрямована на дослідження християнства у відомствах «Католицизм», «Протестантизм та релігієзнавство». В галузі науки і культури виокремилася головна служба «Фольклористика», відомства «Письменство («Література») та «Наука».

3. Служба Розенберга мала кілька серійних видань у НСДАП: «Націонал-соціалістичні щомісячники» («Die nationalsozialistischen Monatshefte»), «Мистецтво у Третньому райху» («Die Kunst im Dritten Reich»), «Книгознавство» («Die Bücherkunde», що включала службу «Бібліографія»), «Музика» («Die Musik»), «Спадок германців» («Germanenerbe») та ін. У виданні Розенберга був також офіційний орган НСДАП – газета «Народний оглядач» ("Völkischer Beobachter"), «Бюллетень» Служби та ін.

4. Ідеї А. Розенберга підтримували і розвивали співробітники його партійних служб, а також у період війни – у ЕРР (1940–1945) та Міністерстві (1941–1944). Співробітників він підбирав особисто, в основному, з колишніх емігрантів і діячів НСДАП першого покоління, представників Нордичного товариства, співробітників АПА та Служби Уповноваженого, яка також взяла на себе курування наукових досліджень в ЕРР, на який була покладена функція забезпечення різними матеріалами боротьби проти ідейних противників – масонства, єврейства, більшовизму, але це стало масштабною конфіскацією єврейської власності та грабежом культурних цінностей, музеїв, бібліотек, політичних архівів, на базі яких планувалося створити низку бібліотек Розенберга та матеріалами яких планувалося поповнювати

фонди німецьких бібліотек і архівів. Серед них Східна та Західна бібліотеки, бібліотека Інституту дослідження єврейського питання, Центральна бібліотека Вищої школи НСДАП, які мали стати інформаційною базою для вивчення ідейних противників націонал-соціалізму та світових політичних процесів. Масонські архіви і бібліотеки передавалися Головному відомству імперської безпеки для дослідження масонства.

5. У діяльності цих структур впроваджується завдання втілення націонал-соціалістичної ідеології на окупованих територіях, вивчення засад для можливості економічної експлуатації окупованих територій, ідеологічної роботи з населенням, чому мало сприяти навіть цензурне вилучення низки книг з фондів або їхніх частин. До збору різноманітної інформації про СРСР залучалися фахівці з різних галузей, планувалося організувати вивчення політичної системи СРСР, його економіки, галузі охорони здоров'я, вищої та середньої школи, збирання інформації щодо антибільшовицьких настроїв серед населення. До такої діяльності залучали навіть радянських військовополонених з метою використання їх в ідеологічній боротьбі.

РОЗДІЛ 5. ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ СЛУЖБ РОЗЕНБЕРГА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

5.1. Служба Уповноваженого у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП в умовах ідеологічної війни

Служба Уповноваженого та Оперативний штаб Розенберга

З початком Другої світової війни умовах організації і ведення проголошеної Розенбергом боротьби з більшовизмом в межах Другої світової війни перед Службою Уповноваженого постало питання забезпечення ведення цієї боротьби джерельною базою, якою стали архівні, книжкові та музейні зібрання, конфісковані ЕРР на окупованих нацистами територіях.

Для виконання цього завдання 17 липня 1940 р. за наказом Гітлера [1, арк. 175–182] було створено Оперативний штаб Розенберга (ЕРР), як організація, сформована Службою Уповноваженого для роботи поза межами Третього району. Він розпочав свою роботу у Франції, одразу після військової кампанії, коли було вирішено під приводом боротьби з масонством розпочати конфіскацію матеріалів низки масонських лож і розгорнулося вилучення єврейського майна як майна ворогів націонал-соціалізму, і конфіскація культурних цінностей на території Бельгії та Нідерландів. Насамперед тих, що перебували у приватній власності єврейських родин [1, арк. 176; 27, арк. 25], але це швидко поширилося й на інші приватні і державні заклади культури. Спочатку ЕРР мав назву «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих західних територій», після початку кампанії на території СРСР, поширив свою діяльність на окуповану нацистами територію СРСР і отримав нову повну назву – Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих територій.

Архівні фонди ЕРР за походженням представлені документальними масивами Управління штабу, що знаходилося в Берліні, підрозділів Штабу, що працювали на окупованих територіях, головних робочих і робочих груп, мобільних команд, зондерштабів. Вони розділені на кілька частин, з яких найбільшими є дві, одна з яких зберігається у ЦДАВО України, інша – у Федеральному архіві Німеччини. Склад документів з фондів ЦДАВО України розкрито у спеціальному довіднику, підготовленому дисертанткою [512]. Ознайомитися з документами цього масиву можна на сайті ЦДАВО України. Друга велика частина документів ЕРР зберігається у Федеральному архіві Німеччини, вона також доступна дослідникам на порталі Федерального архіву, у розділі «Оцифровані колекції».

Поглиблений аналіз місцезберігання документів ЕРР, їхня повоєнна історія, склад, визначений, серед іншого, й за структурою та напрямками діяльності ЕРР, неодноразово були висвітлені нами у попередніх наукових публікаціях, а також у роботах інших дослідників. Тому у дисертації ми висвітлюємо діяльність ЕРР лише у аспекті, дотичному до предмету нашого дослідження, який доповнює картину діяльності партійних служб Розенберга та висвітлює взаємодоповнюючі зв'язки документальних комплексів, створених службами Розенберга у НСДАП.

Структура ЕРР складалася з Управління штабу в Берліні, головних стаціонарних робочих груп, які працювали на окупованих нацистами територіях і до складу яких входили менші робочі групи, підлеглих їм зондеркоманд, мобільних, оперативних команд, зв'язкових пунктів, а також зондерштабів – «особливих» штабів, які формувалися Службою Уповноваженого зі спеціалістів згідно з тематичними напрямками її діяльності для роботи при підрозділах ЕРР на окупованих територіях. Головою Управління штабу спочатку був призначений Георг Еберт, а з 20 серпня 1941 р. ним став Герхард Утікаль. З 1937 р. він був керівником відділу Імперської служби підтримки німецької літератури при Службі Уповноваженого, з літа 1940 по квітень 1941 рр. працював в окупованій

Франції при місцевій службі ОШР, з квітня 1941 р. очолив Управління штабу в Берліні, замінивши на посаді Г. Еберта. Водночас Утікаль був референтом у РМБО, при відділі культури у складі Головного відділу «Політика» [287, С. 82; 215, S. 29]. Такі призначення передбачали тісний зв'язок різних служб Розенберга та відповідних підрозділів РМБО.

З другої половини 1941 року зросло значення роботи ЕРР на окупованій території СРСР, де було створено два райхскомісаріати – «Остланд» та «Україна». Також ЕРР мав право працювати на територіях, що перебували у віданні військової адміністрації. Але до компетенції Розенберга не входили території Генерал-губернаторства та Протекторату Богемії і Моравії, й вплив служб Розенберга обмежився тут розповсюдженням партійних публікацій та лекційною роботою серед членів НСДАП. Тому робота служб Розенберга на цих територіях у дисертації не розглядається.

Діяльність ЕРР є найкраще вивченою серед служб Розенберга, передусім, в аспекті організації роботи його робочих груп з обліку та вивозу культурних цінностей з фондів приватних зібрань єврейської власності, а також пограбування музеїв, бібліотек та архівів, що розглядалося в багатьох попередніх дослідженнях і ще й сьогодні предметом різних наукових студій [278, С. 17–48]⁷⁹.

Якщо окреслити напрями ідеологічної роботи поза межами конкретної діяльності ЕРР – конфіскації культурних цінностей, то на перший план виходить й робота співробітників ЕРР на окупованих територіях для реалізації ідеологічних настанов НСДАП відповідно до постулатів «Міфу ХХ ст.», робота з фольксдойче та пропаганда націонал-соціалістичної ідеології серед місцевого населення у формах впливу культурних досягнень райху, насадження німецької культури як найвищого досягнення світової соціокультурної діяльності. Це відбувалося на тлі політики знищення власної культурної спадщини та історичної пам'яті народів окупованих територій.

---

⁷⁹ Див. також роботи Т. Себти, І. Кота, Н. Гуцула, Н. Малолєтової, Л. Дубровіної та багатьох інших.

Для цього проводилися масштабні вилучення музейних, книжкових, архівних цінностей, фізичне знищення видань, визнаних «шкідливими» для націонал-соціалізму, витворів мистецтва (і не лише «дегенеративного мистецтва»).

Не всі дослідники звертають свою увагу на те, що Оперативний штаб створювався не лише для конфіскації культурних цінностей, а й як орган ведення ідеологічної війни. За словами керівника Штабу Г. Утікаля *“зі своїм противником ми протистоїмо не лише військово, а й ідеологічно та духовно. Це війна, що ведеться за життя різних народів”* [23, арк. 238]. Тому вилучення Штабом культурних цінностей як джерельної бази для вивчення спадщини ідейних ворогів націонал-соціалізму відповідало ідеологічній функції ЕРР відповідно до наказу вищезгаданого Гітлера, і це наклало відбиток на усю його діяльність.

ЕРР мав право конфіскувати спадщину, яка вважалася єврейською, більшовицькою або масонською, і формально була проголошена такою, яка не має власника. Протягом перших місяців після окупації Франції, Бельгії, Данії набуло небаченого розмаху пограбування Штабом їхніх культурних цінностей, не лише єврейських і масонських архівів та бібліотек, а й бібліотек наукових установ, громадських об'єднань, емігрантських кіл з метою комплектування спеціалізованих бібліотек служб Розенберга, які були у віданні Уповноваженого фюрера, і Центральної бібліотеки Вищої школи.

Невипадковим був і вибір Гітлером Розенберга як партійного куратора цієї діяльності, ідейного противника сіонізму, марксизму, більшовизму. Хоча конфіскація єврейської власності вписувалася в ідеологію націонал-соціалізму, і для Розенберга це було етапом боротьби, його як ідеолога партії турбували питання генезису, форм і методів цих течій у світовій історії. Тому він ставив завдання не лише конфіскувати єврейську власність, а й зібрати джерельну базу, все, що може стати в нагоді для ідеологічного дослідження світових ідеологічних та політичних течій і планував створити спеціалізовані архіви, бібліотеки та музеї, які можна було б використовувати у політичному навчанні та науці. Частково йому це вдалося, коли було створено бібліотеку

Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, Центральну бібліотеку Вищої школи, Східну бібліотеку Розенберга.

Тому ЕРР на окупованих територіях діяв під наглядом Служби Уповноваженого фюрера, а на території СРСР співпрацював із структурами РМБО. Також на його підтримку видано декілька наказів Вермахту, зокрема, накази від 17 вересня 1940 р. та від 30 жовтня 1940 р. керівництву військової адміністрації у Франції, Бельгії, Нідерландах, що підтверджували повноваження ЕРР для роботи в зоні військової адміністрації в галузі конфіскації майна «масонів, євреїв та інших ворогів націонал-соціалізму» [1, арк. 175–182; 8, арк. 49–53]

Другого лютого 1941 г. Розенберг пише у щоденнику *“У Парижі у першій половині дня 28-го я оглянув предмети мистецтва і культури, конфісковані моїм Оперативним штабом у євр[еїв] та частково виставлені у Же де Пом, хоча Гьорінг вже вивіз 42 найкращих експонати для своєї колекції, тут були представлені націнніші речі. Ротшильд, Вейль, Зелигман та ін., вимушені були розлучитися із заробленим на біржі. Рембрандт, Рубенс, Вермеєр, Буше, Фрагонар, Гойя и проч. були представлені у великій кількості, стародавня різьба по дереву, гобелени тощо. Знавці мистецтва оцінюють вартість майже у один мільярд марок!”* [222, С. 277]. А у донесенні Розенберга Гітлеру від 20.3.1941 він вже написав таке: *«Повідомляю, що поїзд із єврейськими витворами мистецтва як майна, що «не має власників», вилученими моїм Оперативним штабом у Парижі, у суботу, 15-го цього місяця, прибув як спецпотяг на місце зберігання до Нойшванштайну (замок на півдні Баварії – Н.К.). Спецпотяг, який надав райхсмаршал Герман Гьорінг, складався з 25 багажних вагонів з найціннішими полотнами, меблями, гобеленами, виробами художніх промислів і коштовностями»* [222, С. 269; 558, р. 48–49].

Сутність націонал-соціалістичної демагогії проявилася тут й в тому, що Розенберг називав конфісковані цінності приватних осіб такими, що «не мають власників». Більше того, частину такого майна Розенберг забирав для

своєї адміністрації на окупованих східних територіях, наприклад, меблі. Доповідна записка Розенберга Гітлеру від 10 грудня 1941 р. із заголовком «Про євреїв, щодо убезпечення охорони єврейських цінностей» містить прохання дозволити передати німецькій адміністрації у Східній Європі конфісковані у Франції меблі, оскільки на території СРСР повсюди скрутні житлові умови, і через це не можна організувати діяльність органів цивільної адміністрації [38, ВІ. 21–22]. У цьому ж документі пропонується розстріляти авторитетних фінансистів і багатих євреїв, бо Лондон і Нью Йорк, як пише Розенберг, підбурювали Париж до замахів на німецьких військових. Цей документ було використано проти Розенберга на Нюрнберзькому процесі.

Архівна та бібліотечна діяльність служб райхсляйтера Розенберга активно опрацьовується дослідниками переміщення культурних цінностей, трофеїв війни та реституції. Долю деяких емігрантських слов'янських бібліотек Парижу висвітлила Патриція Грімстед, яка впродовж багатьох років вивчає широке коло питань щодо долі архівів, музеїв та бібліотек, пограбованих нацистами під час Другої світової війни, як, наприклад, у своїй публікації «Дважды захваченные или «дважды спасенные» ? Розыск российских «трофейных» архивов и добычи Главного управления имперской безопасности» (2005) [417]. У цій роботі Грімстед звернула увагу на протистояння між Головним відомством імперської безпеки та ЕРР у питаннях конфіскації архівів та бібліотек масонських лож Франції та Бельгії. Тоді ж під тиском Гімmlера Розенберг був вимушений передати в РСХА масонські архіви, про що свідчить листування Розенберга з Гімmlером, але до бібліотек, у тому числі масонських, РСХА проявило менший інтерес [417, pp. 214–217]. Факт такої уваги різних установ до бібліотек і довідково-пошукового апарату пояснюється ще й тим, що бібліотеки і архіви були чи не єдиним джерелом інформації та базою для наукової роботи.

Дані звітів і донесень ЕРР доповнюються записами у щоденнику Розенберга, де відверто схвалюється грабіжницька діяльність «У другій половині дня, – як пише Розенберг у щоденнику під датою 2 лютого 1943 р., –

я оглянув сортувальний табір мого Оперативного штабу. Дивно, які цінності з усієї Європи можна тут побачити. Найцінніші літературні роботи, рукописи Дідро, листи Верді, Россіні, Наполеона III та ін. І на додаток до цього вся єврейська та єзуїтська література з цькуванням проти нас. – Тут нами була справді реалізована унікальна історична нагода, причому зі сміховинною кількістю співробітників» [222, С. 374]. Кількість співробітників була дійсно була незначною (середня кількість співробітників ЕРР була до 350 в цілому з обслуговуючим персоналом, і в у західних робочих групах не більше 50-ти) і вони займалися також укладанням описів та каталогів. До того ж з початку 1943 р. частина співробітників була мобілізована до лав збройних сил [67, ВІ. 55–62, 64–69].

Під час подальшої роботи з фондами західних бібліотек для Центральної бібліотеки Вищої школи та Східної бібліотеки робочим групам «Франція», «Бельгія та Північна Франція», «Нідерланди» було поставлене завдання – відбирати довідкові видання та словники усіма мовами, особливо біографічні, нові щорічники, бібліографію, путівники по різних країнах, а також видання політичного змісту. На Сході слід було брати до уваги нові матеріали географічного змісту, на Заході – матеріали щодо Америки, а також щодо Росії та більшовизму різними мовами [10, арк. 332–333].

Розенберг особисто контролював процес поповнення сховищ культурних цінностей впродовж усього періоду окупації західних територій. Так, літом 1944 р., коли вже Німеччина була під постійним бомбардуванням союзниками, Розенберг написав про свій візит до книгосховища у замку Когль, де тимчасово розміщувалося відомство «Образотворче мистецтво» Служби Уповноваженого і де він оглянув великі картотеки конфіскованих у Франції європейських предметів мистецтва. І наступного дня повернувся у Берлін вже під час бомбардувань [222, С. 402].

З 19 по 25 травня 1944 р. Розенберг відвідав Нідерланди, і в Амстердамі навідався до книгосховища конфіскованих документів і книг міжнародного марксистського інституту, який мав стати духовним центром боротьби проти

націонал-соціалізму, де були зібрані наукова література, а також безліч інших історичних матеріалів і документів. Три роки ці фонди опрацьовували співробітники ЕРР, які, на думу Розенберга, представляли собою *«унікальне джерело для вивчення всього соціального руху Європи. Якщо використати і мої зібрання радянсько-російської літератури в Ратиборі, у Вищій школі з'явиться можливість вивчати марксизм так, як ніде більше»* [222, С. 404]. Тоді ж Розенберг оцінює результати «операції-М» (M-Aktion – акція з конфіскації меблів, які були у приваній власності). *«Моє відділення забезпечило меблями з Голландії майже 30 000 квартир німців, які постраждали під час бомбардування, децю з того, що залишилося, а саме склад книг, реквізованих разом з меблями. Там лежать ще 800 тисяч непереглянутих томів, які мали б поповнити націонал-соціалістичні і військові бібліотеки Німеччини, або передаватися голландцям»* [52; 222, С. 404–405]. Але конфіскація культурних цінностей, була орієнтована, передусім, на формування спеціалізованих бібліотек і архівів Вищої школи, яка за планом мала стати найвищим в Німеччині органом партійного виховання нового світогляду. Для цього підбиралися відповідні спеціалісти для такої роботи, залучалося місцеве населення для вивчення різних аспектів життя на окупованих територіях, а також для конфіскації єврейських та більшовицьких книжок й їхнього опрацювання [287, С. 510–519].

Захист інтересів Служби Розенберга у бібліотечній справі на окупованих територіях мав забезпечувати зондерштаб «Центральна бібліотека Вищої школи» на чолі з бібліотечним радником д-р Вальтером Гроте (Walter Grothe), був покликаний забезпечувати бібліотеку матеріалами, зібраними на окупованих східних територіях, і мав представляти інтереси Вищої школи при ЕРР у сфері бібліотечної справи та відати питаннями, пов'язаними зі збирацькою роботою бібліотеки. Таким чином, головним його завданням був відбір книг для Центральної бібліотеки Вищої школи [10, арк. 309–310]. Роботі цього зондерштабу передувала конфіскація бібліотек емігрантських центрів в Парижі, в числі яких були Тургенєвська бібліотека,

Українська бібліотека імені Симона Петлюри, яка зберігалася разом з видавництвом «Тризуб», історично цінна Польська бібліотека, що зберігалася у Польському культурному центрі у Парижі, а також низка інших бібліотек, долю яких простежила П. Грімстед [416a; 416b], й яка висвітлена у публікаціях А. Жуковського⁸⁰. Ці зібрання Східної бібліотеки Розенберга і навіть були задіяні у період підготовки «Плану Барбаросса» [416b, р. 46].

Завдання координації співпраці з іншими службами було покладене на відділ «Використання» Управління ЕРР в Берліні. Він мав перевагу перед іншими підрозділами при відборі книжок з конфіскованих зібрань [24, арк. 224–225], а основну роботу з конфіскації бібліотечних зібрань на місцях та організацію їхнього вивезення проводили робочі групи ЕРР [286]. Масштабність конфіскації культурних цінностей в Європі, переусім, у Франції розглядалася як доказова база під час Нюрнберзького процесу і стала одним з пунктів звинувачування А. Розенберга та Р. Шольца, керівника відомства «Зображувальне мистецтво» у Службі Уповноваженого, в організації конфіскації і привласненні нацистами культурної спадщини [437].

Слід звернути увагу на те, що конфісковувалися також бібліотеки наукових установ, громадських об'єднань, емігрантських кіл з метою комплектування спеціалізованих бібліотек служб Розенберга, які були у віданні Уповноваженого фюрера і Центральної бібліотеки Вищої школи.

З другої половини 1941 р. ЕРР розгорнув роботу в окупованих регіонах СРСР, які адміністративно вже були підпорядковані створеному Міністерству окупованих східних територій, і де було створено два рейхскомісаріата «Остланд» та «Україна», а також у прифронтових областях, що перебували під військовим управлінням. Ця робота поступово стала пріоритетною для ЕРР, і тривала на окупованій території України, Білорусії,

---

⁸⁰ Оpubлікована у перекладі українською мовою: Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Український археографічний щорічник, № 1. ІУА. 1992, С.439–441.

частини Росії, Латвії, Литви та Естонії орієнтовно до середини 1944 р., коли останні підрозділи Штабу залишили ці території, рухаючись на Захід.

Діяльність ЕРР на окупованих територіях СРСР мала дещо інший зміст, ніж на Заході. Тут, серед іншого й в умовах відсутності великого єврейського капіталу та приватної власності, визначився ще один вектор діяльності ЕРР, орієнтований на дослідження окупованих східних територій з метою боротьби з більшовизмом, для чого і збиралися й вивозилися колекції бібліотек, як мали стати джерельною базою для подальшої діяльності Служби Розенберга, яка тепер могла активно використовувати ці матеріали у політичному навчанні членів НСДАП та у нацистській пропаганді. Крім цього, діяльність ЕРР прямо чи опосередковано була спрямована на підтримку реалізації на окупованих територіях нацистської політики шляхом збирання інформації для їхнього вивчення з метою формування політики їхнього ресурсного «освоєння», тому співробітників ЕРР цікавили, насамперед, колекції різних музеїв, бібліотек, архівів, наукових установ, вищих навчальних закладів тощо. Впродовж трьох років ЕРР вивозив не лише музейні культурні цінності, а й бібліотеки та архіви для вивчення питань єврейства та більшовизма, грабував обладнання та фонди наукових установ та товариств, проводив широку пропаганду нацизму та постачав наукові та пропагандистські матеріали для міністерств та відомств, університетів і приватних колекцій Третього райху.

Дослідники нацистської окупаційної політики приділяли увагу аналізу документальних фондів ЕРР, їхній структурі, організації вивозу зібрань, музейних, бібліотечних та архівних колекцій. Великі документальні комплекси архіву ЕРР щодо діяльності нацистами територіях у ЦДАВО України та у Федеральному архіві Німеччини щодо конфіскації культурних цінностей великі за обсягом і добре досліджені, і це розкривається в історіографічному розділі дисертації та у попередніх досліджень дисертантки [188; 287]. Тому у цьому підрозділі це питання розглядається в вузькому аспекті предмету дослідження, передусім в світлі

використання конфіскованих фондів в ідеологічній пропаганді, у зв'язку з провідною роллю Служби Уповноваженого Розенберга.

Служба Уповноваженого і використання конфіскованих матеріалів для ідеологічної пропаганди та навчання

У наших попередніх працях, як вже було зазначено, розглядалися питання організації наукових досліджень ЕРР з історії, економіки, політики, культури окупованих територій. У цій дисертації стисло розглядається ідеологічний аспект діяльності ЕРР, пов'язаний із забезпеченням джерельною базою ідеологічної складової війни, оскільки ЕРР представляв Службу Уповноваженого поза межами Третього райху. Його діяльність мала забезпечити підрозділи Служби Уповноваженого, серед яких були такі: «Наука», «Світоглядна інформація», «Давня історія», «Фолькористика», «Музика», «Зображальне мистецтво». Також завдяки ЕРР частково поповнювалися числені наукові установи та бібліотеки на території райху.

Одним з напрямів роботи ЕРР стало збирання та використання літератури для політико-ідеологічного навчання з питань Сходу та формування відповідного світогляду як у німецьких громадян, так й у місцевого населення, спільно з Головним відомством «Планування навчання», шляхом лекційної роботи та використання фільмів, для забезпечення прийомів та лекцій ЕРР в Берліні матеріалами з питань, що пов'язані зі Сходом. Науковий облік та аналіз тем, пов'язаних з більшовизмом, здійснювався спільно з Головним відомством «Світоглядна інформація» та Головним відомством «Наука» Служби Уповноваженого у відділі «Використання» в Управлінні штабу, велося постійне забезпечення інформаційних служб НСДАП журналами і науковими публікаціями працями про Схід (колишні балтійські держави, Радянський Союз) (через Відомство «Преса» Служби Розенберга) [5, арк. 208–209].

Одночасно проводилося й поширення ідеологічних засад націонал-соціалізму не лише на адміністративний апарат та Вермахт, а й на місцеве населення в контексті сприйняття ідеології антисемітизму та антибільшовизму. Ця діяльність слідувала завданням, які були означені у ідеологічних працях, зокрема у «Міфі», про що постійно згадувався під час настанов керівників ЕРР щодо організацій дослідження в галузі світоглядної діяльності усіх головних груп та зондерштабів, а також у пропаганді результатів роботи ЕРР. В умовах окупації і нацистського управління пропонувалося враховувати умови і специфіку ідеологічної роботи на окупованих східних територіях і концентруватися на дослідженні специфіки історії, економіки та культури. Збирання ідеологічної інформації та її використання у аналізі та дослідженні захоплених територій проводилося на базі конфіскованих матеріалів, зокрема з метою встановлення історичних коренів нордичної раси та її переваг, німецької колонізації на цій території, вивчення історичного шляху держав і народів, соціально-економічного, політичного, демографічного та національного стану СРСР, опозиційних течій, передусім марксизму та більшовизму, на цій основі велася пропаганда націонал-соціалістичних поглядів тощо [287, С. 188–189]. Матеріали також передавалися у Міністерство пропаганди та відповідні відділи РМБО.

Однією з форм діяльності ЕРР, була організація відкритих виставок про свою роботу. Більшість з цих документів сконцентровані у справах №№ 56 і 215 фонду NS 30 Федерального архіву Німеччини. Серед них, в основному, звіти про організацію виставок, їхні плани, листування. Слід зазначити, що виставкова діяльність ЕРР передбачала не лише масштабні виставки, як, наприклад, захід, організований до візиту Розенберга в Україну у червні 1943 р., а й підготовку експозицій щодо його поточної діяльності.

Так, у справі 56 фонду NS 30 зберігаються документи щодо підготовки виставки, яка мала проілюструвати діяльність ЕРР та була приурочена до візиту Розенберга до України у червні 1943 р. Вона мала відбутися у Сімферополі 10–11 червня у Центральному музеї на вул. Пушкінській, 18.

Було виділено чотири приміщення, де мали демонструватися такі матеріали: радянські карикатури, пісні та вірші, 207 книг з Історичного музею Сімферополя, 290 журналів 49-ма мовами, шість настінних мап (170 на 120 см), дві картини олією, один плакат із зображенням Леніна, одна гравюра по дереву, один план Херсонесу, 10 звітів про роботу ЕРР тощо. Всього 554 предмети стосувалися виставки, було додано план розміщення експонатів. Серед них ще були оригінальні малюнки видів Криму, матеріали з археологічних розкопок, а також література про стародавні міста Кримського півострова, російсько-турецькі війни, громадянську війну, білий рух, національності у СРСР та в Криму, матеріали про кримських татар. Була й невелика експозиція, що демонструвала розвиток радянської промисловості.

ЕРР продовжував організовувати невеликі виставки про свою роботу й у 1944 р., коли він вже залишив територію СРСР і перебував у Ратіборі. Серед них була виставка до засідання з питань навчання, організованого НСДАП у Вартбурзі з 18 по 20 лютого 1944 р., де були продемонстровані матеріали, зібрані ЕРР на окупованих територіях – друківані видання з різних країн Європи, що містили антинімецьку пропаганду, матеріали масонського руху (фотоальбоми, листи, документи), приватні предмети мистецтва, що належали євреям Західної Європи, матеріали радянської пропаганди, конфісковані Штабом на території СРСР, різні більшовицькі журнали і газети, плакати тощо, серед них також і присвячені руху безбожників в СРСР, плакати і брошури щодо поточної війни (Другої світової), деякі розробки самого ЕРР [90].

Варто також згадати виставку, присвячену роботі ЕРР та його матеріалам, які могли бути використані як джерела при підготовці імперської навчальної теми «Більшовизм в ідеології та дійсності» (Ратібор, березень 1944) [90, арк. 71–72]. Виставку було приурочено до візиту гауляйтера Сілезії. Слід зазначити, що у документі ЕРР про підготовку цієї виставки підкреслено, що на той момент його матеріали, пов'язані з масонством, вже були передані службі «Welt-Dienst», а такі, що були пов'язані з темою

єврейства та юдаїзму – до Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні. Так що у розпорядженні ЕРР для виставки залишилися лише його матеріали щодо більшовизму та його ідеології, і теми війни. Але виставка все одно вийшла досить великою. Серед архівних документів щодо цієї виставки є не лише доповідна записка про структуру виставки, а й робоче листування з приводу її підготовки. У підсумку вона мала продемонструвати масштаб роботи ЕРР під час війни. Цьому мала сприяти ілюстрація основних засад роботи ЕРР та її результатів, а саме: ЕРР є структурою Служби Уповноваженого і напіввійськовою організацією, що дало йому можливість за підтримки Вермахту працювати у зонах військової адміністрації, від Ленінграда до Кавказу. Була подана схема, яка відображала структуру ЕРР та мережу його підрозділів на окупованих територіях Європи та СРСР, із зазначенням найбільш важливих об'єктів, де вів свою роботу ЕРР, у супроводі фотографій. Окрема експозиція була присвячена тезі про те, що ЕРР на окупованих територіях був базою для проведення наукових досліджень, як завдяки роботі зондерштабів, так і завдяки зібраній ЕРР джерельній базі. Також на виставці мали бути представлені документи, що ілюструють його поточну роботу та зміст зібраних ним матеріалів [90].

Ще мінімум одна виставка, не рахуючи невеликих експозицій, які облаштовувала Головна робоча група «Остланд», була організована робочою групою ЕРР у 1942 р. у Харкові на базі місцевого історико-краєзнавчого музею. Виставка мала засвідчити існування «історичних зв'язків цих земель з германськими племенами». Більше див. у нашій публікації «Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р.⁸¹

---

⁸¹ Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. Архіви України. № 1–3. 2005. С. 389–400.

Восени 1942 р. було погоджено методичні матеріали щодо конфіскації бібліотек та архівів, а також щодо їх обліку та використання. У листопаді 1942 р. в Києві та Харкові відбулися засідання керівників відділів Управління ЕРР та керівників робочих груп, що працювали на території Східної Європи, які обговорювали і погоджували інструкції щодо збирання, обліку та описування радянських документів та матеріалів, які можуть бути використані Штабом для пропаганди і подальшого дослідження: книг, різних інформаційних матеріалів (статей із журналів, газет, перекладів, інформаційно-аналітичних довідок, підготовлених представниками місцевої інтелігенції на замовлення ЕРР), фотографій, плакатів, листівок та інших подібних матеріалів, фільмів, платівок, картин, навчальних матеріалів (наприклад, таблиць), карт тощо [287, С. 233].

Але дослідження «східного простору» неможливо було вести без залучення до роботи місцевого населення, оскільки не вистачало німецьких співробітників, які могли б кваліфіковано опрацювати таку велику джерельну базу. У службовій записці ЕРР з питань використання матеріалів від 9 жовтня 1942 р. було озвучене питання про необхідність використання німецькою наукою наукових публікацій у радянських журналах. Констатувалося, що німецька наука відстає у своїй обізнаності в усіх галузях щодо наукових результатів досліджень у СРСР, але практика показала, що ознайомлення з російською наукою надає можливості використання цих результатів у наукових роботах німецьких вчених. Тому було вирішено організувати перегляд наявних видань на місцях та перекладати заголовки найважливіших публікацій, готувати анотації, після чого вони відсилалися до Служби Розенберга для ознайомлення з ними німецьких вчених відповідних галузей науки. Одночасно складалися переліки отримувачів – університетів, вищих шкіл, науково-дослідних інститутів (у т.ч. у сфері промисловості), визнаних журналів та окремих відомих науковців [28, арк. 77].

З окупацією частини території СРСР постала необхідність визначити конкретні дії щодо збирання та використання світоглядної інформації,

передусім, що стосувалася боротьби з релігійним впливом та усіма питаннями антибільшовицької боротьби. Хоча різке ставлення до християнства, яке стало, на думку Розенберга, на перешкоді формування нової людини і націонал-соціалістичної ідеології, супроводжувало боротьбу Розенберга з 1920-х років. Наприкінці 1930-х років під впливом Гітлера, який не хотів конфлікту з церквою напередодні війни, Розенберг у своїх тезах щодо «Міфу», які він оприлюднив як відповідь на закиди про незрозумілість цього свого твору, пом'ягшує своє ставлення. Тепер для нього зросло значення вивчення релігійного становища в СРСР, аналізу атеїстичних методів боротьби, особливо щодо антирелігійної політики більшовиків [17, арк. 81–83, 85–112]. Оскільки нацисти планували дозволити віруючим окупованих територій СРСР повернутися до старих традицій, вони заохочували поширення релігійної літератури та відновлення храмів. Не останню роль відіграло й те, що подібним чином німецькі окупанти сподівалися покращити ставлення місцевого віруючого населення до нової влади. Тому зондерштаб «Світоглядна інформація» при ЕРР збирав матеріали щодо становища церкви на окупованих територіях, відомості про церкви, храми та монастирі, зруйновані більшовиками [9, арк. 47; 287, С. 192].

У 1930-х рр. у АПА під керівництвом Г. Ляйббрандта вже було зібрано довідкову інформацію про СРСР. 8 березня 1943 р. під час реорганізаційних змін у ЕРР за рекомендацією Служби Уповноваженого було підготовлено спеціальну інструкцію щодо діяльності зондерштаба «Світоглядна інформація» який представляв інтереси Головного відомства «Світоглядна інформація» Служби Уповноваженого, і забезпечував їх матеріалами світоглядного характеру [27а, арк. 379–380]. За нею ЕРР мав наступні завдання: інформувати про організаційні, соціальні установи конфесій, інших релігійних або світоглядних груп; про засоби та методи впливу конфесій на людей; про антинародні маскування конфесій та інших релігійних чи світоглядних груп, а співпраця відповідних служб Уповноваженого та зондерштабу «Наука» при ЕРР, де були зосереджені основні наукові сили

обох відомств, переслідувала завдання створити ідеологічні обґрунтування антибільшовизму. Значний теоретичний внесок у розробку питань ідеологічної критики марксистсько-ленінської політичної філософії та інших питань протистояння більшовизму зробив Г. Гертле. Е

Згідно з цією ж інструкцією було три напрями інформаційного забезпечення літературою, документами та зображальними матеріалами Служби Уповноваженого, відомства «Наддержавні сили», серед яких були:

1) документи різних конфесій, у першу чергу церковні книги, метрики, єпархіальні [статистичні документи] прихожан, в цілому всі матеріали про відповідні статистичні та організаційні установи;

2) література щодо засобів і методів впливу релігійних конфесій, а саме книги та брошури з питань релігійного навчання і виховання, апологетика, літургіка та аскеза;

3) література, що має відношення до релігійної точки зору на вчення про раси, спрямовану проти ідейних засад «Міфу»; релігійна література, яка охоплює спеціальні, теологічні, питання в країні, про яку йдеться (наприклад, янсенізм у Франції та Бельгії, кальвінізм у Нідерландах), література щодо релігійних звичаїв народу, святих чи певного місця паломництва. Важливим матеріалом були зроблені на місці фотографії чи кадри кінозйомки.

В інструкції також було зазначено, що *«крім літератури, само собою, значущим є матеріал, що слугує в якості документів чи наочного матеріалу для виявлення та пізнання [цих] ворогів людини. Тому, наприклад, фільми, фотографії (зокрема з архівів преси, а також іншого походження), предмети мистецтва чи культу (альбоми репродукцій) є особливо важливими»*. Окрема увага приділялася матеріалам, якими можна було б одразу користуватися як навчальними. Враховувалися й перспективи організації подальших наукових досліджень [27а, арк. 379].

Проводився порівняльний аналіз розвитку релігії та її особливостей у Німеччині та в Росії, аналізувався стан досліджень релігії в СРСР та боротьба проти релігії та церкви [287, С. 460]. У рамках останньої теми проводилося

збирання матеріалів про методи і масштаби ведення в СРСР більшовицькою владою антирелігійної пропаганди, відомостей про діяльність «безвірників», про теорію та практику ведення антирелігійної боротьби, досвід створеного у Києво-Печерській лаврі Музея безвірників, де були організовані експозиції з історії релігії, антирелігійної пропаганди, а також виставка революційного атеїзму. Окремо досліджувалась історія самої Києво-Печерської лаври, її роль у духовному та політичному житті, історія формування релігійних течій, конфесій, їхнього зв'язку із державою та суспільством. У період окупації України, зокрема у 1941–1942 рр., почалося відродження діяльності представників православної церкви, складалися списки священнослужителів, проводилися організаційні собори тощо [287, С. 192–193].

Східна бібліотека Розенберга

Діяльність ЕРР та Служби Уповноваженого була тісно пов'язана зі Східною бібліотекою Розенберга (Ostbücherei Rosenberg). Вона не була самостійною державною установою, її було засновано як окреме зібрання у складі Центральної бібліотеки Вищої школи. Під час війни Вища школа ще була у процесі створення і розбудови (офіційно – з 1940 р.), але вже під час підготовчих робіт активно йшов процес поповнення фондів Центральної бібліотеки, яка мала збирати, передусім, матеріали щодо так званих «ідейних противників націонал-соціалізму», а саме більшовизму, єврейства і масонства, і забезпечувати ними Вищу школу, щоб на момент її відкриття вона б вже мала повноцінну бібліотеку, зібрання якої використовувалися б для навчання та наукових досліджень. Але через деякий час, зокрема, після початку військової кампанії на території СРСР, було вирішено виокремити у складі Центральної бібліотеки як окрему одиницю велике зібрання радянських матеріалів, що було присвячене більшовизму та «східному простору», під яким розумівся, перш за все, СРСР. Це зібрання отримало назву «Східна бібліотека Розенберга», і фонди її комплектувалися за рахунок, в основному, радянських друкованих зібрань з фондів великих бібліотек,

конфіскованих на окупованій території СРСР Оперативним штабом Розенберга. У цьому зібранні були такі зібрання: література про Росію, більшевизм, Радянський Союз та теорія марксизму; література про Литву, Латвію, Естонію, Фінляндію; книги про Комуністичний Інтернаціонал, комуністичні партії у країнах, що не входили до СРСР. Пізніше відбувся ще один поділ – було викоремлено Західну бібліотеку, у складі якої були: книги про лібералізм та американізм, теорію лібералізму (починаючи з 1789 р.), література з негативним образом Німеччини (з 1914), книги про некомуністичні марксистські партії та їхню історію [87, Вл. 64].

За даними одного з провідних співробітників ЕРР Ганса-Йоахіма Рудольфа (Hans-Joachim Rudolf) станом на осінь 1944 р. бібліотека, яка була вивезена до Ратібору разом з підрозділами ЕРР у Берліні та кількома підрозділами Служби Уповноваженого, і яку очолював д-р Гаррі Томсон (Harry Thomson), нараховувала 95 тис. книг російською мовою, 3 200 журналів російською мовою, 5 000 книг німецькою, англійською, французькою та ін. мовами, 80 найменувань журналів різними мовами, і всі ці видання були готові до видачі, не рахуючи незакаталогізованих зібрань. Також було укладено алфавітний і тематичний каталоги, зібрано допоміжну колекцію бібліографій. Це зібрання було присвячене виключно більшовизму [117, Вл. 23]. За даними самої бібліотеки закаталогізованих книг було бл. 110 тис, журналів – 8 300 найменувань (бл. 12 500 річних комплектів). У розпорядженні бібліотеки був фонд дублетів, дублетні каталоги свого часу робилися у Києві та Ризі. У період з січня по листопад у Східній бібліотеці було видано бл. 11 300 книг російською мовою й 1615 – іншими мовами, а послугами читального залу, з середини жовтня до кінця листопада 1944 р. скористалися 199 читачів [93; 188, С. 605].

Історія Східної бібліотеки у загальних рисах неодноразово висвітлювалася у наукових публікаціях як українських, так і зарубіжних дослідників. Першими серед українських науковців створення Східної бібліотеки, її роль та місце у загальній політиці німецької окупаційної влади

щодо бібліотек на окупованих нацистами територіях на прикладі бібліотек Києва висвітлили Л.А. Дубровіна та Н.І. Малолетова у виданні «Бібліотеки Києва під час нацистської окупації» (Київ, 2004) [183]. Водночас Східна бібліотека фігурувала у наукових роботах вже згаданої американської дослідниці Патриції Кеннеді в світлі дослідження нею долі культурних цінностей, незаконно вивезених нацистами з окупованої частини СРСР під час Другої світової війни, передусім у її ґрунтовному виданні «Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції» («Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution») (2001)⁸². Саме вона першою подала інформацію про те, що станом на кінець 1944 р. фонд Східної бібліотеки нараховував бл. одного мільйона одиниць зберігання [87], з якого було закаталогізовано лише трохи більше 100 тис., але вони були готові до видачі читачам бібліотеки. Пізніше походження бібліотечних зібрань у складі Східної бібліотеки, вивезених німцями з України під час нацистської окупації, та їхній склад ґрунтовно проаналізувала у своїх публікаціях Т. Себта [352]. Крім того, аспект використання цих переміщених радянських матеріалів з пропагандистською метою (частково – з дослідницькою) охарактеризований нами у наших наукових публікаціях [287]. Але водночас і до сьогодні документальний склад та зміст у складі фондів Федерального архіву Німеччини, а саме його підрозділу в Берліні, залишається недостатньо висвітленим, на жаль, на тлі нестачі ґрунтовних комплексних джерелознавчих та архівознавчих досліджень архівних комплексів документів, створених нацистськими організаціями як на території самого Третього райху, так на території окупованих країн Європи.

---

⁸² Grimsted P. K. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge, MA : Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. 749 p.

Документи Східної бібліотеки на даний момент зберігаються у архівах різних країн, зокрема України та Німеччини: у ЦДАВО України у Києві та у Федеральному архіві в Берліні, у складі фондів інших структур, передусім у складі документів ЕРР і документів Служби Розенберга, та Канцелярії Розенберга. Більша частина документів Східної бібліотеки у складі цих фондів представлена окремими справами, але частина її документів перебуває у складі інших справ серед документів різного змісту. Окремо слід зазначити, що частина комплексу матеріалів, що висвітлюють створення та функціонування Східної бібліотеки, не належить самій бібліотеці, як, наприклад, документи про створення та задачі бібліотеки, або інструкції для комплектування її фондів, створені при ЕРР, але також виступає цінним історичним джерелом. Частина матеріалів як самої Східної бібліотеки, так і документів ЕРР, пов'язаних з функціонуванням бібліотеки, що зберігаються у ЦДАВО України (ф. 3676) неодноразово була оприлюднена та запроваджена до наукового обігу завдяки публікаціями названих вище дослідників (Н. Малолетова, Л. Дубровіна, Т. Себта). На відміну від них, документи бібліотеки у складі фондів Федерального архіву в Берліні, передусім фонду, порівняно мало залучалися до наукових досліджень.

Кількість справ Східної бібліотеки у фонді NS 30 у Федеральному архіві в Берліні порівняно невелика – трохи більше десяти (це справи №№ 8, 55, 57–59, 163, 167, 212, 221 та ін.). Ще дві справи, пов'язані зі Східною бібліотекою, зберігаються у фонді R 153 («Publikationsstelle Berlin-Dahlem»), це фонд видавничої служби Пруського державного таємного архіву, де представлена інформація щодо того, які книги брали її представники у Східній бібліотеці (справи №№ 923, 1161). Але надзвичайно цінними джерелами у складі фондів Федерального архіву у Берліні є робочі матеріали Східної бібліотеки у складі зазначеного фонду NS 30 – це, передусім, поточні робочі звіти (справи №№ 55, 58), а також листування з іншими структурами, зі Службою Розенберга та ЕРР (справа № 163), організаційні документи та робочі інструкції (справа № 167) тощо. Вони висвітлюють не лише

організацію роботи установи, роботу з обліку та інвентаризації, наприклад, реєстрацію надходжень, складання науково-довідкового апарату, а й обслуговування користувачів – надання доступу до цих радянських матеріалів бібліотеки іншим установам і службам Третього району – структурам органів державної влади, науково-дослідними установам, окремим державним службовцям, ученим, викладачам, пропагандистам та ін.

Також вони відображають основні періоди роботи бібліотеки, в основному у 1942–1945 рр., спочатку у Берліні, з осені 1943 р. – Ратіборі, а також ще одного філіалу бібліотеки у м. Плес (нині польське місто Пщина). Східна бібліотека формувалася з матеріалів, вивезених ЕРР з окупованої території СРСР, і знаходилася у віданні Служби Уповноваженого та ЕРР, а оскільки восени 1943 р. робочі приміщення Штабу зазнали руйнувань через бомбардування Берліна, частина його відділів та окремі відомства Служби Розенберга переїхали до Ратібору разом з частиною Східної бібліотеки.

Також ці документи виступають джерелом щодо окремих деталей долі українських вчених, бібліотекарів, архівістів, спеціалістів музейної справи та ін., що під час нацистської окупації співпрацювали з Оперативним штабом та у 1943 р. виїхали разом з його співробітниками до Західної Європи, і певний час залишались при Штабові опрацьовувати матеріали, вивезені ним з України. У них можна знайти інформацію про їх працевлаштування, вид діяльності, склад родини, що виїхала разом з таким співробітником та ін. Так, наприклад, відома науковиця Валерія Козловська, спеціалістка у галузі археології та музейної справи, крім того, що вона працювала у Львові та потім – у м. Гьохштедт, де тимчасово зберігалася частина культурних цінностей, вивезених німцями з музеїв України [215; 355], на початку 1944 р. знаходилася у Ратіборі при ЕРР, де офіційно упорядковувала матеріали, присвячені питанням радянської археології, за що отримувала 150 райхсмарок на місяць (див. листування за лютий 1944 р., справа 220 у фонді NS 30). Але подібну інформацію про окремих осіб з України, що працювали при ЕРР та при Східній бібліотеці, частіше за все можна зустріти у

листуванні між зазначеними вище структурами у складі різних справ (справи №№ 163, 167, 220 та ін.).

Важливу роль у дослідженні фондів Східної бібліотеки відіграють справи, де представлені каталоги радянського (за документами – «російського»), і «неросійського» каталогів. Останній був присвячений друкованим матеріалам, пов'язаним з СРСР, але таким, що не були видані на його території, тобто мали інше походження (справи №№ 59, 163, 212).

Ці документи є цінними джерелами не лише щодо історії Другої світової війни та окупації в цілому, а й щодо нацистської політики у сфері культури, щодо вивезених окупантами культурних цінностей, тому заслуговують на подальше поглиблене вивчення. Ще одним перспективним напрямком є вивчення та дослідження використання матеріалів Східної бібліотеки в ідеологічному навчанні та пропаганді у Третьюму райху. Крім того, лише деякі з цих документів були опубліковані, як німецькою, так і українською мовами [215; 183; 188].

Штаб залучив до роботи над тематикою більшовизму кілька десятків радянських громадян, і 30–40 з них вихали до Німеччини разом з ЕРР. Вони працювали згідно з «планом «Схід», тематичним планом для підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів («розробок»), розробленим для Головної робочої групи «Україна». Станом на кінець 1944 р. в Управлінні штабу – нараховувалося вже 3 900 розробок з проблем більшовизму, які були упорядковані в окремий архів під керівництвом д-ра Мюке та вивезні до Ратібору, також до них було складено алфавітний і тематичний каталоги. Бл. 2 000 з них були пов'язані з темою більшовизму в СРСР, бл. 250 – з темою більшовизму у Південно-Східній Європі. Також до Ратібору було вивезено і великий фотоархів ЕРР, у якому було 10 000 фотографій, упорядкованих за предметним принципом, з яких 8 000 були вивезені Штабом з Києва, інші зроблені співробітниками ЕРР на окупованій території СРСР.

Аудіовізуальні документи в ідеологічній пропаганді на окупованих східних територіях: кінофільми, документальна кінохроніка, фотодокументи

Питання нацистської ідеології, пропаганди, культурні процеси на окупованих східних територіях, як зазначалося, неодноразово були предметом дослідження українських вчених (М. Михайлюк, Д. Титаренко, О. Салата, О. Маєвський та ін.), але антибільшовистська пропаганда на окупованих територіях саме в світлі використання конфіскованих нацистами документів висвітлена недостатньо. Так, у ЕРР приділяли значну увагу кінематографічній продукції радянських часів, кінофільми та документальна кінохроніка були для нацистів одним з діючих засобів політичного навчання, як у нацистських цивільних установах, так і у військових структурах Третього райху, відображали формування державної стратегії творення більшовицької свідомості та радянських традицій [440].

Служби Розенберга проводили значну лекційну роботу у Німеччині й вони нерідко звертали увагу на фільми пропагандистсько-агітаційного змісту, в тому числі ігрові, а також на документальні фільми та кіножурнали. Матеріали до лекцій підбиралися у відомстві «Навчання» Служби Уповноваженого, хоча глибоке вивчення цих питань відкладалося на післявоєнний час, а оперативна ситуація пропаганди вимагала нових форм поширення ідеології. Лекційна робота в колективах співробітників ЕРР, Служби Уповноваженого та РМБО передбачали живе спілкування та використання найбільш цікавих об'єктів для антибільшовистської пропаганди, тому а їхньою допомогою (на додачу до книжкових та музейних зібрань) планувалося вести постійну ідеологічну боротьбу: співробітниками ЕРР займались оцінкою актуальності та значимості цих матеріалів під час ведення війни, в тому числі для використання в навчанні і повсякденній пропаганді в частинах Вермахту (в основному, це фільми технічного або військового змісту), для підтримки місцевої цивільної адміністрації, або ж як

візуальних джерел щодо життя в СРСР у різних сферах (управління, економіка, сільське господарство, наука, соціальна політика).

Документи як джерела щодо використання радянських кіноматеріалів у пропаганді й навчанні у Третньому райху можна поділити на кілька груп, які цілком збігалися із загальними принципами відбору: 1) накази, інструкції і розпорядження ЕРР та інших служб А. Розенберга, що відображали завдання ЕРР щодо конфіскації на окупованих територіях різних радянських матеріалів, які могли стати в нагоді в «ідеологічній боротьбі з більшовизмом»; що відбиралися шляхом оцінювання їхнього значення та потенціалу для використання у пропаганді під час війни, з більш ґрунтовним їх дослідженням у Вищій школі в подальшому як відображення картини життя у СРСР тощо; 2) звіти співробітників структур ЕРР, що працювали на окупованій території СРСР, до Управління штабу в Берліні, які відображають процес перегляду зібрань установ, їхньої конфіскації і відбору, подальшу каталогізацію та відправлення до Німеччини; 3) листування з різними організаціями і державними службами, між робочими групами ЕРР штабу на території СРСР з Управлінням у Берліні та Службою Уповноваженого щодо конфіскації, перегляду, відбору, використання частини конфіскованих матеріалів, їхнього транспортування до райху, для установ, що займалися питаннями політичної освіти і пропаганди. Серед них були не лише служби Розенберга, а й політичні школи у партійних округах; готували списки конфіскованих і вивезених фільмів, а також різних супутніх матеріалів, зокрема сценаріїв, монтажних листів та ін. Увага приділялася фотографіям, плакатам, листівкам, платівкам, картинам, навчальним матеріалам (наприклад, таблицям), картам тощо [440, С. 233]. Ці матеріали зосереджено переважно у справах №№ 7, 12, 14, 21, 118 першого опису фонду 3676 ЦДАВО України, окремі документи – в інших справах фонду.

Під час окупації Штаб вивіз до Німеччини зібрання кінофільмів, діафільмів, платівок різних міст: із Києва, з тогочасного Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в Києві (нині – Центральний державний

аудіовізуальний та електронний архів, далі – ЦДАЕА), документи якого *«дають нам повну картину розвитку радянського кінематографа ігрового та культурного спрямування як зображальні матеріали підготовки функціонерів у ВКП(б)»* [215, S. 187], із Херсона, Сталіно (нині Донецьк), Мінська, Ростова-на-Дону та інших міст. Ці кінофільми кінця 1920–1930-х років, які зберігалися в установах кінопрокату, при відділах місцевих партійних комітетів, що відповідали за політичну просвіту, використовувалися в різних навчальних закладах. Фільми були виробництва кількох основних радянських кіностудій і студій кінохроніки та науково-популярних фільмів: «Белгоскіно» (або «Білдержкіно»), «Мосфільм», «Мостехфільм», «Ленфільм», «Лентехфільм», «Союзтехфільм», а серед фільмів були такі: «Петро Перший» (1937–1938), «Член уряду» (1939), «Олександр Невський» (1938), «Чапаєв» (1934), «Мінін і Пожарський» (1939), «Щорс» (1939), «Суворов» (1940), «Світлий шлях» (1940), «Людина з рушницею» (1938), «Великий громадянин» (1937–1939), «Ленін у Жовтні» (1937), «Цирк» (1936), «Ленін у 1918 році» (1939), «Партійний білет» (1936), «Учитель» (1939), «До завтра» (1929), «Золоті вогні» (1935), один із перших кінофільмів для дітей «Поліські робінзони» (1935), «Шукачі щастя» (1936), «Двічі народжений» (1934), «Дочка Вітчизни» (1937) та багато інших. Очевидна наявність одних і тих само кінокартин, наприклад, ігрових, що свого часу тиражувалися і, відповідно, дублювалися у різних містах, не була проблемою, навпаки, це давало можливість за потреби забезпечити дублетами всі нацистські установи [440, С. 232–233].

Щодо фільмів, то їх слід було збирати відповідно до їхнього політичного, світоглядного й наукового змісту. Дублети можна було віддавати на обмін з іншими структурами. До кожного фільму планувалося скласти облікову картку у двох примірниках, одну – для головної робочої групи, другу – для Управління штабу (формату А 6), де зазначалася інформація про назву назва фільму (транскрибована російською та перекладена), режисер та виконавець головної ролі, рік виготовлення,

кількість роликів, стан, походження фільму, опис, критичні статті, придатність до використання з точки зору ідеології та навчання, технічні характеристики тощо [18, ВІ. 72–73]. Отже, вимагався не лише облік, а й аналітичний опис фільму. Це дозволяло відразу включити його до ідеологічної роботи. Фільми слід було одразу надсилати до Берліна [6, ВІ. 13], у 30-ти кілометрах від якого, на території громади. Рангсдорф, ЕРР мав окреме сховище для радянських кінофільмів [67, ВІ. 47]. В архівах поки ще не знайдено повноцінної картотеки на конфісковані фільми, яка б укладалася за наведеними вище інструкціями, є лише описи на аркушах формату А 4, наприклад, перелік фільмів військово-технічного змісту [4, арк. 22–27]. Імовірно, що вона могла бути втрачена під час і пожежі в одній з будівель ЕРР в Берліні в листопаді 1943 р. чи вже після переїзду до Ратібора. Або ж її створення не відбулося чи було перерване. Але в архіві ЕРР збереглися переліки фільмів, складені співробітниками Штабу, як прості, що містили лише назви фільмів [4, арк. 28–29], так і розширені. У них, крім назви, вказувалися рік і місце виходу фільму, фізичний стан плівки, технічні характеристики фільму та плівки, характер фільму: ігровий, навчальний, за окремими темами – сільське господарство, медицина, військова справа тощо, документальний, а також матеріали кінохроніки за різні роки, де демонструвалися досягнення Радянського Союзу, перш за все, у сільському господарстві, індустріалізації та розбудові інфраструктури, хоча, звісно, ці кіножурнали самі були, передусім, засобом радянської пропаганди і цікавили нацистів ще й як її складова. Але найінформативнішими джерелами є ті, де стисло подавався зміст кожної кінокартини.

Крім того, не всі згадані в документах матеріали були конфісковані безпосередньо ЕРР, інколи він отримував зібрання, захоплені військовими частинами і службами, а також підрозділами пропаганди при Вермахті, як, наприклад, 300 кінокартин було знайдено в м. Клинці Брянської області. Їх було конфіковано ще у 1941 р. [92а, ВІ. 52–55, 104], оскільки ця територія вважалася прифронтовою. Команди ЕРР здійснювали робочі поїздки з метою

пошуку різноманітних матеріалів у прифронтовій смузі. Так само у квітні 1942 р. передова команда «Ленінград» ЕРР під керівництвом Г. Штьове знайшла у Феодоровському соборі в м. Пушкін (до 1918 р. – Царське Село) сховище кіноматеріалів та кіноплівки, облаштоване там радянською владою ще до Другої світової війни. Фільми були переправлені до Риги, до Головної робочої групи «Остланд», а пізніше, влітку 1942 р. – до Берліна, до Управління штабу. Серед них виявилися старі кінофільми, плівки з фонограмами, грамзаписи, а також кіноплівки наукового змісту (техніка, сільське господарство, природознавчі науки, спорт тощо), що становили, як зазначив Г. Штьове, найбільшу цінність [283, С. 235].

У 1942–1943 рр. мало місце масове вивезення до Берліну фільмів із Херсона, знайдених у будівлі колишнього управління флоту 10 грудня 1941 р. Скоріше за все, йшлося про архів кінопрокату при міській адміністрації, у складі якого було 176 фільмів та 167 кіножурналів різного змісту [4], а також з Мінська, Сімферополя (79 одиниць), Сталіно (нині Донецьк) (105 одиниць), Ростова-на-Дону [4, арк. 152–155; 30, арк. 163–164, 167–193; 31, арк. 37]. Але при можливості для місцевої пропаганди залишалися копії.

Кінофільми були цінним політико-ідеологічним матеріалом для усіх окупаційних структур і служб Розенберга. Виникали й конфлікти за право розпорядження фільмами, як наприклад між ЕРР та місцевою комендатурою у Ростові на-Дону. Як правило, матеріали забирав Штаб, як і сталося з 453 фільмами з Ростова-на-Дону [32, арк. 16–17]. Частина цього матеріалу зберігалася у приміщеннях ЕРР в Берліні, ще частина була передана Імперській службі з використання фільмів та зображень у науці і навчанні (Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht) [4, арк. 10–12].

Кількість кінокартин, кіноматеріалів, фотодокументів, вивезених ЕРР із Києва, із тодішнього Всеукраїнського центрального кінофотоархіву в Києві, точно не відома, у документах згадуються бл. 75 тис. одиниць [30, арк. 163–164, 167–193]. Станом на першу половину 1941 р. у цьому архіві на

постійному зберіганні перебувало 117 502 фотодокументи – позитиви, негативи на склі, матеріали на платівках тощо [215, S. 187; 269, С. 244]. За даними документів ЦДАВО України, у вересні–жовтні 1943 р. нацистами під час евакуації з Києва було вивезено до Ратібора увесь документальний масив цього архіву, що на момент початку окупації міста зберігався в одному з приміщень Києво-Печерської лаври, а пізніше був переміщений німцями до приміщення школи на вул. Прорізній, 17 [511, С. 4]. Саме в Ратібор у другій половині 1943 р. переїхали окремі відділи Управління ЕРР, де для фотографій та різних зображальних матеріалів було навіть створено окремий фотоархів, де на 1 вересня 1943 р. серед фотографій, позитивів і негативів, картин знаходилося 276 кінофільмів [440; 9а, арк. 9].

Оскільки А. Розенберг намагався взяти під контроль ідеологічне та політичне навчання в партії, а саме її члени обіймали посади середньої та вищої управлінських ланок у державних структурах, тому радянські кінофільми, передусім, були призначені для використання як навчального матеріалу у різних підрозділах НСДАП і включалися (повністю або частинами, у вигляді діафільмів, для передавання змісту і сюжету) до «навчальних імперських тем», за якими Служба Уповноваженого організувала ідеологічне навчання в партії, наприклад, за темами «Німецька доленосна війна на Сході», «Європа та Америка», «Расове вчення» та ін. Перед використанням вони проходили ретельну перевірку. У службовій записці відділу «Облік та контроль» Управління ЕРР у від 28 червня 1943 р. у робочій розмові з керівником відомства «Навчальні засоби» Служби Розенберга Г. Бренделем було зазначено: *«Фрагменти радянських кінофільмів слід використовувати як діафільми для великих навчальних тем. [...] При цьому підбірки фрагментів слід використовувати з просвітницькою метою щодо більшовизму. [...] цілком можливо упорядкувати фрагменти радянських кінофільмів відповідно до навчальних тем, але доречно в цілому брати кінофільми просвітницького змісту з наявного матеріалу і лише після їх перевірки визначати тематичний підбір навчальних фільмів»* [283, С. 237].

На території району ЕРР також поширював вивезені кінофільми між різними установами (Імперський кіноархів, Міністерство пропаганди, Міністерство у справах окупованих східних територій та ін.), надавав різні фільми військовим структурам (за потреби з фільмів робилися копії). Одним з прикладів є надання службі командувача груп прикриття та командувача в зоні тилу груп армій «Центр» (Мінськ) радянських фільмів автотехнічного технічного змісту «Тракторист» і «Танк» [50, ВІ. 20–21].

ЕРР проводив регулярні публічні заходи з демонстрацією радянських кінофільмів на «відкритих вечорах», організованих ЕРР для місцевих чиновників, службовців Вермахту, представників місцевої преси в Ризі при Головній робочій групі «Остланд» [286, 163]. Цей захід, як правило, включав доповідь на актуальну політичну тему і показ радянського кінофільму до теми, із подальшим обговоренням і дискусією. Для військовослужбовців демонстрували, в основному, радянські ігрові кінофільми, передусім під час проведення короткострокових навчальних курсів для офіцерського складу Вермахту та його пропагандистів, до організації яких залучалось відомство в структурі Служби Уповноваженого із назвою «Навчальні засоби» на чолі з Г. Бренделем. Планувалося також створювати окремі кінорепортажі, що містили б коротку інформацію про зміст радянських ігрових фільмів, завдяки яким можна було здійснити їх попередній відбір [4, ВІ. 5]. Фільми показували під час спеціальних навчальних курсів для службовців Вермахту та окремого семінару для офіцерів-викладачів військової школи, де заслуховувалися політико-ідеологічні доповіді на різні теми, наприклад, 4 жовтня 1943 р. – Йоганнеса Поля на тему «Єврейство» та 15 жовтня – Герхарда Вундера (Gerhard Wunder) на тему «Радянський Союз» у супроводі радянського кінофільму з цієї тематики [1а, арк. 122]. Г. Вундер, керівник відділу «Використання» (або «Оцінювання») ЕРР, постійно читав лекції ідеологічного змісту в різних містах Німеччини, які супроводжував демонстрацією радянських фільмів. Так, 24 листопада 1942 р. він прочитав у Дюссельдорфі доповідь «Більшовицьке керівництво людьми та виховання»,

після якої відбувся показ фільмів «Цирк», «Перше травня» та «Світлий шлях» [4, арк. 54]. Перегляди радянських кінофільмів організовували і для самого А. Розенберга й чиновників РМБО [67, ВІ. 47]. Співробітники ЕРР відвідували покази радянських кінофільмів ідеологічного змісту, влаштовані іншими інституціями і службами. Так, 5 та 12 березня 1943 р. вони побували у відділі культурної політики Міністерства окупованих східних територій [4, арк. 41], 15 березня 1943 р. – в Імперській службі з використання фільмів та зображень у науці й навчанні [4, арк. 39] та ін.

Але слід згадати про Міністерство пропаганди, яке у 1944 р. з метою уникнення конкуренції заборонило використання подібних радянських матеріалів на тлі зростання антирадянської пропаганди, зокрема демонструвати радянський кінофільм «Если завтра война» (1938), в якому пропагувалася думка про готовність радянського народу будь-якої миті стати на захист Батьківщини, про війну «малою кров'ю» на чужій землі, а також при підготовці якого активно використовувалися документальні записи військових маневрів радянської армії.

На жаль, за документами можна лише простежити шлях переміщення окремих зібрань, а повоєнна доля фільмів у Німеччині цілком залишається невідомою [215, S. 139; 537, S. 169]. 15 жовтня 1943 р. у складі залізничного вагона France 62 938, що відправлявся до Ратібора з Мінська, серед різних матеріалів – книг і бібліографічних матеріалів з Могильова (половина вагона), 12-ти ящиків із закаталогізованими книгами, двох ящиків з картинами радянського періоду для зондерштабу «Зображальне мистецтво» та 13-ти ящиків з матеріалами з бібліотеки Радзивіллів були також і 15 ящиків з фільмами навчального змісту [92, ВІ. 52]. Серед фільмів були такі, що мали практичне значення, присвячені, наприклад, санітарній справі під час війни, використанню різних видів зброї, задіяння собак і коней, а також такі, що стосувалися питань ідеології, наприклад, фільм, присвячений Верховній Раді СРСР. Ці стрічки мали надалі переправити до Берліна [86, ВІ. 212]. Велику й останню партію кінофільмів було відправлено з Мінська до

Ратібора 21 червня 1944 р. [287, арк. 239–240]. Ці фільми були призначені для поповнення Центральної бібліотеки та архіву Вищої школи у напрямку антибільшовизму та Східної бібліотеки.

За відомою нам інформацією про основні сховища, куди перемістили вивезені ЕРР культурні цінності, серед яких були й бібліотечні зібрання, а також документи служб Розенберга, в Німеччині, Польщі, Чехії, Австрії, фото- і кінодокументи там не фігурують. І лише частина вивезених фотодокументів була повернута в Україну [269; 511].

Архіви Служби Уповноваженого та Оперативного штабу як джерело біографічних досліджень і повсякденного життя окупованих територій

Архіви Служби Уповноваженого та ЕРР тривалий час розглядався вченими переважно як комплексне джерело з питань нацистської ідеології, конфіскації та переміщення культурних цінностей. Але поза увагою більшості дослідників залишалися ті документи цих двох структур, які висвітлюють проблему залучення до співпраці радянських громадян, що добровільно прийняли рішення про колаборацію та добровільно виїхали на територію Західної Європи, полонених радянських військових, а також питання про повсякдення окупації. Також ці документи містять особову інформацію й щодо німецьких співробітників, серед яких були історики, філологи, славісти, бібліотекарі, економісти та ін.

Цей комплекс тривалий час не був об'єктом окремого дослідження (насамперед архівознавчого та джерелознавчого), ані українських, зарубіжних дослідників, тому нині існує лише декілька публікацій, присвячених цим питанням. Лише поодинокі документи використовувалися як джерела щодо життя та діяльності окремих осіб [326, 190] або залучалися до дослідження інших питань, наприклад, кадрового складу окремих структур Штабу [373], життя науковців під час окупації [276а].

Систематизована інформація про документи, де зустрічається біографічна інформація київської частини архіву ЕРР, розглядалася у вказаному довіднику Н. Кашеварової та Н. Малолєтової (2006) [512], а також частково – у тексті монографічного дослідження, де наведений іменний покажчик [287]. Комплекс біографічних джерел архіву Штабу містить інформацію не лише щодо його німецького персоналу, а й щодо різних аспектів кадрової політики ЕРР на окупованих територіях, наприклад, щодо радянських вчених та фахівців, яких ЕРР залучав до своєї діяльності, частково – до наукового життя під час окупації, відомих політичних діячів окупованої країни, представників науки, культури, мистецтва тощо. В архіві зберігаються документи, що містять відомості про кілька сотень лише штатних співробітників, а також позаштатних, серед іншого й представників місцевої інтелігенції. В середньому згадується понад триста штатних осіб [351] за даними у документах особових справ співробітників у київській частині архіву ЕРР у у ЦДАВО (фонд 3676, опис 1, це справи №№ 88–104, 222–224, а також повністю окремих третій опис фонду). Справи дуже різняться за повнотою складу (не завжди збереглися навіть анкети та особові листки з обліку кадрів), а також значна кількість особових документів перебуває у розпорошеному стані серед інших матеріалів фонду. Серед них: особові листки з обліку кадрів, анкети, заяви, різні проїзні документи, дозволи, листки про відрядження, лікарняні виписки тощо. Серед них – наукові співробітники як самого ЕРР, так і пов'язаних з ним зондерштабів, наприклад В. Маттеса [11], В. Модріяна [12], Г. Лоренцена [13, арк. 205–210, 212–221], Г. Райнерта [14, арк. 276–279], Г. Вінтера [15, арк. 186–193], Г. Брауна [29, арк. 56–62] та ін.

Другою важливою складовою комплексу документів, що містять інформацію біографічного характеру, є звіти робочих груп щодо кадрового складу, наприклад, справи № 77 та № 87 першого опису фонду 3676 ЦДАВО України. У фондах Федерального архіву особові документи представлені у великій кількості, але вони різних видів і не зібрані безпосередньо в особові

справи. Своєрідним комплексним джерелом є бюлетень «Розпорядження та повідомлення» («Anordnungen und Mitteilungen») Служби Уповноваженого. Крім доведення до відома розпоряджень з Берліну щодо подій, структурних та кадрових змін, урочистих заходів, стосунків з представниками органів цивільної влади та військової адміністрації, тут публікувалася інформація щодо призначень, звільнень, переведень, нагороджень за роботу, мобілізації, некрологів, огляди джерел та документальні нариси, отже, фактичні відомості про зміни в особовому складі фактично всіх підрозділів ЕРР.

Значний шар документів в архівах служб Розенберга пов'язаний з місцевими співробітниками, радянськими громадянами, що добровільно співпрацювали зі службами Розенберга, як на території СРСР, так й вже у Німеччині. У його складі представлені документи радянських громадян, що співробітничали зі ЕРР, як науковців, журналістів, викладачів, наприклад, К. Штепи, Г. Ващенко, Ф. Дубовика, С. Кокота та багатьох інших (бл. 40 осіб виїхало з ЕРР на Захід), які готували інформаційно-аналітичні довідки, так і бібліотекарів та архівістів, музеєзнавців та ін. та у наших попередніх дослідженнях. Серед останніх публікацій, де фігурують німецькі документи як джерела, слід відзначити статтю С. Сорокіної, О. Завальної, Т. Радієвської щодо долі музейних діячів під час окупації [355], статті О. Іванова та В. Романько [276а, 373], а також наші попередні публікації [282, 298].

Документи служб Розенберга містять окремий шар біографічного матеріалу, який допомагає вивчати не лише кадрову політику, а й особистісний фактор у діяльності німецьких служб під час окупації, а також долі радянських громадян, які залишилися в окупації та співпрацювали з німцями. Під час радянської влади їхні імена були забуті⁸³, лише за роки

---

⁸³ Показовими тут можуть бути приклади Василя Пономарьова, Поліни Кульженко, Єлизавети Калітіної. Василь Пономарьов, археолог, науковий співробітник Новгородського музею-заповідника, під час війни та окупації взяв на себе управління музеєм-заповідником, і кілька місяців був бургомістром Новгорода. Допомігав німцям переглядати культурні цінності музею, і пізніше виїхав з ними до Німеччини. У 1955 р. на міжнародному конгресі з археології він випадково зустрівся з радянським археологом Артемієм Арциховським, який був засновником і керівником Новгородської археологічної

незалежності України та після відкриття доступу до німецьких документів часів війни та окупації стало можливим вивчати їхню долю не лише безпосередньо під час окупації, а також й надалі – у період виїзду до Західної Європи разом з ЕРР через Польщу, наприклад, їхнє перебування у Ратіборі та інших містах у 1944–1945 рр. [298]. Серед таких осіб – В. Геппенер, Є. Калітіна, П. Кульженко, М. Ветухів, В. Марченко, А. Ольховський та багато інших. У фонді NS 30 Федерального архіву зберігся документ про 32-х колишніх радянських громадян при службі ЕРР у Ратіборі, які виїхали з ним на Захід з різних міст – Харкова, Києва, тодішнього Дніпропетровська, Сімферополя, Львова та ін., та продовжили співпрацю з ЕРР у 1944–1945 рр. Десятеро з них назвали себе українцями, четверо – білорусами, інші – росіянами [94].

Документи робочих груп і особових справ містять розширену особову інформацію (порівняно із матеріалами бюлетеня «Розпорядження та повідомлення») та дають можливість відстежити діяльність співробітника. Разом з тим наведені групи документів є взаємодоповнюючими біографічними джерелами, тому їх слід вивчати у комплексі.

Окрему частину комплексу вторинних (або опосередкованих) документів біографічного змісту складає листування, праці співробітників та біографічні розвідки. Офіційне листування співробітників зазвичай здійснювалося між вертикально підпорядкованими структурними частинами:

експедиції. Пономарьов привітався з ним і простягнув Арциховському руку для привітання, але той демонстративно проігнорував Пономарьова. Але постать Пономарьова досі є неоднозначною, тому що він не лише вивіз культурні цінності з Новгороду, він провів інвентаризацію колекції, організував захисні заходи, а після подбав про те, щоб вивезені до Німеччини музейні предмети цілими і неушкодженими повернулися до СРСР. Поліна Кульженко, музеєзнавиця, яка залишилася в окупації, вивозила культурні цінності з Київської картинної галереї до Кьонігсберга з метою їх збереження, Єлізавета Калітіна, археологиня, яка була заступником директора з наукової роботи Смоленського музею-заповідника, так само з метою збереження вивезла цінні археологічні предмети до Німеччини, виїжджаючи з ЕРР. Обидві повернулися до СРСР, були засуджені до позбавлення волі з перебуванням у колонії і після відбуття покарання не мали права повернутися до місця попереднього проживання. Калітіна таки змогла повернутися до Смоленська, але їй було заборонено працювати за професією, і через підірване здоров'я вона пішла з життя у 1956 р., невдовзі після звільнення.

між управлінням ЕРР та різного рівня робочими групами та зондеркомандами. Листування між зондерштабами, що були прикріплені до ЕРР, але підпорядковувалися Службі Уповноваженого, є прикладом «горизонтального» листування і містить інформацію про наукових співробітників зондерштабів. У такому листуванні розглядаються питання визначення повноважень співробітника, уточнення робочих завдань, питань матеріального забезпечення, вирішення надзвичайних ситуацій та службових конфліктів тощо а також подається інформація суто особистого характеру [13, арк. 38–44].

Наступною групою джерел є інформаційно-аналітичні довідки, авторські наукові праці, матеріали преси та їхні переклади, біографічні розвідки, характеристики, мемуари та спогади окремих осіб, в тому числі також й місцевих співробітників ЕРР тощо, а також документи відділу щодо окремих радянських громадян, що готували вищезазначені розвідки для ЕРР. Вони відкладися в окремому архіві і мали слугувати джерелом для служб НСДАП, Вищої школи та його науково-дослідних інститутів при вивченні «східного простору». Копії розробок розсилалися іншим установам, зацікавленим у цій інформації, але частина була таємною. Серед розробок та загальних переліків є, наприклад, біографічні розвідки та різні статті щодо партійних лідерів та окремих політичних діячів СРСР [7, арк. 255–268], представників науки та культури СРСР, в тому числі країн, нещодавно приєднаних до його складу [20, арк. 151–165; 21, 455–457], а також автобіографії співробітників [2, арк. 377-379; 3, арк. 2–26]. Джерелом є також «розробки» та аналітичні статті, де зазначається автор розробок. Так, нами опублікований зведений список, що реконструювався за багатьма документами ЕРР та довідниками [3, арк. 127–153]: «Перелік розробок, підготовлених за дорученням Оперативного штабу», але у зв'язку із втратою документів під час війни, він складає лише одну четверту частину (понад 1200) з 5 тис. загальної кількості розробок» [287, С.33–79]. У попередні радянські часи ці питання були неоднозначними, сам факт перебування на

окупованій території вже засуджувався і та особливо з урахуванням аспектів такого явища як колабораціонізм, в даному разі – інтелігенції.

Комплекс біографічних документів також є різноманітним за видом та складом документів. Точне число визначити досить складно – внаслідок військових дій не можна остаточно встановити, чи всі документи ЕРР збереглися, особливо за період кінця 1944 – початку 1945 р. Досить часто у Штабі відбувалися ротації, персональний склад постійно оновлювався протягом періоду всього існування організації, а також подекуди співробітники мобілізувалися до діючих частин німецької армії.

Отже, біографічні джерела можна поділити на дві великі групи: первинні (прямі) та вторинні (опосередковані). Первинні джерела – це автобіографії та біографії, особові документи, в тому числі службові, що містять відносно достовірні відомості офіційного характеру. Вторинні джерела представлені листуванням, науковими працями, спогадами та мемуарами, в тому числі й інших осіб. В цьому загальному комплексі документів у переважній більшості представлені джерела першої групи, зважаючи на формування документального комплексу служб Розенберга як діловодного архіву німецької офіційної організації. Біографічна реконструкція за різними джерелами є складною процедурою, тому доцільним вважається аналіз матеріалів, що містять різні біографічні відомості, відповідно до комплексів документів підрозділів ЕРР, у складі яких вони відклалися, а також за типом і видом документу. Як правило, форми особових документів були стандартними для всіх підрозділів. Хоча у складі архіву містяться окремі особові документи, типові, наприклад, в основному для зондерштабів, що було визначено специфікою кадрового складу та їхнім окремим становищем в складі ЕРР. Особовий склад зондерштабів комплектувався передусім із фахівців профільних служб Розенберга, формувалися вони за тематичним принципом для роботи в галузі науки, бібліотечної та архівної справи, мистецтва, історії, ідеології, фольклористики тощо, що відображено в їхніх особових документах.

Збір ідеологічної інформації в умовах війни передбачав й роботу з полоненими. ЕРР проводив також опитування радянських військовополонених, що потрапили до німецького полону восени 1944 р., з метою вивчення картини радянської дійсності, отримання та використання інформації антибільшовицької пропаганди [296]. Матеріали цих опитувань, створені у жовтні–листопаді 1944 р., відклалися у справі № 111 першого опису фонду 3686 ЦДАВО України. Опитування стосувалися й загальних політичних оцінок більшовизму, політичної ситуації, стану Червоної армії, релігійних настроїв, у сусільстві тощо. Цікавим серед них для аналізу використання інформації є документ колективної розмови та опитування К.-А. Паффеном німецьких військових 615-ї моторизованої санітарної роти на предмет перебування німецьких військ на території Польщі (ставлення місцевих поляків до німців та відносин між ними, радянських партизан у Польщі тощо), а також дій радянської армії на її території.

Ці документи за характером є пропагандистськими і були призначені для подальшого використання у пропаганді проти Радянського Союзу шляхом висвітлення поведження частин Червоної Армії у Польщі з місцевим населенням та офіційного підґрунтя для такої поведінки (накази та розпорядження командування), а також діяльності окремих загонів НКВС у Польщі (як і загалом ставлення самих опитуваних до НКВС та їхнього особистого досвіду), ставлення радянських військових до місцевого населення, передусім, щодо примусового військового призову поляків та репресивного поведження з тими, хто ухилявся від призову або з членами їхніх родин, експропріації матеріальних ресурсів у місцевого населення, панування у сільській місцевості голоду та злиднів, а також, відповідно, щодо настроїв, що панували серед поляків та серед рядових Червоної Армії. Окреме місце у документі посіла інформація про діяльність радянських партизанських угруповань на західній території Польщі та вздовж її західного кордону. Ці документи й сьогодні не втратили актуальність.

Документи ЕРР також є надзвичайно цікавим джерелом історії повсякдення окупації. Їх умовно можна поділити на три основні групи: 1) донесення та звіти співробітників робочих груп і зондерштабів; 2) листування; 3) фотодокументи.

Перша група документів, а саме донесення і звіти співробітників, є найбільшою за обсягом. Працівники ЕРР в переважній більшості були цивільними особами, в основному, архівістами, бібліотекарями, науковцями, зокрема істориками, археологами, етнографами, мистецтвознавцями, славістами, які за дорученням Оперативного ЕРР здійснювали службові поїздки окупованими територіями. Їхні регулярні донесення містять порівняно небагато стратегічної інформації, необхідної для управління завойованими територіями, до того ж підготовка таких документів належала до компетенції органів окупаційної влади. Але це певною мірою визначило своєрідний характер цих документів як джерел. Наприклад, вони часто містять деталі, що зазвичай залишалися поза увагою німецьких службовців, насамперед співробітників апарату райхскомісаріату «Україна», військових і працівників органів державної безпеки. На сьогодні українським дослідникам відомо лише декілька документів особового походження, що належать особам, які в роки війни працювали при ЕРР. Це частина щоденника архівіста В.А. Моммзена, щоденник Н. Феттіха та ін. [182, 190, 222а]. Варто також назвати публікацію інтерв'ю з мистецтвознавцем О. Кляйном, яке мало місце вже через багато років по війні [385].

Значну частину інформації в донесеннях становлять відомості про різні культурні, наукові та освітні установи окупованих країн: щодо їхнього стану, зібрань, збереженості й повноти, перспектив використання на користь Третього райху. Але є й інформація про ситуацію в окупованих містах, бідкування населення, його морально-психологічний стан, побутові умови проживання, потреби місцевих співробітників – в основному, представників інтелігенції, – а також про їхнє тогочасне повсякденне життя в нових для них умовах та,

серед іншого, про мотиви, що призвели до їхньої співпраці з окупантами. Ці відомості відображають не лише побут та умови щоденного життя населення, а й глибші процеси – зміни у свідомості, життєвих цінностей та пріоритетів, а також соціальні трансформації.

Слід також зазначити, що традиційно повсякдення в окупації розглядається, насамперед, через призму буденного життя населення. Але саме німецькі документи, на нашу думку, розкривають також й іншу його сторону – повсякденне життя окупантів, що також доповнює загальну картину. Реалії їхнього життя були мало пов'язані з повсякденням місцевого населення, організація їхнього перебування в окупованих країнах підкорялася правилам поведінки німецьких спеціалістів у межах установи чи організації, при якій вони працювали, а також умовам військового часу.

Загалом можна виокремити групи звітів різного джерельного значення: 1) звіти, створені під час виконання конкретного завдання на окупованій території, уже переданій до відання органів цивільної адміністрації, суворо регламентовані щодо структури звіту та подання інформації (уникання власних оцінок та суджень, наведення якомога більшої кількості фактичних даних); 2) звіти, складені під час виконання завдання в прифронтовій зоні та такій, що перебувала у віданні військової адміністрації, які крім фактичних даних станом на дату подорожі, містять нотатки, відображають особистість автора документа та його власні враження від побаченого.

Звіти про роботу співробітників на території, що перебувала у віданні цивільної влади, наприклад, у Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Мінську тощо, містять більше подробиць про культурні, наукові та освітні установи окупованих міст, деталі щодо співпраці з представниками місцевої інтелігенції, їхнього життя, та водночас у них майже зовсім відсутній зв'язок із військовими діями. Тоді як донесення, створені під час поїздок територіями військової адміністрації, насамперед, це північно-західні області (Ленінград із околицями) та південь Росії (Ростов-на-Дону, Таганрог) у 1941–1942 рр. й українські міста під час переміщення лінії фронту на захід у 1943–

1944 рр. (Харків, Київ тощо), містять більше подробиць про життя місцевого населення: умови його проживання, побут, настрої, відображають картину руйнацій та пошкоджень, а також багато службової інформації щодо маршруту переміщення співробітника та відголоски подій на лінії фронту. Факти тут подаються досить лаконічно, події викладені в хронологічній послідовності. Донесення 1943–1944 рр. уже позначені усвідомленням майбутньої поразки у війні та близького краху націонал-соціалізму. Але навіть при цьому, у них не простежується усвідомлення масштабу подій та власної причетності до них, не виражаються сумніви щодо позитивної оцінки та законності своїх дій, що, по суті, призвели до знищення історичного та культурного спадку країн Східної Європи. На цих документах позначилася й низка інших особистісних факторів: походження, загальна культура автора звіту, його освіта та професійна належність, ідеологічні переконання, симпатії та антипатії тощо. Усі наведені документи мають різний ступінь інформативності та позначені певним рівнем суб'єктивності, що вимагає критичного підходу та всебічного аналізу при використанні їх як джерел.

Надзвичайно вагоме місце в цих джерелах посідає інформація про місцеву інтелігенцію. ЕРР був зацікавлений у залученні до роботи спеціалістів, зокрема працівників бібліотек, архівів та музеїв для роботи з обліком і конфіскацією культурних цінностей. З того, що залишалося, формувалися фонди так званого «місцевого значення». Ці фонди мали б стати основою діючих бібліотек та музеїв, яким дозволялося працювати за нової влади. У документах є також відомості щодо осіб, які готували для ЕРР наукові розвідки та інформаційні матеріали. Як вже згадувалося вище, збереглася інформація стосовно щонайменше 30–40 осіб, які регулярно співпрацювали з ЕРР лише в Україні. Серед них були: історики К. Штеппа та О. Оглоблін, археологи Б. Безвенглінський та П. Курінний, журналіст С. Кокот, архітектор Є. Наконечний, музикознавець А. Ольховський, педагог Г. Ващенко, геолог П. Двойченко, економіст В. Марченко, соціолог та філософ О. Філіппов, літературознавець В. Державін, О. Зоргенфрей, син російського

педагога Г. Зоргенфрея, та багато інших. Особливу цінність серед цих документів мають такі, що розкривають подробиці долі окремих осіб, родинні зв'язки та відносини в колективі, а також походження, освіту, особисті риси німецьких співробітників, таких як, наприклад, Олександр Гімпель, який народився і виріс у Санкт-Петербурзі, як бібліотекар працював в Україні та країнах Балтії під час окупації і залишив звіти про наукові бібліотеки, що містили багато свідчень про повсякденне життя [281], Оскар Венднагель, керівник робочої групи «Харків» ЕРР, Георг фон Крузенштерн, керівник робочої групи «Естонія» ЕРР, який наприкінці 1941 р. разом із кількома іншими співробітниками він здійснив поїздку до окупованої частини Росії, щоб оглянути палаци навколо Ленінграда, а наприкінці весни 1942 р. – з Риги до Мінська через Каунас та Вільнюс, де мала відбутися зустріч керівників головних робочих груп на Сході та представників Управління штабу [291] та ін.

Також у службовому листуванні між підрозділами ЕРР в окупованих країнах та Управлінням штабу в Берліні нерідко йдеться про професійний рівень особи, її досвід, політичну надійність, а також особливу увагу приділено умовам її проживання в окупації, складу родини, яка залишилася в окупації, та наявності членів сім'ї на утриманні – малих дітей, літніх батьків чи родичів, хворих та ін.

Третя група – фотодокументи, представлені знімками, зробленими співробітниками ЕРР під час роботи на Сході. Вони були зібрані в окремому фотоархіві при Управлінні штабу. Крім цього, поточні робочі фотоархіви існували при головних робочих групах, оскільки передбачалося, що співробітники Штабу будуть фотографувати місця, де велися основні роботи з конфіскації, обліку та переміщення культурних цінностей, для спеціальної картотеки, тому одна частина подібних знімків містить зображення культурних цінностей, насамперед предметів мистецтва, конфісковані в окупованих країнах Європи, а порівняно менша частина представлених у цьому зібранні світлин була зроблена на окупованій території Радянського

Союзу (Київ, Псков, Смоленськ, Мінськ тощо), а також на території «Остланду» – Латвії, Литви та Естонії. Значна кількість фото присвячена Україні. Оригінали окремих із них зберігаються у фотоархіві Федерального архіву в Берліні разом ще з кількома сотнями знімків. На окрему увагу заслуговує надзвичайно цікаве зібрання фотонегативів з плівки ЕРР, що зберігається в ЦДАВО України, у фонді 3676, в окремій справі 139 першого опису, яка представляє собою зібрання позитивів кількох десятків фотоплівок, у середньому по 35–36 кадрів у кожній, створених співробітниками Головної робочої групи «Остланд».

Наведені групи документів ЕРР є комплексними джерелами офіційного походження й завдяки наявності в них опису побаченого співробітником під час виконання робочих завдань і безпосередньо його власних вражень як цивільної, а не військової особи, дозволяють додати нові відомості для висвітлення окремих малодосліджених питань історії повсякдення в окупації.

5.2. Міністерство окупованих східних територій в системі служб

Альфреда Розенберга: ідеологічний аспект

Дослідження РМБО та його документальні комплекси

У тематиці дослідження Другої світової війни та нацистської окупаційної політики, незважаючи на велику кількість наукових праць за різними напрямками, досі є теми, що з часом не лише не втрачають актуальності, а й потребують подальшого поглибленого вивчення та переосмислення. Однією з таких є дослідження Міністерства окупованих східних територій (РМБО), створеного нацистською Німеччиною для управління окупованою нею територією СРСР, яка була передана цивільній адміністрації.

В історіографії дослідження діяльності Міністерства в цілому, а також його місця і ролі в системі нацистської цивільної окупаційної адміністрації є багато лакун. РМБО, яке перебувало на вершині цивільного окупаційного

управління, згадується у багатьох дослідженнях істориків різних країн, але є дуже мало досліджень, присвячених безпосередньо самому Міністерству, і практично немає публікацій, які висвітлювали б його місце серед нацистських установ, створених або керованих Альфредом Розенбергом.

РМБО не був ідеологічною службою Розенберга. Але на його територію поширилася діяльність як ЕРР, так і Служби Уповноваженого фюрера. Крім того, не лише посада міністра, а й посада райхслайтера дозволяла втручатися у питання ідеологічної складової діяльності Міністерства. За формальною ознакою РМБО, хоча й перебувало поза групою служб Розенберга у складі НСДАП, оскільки було органом цивільної окупаційної адміністрації, але воно впроваджувало у свою діяльність ідеологію, пропаговану А. Розенбергом. Зрощення служб Розенберга з партійним апаратом проявилось й в тому, що частина співробітників Служби Уповноваженого, які в НСДАП займалися ідеологією і пропагандою, обіймали посади й в апараті Міністерства.

На сьогодні наукові дослідження, пов'язані з темою функціонування Міністерства, можна умовно поділити на кілька основних груп. Перша група представлена дослідженнями Міністерства як установи і органу влади, передусім, його адміністративного апарату – створення, структури, реорганізацій, фінансування тощо. Ця група найменш чисельна і досі представлена, по суті, однією магістерською роботою 1990-х років [389] та монографічним дослідженням Андреаса Цельгубера із назвою «Наше управління веде до катастрофи: Імперське міністерство окупованих східних територій та німецька окупаційна влада у Радянському Союзі, 1941–1945» («Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...»: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945») (2006). [505]. На даний момент книга А. Цельгубера – єдине комплексне дослідження Міністерства. У центрі уваги автора – історія його створення, структура, адміністративні і організаційні питання. Але автор побіжно висвітлює ідеологічні погляди самого А. Розенберга та діяльність

його служб на територіях, підпорядкованих РМБО. Частина дослідження він приділяє відносинам Міністерства з різними нацистськими структурами в світлі політичної конкуренції А. Розенберга з низкою інших осіб в найближчому оточенні А. Гітлера. Автор приміщує й основну бібліографію, де представлена інформація щодо функціонування Міністерства.

Другу групу, більшу, представляють дослідження, присвячені особисто А. Розенбергові, його життю, політичній та партійній діяльності або діяльності окремих створених ним служб, про що йшлося у першому та другому розділах дисертації. Але у більшості з них РМБО розглядається узагальнено лише як одна з його структур, тому детально не досліджується. Серед основних публікацій у цій групі слід назвати, передусім, монографію Е. Піпера «Альфред Розенберг. Головний ідеолог Гітлера» [476], що, як вже згадувалося, на сьогодні є найбільш повним і ґрунтовним дослідженням життя та діяльності А. Розенберга. Автор, крім ретельного аналізу життя Розенберга із залученням всіх доступних історичних джерел та історіографії, приділяє увагу аналізу пропагованих Розенбергом поглядів і тому, як вони знайшли своє втілення у діяльності всіх створених ним органів. Тут слід також відмітити зроблений Е. Піпером акцент на ідеологічній боротьбі проти більшовизму, яка посідала одне з основних місць у світогляді націонал-соціалізму і яку Розенберг активно пропагував, значною мірою виправдовуючи нею нацистську політику щодо СРСР.

Загалом щодо постаті А. Розенберга, його поглядів, його «Міфу ХХ століття», і щоденників існує багато різних публікацій авторів різних країн, як і згадані нами книги Р. Сесіля, Р. Больмуса, Ф. Коопа, А. Молау, І. Барінова – лише частина біографічних публікацій.

До цієї групи також належать окремі комплексні дослідження, присвячені іншим структурам Розенберга, де так чи інакше згадується РМБО. Серед них, передусім, згадані дослідження Р. Больмуса під назвою «Відомство Розенберга та його противники: дослідження боротьби за владу у націонал-соціалістичній системі влади» [392], його стаття «Відомство Розенберга,

Аненербе та археологи. Міркування історика» («Das "Amt Rosenberg", das "Ahnenerbe" und die Prähistoriker. Bemerkungen eines Historikers») [391] та В. Буханова «Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах (1933–1945)» [247], де перші два є дослідженнями відносин служби Уповноваженого з іншими структурами НСДАП та органами влади, а у третьому один з акцентів зроблений саме на ролі і значенні Розенберга та його служб у системі нацистської ідеології.

Слід звернути увагу на дослідження, присвячені представникам служб Розенберга, які у німецькій літературі отримали визначення як «люди Розенберга». Це ті особи, які роками працювали безпосередньо з А. Розенбергом у створених ним структурах НСДАП, при ЕРР, а також у Міністерстві – до діяльності РМБО Розенберг залучив значну кількість спеціалістів, в тому числі тих, з ким співпрацював до 1941 р.

У історіографії цим працівникам також присвячувалися персональні статті і біографічні відомості. Серед них, наприклад, публікація Г.-Ю. Пріамуса під назвою «Меєр. Між вірністю кайзеру та співучастю у націонал-соціалістичних злочинах. Біографічні нариси життя одного німецького бюргера» («Meyer. Zwischen Kaisertreue und NS-Täterschaft. Biographische Konturen eines deutschen Bürgers») (2011), присвячена Альфреду Меєру (1941–1945), багаторічному гауляйтеру Північної Вестфалії і заступнику Розенберга на посаді міністра окупованих східних територій [480]. Він займав посаду державного секретаря Міністерства, й у 1942 р. від імені РМБО брав участь у відомій Ванзейській конференції, головною метою якої було вироблення спільного рішення щодо вирішення подальшої долі євреїв на окупованих нацистами територіях, що проходила під головуванням Головного відомства імперської безпеки і де брали участь вищі посадові особи райху та представники низки державних установ.

На особливу увагу заслуговує й особа Георга Ляйббрандта. Його біографічні відомості містяться у праці Г. Геншке «Еліта Розенберга та їхнє життя у спогадах: академіки у Третньому райху та після 1945 р.» («Rosenbergs

Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 194.) (2020) [427], де розглянуті особи з вищою освітою, які працювали в освіті і науці, і серед найважливіших – Г. Ляйббрандт, який у 1930-х роках обіймав провідні посади у АПА (див. розділ 3 цього дослідження), а з 1941 р. працював у РМБО. Особистість Г. Ляйббрандта розглядав також і М. Мунке [468; 469]. Ляйббрандт був також емігрантом з Росії, і був людиною, близької до Розенберга (див. відомості про нього у другому розділі дисертації). З 1933 р. вступив до НСДАП і на запрошення Розенберга почав роботу в АПА, де очолював Східний відділ і готував тематичні серії видань, присвячені більшовизму, і, на думку дослідників, успішно конкурував з Міністерством пропаганди з його структурою із назвою «Антикомінтерн» (див. у другому розділі дисертації). У липні 1941 р. очолив головний відділ політики у Міністерстві, де був відомий своєю проукраїнською позицією, а також дотримувався антисемітської позиції, що пізніше заперечував. Разом з А. Меєром від імені РМБО Ляйббрандт брав участь у Ванзейській конференції 20 січні 1942 р. Влітку 1943 р. мобілізований на службу у військово-морський флот. У 1945 р. заарештований і залучений до Нюрнберзького процесу, але звільнений у 1949 р. [469]. У Федеральному архіві у Кобленці зберігається архівний фонд Г. Ляйббрандта (фонд 1851 обсягом у 600 справ). Окремі документи Ляйббрандта з матеріалів Нюрнберзького процесу можна переглянути на сайті Інституту новітньої історії у Мюнхені: <https://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-0636.pdf>.

Мартін Фогт опублікував донесення та листи Вернера Кьоппена, персонального референта та керівника канцелярії А. Розенберга, з коментарями і біографічними відомостями В. Кьоппена, у роботі «Штаб-квартира фюрера: звіти Вернера Кьоппена міністру Альфреду Розенбергу» («Führerhauptquartier: Berichte Werner Koeppens an seinen Minister Alfred Rosenberg») (2002) [248]. Під час діяльності у складі РМБО він півтора роки провів у ставці Гітлера «Вовче лігво» («Wolfsschanze») як зв'язковий Розенберга. У Міському архіві Мюнхена зберігається особовий фонд

В. Кьоппена, але одна справа з його нотатками щодо «східної політики» А. Розенберга (фонд № 1719) є у Федеральному архіві у Кобленці.

Дослідження Г. Шьобеля (G. Schöbel) присвячно значній фігурі у нацистській Німеччині, історика і археологу Гансу Райнерту, який також належав до «людей Розенберга», і який працював як у Службі Уповноваженого та ЕРР [486]. Шьобель подає основні біографічні відомості щодо особистості Г. Райнера (1900–1990), який є відомим в археології як спеціаліст з історії поселень, співробітник Інституту давньої історії при університеті міста Тюбінген. Член НСДАП з 1931 р., з 1933 р. – голова Імперського союзу давньої історії і видавець кількох серійних спеціалізованих видань, з 1939 р. – керівник відомства «Давня історія» Служби Уповноваженого, відповідальний редактор щомісячника «Germanen-Erbe» («Спадок германців»). З 1940 р. – керівник зондерштабу «Давня історія» ЕРР, який працював на розкопках давньогерманських поселень на окупованих територіях. У 1945 р. був виключений із НСДАП, під приводом начебто його дружнього ставлення до євреїв. Після Другої світової війни був директором Музею під відкритим небом «Пфальбаутен» («Будівля на палях») в Унтерульдінгені, присвяченого місцевим поселенням кам'яного віку та доби бронзи на озері Бодензее, де зараз діє Дослідницький інститут до- і ранньої історії (Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte). У цьому музеї зберігається особовий фонд Г. Райнерта, але документи щодо нього можна знайти й у Федеральному архіві Німеччини.

Деякі відомості про роботу Міністерства зустрічаються у наукових публікаціях широкої тематики, присвячених історії націонал-соціалізму в цілому, історії Третього райху, його ідеології, політиці щодо окупованих територій Східної Європи тощо. Прикладом таких видань може бути книга О. Даллена «Німецьке панування в Росії. Дослідження окупаційної політики» («The German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies») [403; 404], що виходила друком кілька разів різними мовами, або дослідження Д. Ребентіша «Держава фюрера та управління у Другій світовій

війні: конституційний розвиток та адміністративна політика. 1939–1945» («Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik, 1939–1945») [481]. Загалом існує багато подібних публікацій, що виходили друком ще з 1950-х років і до сьогодні, але їхній аналіз перебуває поза межами предмета нашого дослідження, як і аналіз ще однієї великої групи публікацій, присвячених питанням функціонування регіональних, територіально-адміністративних структур Міністерства – райхскомісаріатів, генеральних округ (або генерал-комісаріатів) та округ (або гебітскомісаріатів) на окупованій території СРСР, різним сферам життя цих територій у період нацистської окупації. Передусім це праці місцевих дослідників тих країн, на території яких у часи Другої світової війни було створено райхскомісаріати. Наприклад, у студіях більшості українських дослідників діяльність Міністерства розглядається, в основному, через призму функціонування райхскомісаріату «Україна», де увагу приділено різним питанням місцевої окупаційної політики, всебічної експлуатації, репресивної політики, Голокосту. Серед напрямів, що досліджуються – адміністративний і правовий аспекти, соціальна політика, господарство, примусова праця, політика в галузі культури, освіти, церкви, і серед них, наприклад, публікації О. Лисенка, В. Ковалю, В. Нестеренка, І. Левченка, О. Потильчака, В. Кучера, І. Ветрова, В. Ковалю, О. Гончаренка, Т. Пастушенко, Т. Заболотної, Т. Себти, І. Тарнавського та багатьох інших. І при цьому є мало українських досліджень, присвячених безпосередньо Міністерству, й іноді вони значною мірою мають компілятивний характер [300, 305, 360].

Серед архівних документів джерелами є матеріали самого РМБО, передусім його офіційні службові видання, наприклад, «Інформаційний бюлетень міністра окупованих східних територій» («Mitteilungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete») [548], де публікувалися офіційні накази і розпорядження міністра, інформаційно-аналітичні матеріали, підготовлені співробітниками РМБО, офіційні документи райхскомісаріатів і генерал-комісаріатів, матеріали канцелярії А. Розенберга, документи

державної канцелярії⁸⁴, серед яких, наприклад, є накази Гітлера. Також цікавими джерелами з історії РМБО, до яких нерідко звертаються історики, є спогади колишніх співробітників Міністерства або партійних служб Розенберга, видані у 1950-х–1970-х роках⁸⁵, а також щоденники самого Розенберга та інших провідних партійних функціонерів, наприклад, Й. Гьоббельса⁸⁶. Нерідко джерелами виступають і матеріали Нюрнберзького процесу [559; 564; 565], комплексні документальні збірники, де крім окремих матеріалів самого процесу можна знайти опубліковані німецькі документи часів Другої світової війни та окупації [185–187; 193–203; 205–210; 212–214, 217]. Загалом документи з архіву РМБО як історичні джерела залучалися фрагментарно, а архівознавчих і джерелознавчих досліджень комплексу документів Міністерства досі немає.

* * *

На сьогодні більшість документів Міністерства зберігається у Федеральному архіві Німеччини, у складі окремого фонду R 6. Нинішній його склад був створений шляхом об'єднання кількох великих груп документів, хоча, на жаль, частина документів Міністерства була знищена ще

---

⁸⁴ Тут – канцелярія (Reichskanzlei) А. Гітлера, що відповідала за координацію та зв'язок Гітлера з державним апаратом Третього райху. Слід не плутати її з канцелярією НСДАП, якою керував Мартін Борман.

⁸⁵ Див., наприклад: Bräutigam, Otto. Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1954. 177 s.; *Його ж.* Otto Bräutigam. So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg: Holzner Verlag, 1968. 723 s.; Heilmann, H. D. Aus dem Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam. In Götz Aly u. a. (Hrsg.). *Biedermann und Schreibtischtäter*. Materialien zur deutschen Täter-Biographie, Institut für Sozialforschung in Hamburg: Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 4. Berlin, 1987. S. 123–187. У Федеральному архіві Німеччини зберігається невеликий фонд О. Бройтігама з десяти справ, а саме фонд № 1721 (Otto Bräutigam). У складі фонду можна знайти його нотатки щодо діяльності у Міністерстві зовнішніх справ, у Східному міністерстві та у генеральному штабі загальнонімецької армії, щоденник, датований з 11 травня 1941 р. до 8 лютого 1943 р., листування тощо.

⁸⁶ Тексти щоденників Й. Гьоббельса, датовані 1923–1945 рр., були майже повністю опубліковані протягом 1992–2008 рр. Інститутом новітньої історії («das Institut für Zeitgeschichte») у Мюнхені у німецькому видавництві «De Gruyter» у серії із назвою «Die Tagebücher von Joseph Goebbels» (понад 20 томів разом із покажчиками).

під час Другої світової війни і перші з них – під час бомбардувань Берліна союзниками восени 1943 р. Разом з ними було знищено і частину документів інших служб Розенберга, що були розміщені у тих самих будівлях, Служби Уповноваженого та Канцелярії Розенберга. Одна з найбільших частин документального масиву РМБО, що зберігся, після війни була вивезена до США і повернута у 1963 р. до Федерального архіву, а друга зберігалася у НДР, у Центральному державному архіві у Потсдамі і увійшла до складу фонду вже після об'єднання Німеччини. У фонді зберігається 886 справ, в основному документи основних відділів (адміністративний, політики, економіки, продовольства і сільського господарства, особливих уповноважених з різних питань, серед них – команди Штумпа, яка збирала матеріали щодо німецьких колоній на території України). Значну частину складає листування, інформаційно-аналітичні матеріали РМБО, присвячені політиці на окупованій території СРСР. Але переважна більшість документів не стосується ідеологічного аспекту і нашої теми.

Документи РМБО зберігаються також у низці інших фондів Федерального архіву, передусім, партійних структур та державних органів, наприклад, у фондах R 55 (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), R 43 (Reichskanzlei), R 3101 (Reichswirtschaftsministerium, «Імперське міністерство економіки»), RW 31 (Wirtschaftsstab Ost mit nachgeordnetem Bereich, «Господарський штаб «Схід» із суміжними галузями»), RW 42 (OKW / Sonderbeauftragter für Überprüfung des zweckmäßigen Kriegseinsatzes, «Особливий уповноважений з перевірки доцільних військових дій»), NS 8 (Kanzlei Rosenberg), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS, «Особистий штаб райхсфюрера СС») та ін. Слід також зазначити, що частина документів Міністерства у складі фондів інших установ не відображена в описах, їх можна знайти лише шляхом подокументного перегляду справ.

Мікрофільми документів Міністерства, що були вивезені до США і повернуті, зберігаються в архіві Інституту новітньої історії у Мюнхені, поза

межами Німеччини – у Російській Федерації, у Франції (у Центрі сучасної єврейської документації, у США (в Інституті єврейських досліджень), в Ізраїлі та інших країнах. Документи райхскомісаріатів та дрібніших територіально-адміністративних одиниць, на даний момент зберігаються не лише у Федеральному архіві у фондах (R 90 (Reichskommissar für das Ostland), R 92 (Generalkommissar Riga), R 93 (Generalkommissar für Weißruthenien), R 93 («Reichskommissar für die Ukraine»), а й на території країн, де вони були створені, а саме в Україні, Білорусі, країнах Балтії (Литва, Латвія, Естонія).

Слід зазначити, що у ЦДАВО України у Києві у складі німецьких матеріалів часів Другої світової війни та окупації [506] крім фонду райхскомісаріата «Україна» (фонд 3206), у складі фонду КМФ-8 (колекція мікрофотокопій) серед матеріалів різних німецьких структур можна знайти мікрофотокопії документів РМБО, ту частину його загального архіву, яка була вивезена до США, і у 1960-х роках повернута до Федерального архіву ФРН. Копії були куплені також СРСР і таким чином потрапили до тодішнього ЦДАЖР (нині ЦДАВО України) [372].

Усі служби Розенберга були тісно пов'язані між собою функціями та кадрами. Міністерство активно співпрацювало передусім зі Службою Уповноваженого та ЕРР. Хоча Міністерство не було органом, який би безпосередньо мав займатися пропагандою – вона була лише одним з його завдань, а зосередилося, в основному, на практичному регулюванні функціонування життя на окупованих нацистами територіях СРСР, воно виступало певною сполучною ланкою між партійними службами Розенберга і окупованими територіями СРСР, брало участь у забезпеченні нацистської ідеологічної складової політики і пропаганди, не лише на окупованих територіях, а й на території райху, дотримуючись у цій сфері ідеологічних поглядів щодо бачення значення війни у долі Європи та майбутнього окупованих нацистами територій, пропагованих А. Розенбергом.

Створення РМБО і принципи політико-ідеологічного управління східними територіями

Для висвітлення історії створення РМБО та політико-ідеологічні аспекти управління окупованими територіями важливе значення мають щоденники Розенберга, які вважаються, хоча й суб'єктивним, але змістовним джерелом щодо початку створення РМБО і вироблення засад майбутньої політики на Сході. Вони розкривають позицію Розенберга щодо принципів управління на східних територіях, а також проливають світло на засоби боротьби Розенберга за свої погляди вже під час діяльності РМБО. Деякі факти попередніх розмов Гітлера щодо нападу на СРСР та окупаційну політику відомі дослідникам, але комплексний аналіз джерел дозволяє значно уточнити загальні принципи ідеологічного аспекту, передбаченого у діяльності РМБО, та його реалізації.

Другого квітня 1941 р. Розенберг мав розмову з Гітлером стосовно майбутнього управління східними територіями, які планувалося захопити під час війни з СРСР. Розенберг розповів, що три відомства вже зверталися до його співробітників з проханням підтримати їх роботу на Сході, але вони не були обізнані з різними супутніми національними та історичними факторами і не враховували політичного аспекту. Були обговорені питання расової та історичної ситуації народів Балтії, боротьби України з Росією, економічної експлуатації територій, а також тема Кавказу. На завершенні Гітлер доручив Розенбергу сформулювати його бачення і директиви щодо організації східного простору, і повідомив що для цього він створює спеціальне бюро на чолі з Розенбергом. Останній був готовий до такої розмови і подав меморандум, який підготував А. Шікеданц, де ці питання вже були частково викладені. Відомими словами фюрера «Розенберг, тепер прийшов Ваш час» Гітлер завершив розмову [222, С. 290]. У квітні Розенберг був призначений Уповноваженим з питань Сходу і 16 липня 1941 р. став міністром

Міністерства окупованих східних територій, хоча це було оголошено відкрито лише у листопаді.

Обговорення велися й у відповідних міністерствах. Напередодні війни, четвертого червня, Гітлеру було подану доповідну записку Міністерства закордонних справ щодо його представництва у майбутній організаційній структурі окупованих територій, де розподілялися повноваження Розенберга та Франка, були визначені міста для адміністрації Міністерства закордонних справ Німеччини в Україні, у країнах Балтії, Білорусії, на Кавказі, у Центральній Росії [213, pp. 959–962]. Але тривала боротьба Розенберга і Ріббентропа, вже згадана нами у третьому розділі дисертації, впливала на бажання Міністерства закордонних справ долучитися до управління. У щоденнику Розенберг записав: *«Бесіда з Вайцзекером про побажання Міністерства закордонних справ на Сході. Вимога міністерства грати там якусь визначальну роль відхилена»* [222, С. 335].

Завданнями РМБО стала організація управління, економічна експлуатація окупованих територій та інтеграція цих земель у структуру економічної та політичної системи Німеччини, однак, як і у випадку із АПА, при усіх його сподіваннях Розенбергу не було надано повних повноважень, що він і сам констатує: *«Але всіма повноваженнями для цього мене не наділили; Гьорінг як уповноважений з чотирирічного плану має переважне право на економічне втручання, яке за відсутності чіткої координації може за певних обставин завдати шкоди політичним цільовим настановам. Крім того, Кох у Києві, найважливішому місті, більше спиратиметься на Г[ьорінга], ніж на мене. Мені доведеться бути наготові, стежачи за виконанням моїх директив»* [222, С. 314–315].

Ідейними засадами майбутньої расової та економічної політики на завойованих територіях Розенберг та його служби почали займатися набагато раніше війни, під час діяльності АПА. Тоді, за настановами Розенберга В. Дайцем була оголошена умова здійснити «поворот на Схід», відновити та продовжити «завоювання, колонізацію та заселення Сходу» аж до Сибіру. На

його думку, тільки після вирішення цього завдання Німеччина виявиться в змозі підкорити всю Європу. Отже, ще до приходу до влади нацисти розробляли основні фундаментальні засади своєї майбутньої зовнішньої політики – «земельної», «просторової» та «автаркії» [247, С. 85].

Реальна робота РМБО почалася вже після початку війни з СРСР, у липні, коли стало зрозуміло, що наступ німецьких військ почався успішно. 16 липня 1941 р. відбулася подія, що часто відзначається в історіографії – нарада вищого керівництва Німеччини, яка сформулювала концепцію окупаційної політики Гітлера та керівництва райху на східних територіях під впливом перемог Вермахту перших тижнів війни на території СРСР.

18 липня 1941 р. Розенберг записує у своєму щоденнику: *“16 липня 1941 року, ймовірно, увійде в історію як вирішальний день: цього дня в головній ставці фюрера були прийняті рішення про поділ східноєвропейської території, його форму, цільові установки, керівництво тощо, а я був призначений райхміністром окупованих східних територій (тобто практично всього європейського Радянського Союзу)”* [222, 309–317]. Розповіді про це «історичне засідання збереглися, крім Розенберга, в записках Гьорінга і Бормана. Загальна оцінка засідання дана самим Гітлером: *«Справа загалом зводиться до того, щоб розумно розділити величезний пиріг, щоб ми їм, по-перше, володіли, по-друге, керували і, по-третє, експлуатували»* [222, С. 314]. Нарада тривала п'ять годин і мала таємний характер. Основним її лейтмотивом стало гасло, що німці прийшли як «визволителі від більшовизму», як «захисники пригнічених народів» і тому Німеччина веде боротьбу в інтересах Європи. Розенберг виступив із своїми пропозиціями організації території за поділом на райхскомісаріати з урахуванням національного складу та специфіки народів, що там мешкали. Він був проти єдиної політики для всіх народів, пов'язаної жорстоким поводженням, нівелювання багатомільйонного населення він вважав не розумним з точки зору економічної експлуатації та політичної ситуації. Розенберг був переконаний, що за допомогою диференційованого ставлення

до різних народів можна зробити половину населення цих країн своїми прибічниками, оскільки питання продуктового забезпечення Третього райху стане першочерговим і реквізиція має проводитися за спеціальним нормуванням та врахувати ставлення до райху. Поділ на комісаріати, за його думкою, мав надати можливість врахувати різні цільові установки, що визначали б коригування політику: *«наприклад, треба підняти українську історичну самосвідомість, підтримувати словесність, заснувати в Києві укр[аїнський] університет»* [222, С. 310]. Тоді Гітлер на словах підтримав ідею Розенберга. Він висвітлив деталі, викладені у його доповідних записках фюреру та продемонстрував поділ на комісаріати на картах. На цьому засіданні були прийняті принципові рішення щодо райхскомісаріатів, територій, що віддаються Румунії, кадрових питань, загальних принципів внутрішньої політики. Згідно з румунським записом бесіди М. Антонеску та А. Гітлера, останній заявив: *«Моя місія, якщо мені вдасться, – знищити слов'ян... У майбутньому в Європі має бути дві раси: германська та латинська»*. На це М. Антонеску відповів: *«...слов'янські народи є для Європи не політичною чи духовною проблемою, а серйозним біологічним питанням, пов'язаним із народжуваністю в Європі»* [222, С. 320–321].

Завдання суцільної економічної експлуатації територій, однак, вимагало зберегти життя частини слов'янського населення для забезпечення економічної діяльності, дозволеної на цих територіях, а також встановлення своєрідної лінії колонізації від Балтійського моря і Карпат, яка відділяла б західну цивілізацію від Сходу завдяки вихованню німецьких колоністів як своєрідних солдат-селян, які б могли виконувати цю роль [400, pp. 190–191]. Гітлер вислуховував ідеї Розенберга, іноді підтримував його на словах, але надалі відмовився від цих пропозицій.

Розгорнуту Німеччиною кампанію з експлуатації економічних ресурсів України у 1941–1943 рр., Білорусії та Росії А. Розенберг, безумовно, підтримував, але ще на нараді у квітні 1941 р, він пропонував створити відносно незалежні держави-сателіти, або конфедерації за сьома ареалами,

мотивуючи це тим, що необхідно посилити позиції Третього райху на Сході та підтримувати боротьбу з радянською державою. Ще раніше він пропонував таке: *«загальна форма має бути зрозуміла: Балтика – протекторат, Україна самостійна, у союзі з нами»* [222, С. 258–259]. На його думку у 1941 р. СРСР складається з конгломерату народів і це треба використати. Він пропонував створити конгломерат держав балтійського ареалу причорноморського ареалу, Білорусії, України і Криму, Середньої Азії та Туркестану, донських територій та Кавказу. Такий поділ враховував й економічні інтереси Німеччини [400, р. 193]. Але Гітлер виступив проти, наголошуючи на необхідності повного знищення можливості самостійного рішення будь-яких питань. Надалі пом'якшення ставлення Розенберга до слов'ян в цілому та українців зокрема з метою використання як робочої сили проходило у боротьбі, але такий його підхід знайшов певну, хоча й незначну, реалізацію – зокрема, були дозволені деякі форми управління місцевою культурою, наприклад, в Україні, передусім в галузі шкільної освіти, друку періодичних видань, релігійних та культурних подій для впливу на українське населення, чому сприяло залучення Розенбергом апарату НСДАП.

Особлива увага Розенберга у початковий період війни також була приділена питанню використання етнічного партикуляризму в Україні та Кавказі та необхідності підтримувати боротьбу народів у складі СРСР проти радянської влади, а такою використовувати потенціал місцевих фольксдойче, яким не дуже довіряв Е. Кох, вважаючи їх «зараженими російським духом» і великими територіями. Але Розенберг послідовно дотримувався своїх переконань і тоді, коли він став міністром окупованих східних територій, та протистояв у цьому питанні М. Борману і райхскомісару України Е. Коху. Крім цього, Розенберг не підтримував політику знищення слов'янського населення. Але проблемою, на його думку, було те, що вони занадто далеко просунулися на захід і зайняли землі, які начебто історично належали германським народам, а тому потрібно «повернути» їх німцям. Польща, наприклад, як держава, на його думку, не мала права на існування [164–165].

Українські території мали б бути деурбанізовані, основні зусилля мали б бути вкладені у розвиток сільського господарства і німецького фермерства, оскільки концепції економічного розвитку Німеччини спиралися, серед іншого, і на так звану сільську психологічну складову «нордичної душі» з її багатовіковим досвідом. Деурбанізація окупованих територій була однією з засад його ставлення до майбутнього райху, висловлена ще у «Міфі», і його економічною будовою на засадах аграрної політики.

Але та той час Гітлер наголошує, що вся Прибалтика, Крим з прилеглими районами (території на північ від Криму) і волзькі колонії мають стати областю райху, так само як Бакинська область, яка має стати німецькою концесією. Через значні запаси нікелю Східна Карелія (Кольський півострів) має також відійти до Німеччини. Він вважав, що приєднання Фінляндії як союзної держави має здійснюватися з усією обережністю. На Ленінградську область претендують фіни, тому Гітлер планував зрівняти Ленінград із землею для того, щоб потім віддати його фінам [219, С. 315]. Але після переговорів Одесу не віддали до Румунії, на чому й наполягав Розенберг [222, С. 321].

Окремим пунктом стало питання про місцеве населення цих територій до і у період окупації, обговорювалися методи депопуляції населення та звільнення простору для заселення німецькими колоністами. На єврейське населення, яке складало великий відсоток, чекала доля в'язнів концентраційних таборів, виснаження від надмірно важкої праці та від політики расової стерилізації до повного знищення. Щодо слов'ян, то вони підпадали під політику депопуляції, яка проводилася різними методами, як засобами обмежування народжування, відмови у продовольчому забезпеченні, залученні до важкої непосильної роботи, створенням штучних епідемій, вивезенням дітей в Німеччину (останнім Розенберг навіть пишався як фактом «врятування дітей») тощо [219, С. 359–360]. У спогадах В.К. Штрик-Штрикфельдта у приватній бесіді Розенберг говорив про необхідність вислати 40 млн росіян у Сибір [224, С. 41; 231]. Під час допитів

на Нюрнберзькому процесі та звинуваченнях у знищенні євреїв та росіян, він виправдовувався, що він не думав про таке як Голокост та знищення росіян, що так буде і що він виступав за «лицарське рішення» питання по звільненню територій, маючи на увазі свої пропозиції щодо Сибіру.

Під час обговорення майбутньої окупаційної політики Розенберга Борман, Гімлер та Кох активно звинувачували у прихильності до українців. Але слід зазначити, що Розенберг завжди виходив з інтересів райху, його пропозиції щодо послаблення режиму витікали з різних підходів до економічної експлуатації територій та організації суспільного життя. Інші позиції були прийняті Гітлером, який підтримував Бормана і Коха. У директивних листах Бормана за липень 1941 р., направлених Розенбергові, це питання ставилося надзвичайно безжалісно – максимум освіти передбачав вміння рахувати до 100. Абсолютно не сприймалася пропозиція Розенберга про «централізований уряд і економіко-культурну автономію» України [219, С. 362]. Для Розенберга було болісним протистояння з Кохом, який відмовлявся виконувати накази Розенберга, і якого підтримували Борман і Гімлер. У спогадах Розенберг написав, що *«Кох та його найближче оточення постійно глушилися з відсталості слов'ян та інших народів. Це спровокувало мене видати спеціальний наказ, де говорилося про необхідність припинення усіляких хвастливих розмов про вищу перевагу, а також відзначалося, що до українців слід відноситися стримано і справедливо. Я також випустив досить розлогі інструкції щодо реорганізації шкільної системи»* [219, С. 363–364].

Так звана «Коричнева папка» («Braune Mappe»), яка залучалася до Нюрнберзького процесу, містила підготовлені за наказом Розенберга правові, організаційні та економічні настанови, директиви, службові вказівки для райхскомісарів, генеральних комісарів та гебітскомісарів [222, С. 328–329]. У

центрі уваги документів «Коричневої папки» були також питання економічної експансії⁸⁷.

Розенберг продумав і кадрові питання. За його свідченнями, у великій картотеці, зібраної Ляйббрандтом, було зібрано більше 3000 знавців Росії, а також проведений аналіз стану фольксдойче на території України, хоча він не був впевнений, скількох з них можна реально задіяти у роботі. Він вважав необхідним залучення Гьорінга і Кайтеля. Гьорінгу він пропонував надати повноваження генерального уповноваженого по чотирирічному плану для окупованих територій [222, С. 298–299]. Восьмого серпня на засіданні з відповідними державними секретарями Розенберг затвердив валютну політику в райхкомісаріаті “Остланд”. Були створені райхкомісаріати «Остланд» і «Україна»: *«... політичний результат цієї бесіди такий: можливий план створення незалежної України з усіма культурними та державними наслідками, по суті, покладений під сукно»*, написав Розенберг у щоденнику [222, С. 314, 320–326]. Офіційно про призначення Розенберга було оголошено лише 12 листопада 1941 р. Після цього він записав у щоденнику: *«“потрібно зробити все, щоб назавжди запобігти черговому згуртуванню всіх народів і рас між Віслою та Владивостоком. Це головне завдання мосі східної діяльності»* [222, 319, 322].

Але через відмінності в поглядах щодо управління окупованими східними територіями Розенберг, який був проти призначення Е. Коха райхкомісаром України, увійшов з ним у гострий конфлікт з приводу жорсткої репресивної політики Коха щодо українського населення та його пряме ігнорування наказів Розенберга [105а, Вл. 181–183, 183а–18d]. Е. Кох користувався прихильністю А. Гітлера та його оточення, тому помірковані погляди Розенберга не були належним чином сприйняті Гітлером і не дістали необхідної підтримки, як і політика його міністерства. Гітлер виступив різко проти, наголошуючи на необхідності повної відмови від самостійного

---

⁸⁷ Більше див.: Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. К., 2000.

рішення українцями будь-яких питань. Розенберг у своїх мемуарах провину за такий крах і недооцінку його ідей покладає на Гітлера, який довіряв Гьоббелюсу, Гімmlеру і Коху у питаннях східної політики. Але його загальна позиція спиралася на расову теорію та життєвий простір для німців, він визнавав необхідність знищення єврейського населення, що відбулося в колосальних масштабах, хоча для цього і не надавав прямих інструкцій. Хоча він особисто й не брав участь у засіданні 20 січня 1942 р. на Ванзейській конференції щодо «остаточного розв'язання єврейського питання» за участю представників РМБО, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ, Генерал-губернатора управління у справах раси і населення, Уповноваженого за виконання чотирирічного плану, Головного управління імперської безпеки, поліції безпеки і СД. На засіданні були присутні представники РМБО Мейер і Ляйббрандт, згадувалася дія створеної в 1939 р. Центральної імперської служби у справах єврейської еміграції, а також за вказівкою фюрера – «евакуація» євреїв на «Схід» і планування охопити цією дільністю в Європі 11 мільйонів євреїв [206, С. 457–465].

Певний етап прихованої боротьби за повноваження демонструє нарада 18 грудня 1942 р. в Берліні, скликана Розенбергом з метою обговорення питань поводження з місцевим населенням та подальшого курсу східної політики, де були присутні начальники тилкових районів Східного фронту, військові чиновники, відповідальні за проведення політики на окупованих територіях. Військові наголошували на необхідності використання населення СРСР для боротьби з партизанами та поповнення військ. Розглядалися питання про необхідне впровадження низки заходів як економічного, так і політичного характеру. Зокрема, пропонували відновити для населення право приватної власності, насамперед на землю, покращити продовольче забезпечення населення, мінімізувати примусове викрадення працездатних до Німеччини, залучити місцевих жителів до обмеженої участі у вирішенні низки адміністративних питань. Розенберг вважав, що в політичному плані

пропонувалося дати населенню СРСР мету, яка б відповідала його очікуванням. Зокрема, було зачитано доповідь уповноваженого з питань Кавказу при групі армій «А» генерала Е. Кюстрінга про необхідність залучення до боротьби проти радянського ладу російського (місцевого) населення, оскільки *«Росія має і може бути переможена лише за допомогою росіян»*, що також входило до повноважень Розенберга, який пообіцяв узагальнити пропозиції, висловлені його учасниками і довести їх до Гітлера. Результатом стало ухвалення низки рішень про лояльне ставлення до місцевого населення [206, С. 457–465]/

Однак Е. Кох постійно протидіяв Розенбергу у спробах проведення поміркованої політики. У останніх нотатках-мемуарах, що писалися ним під час ув'язнення у в'язниці, Розенберг дає Гітлеру негативну характеристику і, згадуючи роки 1924–1925 роки, записав: *«У цей час у мене виникло зловісне передчуття, що Гітлеру навіть дуже подобається ідея міжпартійного розбрату. Він вважав себе лідером справжнього національного пробудження, та, можливо, йому було б легше втілити свою мету, якщо б після свого повернення, він прагнув би до створення згуртованої організації, а не множинних антагоністичних угруповань»* [219, С. 298].

У жовтні 1944 р., коли його вже не допускали до Гітлера, Розенберг, який вже зрозумів, що наближається крах райху, згадує, що він *«виступив за створення Української держави з усіма наслідками цього: підтримка української культури, науки, задіяння проти більш світської Москви. Фюрер тоді підтримав мене! Історія Сходу пішла б іншим шляхом, якби ця концепція збереглася. Без твердої України кавказці, туркестанці тощо не являють собою силу, порівняну з росіянами. Армія з мільйона українців із перспективою нових земель на Сході, можливо, позбавила б нас від сталінградської катастрофи. Натомість вихваляння Коха та консьортів разом із доповідною запискою, в якій раптово було змальовано майбутню «небезпеку» Великої України, через що українцям не слід було розвивати в політичному та культурному відношенні»* [222, С. 417].

Отже погляди самого Розенберга щодо управління окупованими територіями не збігалися з поглядами низки інших провідних діячів райху та НСДАП, що перебували у найближчому оточенні Гітлера і мали на останнього значний вплив. Нейтралітет і навіть певною мірою співробітництво можна було побачити у відносинах Розенберга з Г. Гьорінгом, але значною мірою не через близькість поглядів, а через негативне ставлення обох до Г. Гімлера та Й. Гьоббеля.

* * *

Напередодні війни Розенберг обговорював з Гітлером можливість того, що майбутнє Міністерство може стати водночас і центром боротьби з більшовизмом [476, S. 426; 222, С. 290]. Цьому сприяло також і те, що ще у АПА активно збирали різноманітні матеріали щодо СРСР – територіально-адміністративного устрою, національного складу, державного управління, економіки, готували огляди радянської преси, а ближче до вторгнення допомагали у підготовці кадрів для майбутньої цивільної адміністрації на захоплених територіях [247, С. 299]. Боротьба з більшовизмом, оголошена ще в кінці 30-х років як окреме завдання райхсляйтера Розенберга, стала ідеологічним напрямом діяльності РМБО.

РМБО мало розвинуту структуру, й ідеологічні аспекти його роботи були переплетені з функціями Міністерства. Так, до його I-го Головного управління «Політика» входили питання ідеологічного контролю за окупованими територіями – цим займалися відділення політики і культури (на чолі з Г. Шайдтом, який перейшов до РМБО з АПА), які мали опікуватися культурною політикою. У його складі були підрозділи: загальної культури населення, шкільної політики, науки і досліджень, літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва і релігійної політики), частково – відділення преси і агітації, де опрацьовували загальні питання преси, німецької преси, іноземної східної преси, закордонної інформації, радіомовлення, фільмів, активної пропаганди. Ці відділи у складі I-го

Головного відділу політики під керівництвом Г. Ляйббрандта, були під особливим контролем Розенберга як міністра та як Уповноваженого фюрера, але у постійній боротьбі з Е. Кохом, що детально висвітлено у праці Б. Єржабкової [270, С. 28–30].

У своїй роботі РМБО було пов'язане зі Службою Уповноваженого, ЕРР та НСДАП. Найпоширенішою формою співпраці Служби Уповноваженого та РМБО була спільна підготовка матеріалів пропагандистського змісту, які пізніше ставали основою для відповідних видань, окремих та серійних, що виходили друком у видавництві НСДАП «Franz-Eher-Verlag» та видавництві «Hoheneichen-Verlag», призначених для поширення серед членів НСДАП, як у Німеччині, де цим займалася Служба Уповноваженого, так і на окупованих територіях СРСР, де це перебувало у сфері діяльності РМБО. Слід зазначити, що «Hoheneichen-Verlag» видавництво було засноване у 1915 р. ще Д. Еккартом, у 1929 р. було придбано видавництвом «Franz-Eher-Verlag», але зберегло назву. Це видавництво ще до 1919 р. спеціалізувалося на виданні праць Розенберга, а з 1930-х років публікувало не лише його праці, а й серійні матеріали його партійних служб, передусім Служби Уповноваженого, присвячені, здебільшого, питанням політики на окупованих нацистами територіях, в основному, окупованої частини СРСР, а також питанням ідеологічної боротьби проти християнства, юдаїзму і більшовизму. Передбачалося навіть те, що це видавництво мало стати офіційним видавництвом запланованої Розенбергом Вищої школи НСДАП, навіть отримало назву «Видавництво Вищої школи», якому Розенберг передав функції публікації праць В. Дайця та Г.Ляйббрандта після згортання діяльності АПА. Коло тем, що висвітлювалися у цих серійних виданнях РМБО, здебільшого були присвячені не лише ідеологічній складовій окупаційної політики на території СРСР, а окремим моментам історії різних державних утворень, що передували Радянському Союзові – Московській державі і Російській імперії, балтійських країн, питанням державотворення у народів у складі СРСР тощо. Ці матеріали активно поширювалися,

наприклад, у райхскомісаріатах, про що є відомості у Федеральному архіві Німеччини в фондах R 6, NS 15 та NS 8, де вони розосереджені по різних справах.

Іншою формою співпраці була участь співробітників РБО у публічних заходах ідеологічного і пропагандистського змісту, організованих Службою Уповноваженого, як масових, так і більш локальних. Поширювалася практика деяких локальних заходів на місцях: систематичні політінформації, культурно-просвітницькі заходи, переважно для ідеологічного навчання німецьких співробітників для орієнтації у питань історії та культури цих територій, залучення до роботи фольксдойче тощо. У райхскомісаріаті «Остланд», поширеною формою стали виставки ідеологічних матеріалів, «відкриті вечори», організовані ЕРР у приміщенні Головної робочої групи «Остланд» з центром у Ризі. У центрі такого заходу, як правило, була доповідь, присвячена одному питанню зі сфери ідеології, демонстрація радянського кінофільму як прикладу радянської пропаганди, обговорення, спілкування, а серед запрошених були працівники місцевої цивільної адміністрації, співробітники різних німецьких окупаційних структур, військові та ін. [188, С. 805–809].

Особлива увага Розенберга була спрямована на науковий аспект організації роботи в галузі його світоглядної концепції. Після встановлення адміністративного контролю над окупованими територіями та відпрацювання адміністративних питань серед спеціалістів почалося обговорення політичних питань та ідеологічних заходів на окупованих територіях. 24–27 березня 1942 р. у приміщенні Міністерства праці в Берліні Службою Уповноваженого, Міністерством та керівником Імперського союзу викладачів вищої школи (Reichsdozentenführer) було організовано «Засідання німецьких вчених з питань Сходу» («Osttagung deutscher Wissenschaftler»), у роботі котрого прийняло участь значна кількість науковців, викладачів вищої школи та спеціалістів в галузі культури [66, ВІ. 2, 19–23], за даними К. Клінгемана – бл. 640 [444, S. 138]. Було заслухано низку доповідей, які

були названі науковими, обговорено напрями наукових досліджень, як з економічних питань, так загальних принципів управління цими територіями, в тому числі й питання культурної роботи на окупованій території з впровадження німецьких ідеалів культури та антибільшовицької пропаганди. Засідання включало культурну програму, а також відвідання книжкової виставки, присвяченої СРСР, спеціально організованої Службою Уповноваженого, де демонструвалися цікаві для німців конфісковані книжки. Більшість доповідачів були співробітниками Міністерства. Підготовка цього засідання, на нашу думку, було організовано Розенбергом в умовах розгортання конфлікту між ним і Кохом і Г. Гьорінгом (як Уповноваженим з питань чотирирічного плану) з питань провадження принципів економічної, національної та культурної політики на східних територіях, коли Розенберг відстоював позицію поміркованих рішень щодо жорстких форм експлуатації територій та поведінки з місцевим населенням, в тому числі з національних питань, як українців, так і інших національних меншин. Але він не зміг переконати Гітлера. Його бажанням, безумовно, стала спроби впливу на Гітлера з допомогою авторитетної думки німецьких вчених. Основне навантаження брали на себе співробітники РМБО, його представляли: Г. Ляйббрандт із доповіддю «Політичні завдання для науки на окупованих східних територіях»; Густав Шлоттерер (Gustav Schlötterer), один з провідних співробітників РМБО та Міністерства економіки, Господарського штабу «Схід», де з 1940 р. він очолював відділ з економічних питань Східної Європи, із доповіддю «Освоєння та відбудова економіки на Сході» Отто Бройтігам, юрист та співробітник Міністерства зовнішніх справ та в РМБО, представив доповідь «Питання власності на окупованих східних територіях». Із доповіддю «Завдання сільського господарства» виступив Ганс-Йохим Ріке (Hans-Joachim Riecke), який був фахівцем у галузі сільського господарства і мав великий досвід у цій галузі – з 1936 р. він працював у Міністерстві продовольства та сільського господарства, очолював відділ «Продовольство та сільське господарство у Головному відділі «Економіка» РМБО, був

зв'язковим Уповноваженого з чотирирічного плану, а також очолював один з підрозділів Господарського штабу «Схід». Хоча Г.-Й. Ріке перебував в напружених відносинах в Розенбергом, оскільки лобіював інтереси інших сільськогосподарських структур, проте на процесі проти А. Розенберга у Нюрнберзі виступав на стороні захисту, стверджуючи, що Розенберг прагнув співпрацювати з народами окупованої частини СРСР, але йому заважав опір райхскомісара України Е. Коха. Розгортання вивчення корисних копалин визначило й доповідь хіміка д-р Грауе – «Дослідницькі завдання хімії та фізики на Сході».

Доповідь «Проблеми управління галуззю охорони здоров'я на окупованих східних територіях» зробив Гаральд Вегнер (Harald Wegner), лікар, уродженець м. Харкова, який емігрував до Німеччини у 1924 р. і працював у різних приватних структурах, у Вермахті, а у липні 1941 р. очолив у РМБО відділ, який відповідав за охорону здоров'я. Водночас був представником відповідної структури у керівництві НСДАП, у його Східному відділі [549; 551].

Герхард фон Менде (Gerhard von Mende) – німецький сходознавець, тюрколог, фахівець з кавказьких меншин СРСР, советолог, виступив з доповіддю «Питання народностей на Сході». Він також був прибалтійським німцем, який виїхав до Німеччини у 1919 р., навчався у Берлінському університеті, і ще до війни набув авторитету завдяки дослідженням колонізації в Радянському Союзі, у 1934 опублікував працю «Народи Радянського Союзу», у 1936 р. – книгу «Національна боротьба тюркських народів Росії». З початком Другої світової війни працював у Службі Уповноваженого спеціалістом з національних та релігійних меншин у СРСР, у РМБО очолював службу «Кавказ» при Головному відділі «Політика», займався пропагандистською роботою серед національних меншин СРСР, брав участь у формуванні національних структур у Вермахті.

Серед запрошених доповідачів з інших установ був і Вернер Маркерт із доповіддю «Історико-рушійні сили на Сході». В. Маркерт – відомий історик,

славіст і соціолог, який захистив дисертацію, присвячену політичній соціології Росії, працював у Ляйпцизькому університеті, з 1935 по 1939 рр. видавав журнал «Східна Європа» (який видається і нині), співробітник Абверу. Після війни працював в Інституті історії та регіональних студій Східної Європи (Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde) при університеті міста Тюбінген. Серед основних напрямів діяльності Інституту було видання багатотомного «Довідника зі Східної Європи» («Osteuropa-Handbuch»). Останніми роками відбувся певний сплеск зацікавленості діяльністю В. Маркерта у зв'язку із поверненням вивезеної під час війни нацистмаи Софійської грамоти 1708 р. [449, 568].

Інший представник «людей Розенберга» – Ганс Кох (Hans Koch), відомий на сьогодні німецький історик і теолог, фахівець з історії церкви, в тому числі російської православної церкви [276, 488], виступив з доповіддю «Психологічні наслідки більшовизму». Г. Кох брав активну участь в антибільшовицькому русі, у РМБО був зв'язковим офіцером при групі армій «Південь», співробітником Абверу, де працював разом з В. Маркертом. Він був родом з Галичини і за завданням Розенберга працював з українськими націоналістичними колами у Німеччині та у дистрикті «Галичина», налагоджував відносини з українськими націоналістами щодо створення українського державного утворення під німецьким керівництвом. Своє бачення розгортання культурно-просвітницької та шкільної роботи висвітлив Г. Шайдт – «Завдання культурної політики у східному просторі» та ін.

Службу Уповноваженого представляв керівник її Головного відомства «Наука» Г. Гертле із доповіддю «Політика більшовизму в галузі науки». Обговорювалися питання розмежування сфер дослідження та підготовки до виконання дослідницьких завдань, обговорення доповідей, а для гостей заходу було розгорнуто виставку літератури політичного та наукового змісту. Пізніше доповіді були опубліковані окремим виданням під назвою «Східні завдання науки: доповіді «Східного» засідання німецьких науковців», підготовленим Головним відомством «Наука» Служби Уповноваженого

1943 р. [160], а також в одному з випусків серії видань з питань окупованих територій СРСР під назвою «Бібліотека східного простору» («Bücherei des Ostraumes»), яку готував Г. Ляйббрандт, працюючи у Міністерстві [161].

Склад учасників засідання був дуже репрезентативним і складався переважно з «людей Розенберга», вони у більшості були німцями, які емігрували у Німеччину із «східних територій» і були зацікавлені у розгортанні роботи за концепцією Розенберга проти жорстокого ставлення до місцевого населення та за пом'якшене ставлення до культурного розвитку українців, врахування багатонаціонального складу СРСР та України і налагодження роботи в інтересах райху. Більш детальна біографічна інформація про цих учасників засідання представлена у статті дисертантки «Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга у Третньому райху: ідеологічний аспект» [300].

Хоча результати таких засідань практично блокувалися в райхсканцелярії, від чиновників РМБО надходили службові записки про необхідність відсторонити Е. Коха від управління, негайно виправити помилки у внутрішній політиці. Серед документів РМБО зберігаються листи, написані від 30 грудня 1942 р., 15 жовтня 1943 р., 1944 р. особисто А. Розенбергу та П. Даргелю від імені Гайнца фон Хомеєра (Heinz Homeyer), письменника, німецького офіцера. Він був німецьким переселенцем з Криму й у 1919 р. емігрував до Німеччини. Був одним з керівників генерал-комісаріату «Крим», генерал-комісар Мелітополя, який досліджував до війни проблеми економічної історії Криму, а під час війни – сільського господарства Криму. З тексту листів можна припустити, що він знав позицію Розенберга або його близького оточення, оскільки концентрував увагу на тих питаннях, які Розенберг озвучував Гітлеру щодо необхідності врахування національних особливостей, без принизливого ставлення, і не вважати їх расово неповноцінними, надавати можливості українцям працювати, мати освіту і медичне обслуговування, можливості культурного життя,

господарчої діяльності, допускати до місцевого управління тощо [206, С. 618–631].

Крім співпраці зі Службою Уповноваженого Міністерство займалося розбудовою власних структур для виконання завдань, діяльність яких різною мірою мала ідеологічне підґрунтя, передусім *Центру дослідження Сходу* (Zentrale für Ostforschung) та *Центральної служби з обліку та охорони культурних цінностей* (Zentralstelle zur Erfassung und Bergung von Kulturgütern in den besetzten Ostgebieten, далі – Центральна служба).

Створення Центру дослідження Сходу було започатковано у грудні 1942 р., хоча офіційно він розпочав свою діяльність восени 1943 р. [505, S. 128]. Незважаючи на те, що ця структура розпочала роботу порівняно пізно, коли перебіг дій на фронті був вже не на користь нацистської Німеччини, її створення характеризує подальше бачення як самим Розенбергом, так і апаратом РМБО окупованої території СРСР як об'єкта експлуатації.

Центр з дослідження Сходу очолив Лео фон цур Мюлен (Leo von zur Mühlen), німецький геолог, яких був в експедиціях в СРСР, публікував праці з геології СРСР, Німеччини, Польщі, викладав з 1934 по 1945 рр. у Берлінській вищій технічній школі, з 1937 по 1942 рр. очолював факультет гірничої справи та металургії. Основним завданням Центру було наукове планування та керівництво дослідженнями, що стосувалися окупованих східних територій [66], причому Центр мав би бути сполучною ланкою між Міністерством та Імперською науковою радою (Reichsforschungsrat), створеною ще у 1937 р. – органом, підпорядкованим Г. Гьорінгу як Уповноваженому з чотирирічного плану, тому що фактично Імперська наукова рада займалася питаннями науки в цілому і в першу чергу обслуговувала військову промисловість. Робота з вирішення наукових проблем природничих, технічних, прикладних галузей, економіки мала погоджуватися з Імперською науковою радою і перебувала у віданні останньої, а у питаннях у галузі суспільних наук Центр мав займатися створенням передумов для вирішення політичних та адміністративних

завдань на окупованих східних територіях. Сферою діяльності Центру були окуповані території СРСР, всі наукові питання поза ними були у віданні Імперської наукової ради. Крім цього, Центр мав бути допоміжним органом Міністерства, щоб його відділи через Центр розподіляли наукові завдання, вирішення яких було потрібне для управління окупованими територіями.

Документи цієї служби зберігаються у Федеральному архіві Німеччини у складі фонду R 6, наприклад, у справах 33, 233, 605 та ін., та у фонді NS 8. У справі 33 можна знайти матеріали щодо заснування, звіти про діяльність, робочі матеріали, наприклад, щодо опитування осіб, переміщених до Німеччини з окупованої території СРСР. Окремі документи зберігаються у складі фондів R 4901 (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung), R 57 (Deutsches Ausland-Institut, «Німецький закордонний інститут»), R 153 (Publikationsstelle Berlin-Dahlem, «Служба публікацій при [Прусському таємному архіві] у Берліні-Далемі»), R 90 (Reichskommissar für das Ostland) та ін., у ЦДАВО України – у фондах 3206 та 3676.

Документи Центру, що збереглися, в основному висвітлюють питання, пов'язані із його заснуванням, запланованими для нього завданнями, плануванням діяльності, добором кадрів, оскільки розгорнути повноцінну діяльність Центр не встиг у зв'язку з переміщенням лінії фронту у бік Заходу і поступовим згортанням діяльності Міністерства. Хоча навесні 1943 р. Центр вже працював і одним з головних завдань мало бути збирання даних про радянських науковців і викладачів та залучення їх до робіт з відбудови та вирішення наукових завдань, що могли мати значення для ведення війни.

Хоча, цілком зрозуміло, що більш важливими питаннями були наукові дослідження в контексті війни, але через райхскомісаріати і генерал-комісаріати було організовано облік ідеологічний та культурних установ, і спеціальні референти від РБМО мали збирати для Центру дані про *«всі заклади культури, бібліотеки, музеї та архіви, їхню організацію та діяльність, а також про всіх придатних науковців і дослідників»* [25, арк. 58]. При цьому передбачалось особливу увагу приділяти кадрам

радянських закладів вищої освіти – доцентам і професорам, їхнім публікаціям, інформації щодо того, хто з них залишився в окупації [25, арк. 57]. Крім цього, було розроблено і поширено по райхскомісаріатах форму облікової картки науковця, яка мала містити його ім'я та прізвище, адресу, дату і місце народження, дані про освіту і наукові ступені, попередні місця роботи, спеціальність і спеціалізацію, знання мов та рівень цього знання, дані про найважливіші публікації, роботу на німецькі служби вже за окупації, а також містити характеристики (наукову і політичну, й з зазначенням даних того, хто давав характеристику) [25, 50–59 зв.]. Фактично був врахований й світоглядний аспект у характеристиці і аналізувалися можливість використання спеціалістів для ведення «ідеологічної боротьби» антибільшовицького характеру, що контролював особисто Ляйббрандт.

Ця картотека вчених і викладачів була пов'язана з двома іншими – картотекою, яку укладав ЕРР з метою поточного обліку закладів культури та наукових установ під час війни, а також культурних і наукових цінностей, що у них зберігалися⁸⁸, та картотекою установ культури, освіти і науки, яка паралельно мала укладатися Центральною службою з обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях, яка була створена у відділі політики Міністерства. Передбачалося, що ці картотеки стануть єдиною базою установ і кадрів окупованих територій СРСР.

Центральну службу було створено 27 квітня 1943 р. за наказом Розенберга як міністра окупованих східних територій у складі Головного відділу «Політика» Міністерства. Вона мала займатися загальним плануванням всіх робіт, пов'язаних з обліком та охороною культурних цінностей на окупованих східних територіях, а також наглядати за здійсненням відповідних необхідних для цього заходів, за винятком випадків,

---

⁸⁸ Частина цієї картотеки була опублікована. Див.: Картотека «Z» Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Цінности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941–1942 / Издание подготовлено М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой. Федеральная архивная служба России, Центр хранения историко-документальных коллекций; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Исторический фак-т. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. 352 с.

коли культурні цінності треба було рятувати невідкладно ⁸⁹, і працювати у цій сфері вона мала за погодженням з ЕРР. Завдання останнього у цій сфері були оперативними, орієнтованими на якомога швидкий облік культурних цінностей в умовах війни, а робота Центральної служби, як передбачалося, мала б здійснюватися і далі, після війни, на постійних засадах.

Саме з огляду на це на всі посади у керівництві Центральної служби при Міністерстві було призначено співробітників Управління ЕРР. Керівником Центральної служби став Г. Утікаль [215, S. 29], заступником Г. Утікаля по Управлінню з 1942 р. став Г. Ебелінг, уповноважений з питань письменства Головного відомства «Письменство» Служби Уповноваженого у Гамбурзі. Працював з липня 1940 р. в ЕРР під керівництвом тогочасного керівника ОШР Георга Еберта, з вересня 1940 р. очолив ГРГ «Бельгія та Північна Франція». З травня 1943 р. тимчасово служив у Вермахті. Очолити відділи загального управління; планування і завдань; дослідження, здійснення заходів, нагляду за роботами та відділу картотеки мали співробітники Управління штабу. Ключовим у майбутній роботі служби мало стати те, що всі особи та служби, які прагнули займатися питаннями «врятування культурних цінностей», були зобов'язані інформувати ЕРР про заплановані заходи. Документи щодо цих призначень зберігаються у справі № 263 фонду NS 8 Федерального архіву Німеччини.

Крім цього, для кращого управління і координації роботи при райхскомісарах створювалися філіали Центральної служби як окремі підрозділи для обліку та охорони культурних цінностей. Цікавим також є те, що згідно з цим наказом Розенберга виявлені культурні цінності мали залишатися там, де їх було знайдено, переміщення дозволялося лише у випадку прямої небезпеки, з невідкладним інформуванням Центральної

---

⁸⁹ Детальніше щодо конфіскації радянського майна і ресурсів на території райхскомісаріатів на користь окупантів та створення для цього при райхскомісаріатах спеціальних відділів у 1941 р. див.: Pothmann, U. *Wirtschaftsprüfung im Nationalsozialismus Die Deutsche Revisions- und Treuhand AG (Treuarbeit) 1933 bis 1945*. Essen: Klartext Verlag, 2013. S. 242–271.

служби та ЕРР і відповідним погодженням переміщення. Переміщення їх на територію райху було заборонено. Тим самим Розенберг намагався встановити контроль над обліком і переміщенням культурних цінностей, як було зазначено, для подальшого наукового дослідження та практичного використання під час управління цими територіями, хоча насправді станом на момент створення служби велика кількість культурних цінностей на окупованих східних територіях була втрачена внаслідок бойових дій або при евакуації, знищена або викрадена як німецькими військами, так і приватними особами, передусім, предмети образотворчого мистецтва, археологічні пам'ятки, книжкові колекції тощо.

Сам ЕРР зміг встановити контроль лише над частиною культурних цінностей, у першу чергу, здебільшого над зібраннями бібліотек, як окремих, так і бібліотеками наукових установ і навчальних закладів, а також зібраннями історико-краєзнавчих музеїв [25, арк. 24–26, 34; 183–184; 191–192; 247; 339], які у подальшому мали б слугувати джерелами у науковій діяльності та вже використовувалися з ідеологічною метою у роботі ЕРР, Служби Уповноваженого та Міністерства. Хоча це подавалося як «збереження» або «убезпечення» (*Bergung, Sicherstellung*), насправді це було пограбуванням історико-культурної спадщини окупованих країн. Слід зазначити, що за документами ЕРР термін «*Sicherstellung*» означав переміщення бібліотек і документів до сховища ЕРР, щоб зменшити вірогідність того, що предмети потраплять до чужих рук або будуть втрачені. Термін «*Beschlagnahme*» означав переміщення до у власність ЕРР та перевезення до Німеччини [26, арк. 66].

Своєю чергою, ЕРР у своїй діяльності мав керуватися також й інтересами Міністерства, що було закріплене у службовій інструкції щодо завдань Штабу у 1942 р. [10, арк. 53; 287, С. 86–87]. Відповідно, це були вищезазначена організація захисту культурних цінностей та їх облік, а також

взяття під контроль конфіскацій майна, що «не мало господарів»⁹⁰. Але при цьому ЕРР на територіях у віданні військової адміністрації мав виконувати аналогічні завдання Верховного командування сухопутних військ, керуючись інтересами РМБО, хоча сам ЕРР не був включений ані до складу Міністерства, ані до складу військових груп. Він був досить самостійною структурою, яка, передусім, представляла на окупованих територіях Службу Уповноваженого. У наказі Гітлера від 1 березня 1942 р. підтверджувалися повноваження Розенберга у цьому питанні. Сьомого квітня 1942 р. він розіслав райхскомісарам наказ від свого імені як міністра, де було вказано, що ЕРР, як було зазначено за погодженням з Вермахтом, невідкладно розпочинає свою роботу після окупації території діючими військами та продовжує її після створення цивільної адміністрації за погодженням з відповідними райхскомісарами [25, арк. 52]. Тому він отримав досить широкі права навіть на територіях, що були під контролем військової адміністрації.

Окреме місце у діяльності РМБО посідало налагодження прямих зв'язків з НСДАП і сприяти цьому мало створення так званого Східного відділу у НСДАП⁹¹, співробітники якого через апарат Розенберга і Міністерство були уповноважені представляти НСДАП на окупованих східних територіях. Цю структуру було створено наказом Гітлера від 7 квітня 1942 р., у якому було зазначено, що *«створенням Східного відділу буде забезпечено політично-світоглядне керівництво та забезпечення імперських*

---

⁹⁰ Це завдання було сформульоване, передусім, для окупованих країн Західної Європи, (Франція, Бельгія, Нідерланди), де йшлося, зокрема, про майно єврейських родин. Воно поширювалося і на територію під контролем Східного міністерства, але у СРСР через політику націоналізації та конфіскацію майна не було поняття приватної власності, як у Західній Європі, і фактично, не було легальних приватних колекцій предметів мистецтва.

⁹¹ Назва цієї структури перекладена приблизно, оскільки в українській мові немає точного еквіваленту терміну «Arbeitsbereich» (дослівно «сфера задач») у назві цієї окремої структури. В цілому слід зазначити, що структура цього відділу, його повноваження і завдання у німецьких документах чітко не відображені, скоріше за все, його створення було більше пов'язане з бюрократичними процесами, ніж з реальною потребою.

німців (на окупованих східних територіях), які не належать до Вермахту» [80, ВІ. 4]. Вона вважалася однією з вищих служб партійного управління⁹².

Урочисте оголошення щодо створення Східного відділу на окупованій території СРСР відбулося у травні 1942 р. у приміщенні Ризького університету. Головою цього відділу НСДАП А. Гітлер призначив А. Розенберга, але це призначення на цю посаду було сприйняте неоднозначно. Райхскомісара України Е. Коха було призначено представником Східного відділу НСДАП на території райхскомісаріату «Україна», Г. Льозе, райхскомісара Остланда, – його представником на території райхскомісаріата «Остланд» [561]. Структура Східного відділу в цілому була схожою зі структурою Міністерства з центром у Берліні та територіальними організаціями, і, водночас, відповідала структурі самої НСДАП (з центром в Берліні і її територіальними осередками у партійних округах) [80, ВІ. 1]. При Розенбергові, як райхсляйтері у Берліні, було створено окрему службу Східного відділу, де співробітники берлінського апарату Міністерства знову ж таки обійняли різні посади для кращої координації роботи. Своїм заступником у цій структурі Розенберг призначив А. Меєра, якого водночас став керівником штабу Східного відділу і очолив службу Східного відділу НСДАП при Східному міністерстві у Берліні для координації роботи [61].

Оскільки одним з основних завдань Східного відділу було ведення пропаганди серед членів НСДАП на окупованих територіях, він діяв у тісній співпраці з відомством керівника пропаганди НСДАП (Reichspropagandaleiter der NSDAP), передусім, щодо ведення пропаганди серед німців на окупованих східних територіях, наприклад, забезпечення їх радіоприймачами, фотоапаратами, кінофільмами тощо, виготовлення та поширення плакатів, стінних газет. Також було заплановано у тісній

---

⁹² Знайти стислу інформацію про цю структуру можна у так званих «організаційних книгах» НСДАП (Organisationsbuch der NSDAP), така книга виходила щороку і була присвячена структурі партії та її оновленням.

співпраці зміцнювати зв'язки у німецькій спільноті на окупованій території СРСР шляхом організації зібрань, вечорів з тематичними доповідями, спільного перегляду кінофільмів та прослуховування виступів провідних партійних функціонерів по радіо, спільного проведення свят, передусім традиційних німецьких, і не лише серед імперських німців на Сході, а й у поселеннях фольксдойче на цій території ⁹³. Сам Розенберг під час урочистого заходу у Ризі 16 травня 1942 р., присвяченого створенню Східного відділу НСДАП, у своїй промові знову підкреслював, що ця війна має велике вирішальне значення для німецького народу, виправдовував дії нацистської Німеччини у Судетській області, у Польщі та у боротьбі проти СРСР [561].

Думки про поширення і зміцнення контролю Розенберга щодо взаємодії НСДАП і Міністерства були висловлені ще до його офіційного створення. Так, у лютому 1942 р. Г. Гертле запропонував призначити представників райхсляйтера у адміністративних партійних округах представниками РМБО. Їхнім завданням мало бути представництво інтересів РМБО, відбір членів партії, особливо з керівного складу, які могли б виконувати завдання на Сході, навчання та ідейно-політичне забезпечення цих партійних функціонерів, підготовка їх для подальшої роботи на окупованій території СРСР [66, ВІ. 17]. Хоча це вело до чергового конфлікту з Р. Леєм, впливові якого на політику щодо підбору робочого персоналу для роботи на Сході могли б загрожувати представники РМБО. Але, насправді, цим самим фактично створювалася ще одна структура у сфері пропаганди, що перетиналося з інтересами Й. Гьоббельса як очільника Міністерства народної освіти і пропаганди та його найближчого оточення у НСДАП, спричиняло бюрократичну плутанину та ускладнювало роботу і співпрацю, адже значною мірою мало слугувати задоволенню амбіцій самого Розенберга. Так, наприклад, як свідчать вказівки самого Розенберга від 1 вересня 1942 р.,

---

⁹³ Найбільше фольксдойче було на окупованих територіях України та країн Балтії. Див.: NS 18, 190, арк. 4–5; NS 18, спр. 1389, арк. 14.

видані на доповнення наказів Гітлера про створення Східного відділу, він прагнув до того, щоб всі партійні служби, так чи інакше пов'язані з пропагандою, не могли діяти на окупованих східних територіях без відома Східного відділу, навіть управління пропаганди НСДАП, у складі якого був окремий підрозділ «Схід» (Amt Osten) [76, ВІ. 3–4; 77]. Офіційне згорання робочих процесів у Східному відділі було розпочато восени 1944 р. і мало бути завершено до 1 жовтня [48, ВІ. 30–31].

На жаль, більшість документів таких структур як Центр з дослідження Сходу, Центральна служба з обліку та охорони культурних цінностей та Східний відділ НСДАП відображають, в основному, їхнє створення та основні завдання, які для них були передбачені, заплановану структуру, містять листування та матеріали обговорень. Але документів, що свідчили б безпосередньо про їхню роботу та її результати, на даний момент мало. Однак ці документи також є цінними джерелами для дослідників націонал-соціалізму, діяльності НСДАП та окупації, тому що вони є відображенням того, як Розенберг та інші представники вищого керівництва райху і НСДАП планували окремі елементи управління окупованою територією СРСР та частково – їхню ідеологічну складову, вони доповнюють як картину перебігу внутрішніх процесів, що мали місце у НСДАП, деталі внутрішньопартійної боротьби за владу та вплив у сфері ідеології і пропаганди, так і тенденції до розмежування ідеологічної політики на окупованій території СРСР, і передусім – Україні, де діяла найбільша кількість різноманітних німецьких структур у сфері ідеології, як військових, так і цивільних.

Загалом повоєнні оцінки Міністерства як органу управління та його діяльності [470, S. 4], поширені в науковій літературі і сьогодні, значною мірою перебувають, передусім, в тіні оцінок постаті самого А. Розенберга, в основному базуються, в основному, на тому, яку оцінку Розенбергові давали інші представники вищого керівництва райху та партії, перш за все його конкуренти в галузі ідеології та пропаганди, найбільш наближені до Гітлера – Й. Гьоббельс та Г. Гімлер. Але, на нашу думку, таку оцінку не слід вважати

об'єктивною, тому що сам Гьоббелс, а також і Г. Гіммлер, з яким Розенберг мав конфлікт інтересів у галузі історії та археології, намагалися активно впливати на Гітлера. Вони мали довготривалий конфлікт інтересів з Розенбергом, передусім у сфері навчання і пропаганди, а також археологічних досліджень. Свою роль відіграв також конфлікт з райхскомісаром України Е. Кохом, який підпорядковувався безпосередньо А. Гітлеру, і розбіжності щодо поглядів на управління окупованими територіями СРСР. Але при цьому є й свідчення низки колишніх партійних функціонерів на Нюрнберзькому процесі, що свідчили на його захист у боротьбі з Е. Кохом, та спогади колишніх чиновників, які працювали з Розенбергом, до яких дослідники звертаються набагато рідше. Також не можна зневажати той факт, що хоча у літературі подекуди можна зустріти визначення РМБО як «колоса на глиняних ногах», про що неодноразово пише Цельгубер у своїй монографії [505] з його адміністративним апаратом чисельністю в понад 1000 осіб, слід відзначити розгортання його діяльності в короткі строки, необхідність координацію діяльності в умовах, коли адміністративний апарат перебував у Берліні, а підпорядковані йому території – у Східній Європі, задіяння великого числа різноманітних спеціалістів, широку взаємодію Міністерства з різними нацистськими органами і структурами, плани по реорганізації та управлінню великими територіями.

Крім цього, на тлі дослідження діяльності РМБО поза увагою дослідників окупаційної політики цивільних органів управління, на чолі яких стояло Міністерство, часто залишаються відмінності – управління між райхскомісаріатами «Україна» та «Остланд», а у складі «Остланд» – між генерал-комісаріатами, створеними на території країн Балтії, генерал-комісаріатом «Білорусія» (у документах використовувалась застаріла назва – «Білорутенія»⁹⁴, нім. «Weißruthenien»), а також досі належним чином не

---

⁹⁴ Застаріла німецька назва Білорусі.

досліджена роль НСДАП у пропаганді війни на території Східної Європи, окупованій нацистською Німеччиною.

Отже, Розенберг не залишав спроб наполягати на своїх повноваженнях, він згуртував колектив з колишніх емігрантів з території Російської імперії та тих, хто працював з ним багато років в АПА та Службі Уповноваженого, в Нордичному товаристві та інших організаціях, при цьому частина з них обіймала посади в обох структурах одночасно, що забезпечувало постійний зв'язок та обмін політико-ідеологічними матеріалами, необхідними для ведення не лише адміністративної роботи, а й для реалізації окупаційної політики владних структур та активної пропаганди.

5.3. Нюрнберзький процес та Міжнародний воєнний трибунал.

Оцінка злочинів нацизму

Міжнародний воєнний трибунал для організації міжнародного судового процесу проти нацистської Німеччини було створено влітку 1945 р. з представників чотирьох країн-союзників (СРСР, США, Велика Британія, Франція). Місцем для нього було обрано Нюрнберг, це мало також й символічний зміст, оскільки саме у цьому місті за часів Третього райху кілька років поспіль відбувалися масштабні щорічні з'їзди НСДАП, значні культурні заходи та події.

Протягом кількох років відбулося 13 судових процесів, з яких основним був Нюрнберзький процес (листопад 1945 р. – жовтень 1946 р.), на якому судили 24-х представників нацистської партійної та державної верхівки, визнаних головними військовими злочинцями, а також проводили слухання щодо визнання злочинного характеру цілих організацій (всього було проведено 403 слухання). Обвинуваченим Нюрнберзького процесу було висунуто обвинувачення за чотирма основними статтями: 1) плани нацистської партії (змова); 2) злочини проти миру; 3) військові злочини; 4) злочини проти людяності [261, 437]. Після нього відбулося 12 додаткових

процесів (1946–1949), проведених у Нюрнберзі американською стороною (американськими військовими судами) проти низки нацистських діячів (дипломатів, юристів, військових, суддів, лікарів, промисловців та ін.).

Матеріали Нюрнберзького процесу англійською мовою були опубліковані у перші роки після процесу. На сьогодні вони оцифровані і представлені на спеціальному відкритому онлайн-ресурсі Бібліотеки Конгресу США [545, 565]. Це, передусім, 42 томи, опубліковані американською стороною у 1947–1949 рр. («Блакитна серія» («The Blue Series»), що містять стенограми процесу, «Червона серія» («The Red Series») у 11-ти томах (із додатками), серед яких більшість – публікації документів у перекладі англійською мовою, залучених американською стороною обвинувачення як джерела, а матеріали процесів, що мали місце після основного (справи лікарів, військових, державних і партійних функціонерів та ін.) – «Зелена серія» у 15-ти томах [566].

Матеріали Нюрнберзького процесу, а також перелік ресурсів, присвячених трибуналу, також розміщені на сайті окремого проекту Гарвардської школи права (the Harvard Law School) із назвою «Проект [щодо] Нюрнберзького процесу. Колекція оцифрованих документів» [559]. Водночас у 2021 р. у Стенфордському університеті (США) було підготовлено своєрідний віртуальний архів Нюрнберзького процесу, де викладені не лише матеріали процесу (5215 протоколів), а й аудіозаписи слухань [564].

Видання «Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах»⁹⁵ залишається найбільш повним виданням матеріалів російською мовою, хоча стенограми радянської сторони процесу представлені у 39-ти томах. Але, на жаль, досі немає офіційного і опублікованого перекладу документів процесу українською мовою.

Матеріали Нюрнберзького процесу були передані до Міжнародного суду ООН у Гаазі. Ознайомитися з ними можна також у Національному

---

⁹⁵ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах. М.: Юридическая литература, 1987–1999.

управлінні архівів та документації США (далі НАРА) ⁹⁶. Матеріали радянської сторони зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (фонд Р 7445 «Международный военный трибунал для главных немецких преступников (Нюрнбергский процесс). Нюрнберг. 1945–1946»). Але багато матеріалів процесу – документів, фотографій, плівок тощо – було продубльовано і вони у вигляді копій і фотокопій на сьогодні входять до складу фондів не лише державних архівів, а й до складу архівних колекцій культурних та наукових установ різних країн.

Важливими є німецькі документи, зібрані американською стороною і пов'язані з Нюрнберзьким процесом, що зберігаються у складі колекцій у НАРА, присвячених Другій світовій війні і культурних цінностям. Серед них, наприклад, документи Американської комісії з охорони та порятунку мистецьких та історичних пам'яток у районах військових дій (комісія Робертса) [553, 560]. На порталі НАРА також розміщена низка його інших зібрань за темою культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої світової війни, та реституції, наприклад «Записи щодо центральних збірних пунктів (колекція Арделії Холл⁹⁷): Центральний збірний пункт у Вісбадені, 1945–1952» («Records concerning the central collecting points («Ardelia Hall Collection»): Wiesbaden Central Collecting Point, 1945–1952»). Існує й окремий спеціальний портал при НАРА, де публікуються наукові розвідки щодо переміщених культурних цінностей [554]. З оцифрованою версією колекції з фондів НАРА можна ознайомитися на ресурсі: <https://www.fold3.com>. Цей ресурс із назвою “Fold3 by Ancestry” (містить у собі також ресурс Footnote.com) є сховищем оцифрованих історичних документів, створеним

---

⁹⁶ Описи див.: Collection of World War II War Crimes Records of the Office of the US Chief Counsel for the Prosecution of Axis Criminality / The U.S. National Archives and Records Administration [The National Archives]. Available at <http://www.archives.gov/research/captured-german-records/war-crimes-trials.html#international> (last visited May 25, 2022).

⁹⁷ Колекція названа по імені Арделії Ріплі Холл (Ardelia Ripley Hall) (1899–1979), яка представляла Державний департамент США (або Міністерство закордонних справ) і займалася проблемою переміщених нацистами культурних цінностей.

компанією «Ancestry» на платформі компанії з масового оцифрування документів «iArchives» (США), де у легальному відкритому доступі перебувають оцифровані колекції різних установ, серед іншого й документи NARA. Станом на травень 2022 р. він містив понад 600 мільйонів записів.

Окрема група матеріалів як самого Нюрнберзького процесу, так і інших документів пізнішого часу, пов'язаних з процесом, зберігається у Федеральному архіві Німеччини. Вони представлені як в окремих фондах, так й в колекціях документів періоду націонал-соціалізму, які слугували джерельною базою процесу. Передусім, це низка фондів, об'єднаних назвою «ALLPROZ» (від нім. «Allierte Prozesse», «Процеси союзників») (всього 11 фондів), з різною кількістю справ у кожному. Це, в основному, копії документів кількох процесів, які проводили у Європі поза межами основного процесу, переданих у 1956 р. до Федерального архіву з Нюрнберга, пізніше вони поповнювалися окремими документами учасників процесу, наприклад, адвокатів, а також копії документів процесу, що були передані до Федерального архіву з США.

Серед інших також слід назвати документи Берлінського центру документації, який займався збиранням свідчень злочинів нацистського режиму, колекції окремих осіб. Документи центру вже у Федеральному архіві були розподілені по кількох десятках фондів, що ускладнює роботу з документами, які мали стосунок до Нюрнберзького процесу.

Значна кількість документів, пов'язаних з особами, яких залучали до процесу, не лише обвинувачених, але й свідків, перебуває у складі особових фондів цих осіб, прикладом може слугувати фонди генерала-фельмаршала Вільгельма Кайтеля (N 54), де велику частину документів складають саме документи, пов'язані з Нюрнберзьким процесом (матеріали слухань, допитів свідків тощо) або фонд Георга Ляйббрандта (N 1851), де також є низка подібних документів, серед яких – свідчення осіб, залучених до процесу. Прикладом фонду державної установи є фонд В 126 «Bundesministerium der Finanzen» («Федеральне міністерство фінансів»), серед яких – документи

Федеральної служби зовнішньої реституції за 1960-ї роки, документи вже згаданого Берлінського центру документації, матеріали Інституту новітньої історії (Мюнхен) та ін. Так, серед них – окремі документи ЕРР та Служби Уповноваженого, Вищої школи, і створені на їхній основі зведені документи про їхню діяльність під час війни, як в сфері ідеології, так й у сфері конфіскації та переміщення культурних цінностей окупованих нацистами країн, листування Федеральної служби зовнішньої реституції зі співробітниками Служби Уповноваженого Робертом Шольцем та Бруно Льозе за 1960-й рік, у якому йдеться щодо їх діяльності в галузі переміщення культурних цінностей під час Другої світової війни. Також цікавим є фонд В 323 («Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München») («Опікунське управління щодо культурних цінностей при Головному фінансовому управлінні Мюнхена»).

За даними американської сторони її представниками під час підготовки процесу було переглянуто близько 100 тис. документів, з яких американською та британською сторонами відібрано 4 тис., з них представлено як докази 1400 [555, р. V–XVIII], радянська сторона надала 520 документів, деякі з яких склалися з кількох документів і мали комплексний характер, де в цілому було представлено також більше тисячі окремих документів. Загалом сторонами обвинувачення було надано 2630 документів, захист надав 2700 документів [199, С. 234–235]. Але більшість німецьких документів потрапили до рук американської та французької сторін. Завдяки цьому було складено стислу узагальнену довідку щодо різних фактів злочинів, що порушували міжнародні правила війни, та мали кримінальний характер за різними статтями обвинувачення.

Документи служб Розенберга, які були залучені різними сторонами обвинувачення до Нюрнберзького процесу, можна умовно поділити на кілька груп: 1) документи, створені самими німецькими службами в процесі їхньої діяльності; 2) документи, створені представниками державної та партійної верхівки, що мають відношення до роботи служб А. Розенберга та

відображали відносини з іншими службами і структурами; 3) документи А. Розенберга як міністра окупованих східних територій та Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; 4) матеріали допитів (слухань) як обвинувачених, так і свідків, залучених до процесу.

Центральною постаттю тут виступав Альфред Розенберг, через призму діяльності якого на процесі фігурували його служби у НСДАП та Міністерство окупованих східних територій. Він був одним з головних нацистських злочинців, провину котрого було доведено Трибуналом. Йому було висунуто звинувачення висновок по усім вищезгаданим чотирьом статтям: I) злочинні плани нацистської партії (змова); II) злочини проти миру; III) військові злочини; IV) злочини проти людяності.

У попередньому заключенні трибуналу, яке передувало основному, була окреслена персональна відповідальність А. Розенберга за злочини, викладені в розділах I–IV. Зазначалося, що він був членом вищого керівництва НСДАП, яке вирішувало питання про розв'язання війни, очолював служби, які працювали в галузі зовнішньої (АПА) та внутрішньої (Служба Уповноваженого) політики, головою ЕРР та РБМО, редактором головних нацистських газет – «Völkischer Beobachter» та «Nationalsozialistische Monatshefte». Також йому закидали те, що свої посади і зв'язок з Гітлером Розенберг використовував для розвитку та поширення нацистської ідеології, сприяв приходу до влади націонал-соціалістів і консолідації їхнього контролю над Німеччиною, сприяв психологічній підготовці війни, брав участь у політичному плануванні і підготовці агресивних війн, що порушували міжнародні договори, угоди, домовленості; мав відношення до військових злочинів та злочинів проти людяності, включаючи численні злочини проти окремих осіб і власності [196, С. 72–73]. Було вказано й на роль його головної ідеологічної праці «Міф ХХ століття» у поширення ідеології панівної раси та сприянні підготовки війни.

У заключному виступі головного обвинувача від США Роберта Джексона 26 липня 1946 р. на Нюрнберзькому процесі було надано визначення поняття «злочину нацистського режиму», яке включало три основних складові, а саме: 1) чи були здійснені акти, які визначаються Статутом ООН як злочин, 2) чи були підсудні задіяні у ході здійснення загального плану, або змови, і 3) чи знаходяться ці підсудні серед тих, хто несе за це кримінальну відповідальність [196, С. 467–475]. Обвинувачення вимагало розгляду злочинної політики в цілому, а не окремих злочинів, що було принциповим рішенням для обвинувачення А. Розенберга, і дало обґрунтування для засудження його за всіма вказаними статтями. Було сформульовано п'ять категорій злочинних діянь, на яких будувалося обвинувачення: захоплення влади і підкорення Німеччини поліцейській державній системі, підготовка і ведення агресивної війни, ведення війни всупереч нормам міжнародного права, поневолення та пограбування населення окупованих територій, переслідування та знищення євреїв і християн [196, С. 470].

Але вже на початку процесу після пред'явлення обвинувачення Розенберг відмовився визнавати себе винним: «Я не визнаю себе винним у тому сенсі, як це висунуто мені обвинуваченням» [196, С. 98]. Але допити із демонстрацією документів щодо його злочинів свідчили про протилежне. Хоча адвокат наполягав, що трибунал має розглядати конкретні злочини, а не світогляд, це не було взято до уваги, оскільки його світогляд став підґрунтям для утвердження теоретичних засад нацистської держави та ідейно підготував жахливі злочини, які стали предметом розгляду та засудження Трибуналом [195, С. 641]. Так, за категорією «Загальний план або змова» була доведена наявність плану для ведення агресивної війни, а Розенберг був розцінений як «духовний батько», високий проповідник «раси панів», творець доктрини ненависті, котра стала першим кроком на шляху до Голокосту, і викликала використання його теорій на практиці на східних окупованих територіях [195, 485].

Характеризуючи злочини з категорії проти миру і участь у змові щодо розв'язання війни на процесі підкреслювалось, що Розенберг був керівником АПА, організації, агенти якої брали «активну участь в організації нацистських інтриг в усіх частинах світу». У короткому звіті АПА 1933–1943 рр., представленому Трибуналу як доказ, було зазначено самим Розенбергом, що АПА у великій мірі відповідальна за приєднання Румунії до країн «вісі», і як голова АПА він також відіграв важливу роль у підготовці нападу на Норвегію та у перемовинах з В. Квіслінгом, головою націоналістичної, праворадикальної партії «Національна єдність», який з 1942 по 1945 рр. був міністром-президентом Норвегії. Як доказ також був представлений лист Розенберга Еріху Редеру, головнокомандувачу військово-морського флоту щодо державного перевороту в Норвегії і самого Редера допитували на процесі з цього приводу. Тому короткий звіт АПА розглядався як свідчення розв'язання війни як воєнного злочину (з особливим акцентом на Норвегію та Румунію) [195, С. 1062] (документ PS-1062⁹⁸).

На думку обвинувачення, він був відповідальним за розробку засад майбутньої окупаційної політики та втілення її у життя, брав участь у відповідних нарадах з Гітлером. Розенбергу інкримінували те, що він підтримував ідею нападу на СРСР і за дорученням Гітлера підготував необхідні документи, що містили комплекс документів щодо правових, організаційних та економічних настанов, директив, службові вказівки для райхскомісарів, генеральних комісарів та гебітскомісарів з питань

---

⁹⁸ Тут і далі вказано номери документів, залучених до процесу. Маркування PS означає «Paris-Storey» («Colonel Robert G. Storey, Documentation Division, Paris» або «полковник Роберт Г. Сторі, відділ документації, Париж») і є основним корпусом документів, представлених обвинуваченням зі сторони США. Якщо документ був одночасно використаний іншою стороною обвинувачення, то у документах процесу у дужках наведено додаткове маркування: «USA» («США») – для американської сторони, «USSR» («СРСР») – для радянської, або «RF» («РФ») – для Франції, «GB» («ГБ») – для Великобританії. Відповідні маркування мали й документи, надані лише однією зі сторін для позначення належності доказу. Окремі групи документи мали також тематичне маркування, або були промарковані згідно з прізвищем обвинувачуваного.

економічної експлуатації територій. На допиті йому була продемонстрована відома «Коричнева папка» («Braune Mappe»), і він визнав свою причетність до підготовки документів щодо організаційних питань створення РМБО та економічної експансії [195, С. 1059–1062].

Щодо діяльності РМБО, то Розенберга обвинувачували в тому, що він як міністр він допомагав формулювати основні положення політики германізації, експлуатації території та насильницької праці, знищення євреїв і противників нацистського режиму, створив управління, яке втілювало цю політику у життя, а також брав участь у нарадах щодо управління окупованими територіями, де розглядалося питання щодо зменшення кількості населення цих територій в різний спосіб. Було наголошено, що він несе головну відповідальність за створення та втілення у життя окупаційної політики на окупованих східних територіях, а також доведено, що він знав про жорстокі засоби реалізації цієї політики, концтабори, масові розстріли євреїв, евтаназію психічно хворих осіб, методи депопуляції українського населення, примусову працю, що включала також вивезення неповнолітніх на примусові роботи до Німеччини тощо.

Серед документів, безпосередньо пов'язаних з іменем самого Розенберга були такі: Меморандум від другого квітня 1941 р. (1017–PS, США–142), наказ Гітлера від 20 квітня 1941 р. про призначення Розенберга уповноваженим у справі центрального контролю східних територій (865–PS, США–1436), який передував призначенню його міністром, інструкція для всіх райхскомісарів окупованих східних територій, інструкція імперському уповноваженому країн Балтії, промова 20 липня 1941 р. на нараді щодо східного питання (1058–PS, США –147) тощо [196, С. 403–407]. До процесу залучалися також документи про злочинну діяльність на східних територіях, яку виконували його підлеглі.

У підсумку представники обвинувачення стверджували, що Розенберг знав про терор і злочини, були скоєні щодо населення окупованої частини СРСР, брав участь в економічній експлуатації східних територій, відсилав у

Німеччину сировину і продовольство. Його звинуватили й в остаточній ізоляції євреїв у гетто, примусовому використанні робочої сили для виснажливої роботи, та дозволах на масові вбивства євреїв та місцевого населення для «очищення» східних територій. Залучались свідчення, взяті з листування з Гітлером, в тому числі щодо пропозиції розстрілів ста найбільш багатих єврейських власників у відповідь на організацію протесту в Парижі [38, ВІ. 15–16]. Зазначалося, що в окремих випадках у діяльності РМБО він виступав проти ексцесів і звірств, до яких часто звертався Е. Кох, але, як вважали сторони обвинувачення, ці протести не мали значення по суті питання, тому що Розенберг погодився на його призначення і залишився на посаді до кінця [195, С. 1060].

Густав Марк Гілберт, американський перекладач та психолог-експерт, який був залучений до Нюрнберзького процесу, і як психолог працював з обвинуваченими у в'язниці і був свідком їхніх розмов, у своїх спогадах згадується, що Розенберг і в розмовах не визнавав себе винним, а під час обвинувачення у змові, Розенберг відповів *«Я заперечую обвинувачення у “змові”. Антисемітизм був лише необхідним оборонним заходом»* [221, С. 7; 229]. *«Він не сумнівається в тому, – пише Г. Гілберт, що не його провина, що війна все-таки вибухнула і дійшло до таких крайнощів. Але [як вважає Розенберг – Н.К.] в це зробили свій внесок і Версальська мирна угода, і злісні французи, які хотіли помсти, і імперські замашки британців, і погрози комуністів влаштувати світову революцію»* [221, С. 227]. Г. Гілберта цікавила психологічна сторона процесу, він спробував визначити, що спонукало людей на такі злочини, виявити особистісні характеристики та ставлення до злочинів, в тому числі у антисемітизмі. Розенберг спробував виправдатися: *«я виступав за лицарське вирішення єврейського питання... (маючи на увазі виселення у Сибир – Н.К.). Запевняю вас, ніхто й у страшиному сні не міг побачити, що все це вилиється у геноцид»* [221, С. 226]. Але Розенберг під час війни хоч й відсторонювався від поведінки основних політиків, знав про злочини і сам був ініціатором поширення

расової теорії та антисемітизму, захоплення європейських та східних територій, утвердження права нордичної раси на світове панування.

Злочинна політика Розенберга «розглядалася в цілому, а не як окремі спірні злочини», як було заявлено в обґрунтуванні поняття «злочинне діяння». Вона була розглянута як на підставі аналізу його теоретичних праць, які сприяли розв'язанню війни, так і на підставі інформації конкретних документів, підписаних особисто Розенбергом, а також свідченнях свідків.

Злочини проти культури було зараховано до групи, пов'язаної з нанесенням матеріальних збитків Франції, Бельгії, Нідерландам, на окупованій частині СРСР, на території Естонії, Латвії та Литви, хоча злочини проти культури означають не лише знищення, пошкодження чи переміщення, наприклад, предметів мистецтва, об'єктів культурної спадщини, передусім музейних, архівних, бібліотечних зібрань тощо, але й духовної спадщини окупованих народів та їхньої історичної пам'яті [540].

Тут особлива увага була приділена також ЕРР, який також був службою Розенберга, створеною, як вже зазначалося, при Службі Уповноваженого, і під час війни активно займався пограбуваннями культурних цінностей окупованих країн. Документи щодо культурних цінностей окупованих країн за часів війни, а також частково – щодо ролі ЕРР, опубліковані в першому томі «Червоної серії» у супроводі переліку німецьких документів з питань культурних цінностей (всього 39), залучених до процесу [555, pp. 1097–1116]. Серед них – звіти ЕРР щодо конфіскації масонської та єврейської спадщини, бібліотек, архівів, музеїв та предметів мистецтва з приватних будинків, в тому числі меблів. Це було основним лейтмотивом четвертого обвинувачення французької сторони. Згідно з планом «М» (від «Möbel-Aktion») було пограбовано 69 619 будинків лише у Парижі, де конфісковано 38 тис. предметів, й ці меблі було відправлено до Третього рейху в грудні 1941 у 26 984 вагонах. У Східній Європі було конфісковано 21 903 предметів мистецтва тощо, не рахуючи численних бібліотечних і архівних зібрань [196, С. 802].

Найбільш повні згадки про документи ЕРР, що були представлені на Нюрнберзькому процесі, можна знайти у публікаціях П. К. Грімстед⁹⁹, а також у нашій статті, присвяченій Нюрнберзькому процесу [437]. Загалом на процесі фігурували конкретні дані, що базувалися на оцінці матеріальних збитків, але неможливо було визначити розмір шкоди, завданий історичній і духовній спадщині народів Європи.

Серед документів ЕРР, залучених до процесу, кілька звітних документів зондерштабів ЕРР – «особливих» підрозділів, які були сформовані Службою Уповноваженого для роботи при ЕРР на окупованих територіях. Головне місце серед них посідає звіт керівника зондерштабу «Зображальне мистецтво» при ЕРР Роберта Шольца щодо діяльності зондерштабу з жовтня 1940 р. по липень 1944 рр., за даними якого за цей період до шести сховищ у райху було вивезено 29 ешелонів з конфіскованим майном, – загалом 21 903 об'єктів мистецтва (у складі яких була 5 281 художня картина)¹⁰⁰ (1015-B-PS) із додатком – переліком предметів мистецтва (015-PS (РФ-1323, США-387)¹⁰¹, а також один з основних доказів – 39 фотоальбомів ЕРР, що містили інвентарний перелік конфіскованих об'єктів (PS-2522 (USA 388) тощо.

Залучалися накази і розпорядження вищого керівництва райху: відомий наказ А. Гітлера від 1 березня 1942 р. щодо завдань ЕРР (149-PS (USA 369), що головним його завданням вбачав боротьбу з «ідеологічними ворогами націонал-соціалізму» (більшовизмом, єврейством і масонством)¹⁰²,

---

⁹⁹ Див., наприклад: *Grimsted Patricia Kennedy*. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. 749 p.

¹⁰⁰ Оригінал документу зберігається у Федеральному архіві в Берліні, у фонді NS 30, у справі 181: Bundesarchiv Berlin, NS30/181/004–009.

¹⁰¹ Альбоми № 7, 8 і 15 у супроводі історичної довідки можна побачити на сайті NARA за адресою: <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/nara/err/>. Цифрові копії всіх альбомів можна знайти за пошуком за адресою: <https://www.fold3.com>.

¹⁰² Публікацію цього документу у супроводі українською мовою див.: *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова. – К.: Інститут історії України, 2014. – Ч. 2 : Документи. – С. 112–113.

розпорядження Германа Гьорінга (44-PS (USA-384), 1117-PS, 1651-PS, RF-1335), Вільгельма Кайтеля (137-PS (USA-379, RF-302), 138-PS (USA-379), 139-PS (RF-1303) та ін. Розглядалися організаційні документи, підписані А. Розенбергом, що засвідчують повноваження на конфіскацію, посвідчення та донесення Герхарда Утікаля як керівника ЕРР від квітня-листопада 1941 р. (143-PS (СССР-371); інформування військового керівництва щодо повноважень ЕРР і конфіскацій у країнах Західної Європи (RF-1319, RF-1320, RF-1321); донесення, датоване лютим 1941 р. щодо вилучення архівів банку Ротшильда (171-PS (RF-1326), звіт робочої групи Нідерландів ЕРР щодо своєї діяльності 176-PS (USA 707, RF-1325). Серед них також документи щодо евакуації з Києва восени 1943 та транспортування культурних цінностей (035-PS, 707-PS) – листування щодо евакуації зібрань харківських музеїв у 1943 р. та участі у цьому особливої команди СС під керівництвом Г. Янкуна (Herbert Jankuhn), співробітника «Аненербе»¹⁰³; можливості поширення діяльності ЕРР в Угорщині (158-PS (USA 382), Данії і Норвегії (159-PS (USA 380); доручення Г. Утікаля Фрідріху Шюллеру (Friedrich Schüller)¹⁰⁴ від 23 серпня 1944 р. щодо вивезення культурних цінностей з території Естонії, Латвії та Литви; лист, датований серпнем 1944 р. щодо вивезення з Парижа предметів мистецтва 160-PS (RF-1346), недатований звіт щодо поповнення конфіскованими зібраннями бібліотеки Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, що належав до Вищої школи А. Розенберга (171-PS (USA 383, RF-1324).

Серед документів відповідальності Служби Уповноваженого – документи щодо створення та розбудови Вищої школи, наказ А. Гітлера щодо заснування Вищої школи 29 січня 1940 р. 136-PS (USA 367, RF-1308), листування Г. Гьорінга і М. Бормана з А. Розенбергом (072- PS (USA 357)

---

¹⁰³ Зондеркоманда Герберта Янкуна (Herbert Jankuhn), співробітника товариства Аненербе (“Ahnenerbe”, або “Спадщина предків”), діяла на окупованих нацистами територіях при дивізії СС “Вікінг”.

¹⁰⁴ У цитаті з документу, наведеного радянською стороною, було помилково вказано Шіллеру.

тощо, розпорядження про створення окремої служби з обліку культурних цінностей при Міністерстві окупованих східних територій на чолі з Г. Утікалем (153-PS (USA 381) та ін.

Окрема група документів представлена матеріалами допитів, що мали місце під час слідства, як обвинувачених, так і свідків, зокрема Г. Гьорінга та вищезгаданого керівника зондерштабу «Зображальне мистецтво» Р. Шольца, що слугували доповненням до основних документів, наданих як докази.

Документи самих служб Розенберга були залучені у порівняно невеликій кількості, обиралися документи, що використовувалися різними сторонами обвинувачення. Описи наведених стороною обвинувачення збитків тяжіють до втрат, передусім, приватного майна громадян єврейського походження на території Франції, Бельгії та Нідерландів починаючи з 1940 р., в той час як конкретні цифри про втрати культурних цінностей на окупованій території СРСР подані у зведеній формі.

Тут також слід звернути увагу на те, що на окупованій території СРСР станом на початок війни внаслідок масштабної націоналізації фактично не було колекцій мистецтва у приватній власності, на відміну від країн Західної Європи. У свідченнях, наданих радянською стороною обвинувачення, даних про роботу ЕРР, отриманих з радянських джерел, практично немає¹⁰⁵. Це значною мірою пов'язано не лише з тим, що на той момент у розпорядженні радянської сторони не було значної кількості документів ЕРР, а й тим, що основний масив наведених радянською стороною свідчень злочинів проти культури був створений на основі зведених даних про втрати згідно з актами Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними

---

¹⁰⁵ Дані щодо дій з пограбування культурних цінностей на території СРСР безпосередньо за вказівкою А. Розенберга, наведені у обвинувачувальній промові радянської сторони, обмежуються німецьким документом від 2 серпня 1944 р. про можливість вивезення силами ЕРР до райху культурних цінностей з території країн Балтії. Див. стенограму виступу М. Рагінського в розділі “Разрушение и разграбление культурных ценностей”: Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. М.: Юридическая литература, 1990. – Т. 4. С. 406–452.

збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, і відносно невеликої кількості німецьких документів [198, С. 407]. Частина культурного майна була втрачена іншим шляхом, наприклад, під час евакуації, бомбардувань тощо, оскільки під час окупації облік був ускладнений, а перші узагальнені цифри на щойно звільнених територіях СРСР рахували вже з початком роботи Надзвичайної комісії. Але, як показали повоєнні дослідження, а особливо дослідження останніх років¹⁰⁶, остаточні дані цієї комісії заслуговують на ретельне вивчення, оскільки мають узагальнюючий характер. У свою чергу для західних союзників головними доказами із конкретними узагальненими цифрами стали вказаний звіт зондерштабу «Зображальне мистецтво» із додатками й альбомами, а також листи А. Розенберга, Г. Гьорінга і кількох інших осіб, де були вказані конкретні цифри, інші документи Служби Уповноваженого. Але вони слабо розкривають ідеологічну складову роботи Служби Уповноваженого і ЕРР, яка набула нового звучання після початку військової кампанії Німеччини проти СРСР, і якою керувався ЕРР протягом 1941–1944 рр. під час своєї роботи. Саме тут були розташовані найбільші стаціонарні структури ЕРР – головна робоча група України¹⁰⁷ та головна робоча група Остланду, робота яких охоплювала територію України, Білорусії, Естонії, Латвії, Литви, окуповані області Росії¹⁰⁸. Слід також заважати на те, що на територіях СРСР одним з головних напрямків роботи ЕРР стало не лише пограбування

---

¹⁰⁶ Детальніше див., наприклад: *М.Г. Дубик*. Надзвичайна державна комісія по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів // *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2010. – С. 156.

¹⁰⁷ Наприклад, щодо втрат, завданих ЕРР бібліотечним фондам України, див. наукові статті і документи у виданні: *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): дослідження :анот. покажчик: публікація документів / укл. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова*. – К., 2004. – 813 с. Щодо діяльності ЕРР на території окупованої України див.: *Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) [Elektronische Ressource]*. – Online verfügbar unter: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf

¹⁰⁸ Щодо роботи ERR на окупованій території Росії див.: *Зинич М. С. Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей / М. С. Зинич*. – М. : Изд. центр Ин-та рос. ист. РАН, 2003. – 276 с.

культурних цінностей, а систематичний відбір та конфіскація інших матеріалів, що містили відомості щодо більшовицького вчення та могли б бути використані у націонал-соціалістичній пропаганді і навчанні (книги, журнали, газети, архівні документи). Частина відбиралася для вивезення до Німеччини, а «зайві» та «ідеологічно небезпечні» – мали бути знищені. Ці аспекти у матеріалах щодо діяльності ЕРР, залучених до Нюрнберзького процесу, фактично не були представлені, хоча значна частина зібрань, вивезених ЕРР з окупованої території СРСР, становила скоріше ідеологічну, історико-культурну та наукову цінність, насамперед як джерел вивчення більшовизму та функціонування радянської держави¹⁰⁹.

Окремо постає питання про роль інших нацистських служб у процесі пограбування або знищення культурних цінностей окупованих країн Європи, що були вкрай обмежено представлені на Нюрнберзькому процесі, за винятком окремих фактів, наприклад, діяльності губернатора Г. Франка на території Генеральної губернії, але у значно меншому обсязі, як і загальні питання щодо культурних цінностей, пов'язані з роботою місцевих структур німецької окупаційної адміністрації. Так, частина експонатів художніх музеїв окупованої частини СРСР була розграбована різними німецькими військовими службами ще до початку роботи тут груп ЕРР (осінь 1941 р.), ними же була знищена частина книжкових зібрань. У 1941–1943 рр. тут діяли, наприклад, команда Е. Кюнсберга (Eberhard von Künsberg) (Міністерства закордонних справ)¹¹⁰, команда Паульсена (Peter Paulsen)¹¹¹, вищезгадана команда Г. Янкуна та ін.

---

¹⁰⁹ Детальніше щодо завдань і структури ЕРР, а також його роботи на окупованих територіях Східної Європи див.: *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с. Окремі опубліковані документи ЕРР щодо його завдань у галузі ідеології та науки див.: *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 2: Документи. 992 с.

¹¹⁰ Зондеркоманда Кюнсберга (Sonderkommando Künsberg) – підрозділ (досл. «особлива команда»), створений на початку Другої світової війни Міністерством закордонних справ

Крім того, недостатньо уваги було приділено втратам наукових колекцій та спеціалізованих бібліотек. Матеріали господарського і економічного змісту, зібрання з питань геології, корисних копалин, гірничої справи, галузей важкої промисловості тощо, вивозилися різними службами (Вермахту, СС, Господарського штабу «Схід» та ін.).

Отже, знищення та пошкодження історичної, культурної, наукової спадщини також є важким злочином нацистської політики на окупованих територіях, наслідки якої сьогодні ще не подолані остаточно. Тому тема скоєння злочинів в сфері культури в світлі реалізації нацистської ідеології досі залишається актуальною. Документи партійних служб А. Розенберга, хоча і були залучені до Нюрнберзького процесу в обмеженому доступі, на сьогодні є перспективною джерельною базою для проведення досліджень у цій галузі і ведуть до більш глибокого розуміння подібних злочинів.

На Нюрнберзькому процесі сторонами обвинувачення на підставі окремих документів та даних, отриманих від свідків, було визначено основні завдання та масштаби діяльності його партійних служб, як і свідчення щодо злочинних дій особисто А. Розенберга. Але на той час не всі документи служб Розенберга були у розпорядженні сторін обвинувачення, і вони опинилися у різних зонах окупації. В умовах координації підготовки масштабного судового процесу у короткі строки опрацювання всієї джерельної бази, що опинилася у руках союзників, було неможливим. Тому цілком закономірно, що партійні служби Розенберга, які не були органами виконавчої влади, а були частиною НСДАП, хоча й як злочинної організації, залишилися поза ґрунтовним розглядом і не були представлені належним чином на процесі. Але хоча доказова база злочинів була представлена не повністю, зокрема щодо масштабів діяльності партійних служб Розенберга,

---

Німеччини для конфіскації культурних цінностей на території окупованих нацистами країн, насамперед предметів мистецтва.

¹¹¹ Зондеркоманда Паульсена (Sonderkommando Paulsen) – підрозділ, сформований восени 1939 р. при Головному управлінні СС з питань раси та поселень (нім. SS-Rasse und Siedlungshauptamt) за ініціативи товариства Аненербе.

ролі окремих співробітників партійних служб, ЕРР та РМБО, які приймали рішення і несли відповідальність, того, що було відібрано як докази сторін обвинувачення, було достатньо для висунення обвинувачень Розенбергові. Лише надалі, коли процес продовжувався вже американською стороною і розглядалися злочини окремих органів державної влади, справи окремих службовців, кілька осіб, які працювали у АПА, ЕРР та РМБО, були залучені до судових процесів, або як свідки, або як обвинувачені.

У 1950 р., вже після основного Нюрнберзького процесу у Парижі відбувся суд над шістьма особами, яких французька сторона вважала винними у викраденні культурних цінностей, серед них були й співробітники ЕРР Г. Утікаль як очільник ЕРР, Р. Шольц як голова відомства «Зображальне мистецтво», Г. Еберт та Бруно Лозе – як співробітники ЕРР у Франції. Ще у 1945 р. Роберт Шольц та Бруно Лозе були заарештовані в американській зоні окупації, і були допитані групою з розслідування викрадення предметів мистецтва при Управлінні стратегічних служб США на предмет причетності до пограбування культурних цінностей у Франції, внаслідок чого група з розслідування склала три протоколи – один зведений, узагальнюючий про діяльність ЕРР у Франції¹¹², і ще два – по справі Р. Шольца та по справі Б. Лозе¹¹³. В результаті процесу Б. Лозе, який відповідав за збереження вивезених з Франції картин, було виправдано, ймовірно, через те, що він одразу став співпрацювати зі слідством, Р. Шольц отримав десять років, але спочатку було враховано п'ять років, які він вже провів у в'язниці, а невдовзі звільнено, і ще один рік отримав Г. Еберт.

---

¹¹² Activity of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in France: Consolidated Interrogation Reports No.1 15 August 1945 / Office of Strategic Services Art Looting Investigation Unit APO 413 U.S. Army. URL: https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2019/03/activity_einsatzstab_rosenberg_france_01.pdf

https://www.lootedart.com/docs/ERR_complete_report.pdf

¹¹³ Bruno Lohse. Interrogation Report № 6. 15 August 1945 / Office of Strategic Services Art Looting Investigation Unit APO 413 U.S. Army. URL: https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2019/02/bruno_lohse.pdf

Г. Утікаля, керівника ЕРР, співробітника Служби Уповноваженого, якого було затримано лише у 1947 р., і якого американський прокурор Р. Кемпнер залучав його до слухань як свідка під час Нюрнберзького процесу, на процесі 1950 р. було засуджено на п'ять років, але звільнено вже у 1951 р.

Співробітник АПА та РМБО Георг Ляйббрандт перебував під арештом з 1945 р. по 1949 р. Його допитували під час Нюрнберзького процесу як свідка у справі кількох міністерств Третього райху (об'єднана, колективна справа, яка отримала назву «Справа Вільгельмштрассе», за назвою берлінської вулиці, де за часів Третього райху було розміщено низку міністерств), серед іншого й через його участь у Ванзейській конференції щодо вирішення єврейського питання у січні 1942 р. У 1950 р. у Баварії проти нього було відкрито справу, начебто за участь у масових вбивствах, але ані слідства, ані процесу не відбулося [469].

* * *

Від моменту арешту Розенберга у травні 1945 р. і до виконання смертного вироку Міжнародним військовим трибуналом, під час перебування у в'язниці Розенберг переосмислив своє життя, і присвятив свій час написанню спогадів, які стали основною видання «*Letzte Aufzeichnungen. Nürnberg 1945/46*» [128]. У своїх нотатках, які ще називають його «політичним заповітом», і згідно зі спогадами інших учасників процесу, він намагався відсторонитися від злочинів нацизму. Він звинувачував Гітлера, його оточення, вважав війну наслідком Версальської угоди, але не визнав своєї провини, і не зрікся своїх поглядів.

Провину Розенберга у розв'язанні Другої світової війни визначив Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі. Він визнав Розенберга винним за усіма чотирма статтями обвинувачення і засудив його до страти через повішення, що було виконано в ніч на 16 жовтня 1946 р. Кілька соратників Розенберга покінчили життя самогубством, серед них були

А. Шікеданц, В. Дайц, А. Меєр, К. фон Бер. Але під час процесу документи партійних служб Розенберга фактично не залучалися, крім кількох десятків, поглиблено не вивчалися, відповідно, не було оцінено належною мірою їхній внесок у поширення ідеології націонал-соціалізму, расової теорії та антисемітизму. Таким чином, реконструкція документальних комплексів служб Розенберга, їхнього складу і змісту, оцінка його джерельного потенціалу дозволить значно розширити джерельну базу подальших досліджень.

Висновки до розділу 5

1. Початок Другої світової війни та період окупації Європи змінили умови діяльності партійних служб Розенберга, надали нового змісту ідеологічній складовій їхньої роботи. Різко зросло значення ідеологічної підготовки військовослужбовців Вермахту, більшість яких тепер знаходилася поза межами райху, тому стала більш важливою підтримка і зміцнення їхніх націонал-соціалістичних поглядів. Розенберг, який у 1940 р. як Уповноважений фюрера підписав угоду про співробітництво з Верховним командуванням Вермахту, активно включився у процес політичної просвіти військових, і це завдання було покладене на Службу Уповноваженого. Крім організації двотижневих курсів і читання лекцій для офіцерів, які відповідали за політичну просвіту у своїх підрозділах, співробітники Служби і сам Розенберг організовували окремі виступи по всіх партійних округах, перш за все у закладах вищої військової освіти, забезпечували навчально-методичними матеріалами, у співробітництві з управліннями пропаганди НСДАП та Вермахту видавали пропагандистські брошури невеликого формату для комплектування бібліотек для військових великими накладками у 100 тис. Поширювалися ці матеріали або через військові частини, або через організації допомоги військовим. Співробітники Служби Уповноваженого брали участь у подібних заходах й на окупованих територіях.

2. У 1940 р. у зв'язку із захопленням територій Західної Європи за ініціативи Розенберга при Службі Уповноваженого створюються ЕРР, на який було покладено забезпечення матеріалами функцію ведення ідеологічної війни на окупованих територіях, передусім з масонством, єврейством, більшовизмом, що реалізувалося не лише у конфіскації ідеологічних фондів державних бібліотек, архівів і музеїв «ворогів націонал-соціалізму», а й масштабній конфіскації єврейської власності, пограбування приватних колекцій, спочатку в Європі, а надалі – на території СРСР. Розенберг як Уповноважений фюрера на основі конфіскованих матеріалів створив Східну та Західну бібліотеки, Бібліотеку Інституту дослідження єврейського питання, Центральну бібліотеку Вищої школи, які комплектувалися зібраннями, конфіскованими на окупованих територіях. Ці друковані зібрання, зображальні матеріали, у тому числі фотографії та кінофільми активно використовувалися в антибільшовицькій пропаганді.

3. ЕРР конфісковував та вивозив до Третього райху зібрання радянських кінофільмів і кіноматеріалів як політико-ідеологічних аудіовізуальних джерел радянської пропаганди, активно використовував їх для формування ідеології антибільшовизму як у райху так і на окупованих територіях, що розкриває важливий аспект ідеологічної війни проти СРСР. Про це свідчать різні документи з архіву ЕРР – розпорядження та інструкції Управління ЕРР в Берліні, службові записки його співробітників, звіти співробітників стаціонарних груп ЕРР, мобільних команд, переліки конфіскованих кінофільмів, що мали містити всі вихідні дані картини, фізичний стан та характеристики плівки, стислий виклад змісту. Важливим джерелом є також листування. Внаслідок діяльності ЕРР або самостійно, або за сприяння інших структур, наприклад, місцевих комендатур, були вивезені зібрання фото- і кіноархівів та установ, що надавали послуги прокату кінофільмів, з Києва, Херсона, Сталіно, Мінська, Ростова-на-Дону та інших окупованих міст СРСР (кількість вивезених фільмів, у середньому, в кожному випадку конфіскації та вивезення, складала від 50 до 300 одиниць).

Серед них були ігрові та документальні фільми, хроніки, наукові, науково-популярні фільми та фільми технічного змісту, які мали практичне значення для інших нацистських структур, зокрема для Вермахту.

4. Окремий статус ЕРР дозволив йому діяти без втручання з боку інших конкуруючих нацистських відомств, залучати до роботи представників місцевої інтелігенції, організувати вивчення як більшовицької політичної системи, так і питань її економіки, охорони здоров'я, вищої та середньої школи, повсякденного життя населення, антибільшовицьких настроїв, навіть серед радянських військовополонених з метою використання отриманої інформації в ідеологічній боротьбі та оперативній пропаганді як серед німецького народу, державних службовців, Вермахту, так і серед місцевого населення. Для посилення оперативної пропаганди у 1942–1943 рр. співробітники Служби Уповноваженого, а також низка науковців і викладачів Німеччини, що діяли від її імені, увійшли до штату окремих тематичних підрозділів при ЕРР для того, щоб представляти інтереси Служби Уповноваженого на окупованих територіях, передусім на території СРСР.

5. Значення Розенберга як партійного ідеолога та державного діяча, а також його можливості значно зросли, коли він очолив новостворене Міністерство окупованих східних територій. Зрощення державної та партійної систем дозволило йому ефективно використовувати ресурси партійних служб Розенберга поза межами Третього райху, але й призвело до посилення внутрішньополітичної боротьби серед нацистських структур та окремих партійних функціонерів, які були задіяні в окупаційній політиці, що змушувало Розенберга прагнути охоплення якомога більше сфер свого впливу, як у НСДАП, так і на окупованих територіях.

6. РМБО перебувало на вершині цивільного окупаційного управління, історія і діяльність якого згадується або аналізується у багатьох дослідженнях істориків різних країн, переважно в світлі злочинів нацизму – Голокосту, експлуатації ресурсів окупованих територій, утисків населення окупованих країн тощо. Але існує мало досліджень, присвячених

ідеологічним аспектам діяльності РМБО та його зв'язку з партійними служб Розенберга. Створенню Міністерства передувало призначення А. Розенберга уповноваженим у «питаннях Сходу» (квітень 1941), коли ним було підготовлено організаційні документи щодо сфери повноважень міністерства і його відносини з іншими установами Третього райху, а також концептуальні засади його політики, які надалі визначалися як наказами А. Розенберга, так і розпорядженнями А. Гітлера, Г. Гьорінга, В. Кейтеля та ін. «Коричнева папка» Розенберга містила правові, організаційні та економічні настанови, директиви, службові інструкції для райхскомісарів, генеральних комісарів та гебітскомісарів. Але Розенберг приділяв увагу психологічним та ідеологічним аспектам організації управління на окупованих територіях, з огляду на багатонаціональний склад СРСР, пропонував створення сателітних державних утворень для боротьби з Росією для її послаблення та надання місцевому населенню можливості зберегти мінімальну національну ідентифікацію, що, на його думку, було в інтересах райху. Але його пропозиції були відхилені на користь жорстких методів управління та експлуатації. Деякі поступки надалі стали результатом постійної боротьби Розенберга проти жорстких форм управління як на території РМБО, так і у Вермахті. Але вони не могли змінити характеру окупаційної політики.

7. Ідеологічна складова у діяльності РМБО була представлена діяльністю у I-го Головного управління Міністерства, яке співпрацювало з основними відділами та службами Уповноваженого фюрера, у складі Головного відділу політики під керівництвом Г. Ляйббрандта, переведеного із АПА та з матеріалами відділу Сходу АПА, де існували відділення політики культури, яке курувало загальні питання культури населення, шкільної політики, науки і досліджень, літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва і релігійної політики. РМБО не був прямо пов'язаний з НСДАП, але існував постійний успішний обмін різноманітними матеріалами зі Службою Уповноваженого та ЕРР для ведення пропаганди. Певні успіхи були лише у видавничій діяльності – РМБО та Служба Уповноваженого

спільно готували видання пропагандистського змісту, як, наприклад, частина серії «Бібліотека Східного простору» (низка брошур, присвячених СРСР), за яку відповідав Ляйббрант, і які виходили друком на базі видавництв НСДАП «Franz-Eher-Verlag» та «Hoheneichen-Verlag», а також у практиці організації та проведення спільних засідань, семінарів, присвячених окупованим територіям, учасниками яких були німецькі службовці, викладачі вищої школи, науковці та ін. Серед іншого вони обговорювали й можливості організації спільних наукових досліджень.

8 У складі РМБО Розенберг створює Центр дослідження Сходу та Центральну службу з обліку та охорони культурних цінностей, з метою обмеження и безконтрольного пограбування культурних цінностей, які Розенберг вважав надбанням Райху. Центр організовував наукові завдання, вирішення яких було потрібне для управління окупованими територіями, збирав інформаційно-аналітичну інформацію про радянських науковців і викладачів (кадровий потенціал), які залишилися в окупації. Так само відбувався поточний облік закладів культури, освіти, наукових установ, узгоджувалися відомості з картотекою культурних цінностей і наукового обладнання установ культури, освіти і науки, яка паралельно укладалася Центральною службою з обліку та охорони культурних цінностей. Це мало стати інформаційною основою для організації не лише наукової, а й ідеологічної роботи. Саме з огляду на це всі керівні посади у Центральній службі при Міністерстві було призначено співробітників Управління ЕРР на чолі з Г. Утікалем, та його заступником по Управлінню Г. Ебелінгом.

9. Окреме місце у діяльності Міністерства посідав створений сьомого квітня 1942 р. Східний відділ НСДАП мав забезпечувати ідеологічні потреби імперських німців на окупованих східних територіях, співробітники якого через РМБО були уповноважені представляти НСДАП і організувати ідеологічну роботу серед її членів на окупованій території СРСР, які працювали тут у різних німецьких структурах. Але загалом спроба в цей

спосіб налагодити зв'язок з НСДАП с окупованими територіями не була вдалою.

Його можливості впливу на управління та культурну політику суттєво обмежувалися протистоянням з Е. Кохом, Г. Гімлером, Й. Геббельсом. Багато хто з істориків вважає це ознакою політичної слабкості, оскільки він поступався у боротьбі за вплив на Гітлера. Але фігуру А. Розенберга не можна оцінювати лише з цієї позиції, оскільки він сам був глибоко переконаний у життєздатності своєї ідеології як нового світогляду і вірив у неї, вивів її поза межі НСДАП, не відмовляючись від неї навіть під час Нюрнберзького процесу, хоча й визнав катастрофу Третього райху. Оцінку його впливу на формування світогляду та наслідки війни та окупації визнав Міжнародний військовий трибунал – А. Розенберга було засуджено до страти за всіма статтям звинувачення. Для доведення його провини були залучені, в тому числі, й документи його партійних служб, хоча й у незначній кількості, передусім, ЕРР та РМБО. Деякі представники його співробітники залучалися як свідки, або виступали обвинуваченими у справі грабунку культурних цінностей, але жоден не провів у в'язниці .весь термін ув'язнення, вони були звільнені достроково.

ВИСНОВКИ

Дисертація розв'язує проблему наукової реконструкції та джерелознавчої актуалізації документальних комплексів служб ідеолога Третього райху Альфреда Розенберга у складі НСДАП, пов'язаних між собою його політико-ідеологічною концепцією націонал-соціалізму як цілісної системи теоретичних положень і засобів її практичного втілення у зовнішньополітичній та внутрішньополітичній діяльності нацистської Німеччини у 1933–1945 рр.

1. З ім'ям А. Розенберга пов'язано багато досліджень різного наукового рівня, але його постать і досі привертає увагу дослідників нацизму та історії Другої світової війни. Історіографія його життя і діяльності має кілька напрямів. Найбільш повно представлені дослідження його біографії: партійна та політична кар'єра А. Розенберга, різні аспекти становлення та розвитку його ідеологічної концепції (антропологічно-філософський, політичний, історичний, мистецтвознавчий, правовий, релігійний тощо, його расова теорія і нордична концепція), її містичний компонент щодо походження арійської раси, передусім у світлі його книги «Міф ХХ століття». Дослідження діяльності АПА та Служби Уповноваженого серед них посідають незначне місце, а документальні комплекси, створені цими службами, ще не були предметом окремого наукового розгляду, як і дослідження змісту і складу архівів цих служб, їхні функції, форми та види їхньої діяльності у зв'язку з ідеологічною доктриною А. Розенберга. Водночас багато наукових публікацій присвячено діяльності ЕРР та РМБО, але у тих аспектах, що перебувають поза межами предмету нашого дослідження – конфіскації культурних цінностей окупованих країн, економічної експлуатації, воєнних злочинів, Голокосту тощо.

2. Розгляд документознавчого та джерелознавчого аспектів діяльності партійних служб А. Розенберга включає аналіз стану створених ними документальних комплексів. Їхня доля, як і доля архівів інших нацистських

установ, свідчить про втрати у їхньому складі, розосередження по архівах різних країн, тривалий обмежений доступ. Лише у 2000-х рр. частини архівів служб НСДАП, після об'єднання ФРН і НДР, були об'єднані в Федеральному архіві Німеччини у відповідні фонди за принципом походження, було проведене їхнє оцифрування та відкрито доступ до них на порталі Федерального архіву. Це відкрило нові можливості для перегляду усталених уявлень щодо діяльності А. Розенберга та його служб. Тому ці документальні комплекси потребують наукової реконструкції їхнього змісту і складу, визначення походження, зв'язків між ними із застосуванням комплексного методологічного апарату, де є як загальнонаукові, так і спеціальні методи історичної науки, історичних дисциплін – документознавства, джерелознавства, археографії, архівознавства, бібліографознавства тощо. Тому було застосовано методологію системного підходу, де архівні комплекси служб А. Розенберга розглядалися як документальні системи з позиції джерелознавчого аналізу їхніх функцій, об'єднаних світоглядною концепцією нацистської ідеології А. Розенберга та її розвитком в конкретних історичних умовах.

3. Кар'єра А. Розенберга у НСДАП була тісно пов'язана з розробленням його концепції ідеології націонал-соціалізму як політичної течії у 20-х роках ХХ ст. У 1933 р. він отримав звання райхсляйтера НСДАП і посаду керівника АПА, у 1934 р. – посаду керівника Служби Уповноваженого фюрера та відповідне однойменне звання. З початком Другої світової війни А. Розенберг очолив РМБО і створив ЕРР, але його основна на той час партійна служба – Служба Уповноваженого фюрера – мала свій ідеологічний вплив на діяльність цих служб на окупованих нацистами територіях. Основним джерелом вивчення біографії та політичної кар'єри А. Розенберга є архів його Канцелярії, що існувала до 1934 р. як приватна, а з 1934 р. мала статус його офіційної канцелярії як райхсляйтера НСДАП. У 1937 р. він один з небагатьох отримав національну премію в галузі науки і культури.

4. Ідеологічні засади націонал-соціалізму розвивалися А. Розенбергом ще у 1920-х рр. і були системно узагальнені ним у низці його публікацій, хоча в цілому ним написано багато публіцистичних статей на цю тему (бл. 1120). Для предмета нашого дослідження слід виокремити працю «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» (1927) та його найвідомішу працю «Міф ХХ століття» (1930), яка неодноразово перевидавалася, мала мільйонні накладки і стала основою для діяльності Служби Уповноваженого. «Міф ХХ століття» вважається найбільш значущою фундаментальною світоглядною працею для ідеології націонал-соціалізму. А. Розенберг використав ідеї багатьох його попередників, у тому числі А. Гітлера, узагальнені у книзі «Моя боротьба», свої ідеї і поєднав це у власній концепції бачення ним майбутнього німецького народу та нової німецької держави. В основі праці було обґрунтування переваг нордичної крові, її душі та сили, історичних прав нордичної раси на панування у Європі, побудови нової політичної держави з орієнтуванням на війну, яку слід вести під егідою боротьби з основними ідейними ворогами – світовим єврейством, масонством, марксизмом та більшовизмом, з метою відродження гідності нації після Версальської угоди, розширення життєвого простору для розвитку Німеччини за рахунок територій інших країн.

5. Ідеологія «Міфу ХХ століття» пропонувала методи формування нової народної спільноти з поверненням до давнього германського права, з відмовою від християнства, створення нової релігії на основі народних вірувань германців, на засадах сильного воєнного союзу як природного стану суспільства, який мав бути побудований на дихотомічному підході до оцінок німецького суспільства та протистояння, як у внутрішній, так і зовнішній політиці, з глибокою містичною ідеєю «расової душі крові», яка тече крізь століття та відображає сутність нації у гаслах «кров і честь» та «кров і ґрунт». Світоглядну концепцію Розенберг декларував як утворення містичного синтезу, як нематеріальний і непізнаваний «фактор цілісності»

політичної народної релігії, моралі, мистецтва, науки, філософії, об'єднані поняттям волі і тоталітарним характером націонал-соціалізму.

Його ідеї вплинули на пересічного німця, оскільки транслиювалися у різних промовах у спрощеному публіцистичному вигляді для кращого розуміння. Вони піднімали самооцінку багатьох німців через насадження ідеї расової чистоти німецького народу і обґрунтування на цій основі права на панівне становище серед інших народів, формували образ германоцентричного розвитку світу на засадах забезпечення народу «життєвим простором». Це виглядало як рятівний шлях для нової Німеччини в умовах економічної кризи та втрат у Першій світовій війні. Ідеї антисемітизму та ідеї меншовартості інших народів у його викладі також виглядали переконливо для деяких німців, як і загрози більшовизму для Європи, які використовувалися як у зовнішньополітичній діяльності, так і у внутрішній роботі служб Розенберга.

6. Після приходу НСДАП до влади основні ідейні положення «Міфу ХХ століття» щодо формування націонал-соціалістичного світогляду отримали можливість їх втілення у діяльності партійних служб А. Розенберга, створених у 1933–1934 рр. До їхніх функцій увійшло також подальше теоретичне розроблення ідей націонал-соціалізму, покликане поширити вплив ідеології на зовнішню політику через АПА, а всередині райху – на масову свідомість через Службу Уповноваженого, про що свідчить джерелознавчий аналіз її документів. Розглядалися не лише політичні питання, а й питання засобів впливу на сферу культури (мистецтво, література, видавнича справа тощо), науки (історія, філософія тощо) та освіти (університети, наукові товариства), громадські організації.

Співробітники служб Розенберга працювали й над теоретичними питаннями, філософською, політичною, біологічною складовими обґрунтування концепції панівної раси та розширення життєвого простору, економічної експлуатації, ідеологічних засобів управління окупованими територіями. Сам А. Розенберг продовжував розвивати політико-ідеологічні

аспекти націонал-соціалізму, ідею створення загальноєвропейського союзу для боротьби з більшовизмом тощо. Хоча політика вищого керівництва обмежувала його сферою партійної діяльності, він не полишав спроби поширити свій вплив на державне управління у вигляді проєкту «Уповноваженого з питань забезпечення націонал-соціалістичного світогляду», хоча це не було реалізовано, а також включити у сферу свого впливу й Вермахт.

7. Діяльність АПА (квітень 1933 р. – квітень 1945 р.) зафіксована у документальному складі архіву АПА у Федеральному архіві Німеччини (фонд NS 43), а також у документах інших фондів. Структура відомства складалася з декількох головних управлінь: аналітичного (з секторами по країнах); з питань німецького академічного обміну; з питань зовнішньої торгівлі. Управління поділялися на спеціальні відділи та провадили інформаційно-аналітичну діяльність, як, наприклад, відділ преси; Східний відділ, який збирав інформацію про СРСР; відділ зовнішньої торгівлі, зокрема, щодо постачання продовольства, сировини, озброєння та ін. Діяльність АПА мала й конфіденційну складову, пов'язану з поширенням націонал-соціалізму за кордоном, передусім, збиранням інформації, підготовкою інформаційних матеріалів.

Організаційну структуру та ідеологічні функції АПА відображають вектори його діяльності: європейський, північноєвропейський, східноєвропейський. В її основі були функції опрацювання зібраних інформаційних матеріалів та укладання тематичних картотек. Аналізувалася преса та інші матеріали щодо внутрішнього становища у різних країнах, їхні політичні орієнтири; здійснювалась підтримка націонал-соціалістичного руху за кордоном шляхом розповсюдження книг, газет, журналів, організації культурних заходів. При АПА також існував дипломатичний навчальний центр. Після початку Другої світової війни діяльність АПА поступово була припинена.

8. Розглядаючи погляди А. Розенберга щодо зовнішньої політики та реалізацію їх у діяльності АПА, можна знайти прямий зв'язок з першим виданням його «Майбутнього шляху зовнішньої політики» (1927), з «Міфом ХХ століття» (1930), з іншими його працями, де ці ідеї зазнавали трансформацій, і підтвердження їх фактами, викладеними А. Розенбергом у його щоденнику. Найважливішими серед них стали наукове розроблення концепції майбутньої геополітики та панування в Європі, пошук союзників на міжнародній арені шляхом створення «антибільшовицького блоку» європейських держав, передусім з Великою Британією, Італією, Румунією, Норвегією, боротьба з Францією, розроблення планів передвоєнної зовнішньої політики у Європі та подальшої експансії. Хоча діяльність АПА відбувалася в тіні Міністерства закордонних справ, не можна спростувати її певні її успіхи.

9. Практичній реалізації цих ідей у діяльності АПА слугував великий науково-довідковий апарат – кілька великих анованих картотек щодо національного складу, економіки, політики, історії різних країн, їхніх відомих політичних та громадських діячів, представників емігрантського руху, а також наукові праці на ці теми. Розроблення теми боротьби з більшовизмом, питань національностей та німецької колонізації очолив Г. Ляйббрандт, роботу з країнами Північної Європи та опрацювання питань контактів з емігрантським рухом – А. Шікеданц. Розробленням концепції «нового європейського єднання», заснованої на ідеї нордичного походження північноєвропейських держав на засадах так званої «великопросторової» економіки під егідою Німеччини, яка була продовженням ідеї А. Розенберга про «автаркію», займався В. Дайц. Перед війною штат АПА складався майже зі 130 співробітників, серед яких були вчені, журналісти та представники міжнародних економічних і політичних кіл, члени інших товариств, зокрема Нордичного товариства, а також видавався спеціальний бюлетень та газети.

10. В останні роки перед війною Гітлер вже не дослуховувався до думок А. Розенберга, хоча певний час підтримував його зусилля в галузі

налагодження відносин з європейськими державами, які розглядалися як потенційні союзники, передусім з Великою Британією, або використовувалися для нейтралізації противників. Насправді Гітлер із самого початку дотримувався ідеї розширення життєвого простору не лише за рахунок повернення колишніх колоній, а й приєднання до Третього рейху європейських територій від Британії до Уралу. Діяльність АПА для Гітлера була засобом політичної нейтралізації певних держав з урахуванням потреб визнання та приховування мілітаристських планів Німеччини. Але робота з фондом NS 43 сьогодні є складною для дослідників у зв'язку з побіжним архівним опрацюванням. Обсяг і зміст цих документів свідчить про роботу АПА, яка не була масштабною, але зробила свій внесок у підготовку війни, дипломатичне спілкування і створення системи інформаційно-аналітичних джерел, які були призначені для інформаційної підтримки Німеччини у реалізації її політики за кордоном.

11. Служба Уповноваженого фюрера (24 січня 1934 р. – квітень 1945 р.) була створена для формування єдності ідеологічної позиції НСДАП, всіх її структур та організацій на базі системної концепції А. Розенберга щодо засобів формування німецького світогляду, викладених у «Міфі ХХ століття». У складі Служби Уповноваженого було до 15-ти відомств і служб тощо. Серед них такі основні відомства: «Наука», «Історія», «Світоглядна інформація» (пізніше – «Наддержавні сили»), «Опікування мистецтвом» («Образотворче мистецтво», «Музика»), «Культурно-політичний архів», служби «Союзи» та «Навчання», які опікувалися ідеологічним навчанням у різних структурах НСДАП, та ін. Комплектувався власний архів образотворчих матеріалів, довідкові картотеки і підручні бібліотеки, працювали редакції наукових журналів і серійних видань, готувалися матеріали для політичного навчання у НСДАП та Вермахті, проводилися масштабні публічні виставки та інші культурні заходи, які висвітлювали історію нордичної раси, популяризували німецьку культуру і мистецтво, критикували масонство, єврейство, більшовизм тощо.

Згідно з угодою, яку Розенберг як Уповноважений фюрера уклав з Верховним командуванням Вермахту у листопаді 1940 р., його Служба мала розробляти інструкції для ідеологічного навчання серед військовослужбовців, готувати, перевіряти і погоджувати навчальні матеріали для занять з націонал-соціалістичної ідеології, посібники, плани, організувати спеціальні курси для офіцерів з політичної просвіти, надавати для цього доповідачів та навчальні матеріали. Також у Службі мали формувати бібліографічні списки літератури для бібліотек для військових і за можливості забезпечувати військових відповідними партійними виданнями.

12. Напрями діяльності та структура Служби Уповноваженого певною мірою визначалися постулатами А. Розенберга, передусім «законом» формування нового світогляду, де релігія, мораль, мистецтво, наука, філософія об'єднувалися тотальним характером націонал-соціалізму. Так, діяльність відомства «Світоглядна інформація» була спрямована на дослідження християнства, зокрема, католицизму, протестантизму, релігієзнавства в цілому. У галузі науки і культури виокремилася головна служба «Фольклористика», що займалася питаннями народності й церкви, народної культури, питаннями германознавства тощо. Відомства у складі Служби Уповноваженого готували до друку кілька журналів і серійних видань, серед яких були «Націонал-соціалістичні щомісячники», які мали читати всі члени НСДАП, «Мистецтво у Третньому райху», «Книгознавство», «Музика», «Спадок германців» та ін. У віданні А. Розенберга був також офіційний орган НСДАП – газета «Народний оглядач», службовий інформаційний «Бюлетень та ін.

13. Ідеї А. Розенберга також розвивали співробітники його ЕРР (1940–1945) та РМБО (1941–1944). Більшість з них були колишніми емігрантами з країн Балтії, Російської імперії та СРСР. Одним із завдань ЕРР було забезпечення ідеологічної діяльності Служби Уповноваженого різноманітними джерелами, конфіскованими ЕРР на території окупованих нацистами країн, передусім, для ідеологічної боротьби з масонством,

єврейством та більшовизмом. Але на практиці першочерговим результатом його діяльності стала масштабна конфіскація єврейської власності, культурних цінностей, зібрань музеїв, бібліотек, архівів, які поповнювали фонди Центральної бібліотеки Вищої школи, бібліотеки Інституту дослідження єврейського питання, Східної бібліотеки Розенберга, інших німецьких бібліотек і архівів. Масонські архіви і бібліотеки передавалися Головному відомству імперської безпеки для подальших досліджень масонського руху. Паралельно на ЕРР було покладено завдання вилучення ідеологічно «шкідливої» літератури з бібліотек окупованих територій, вивчення більшовицької політичної системи, різних сфер життя у СРСР, для чого залучалися різні спеціалісти, серед них – і колишні радянські громадяни. Проводилися ідеологічні дослідження на базі опитування жителів окупованих територій і військовополонених, з метою використання отриманої інформації в ідеологічній боротьбі проти СРСР тощо.

14. РМБО було створене 17 липня 1941 р. як вищий орган німецького цивільного управління на окупованій території СРСР. Питання ідеологічної діяльності, пропаганди та співпраці зі службами Уповноваженого фюрера входили до функцій I-го Головного управління Міністерства під керівництвом Г. Ляйббрандта, переведеного до РМБО із АПА. У його складі були відділення політики, культури, шкільної політики, науки і досліджень, літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва, релігійної політики. Одними з основних напрямів співпраці стали підготовка видань, присвячених СРСР, та організація спільних засідань наукових колективів з питань ідеологічної роботи на Сході. У складі РМБО А. Розенберг створив окремий «Центр дослідження Сходу» і «Центральну службу з обліку та охорони культурних цінностей», які мали вести облік радянських науковців і викладачів, закладів культури, освіти, наукових установ. 7 квітня 1942 р. було створено Східний відділ НСДАП, що мав забезпечувати політичну та ідеологічну просвіту серед німців на окупованих східних територіях. Документи РМБО та Служби Уповноваженого розкривають деталі

внутрішньопартійної боротьби за владу, вплив у сфері ідеології і пропаганди, тенденції до розмежування ідеологічної політики на окупованій території СРСР, і передусім в Україні, де діяло багато різних німецьких структур у сфері ідеології, – як військових, так і цивільних.

Попри те, що діяльність РМБО широко представлена в історичних дослідженнях, існує мало публікацій, присвячених ідеологічним аспектам діяльності Міністерства. Вони посідали невелике місце, але саме через них проявлялася позиція А. Розенберга як міністра щодо пом'якшеного ставлення до освіти і культури на окупованих територіях, розвитку наукових досліджень, ефективної експлуатації територій, що призвело до його конфлікту з Е. Кохом.

15. Великі за обсягом архівні документальні комплекси партійних служб А. Розенберга свідчили про поширення його націонал-соціалістичних ідей та наслідки їхнього впровадження – як на території Третього райху, так і на окупованих територіях. Але вони мало залучалися до Нюрнберзького процесу як частина доказової бази у 1945–1946 рр. Зокрема, серед залучених матеріалів були документи АПА, РМБО та ЕРР, які були використані як джерела під час підготовки Нюрнберзького процесу та представлені сторонами обвинувачення як докази участі А. Розенберга та кількох співробітників його служб у воєнних злочинах за кількома позиціями, у тому числі у злочинах проти людяності та проти культури. Під час судових процесів у Нюрнберзі, які були організовані американською стороною у другій половині 1940-х рр., було додатково розглянуто десятки тисяч документів. За обвинуваченням у пограбуванні культурних цінностей до відповідальності було притягнуто кількох співробітників служб А. Розенберга, зокрема, Г. Утікаля, Р. Шольца, за участь у Ванзейській конференції у січні 1942 р. щодо «остаточного вирішення єврейського питання» – Б. Лозе, Г. Ляйббрандта як співробітників РМБО. Але роль цих служб в ідеологічній підготовці війни та її розв'язанні не була предметом окремого розгляду під час роботи Нюрнберзького трибуналу.

16. Комплекси документів партійних служб А. Розенберга охоплюють період зародження, розвитку та падіння Третього райху через розкриття партійної та державної діяльності, що базувалася на ідеології націонал-соціалізму, узагальненої, розвинутої та впровадженої внаслідок діяльності цих партійних служб. Ці документи відтворюють структуру та функції, напрями діяльності служб у зовнішній та внутрішній політиці Німеччини та характеризуються інтегративною цілісністю, яку ми бачимо у теоретичній та практичній реалізації різних складових націонал-соціалістичної ідеології в її системності, запропонованої політико-ідеологічною концепцією А. Розенберга. Її впровадження із залученням засобів і форм *партійної науки* та пропаганди було спрямовано на засвоєння німцями ідеології націонал-соціалізму та підготовку Другої світової війни. Ефективність методів та значні масштаби впливу ідеології на колективну свідомість німців зумовили *формування німецького світогляду* як панівної нації, визначили боротьбу з ідейними ворогами, яка спочатку привела НСДАП до влади, стала однією з рушійних сил Третього райху у розв'язанні Другої світової війни. Роль А. Розенберга оцінюється не в світлі політичних відносин у керівництві Третього райху та в оточенні А. Гітлера, як часто підкреслюється у науково-популярній літературі, головним є масштабність і фатальна роль ідеології А. Розенберга у націонал-соціалістичному русі, її реалізація його партійними службами та її вплив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне, 1941–1945 рр., 104 справи

Оп. 5

1. Спр. 4. Розпорядження штабу Розенберга про охорону архівних документів і музейних цінностей в Україні, заходи протиповітряної оборони з охорони пам'ятників, музеїв, бібліотек. Відомості про музеї Печерської Лаври. Довідки про створення центрального книгосховища при рейхскомісаріаті України. Б. д¹¹⁴, 687 арк.

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, Київ, 1940–1945 рр., 885 справ

Оп. 1.

- 1а. 7. Обіжники і листування про особовий склад (штати), залучення до роботи місцевих співробітників, запити про вантажі, що поступили на адресу штабу. 1943–1944, 124 арк.
2. Спр. 8. Переклад роботи Баранової “Психологічна підготовка війни більшовиками”, “Радянська художня література, як зброя підготовки комуністами світової війни”, біографія і характеристика бургомістра Кисловодська, інженера А. М. Найденова. 1944 р., 385 арк.
3. Спр. 9. Огляди радянської преси, статті про памфлети Еренбурга, як пропагандистський матеріал, про національність і діяльність вождів і керівників радянського уряду, висловлювання перебіжчиків і полонених

---

¹¹⁴ Без дати.

червоноармійців, характеристика діяльності білоемігранта В. В. Доменнітріуса. 1943 р., 284 арк.

4. Спр. 21. Листування про використання радянських кінофільмів, вивезених до Німеччини з пропагандистською метою. 1942–1943 рр., 172 арк.
5. Спр. 22. Листування про вивезення до Берліну систематичного каталогу бібліотеки ім. Короленка в Харкові, церковних книг німецьких переселенців Одеської області, визначення постійного місця проживання в Німеччині доцента археології Безвінглинського, що виїхав з німцями з Києва, старших наукових співробітників Лаврського музейного містечка Курінного, Козловської, Шугаєвського та колишнього директора Полтавського музею Могилівського; про роботу білоемігранта Нарішкіна. Доповідні записки про функції відділів обліку, сортування та відділу використання штабу. 1942–1943 рр., 234 арк.
6. Спр. 26 а. Повідомлення робочих груп Дніпропетровська, Харкова, Сімферополя, Ростова та ін. міст в Айнзацштаб Розенберга про роботу. 1942–1943 рр., 367 арк.
7. Спр. 40. Агітаційно-пропагандистські статті Александрових (батька і сина), переклади радянських газетних статей для використання їх в пропагандистській роботі. 1942 р., 333 арк.
8. Спр. 44. Наказ Гітлера про передачу нацистським збройним силам в окупованих областях всіх архівів, бібліотек, музеїв та ін. культурно-освітніх установ у розпорядження штабу Розенберга, звіт про стан музеїв, архівів і бібліотек Бердичева і Київських музеїв західно-європейського і російського мистецтва, листування про вивезення з Бердичева до Берліну бібліотеки Бальзака, про виїзд до Берліну директора Харківської бібліотеки ім. Короленка, про принципи складання систематичного каталогу в бібліотеці ім. Короленка. 1942 р., 83 арк.

9. Спр. 51. Листування про вивезення книг з бібліотек України і Криму, список творів мистецтва, вивезених з музею українського мистецтва м. Харкова. 1943 р., 104 арк.
- 9а. Місячні і квартальні звіти про роботу групи, відомості про вивезення до Німеччини книг з бібліотек м.Києва. 1943, 132 арк.
10. Спр. 59. Обіжник групи по плануванню, обліку і звітності, принципи сортування книг, донесення про роботу групи, акт про вивезені штабом з Харкова книги, 1942 р., 415 арк.
11. Спр. 96. Особова справа Маттес Вальтера. Б. д., 20 арк.
12. Спр. 99. Особова справа Модріан Вальтера. Б. д., 15 арк.
13. Спр. 102. Особові справи співробітників штабу Розенберга від К-М. Б. д., 353 арк.
14. Спр. 103. Особові справи співробітників штабу Розенберга від О-Р. Б. д., 429 арк.
15. Спр. 104. Особові справи співробітників штабу Розенберга від Т-Ц, Б. д., 365 арк.
16. Спр. 111. Доповідь про допити радянських полонених. Б. д., 58 арк.
17. Спр. 114. Доповіді “Російська людина”, “За що бореться радянська влада” та ін. 01.1943 – 12.1944 рр., 327 арк.
18. Спр. 118. Огляд бібліотек Новгород, список словників і енциклопедій, вилучених в Ризі і вивезених до Берліну, листування про вивезення для антикомінтернівського інституту в Берліні літератури з Мінська, Каунаса, Риги, про передачу архівних матеріалів Гатчини і Новгород з додатком альбомів царської родини Міському архіву Риги, використання книг Івана і Тамари Золоневич для антирадянської пропаганди. Б. д., 523 арк.
19. Спр. 119. Листування про вивезення з Ковно до Франкфурта літератури, список російських фільмів, вивезених з Клинців до Мінська. Б.д. 670 арк.
20. Спр. 121. Пропагандистський матеріал. Б.д., 548 арк.
21. Спр. 122. Звіти про поїздку Росією, характеристика Ревельського музею, пропагандистські матеріали. Б.д., 647 арк.

22. Спр. 127. Листування про перевезення двох вагонів літератури з Педагогічного інституту Плескау до Риги, характеристика Плескау, щотижневі та щомісячні звіти команди. Б. д., 227 арк.
23. Спр. 136. Звіти про результати обстеження архівів Вітебська, Смоленська, Брянська, Гомеля, Новгорода, Латвії, звіти про діяльність штабу в Вільно в жовтні 1942 р., листування про вивезення зі Смоленська до Вільно партійного архіву та з Вітебська у Віленський міський архів 28 вагонів архівних документів, про мету створення Центральної бібліотеки вищих шкіл і перелік переданої туди літератури, списки фондів, вивезених з архівів Новгорода і Гатчини до Риги та з Естонії до Ревельського центрального архіву. 1942 р., 561 арк.
24. Спр. 141. Інструкція штабу робочим групам про порядок їх роботи, відомості про розміщення, роботу і склад робочих груп Прибалтики. 1942 р., 336 арк.
25. Спр. 142. Листування про вивезення з Гатчини і Царського Села до Риги і Кенігсберга портретів російських царів, про роботу органів з охорони культурних пам'яток. 1942 р., 152 арк.
25а.
26. Спр. 160. Листування керівника групи “Бельгія” з вищими інстанціями. 07.1941 – 11.1941 рр., 186 арк.
27. Спр. 211. Листування з робочими групами штабу про розподіл та використання “Інформаційної газети”, що видається штабом. Примірники “Інформаційної газети” за 1943 р. Б.д., 237 арк.
- 27а. Спр. 215. Листування з керівниками робочих груп штабу (11.05.1942-14.12.1943) про матеріали для антирадянської пропаганди. Відомості про професора Субковича, професора Меландера, доцента Соловйова, які співробітничали зі штабом. 490 арк.
28. Спр. 219. Інформаційні повідомлення про листування з іншими відділами і працівниками штабу про поточну роботу. Б. д., 452 арк.
29. Спр. 222. Особові справи співробітників на літери А-Д. Б. д., 358 арк.

30. Спр. 225. Списки експонатів, документальних матеріалів і книг вивезених у 1943 р. з музеїв, архівів і бібліотек Таганрогу, Маріуполя й Умані. Відомості про документи, вивезені у 1943 р. з Кіровоградського партійного архіву та Києва у восьми вагонах. 1943 р., 308 с.

Оп. 2.

31. Спр. 11. Звіт про діяльність особливої команди Ростова за IV квартал 1942 р. 1942 р., 52 арк.

32. Спр. 12. Звіт про діяльність особливої команди Ростова з 6 вересня по 4 жовтня 1942 р., листування з керівниками відділів про зарахування перекладачок на службу в команду Ростова та ін. питання. 1942 р., 66 арк.

Bundesarchiv / Федеральний архів Німеччини

B 126 Bundesministerium der Finanzen (1948–), 305601 Aufbewahrungseinheiten / Федеральне міністерство фінансів, (1948–), 305601 одиниця зберігання

33. 68473. Einziehung und Verwertung von Kulturgut in den besetzten Gebieten sowie von Eigentum rassisch, politisch und religiös Verfolgter. Dokumentensammlung des Bundesamtes für äußere Restitution (Überstücke). Bd.¹¹⁵ 1., 1961–1964.¹¹⁶

34. 68474. Einziehung und Verwertung von Kulturgut in den besetzten Gebieten sowie von Eigentum rassisch, politisch und religiös Verfolgter. Dokumentensammlung des Bundesamtes für äußere Restitution (Überstücke). Bd. 2. 1961–1964.

---

¹¹⁵ Скорочення від нім. «Band» – «том».

¹¹⁶ У німецьких описах на рівні конкретної справи не вказується кількість аркушів у справі, оскільки у багатьох справах немає наскізної порядкової нумерації аркушів. Тому тут і далі ми вказуємо кількість аркушів лише у тому випадку, коли вони вказані в облікових документах фонду. Так само наводимо дату у тому випадку, якщо дата на справі зазначена.

35. 68475. Einziehung und Verwertung von Kulturgut in den besetzten Gebieten sowie von Eigentum rassistisch, politisch und religiös Verfolgter Dokumentensammlung des Bundesamtes für äußere Restitution (Überstücke). Bd. 3. 1961–1964.

**N 1851 Leibbrandt, Georg, 1901–1982, (1983–2000), 233
Aufbewahrungseinheiten / Ляйббрандт Георг, 1901–1982, (1983–200), 233
одиниці зберігання**

36. 89. Eidesstattliche Erklärungen von Georg Leibbrandt (u.a. für Dritte) sowie Notizen hierzu. 1947–1948.

37. 91. Eidesstattliche Versicherung von Georg Leibbrandt zur Vorlage beim Militärgerichtshof IV sowie Notizen und Aufzeichnungen. 1947–1949.

**N 54 Keitel, Wilhelm (Generalfeldmarschall), 1882–1948, 92
Aufbewahrungseinheiten / Кайтель, Вільгельм (генерал-фельдмаршал),
1882–1948, 92 одиниці зберігання**

38. 60: Jugendproblem. 1945

**NS 8. Kanzlei Rosenberg, 1918–1945, 301 Aufbewahrungseinheiten /
Канцелярія Розенберга, 1918–1945, 301 одиниця зберігання**

39. 3. Leben und Wirken Rosenbergs (Presseausschnitte). 1923, 1928–1938.

39a. 22. "Mythus des 20. Jahrhunderts". Einleitung, Thesen aus dem "Mythus" und Aufsatz Rosenbergs "Wie der Mythus entstand".

40. 37. Manuskripte von Vorträgen und Aufsätzen Rosenbergs sowie – vereinzelt – Vermerke über Interviews und Unterredungen mit Einzelpersonlichkeiten. Bd. 1, 1932 – Mai 1934.

41. 50. Manuskripte von Vorträgen und Aufsätzen Rosenbergs sowie - vereinzelt - Vermerke über Interviews und Unterredungen mit Einzelpersonlichkeiten. Bd. 14, Mai – Juni 1938.
42. 116 Schriftwechsel mit Mitarbeitern des VB und dem Eher Verlag sowie - vereinzelt- mit anderen Verlagen betr. Redaktions-, Personal- und Verwaltungsangelegenheiten des VB sowie Veröffentlichung v. Zeitschriften und Einzelwerken (auch v. Werken Rosenbergs). Bd. 5, 1931–1937.
43. 128. Anordnungen, Rundschreiben und Verfügungen Rosenbergs für den eigenen Dienstbereich, überwiegend betr. Organisationsangelegenheiten. 1934–1945.
44. 129. Vereinbarungen mit Dienststellen aus dem staatlich-zivilen, dem militärischen und dem Parteibereich sowie Anordnungen dieser Dienststellen betr. den Dienstbereich Rosenbergs und Abgrenzung der Kompetenzen. 1933–1943.
45. 130. Geheimakten u.a. betr. kriegsbedingte allgemeine Anweisungen, Personal- sowie fachliche Einzelangelegenheiten (alphabetisch abgelegt). (1933) 1941–1944.
46. 131. Besprechungen Rosenbergs mit Angehörigen seiner Dienststellen u.a. betr. Hohe Schule, ERR (auch M-Aktion), NS-Wehrmachtschulung und Propagandatätigkeit im Krieg (Protokolle). Bd. 1, 1943.
47. 132: Besprechungen Rosenbergs mit Angehörigen seiner Dienststellen u.a. betr. HS, ERR (auch M-Aktion), NS-Wehrmachtschulung und Propagandatätigkeit im Krieg (Protokolle), 1939.
48. 155. Schriftwechsel mit Parteifunktionären und sonstigen Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, überwiegend betr. Einladungen, Übersendung von Büchern, Dankschreiben sowie – vereinzelt – Fachangelegenheiten. Bd. 8: A – C. (1938) 1943–1944.
49. 156. Schriftwechsel mit Parteifunktionären und sonstigen Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, überwiegend betr. Einladungen, Übersendung von

- Büchern, Dankschreiben sowie – vereinzelt – Fachangelegenheiten. Bd. 9: D–J, 1943–1944.
50. 158. Schriftwechsel mit Parteifunktionären und sonstigen Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, überwiegend betr. Einladungen, Übersendung von Büchern, Dankschreiben sowie – vereinzelt – Fachangelegenheiten. Bd. 11: O–Z, 1943–1945.
51. 163. Schriftwechsel mit der Stabsführung, Abt. Erfassung und Sichtung, betr. Erfassung und Katalogisierung von Bibliotheksgut sowie betr. Ausarbeitungen über Sowjetrußland. 1943.
52. 166. Schriftwechsel mit der Reichskanzlei überwiegend betr. Deutsche Akademie, München (mit Erlass- und Satzungsentwürfen). 1941–1944.
53. 168. Schriftwechsel mit dem Auswärtigen Amt betr. Teilnahme an Veranstaltungen, Übersendung von Büchern und fachlichen Einzelangelegenheiten, u. a. Ausbildung des Diplomatennachwuchses. Bd 1, 1934–1944.
54. 171. Schriftwechsel mit dem Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda und Präsidenten der Reichskulturkammer, Dr. Goebbels, insbes. betr. Abgrenzung der Kompetenzen auf dem Gebiet der kulturpolitischen Überwachung und der Feiargestaltung. Bd. 1, 1933–1939.
55. 174. Schriftwechsel mit Dienststellen der Wehrmacht betr. NS-Führung in der Wehrmacht und Schulungsvorträge Rosenbergs vor Wehrmachtsangehörigen. 1943–1945.
56. 188. Schriftwechsel mit dem Stellvertreter des Führers, seit 1941 Leiter der Parteikanzlei, überwiegend betr. organisatorische Grundsatzangelegenheiten, z. B. Kompetenzstreitigkeiten mit Reichs- und Parteidienststellen sowie Personalangelegenheiten. Bd. 12, Jan. –Juni 1943.
57. 190 Schriftwechsel mit dem Stellvertreter des Führers, seit 1941 Leiter der Parteikanzlei, überwiegend betr. organisatorische Grundsatzangelegenheiten, z. B. Kompetenzstreitigkeiten mit Reichs- und Parteidienststellen sowie Personalangelegenheiten. Bd 14, (1943) Jan. – Juli 1944.

58. 203. Schriftwechsel mit dem Reichsschatzmeister der NSDAP betr. APA, DBFU und ERR. – Liegenschaftsverwaltung, Finanzierungs- und Personalangelegenheiten sowie allgemeine Anordnungen des Reichsschatzmeisters. Bd 1, 1933–1940.
- 58a. Schriftwechsel betr. fachliche und - vereinzelt - Verwaltungs- und Personalangelegenheiten. 1937–1942.
59. 222. Nordische Gesellschaft – Schriftwechsel betr. Organisation, Aufgaben und Tätigkeit, insbesondere Veranstaltung von Tagungen, Feierstunden u. ä. Bd 2: A–K, 1937–1941.
60. 224. Europapolitik des Deutschen Reiches.- Propagandatätigkeit und Ideen des Gesandten Werner Daitz für eine "Europäische Völkerfamilie", Bd 2, 1943–1944.
61. 228. Zentralamt in der DBFU. – Organisations-, Verwaltungs- und Personalangelegenheiten (insbesondere Kriegsauszeichnungen und UK-Stellungen). Bd 1, 1939–1944.
62. 229. Zentralamt in der DBFU. – Organisations-, Verwaltungs- und Personalangelegenheiten (insbesondere Kriegsauszeichnungen und UK-Stellungen). Bd 2, 1942–1943.
63. 232. Presseamt in der DBFU. – Überwiegend betr. Beiträge zu periodischen Veröffentlichungen der DBFU. 1942–1944.
64. 233. Amt Ausstellungen in der DBFU. – Vorbereitung von Ausstellungen im In- und Ausland. 1942–1944.
65. 236. Amt Wehrmachtsschulung in der DBFU. – Fachangelegenheiten. (1940), 1943–1944.
66. 241. Amt Wissenschaft in der DBFU (seit 1941 Hauptamt). – Überwachung und Lenkungsmaßnahmen im Bereich der Wissenschaft sowie – vereinzelt – Personalangelegenheiten. Bd 2, 1942–1944.
67. 260. Schriftwechsel betr. fachliche, Organisations- und Verwaltungsangelegenheiten des ERR. Bd 2, 1942–1943.

67a. 264. Organisations- und Verwaltungsangelegenheiten der Hohen Schule sowie Gründung und Aufbau von Außenstellen und Instituten (alphabetisch nach Orten oder Personen abgelegt). 1938–1945.

68. 271. Haushaltsplan 1939. 1939.

69. 285. Schriftwechsel mit dem Stellvertreter des Führers, seit 1941 Leiter der Parteikanzlei, überwiegend betr. organisatorische Grundsatzangelegenheiten, z. B. Kompetenzstreitigkeiten mit Reichs- und Parteidienststellen sowie Personalangelegenheiten. Bd. 16, 1940–1944.

NS 15. Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, 1920–1945, 790 Aufbewahrungseinheiten / Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, 1920–1945, 790 одиниць зберігання

70. 188. Organisationspläne der Dienststelle des DBFU. o.D.¹¹⁷

71. 298. Aufgaben, Organisation und Geschäftsverteilung des Amtes Wissenschaft. 1934–1939.

72. 314. Anordnungen, Verfügungen und Bekanntgaben des DBFU (vereinzeltes Material). 1937–1944.

73. 334. Denkschriften zur Aufgabe der Hohen Schule. 1938–1942.

74. 684. Hauptamt Überstaatliche Mächte: Verschiedenes. 1943–1945.

NS 18. Reichspropagandaleiter der NSDAP, 1925–1945, 1510 Aufbewahrungseinheiten / Керівник пропаганди НСДАП, 1925–1945, 1510 одиниць зберігання

75. 90. Organisatorischer Aufbau des Propaganda-Amtes. 1942.

---

¹¹⁷ Від нім. «Ohne Datum» – «без дати».

76. 207. Regelung der Zuständigkeit und der personellen Besetzung der Dienststellen. 1943.
77. 414. Organisation, Personal und Aufgaben. 1942–1943.
78. 970. Rundfunkansprache des Papstes anlässlich seines 25-jährigen Bischofsjubiläums am 13. Mai 1942, Juli 1942.
79. 1215. Überwachung der weltanschaulichen Schulung. 1941–1943.
80. 1389. Arbeitsbereich Osten der NSDAP. Organisation und Aufgaben. 1942–1943.

NS 19. Persönlicher Stab Reichsführer-SS, (1806-1807) 1925-1945, 4317 Aufbewahrungseinheiten / Особистий штаб райхсфюрера СС, (1806-1807) 1925–1945, 4317 одиниць зберігання

81. 1859. Reichskommissariat Kaukasien. Besprechung des Chefs des SS-Hauptamtes, Berger, mit dem künftigen Reichskommissar für Kaukasien, Oberbefehlsleiter Schickedanz, Aug. 1942.
82. 2008. Einladung des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, Alfred Rosenberg, zu einer Besprechung, u. a. über die Einbeziehung der SA in die weltanschauliche Schulung, 1942

NS 30. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, 1917–1945, 235 Aufbewahrungseinheiten / Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга, 1917–1945, 235 одиниць зберігання

83. 1 Einrichtung des ERR, Aufgabenbereiche, Allgemeines. 1940–1943
84. 10. Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr. Mitarbeiter. 1944.

85. 11 Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr.-
Anschriftenverzeichnisse der Mitarbeiter und Vortragsprogramm für die
Einsatzbesprechung vom 31. Okt. bis 2. Nov. 1944 in Prag.
86. 19. Erfassung, Sicherstellung und Verlagerung von Kulturgut (Bibliotheken) in
bzw. aus den Ostgebieten; Abgabe und Ausleihe von Schrifttum an andere
Dienststellen, Institute usw. 1943–1944.
87. 50. Verschiedenes: Handakten Dr. Wunder. Bd. 5. 1942–1944.
88. 51. Verschiedenes. Bd. 1, (1938) 1943-1944.
89. 55. Ostbücherei in Berlin und Ratibor. Arbeitsberichte. 1942–1944.
90. 56 Ausstellungen des ERR, insbesondere in Ratibor im Mai 1944. 1943–1944.
91. 124. Liste "russischer Fachleute, die in Ratibor an der geistigen Bekämpfung
des Bolschewismus arbeiten und für spezielle Auskünfte jederzeit verfügbar
sind". 1944–1945.
92. 161. Schriftwechsel betr. Ausarbeitung und Auswertungen durch die HAG
Mitte, Ausleihe von Schrifttum, Abtransport von Bibliotheken in Minsk,
Evakuierung der Dienststelle. Bd. 1, 1942–1943.
- 92a. 163. Schriftwechsel mit der Stabsführung, Abt. Erfassung und Sichtung, betr.
Erfassung und Katalogisierung von Bibliotheksgut sowie betr. Ausarbeitungen
über Sowjetrußland. 1943.
93. 211. Monatsberichte des ERR, Sonderkommando Osten 9-12/1944 sowie
Abschlussbericht über das Jahr 1944. Jan. 1945.
94. 215 Konzeption einer Ausstellung über den ERR. [1944].
- NS 43. Außenpolitisches Amt der NSDAP. (1927-1932) 1933-1942, 480
Aufbewahrungseinheiten / Зовнішньополітичне відомство НСДАП. (1927-
1932) 1933-1942, 480 одиниць зберігання**
95. 2. Aktennotizen Dürksen, Abteilung Osten, A–Z. 1934–1939.
96. 10. Institutionen. 1934–1941.
97. 35. Verschiedenes. Bd. 1, 1931–1941.

98. 37. Verschiedenes. Bd. 2, 1935–1941.
99. 41. Ukraine – Politische Lage, nationalistische Bestrebungen und Organisationen. Bd. 3., 1934–1941.
100. 42. Ukraine. – Politische Lage, nationalistische Bestrebungen und Organisationen. Bd. 2, 1933–1941.
101. 43. Ukraine. – Politische Lage, nationalistische Bestrebungen und Organisationen. Bd. 1, 1932–1941.
102. 473. Parteitagsprogramm. 1936.
103. 505. Verbreitung rassistischer und antisemitischer Ansichten der NSDAP im Ausland und Einflussnahme auf die ausländische Medienberichterstattung. 1934–1938.
104. 525. Überführung des Nachrichtendienstes des APA in den Sicherheitsdienst (SD). – RFSS. 1934.

R 6. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, 1941–1945, 868 Aufbewahrungseinheiten / Міністерство окупованих східних територій, 1941–1945, 480 одиниць зберігання

105. 6. BriefftagebuchVorschläge zu Fragen der Ostpolitik. 1941–1944.
- 105a. 18. Besprechungsvorlagen und Beschwerden des Reichsministers Rosenberg an den Führer und Reichskanzler. 1941–1943
106. 149. Ukrainisches Nationalkomitee und die Beendigung der Abwicklung der Dienststelle des RKU. 1942–1945.

R 43 Reichskanzlei, (1862) 1878-1945, 4439 Aufbewahrungseinheiten / Імперська канцелярія, (1862) 1878-1945, 4439 одиниць зберігання

107. 3539: Einreisegenehmigungen nach den Niederlanden für Abordnungen des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP. Juli 1940 – Juli 1941

R 43-I Reichskanzlei, 1919-1945, 3667 Aufbewahrungseinheiten / Імперська канцелярія, 1919-1945, 3667 одиниць зберігання

108. 155. Ukraine. 1920–1935.

109. 1176. Außenhandel. Bd. 5. Aug. 1932 – Nov. 1932.

110. 3427. Schickedanz, Arno; Beauftragter des Reichsmin. und Chefs der Reichskanzlei bei dem Generalgouverneur für die besetzten polnischen Gebiete (*1892). 1939–1944.

R 43-II. Reichskanzlei, 1919-1945, 2874 Aufbewahrungseinheiten / Імперська канцелярія, 1919-1945, 2874 одиниці зберігання

111. 939. Universitäten und Fachhochschulen, studentische Organisationen. Bd. 10., 1936–1938.

112. 1489a. Rußland. Bd.14, 1937–1940.

113. 1498a Tschechoslowakei. Bd. 11, 1936–1940.

114. 1500 Ukraine. Bd. 2, Aug. 1936 – Aug. 1941.

115. 1504a, Ukraine. Bd. 4, Jan. 1942 – Nov. 1944.

116. 1504b, Ukraine. Bd. 3, Juli 1941 – Jan. 1945.

R 58. Reichssicherheitshauptamt, (1600-1938) 1939-1945 (1946, 1957-1960), 9652 Aufbewahrungseinheiten / Головне відомство імперської безпеки, (1600-1938) 1939-1945 (1946, 1957-1960), 9652 одиниці зберігання

117. 7605: Forschungsinstitutionen: Bd. 3: Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr. 1939–1945.

118. 7222: Bd. 1: Polen. 1942–1944.

119. 3556: Grundlegende Fragen. Schriftwechsel Heinrich Himmlers mit dem Stellvertreter des Führers. 1935–1938.

R 73. Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1920-1945 (1947/1948), 7239 Aufbewahrungseinheiten / Німецьке дослідницьке товариство, 1920-1945 (1947/1948), 7239 одиниць зберігання

120. 12646: Leibbrandt, Georg, geb. 5.9.1899. 1938–1941.

R 153. Publikationsstelle Berlin-Dahlem, 1932–1945, 2120 Aufbewahrungseinheiten / Публікаційна служба в Берліні-Далемі, 1932–1945, 2120 одиниць зберігання

121. 132. Außenpolitisches Schulungshaus der NSDAP. 1938–1939.

R 187 Sammlung Schumacher, 1924–1945, 421 Aufbewahrungseinheiten / Колекція Шумахера, 1924–1945, 421 одиниця зберігання

122. 516: Ämter und Dienststellen der NSDAP. Bd. 2, 1933–1945, 1953.

R 601 Präsidialkanzlei, (1917) 1918–1945, 2507 Aufbewahrungseinheiten / Канцелярія президіуму, 1918–1945, 2507 одиниць зберігання

123. 304. Geschäftsverteilungspläne. Bd. 5, Juni-Aug. 1937.

R 901. Auswärtiges Amt, 1867–1945, 101854 Aufbewahrungseinheiten / Міністерство закордонних справ, 1867–1945, 101854 одиниці зберігання

124. 58440. Ukrainische Autonomi., 4. Dez. 1938 – Feb. 1939.

ZSG 103 Presseauschnittsammlung Lauterbach zur allgemeinen politischen Geschichte bis 1945, 1867-1945, 3830 Aufbewahrungseinheiten / Колекція вирізок з преси Лаутербаха щодо загальної політичної історії до 1945 р., 1867–1945, 3830 одиниць зберігання

125. 7413 Nordische Gesellschaft, o.D.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

126. Розенберг А. Миф XX века: Оценка духовно-интеллектуальной борьбы нашего времени. Таллинн, 1998. 527 с.
127. Alfred Rosenberg. Europa, der Norden und Deutschland. Gestaltung der Idee // Blut und Ehre. Bd. 2: Reden und Aufsätze von 1933–1935 / hrsg. Thilo von Trotha. München: Franz Eher Verlag, 1936. S. 93–101.
128. Alfred Rosenberg. Letzte Aufzeichnungen. Nürnberg 1945/46. Uelzen: Jomsburg-Verlag. 1996. 344 S.
129. Alfred Rosenberg. Verteidigung des deutschen Kulturgedankens; Reden auf dem Reichsparteitag 1938. München: Eher-Verlag, 1939. 36 S.
- 129a. Ausstellung Deutsche Grösse unter Schirmherrschaft des Stellvertreters des Führers, Reichsminister Rudolf Hess: durchgeführt vom Amt Schrifttumspflege, München, 8. November 1940. Berlin : W. Limpert, 1940, 395 S.
130. Ausstellung "Europas Schicksalskampf im Osten" unter Schirmherrschaft des Stellvertreters des Führers, Reichsminister Rudolf Hess: 4 Jahrtausende europäischer Geschichte in Funden, Kunstwerken, Karten, Urkunden und Schriften veranstaltet von der Dienststelle des Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP / durchgeführt vom Amt Schrifttumspflege. Berlin: Wilhelm Limpert, 1938. 200 S.
131. Daitz, W. Das neue Europa, seine Lebenseinheit und Rechtsordnung. Deutsches Recht Ausgabe A. 1940. №. 49. S. 2082.
132. Daitz, W. Der Lebensraum und seine Gesetze // Mitteilungen des Zentralforschungsinstituts für nationale Wirtschaftsordnung und Grossraumwirtschaft. Dresden, 1943. H. 1.

133. Daitz, W. Die alte Städtehanse und der neue kontinentaleuropäische Wirtschaftskreislauf // Nationale Wirtschaftsplanung und Grossraumwirtschaft. Dresden, 1941. S. 169–176.
134. Daitz, W. Nordische und Mittelmeerländische Geisteshaltung – die Fundamente Europas. Lübeck, 1937. 150 S.
135. Daitz, W. Politische Wirtschaft // Arbeit und Wirtschaft Soziale und wirtschaftliche Mitteilungen. Berlin: die Deutsche Arbeitsfront, April, 1940. S. 37–38.
136. Daitz, W. Sozialpolitische Fragen der Gegenwart. Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, 1939. 22 S.
137. Daitz, W. Völkische Haltung der Wirtschaft Wirtschaftspolitik als Teil der Kulturpolitik // Der Weg zur Volkswirtschaft, Grossraumwirtschaft und Grossraumpolitik. Dresden, 1943. №. 1. S. 68.
138. Das Gesicht des Bolschewismus. Aus der Schriftenreihe zur weltanschaulichen und politischen Schulung der Wehrmacht / Dienststelle des Reichsleiters Alfred Rosenberg. Berlin: Zentralverlag der NSDAP, 1944. 79 S.
139. Das Meer. Bilder deutscher Maler. 12. Oktober bis 8. November 1942 im Künstlerhaus Berlin. Amt Bildende Kunst in der Dienststelle des Reichsleiters Rosenberg, Berlin: Künstlerhaus, 1942. 14 [2] S.
140. Die Sowjet-Union. Gegebenheiten und Möglichkeiten des Ostraumes / herausgegeben von Georg Leibbrandt. Berlin: Verlagsanstalt Otto Stollberg, 1943, 64 S.
141. Eckart, D. Der Bolschewismus von Moses bis Lenin: Zwiegespräch zwischen Adolf Hitler und mir. München: Hoheneichen Verlag, 1924. 57 S.
142. Europa und der Osten / herausgegeben von Hans Hagemeyer und Georg Leibbrandt. München: Hoheneichen-Verlag, 1943. 276 S.
143. Europas Schicksal im Osten. 12 Vorträge der vierten Reichsarbeitstagung der Dienststelle für Schrifttumspflege bei dem Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP und der

- Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums / herausgegeben von Hans Hagemeyer, Breslau: NS-Druckerei, 1938, 208 S.
144. Grau, W. Die Erforschung der Judenfrage. Aufgabe und Organisation. Hoheneichen-Verlag, München 1943, 59 S. (Kleine Weltkampfbücherei Nr. 3)
145. Grau, W. Die geschichtlichen Lösungsversuche der Judenfrage. Hoheneichen-Verlag, München 1943, 26 S. (Kleine Weltkampfbücherei Nr. 4)
146. Gross, W. Die rassenpolitischen Voraussetzungen zur Lösung der Judenfrage / hrsg. vom Institut zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt am Main. Hoheneichen-Verlag, München 1943. 32 S. (= Kleine Weltkampfbücherei Nr. 1)
147. Hagemeyer, H. Einsamkeit und Gemeinschaft. Zehn Vorträge der 5. Arbeitstagung des Amtes Schrifttumspflege beim Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP. Stuttgart: J. Engelhorn's Nachf. Adolf Spemann, 1939. 147 S.
148. Hagemeyer, H. Einsamkeit und Gemeinschaft. Zehn Vorträge der 5. Arbeitstagung des Amtes Schrifttumspflege beim Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP. Stuttgart: J. Engelhorn's Nachf. Adolf Spemann, 1939. 147 S.
149. Härtle, H. Die geistige Macht des Judentums. München: Zentralverlag der NSDAP, 1944. 23 S. (Schriftenreihe zur weltanschaulichen Schulungsarbeit der NSDAP Hft. 23)
150. Härtle, H. Die ideologischen Grundlagen des Bolschewismus. Marxismus, Leninismus, Stalinismus. Hoheneichen-Verlag, München 1944. 175 S.
151. Härtle, H. Freispruch für Deutschland: Unsere Soldaten vor dem Nürnberger Tribunal. Göttingen: Schütz, 1965. 345 S.
152. Härtle, H. Großdeutschland. Traum und Tragödie. Rosenbergs Kritik am Hitlerismus. München: Selbstverlag H. Härtle, 1969. 308 S.
153. Hitler, A. Mein Kampf: 2 Bde in 1 Bd. München: F. Eher Nachf., 1943, 782 S.

154. Krupinski, K. Die Komintern seit Kriegsausbruch / herausgegeben von Georg Leibbrandt. Berlin: Verlagsanstalt Otto Stollberg, 1941. 75 S. (Bücherei des Ostraumes).
155. Leibbrandt, G. Auswanderung aus Schwaben nach Rußland 1816–1823: ein schwäbisches Zeit- und Charakterbild. Stuttgart, 1928. 212 S.
156. Leibbrandt, G. Jüdische Weltpolitik in Selbsterzeugnissen. München: R. Eher Nachf., 1938. 70 S.
157. Leibbrandt, G. Moskaus Aufmarsch gegen Europa. München, 1939. 69 S.
158. Nordische Schicksalsgemeinschaft. Wortlaut der Rede von Reichsleiter Alfred Rosenberg vom 9. Juli 1940. Sonderdruck des Informationsdienst Nord" / herausgegeben von der Nordischen Gesellschaft in Lübeck. Lübeck: Wullenweverdruck, 1940, 8 S.
159. Organisationsbuch der NSDAP. 1938. München: Zentralverlag der NSDAP, 1943. 596 S.
160. Ostaufgaben der Wissenschaft: Vorträge der Osttagung deutscher Wissenschaftler, herausgegeben vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg. München: Hoheneichen-Verlag, 1943. 152 S.
161. Probleme des Ostraumes / hrsg. v. Georg Leibbrandt. Berlin: Stollberg, 1942, 202 S. (Bücherei des Ostraumes)
162. Rosenberg, A. „Unser Kampf gegen Versailles“: Rede des Reichsleiters Alfred Rosenberg in Danzig am 14. April 1940: aus Anlaß der Eröffnung der Ausstellung "Los von Versailles". Danzig, 1940. 17 S.
163. Rosenberg, A. Blut und Ehre. Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt – Reden und Aufsätze von 1919–1933. München: Franz Eher Nachf. 1934. 381 S.
164. Rosenberg, A. Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen-Verlag, 1930, 670 S.
- 164a. Rosenberg, A. Der völkische Staatsgedanke. Untergang und Neugeburt, München. 33 S.

165. Rosenberg, A. Der Zukunftsweg deutscher Aussenpolitik. München: Eher-Verlag, 1927. 143 S.
166. Rosenberg, A. Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik. München: Deutscher Volksverlag, 1923. 160 S.
167. Rosenberg, A. Die Revolution Europas // Völkischer Beobachter. Berlin, 1940. 12/13.
168. Rosenberg, A. Die Spur der Juden im Wandel der Zeiten. München: Deutscher Volksverlag, 1920. 163 S.
169. Rosenberg, A. Die Überwindung des Versailles Diktates // Tradition und Gegenwart. Reden und Aufsätze 1936–1940. Blut und Ehre. Bd. 4. München, 1941. S. 379–401.
170. Rosenberg, A. Die Verbrechen der Freimaurerei. Judentum, Jesuitismus, Deutsches Christentum. München: Hoheneichen-Verlag, 1921. 180 S.
- 170a. Rosenberg A. Europa, der Norden und Deutschland. Gestaltung der Idee. Blut und Ehre. München, 1936. Bd. 2. S. 93–101.
171. Rosenberg, A. Kampf um die Macht: Aufsätze von 1921–1932. München: Franz Eher Nachf., 1937. 797 S.
172. Rosenberg, A. Krisis und Neugeburt Europas // Nationalsozialistische Monatshefte. München: Eher Verlag, 1932. H. 33.
173. Rosenberg, A. Nordische Schicksalsgemeinschaft // Der Norden. Monatsschrift der Nordischen Gesellschaft 17 (1940), H. 8, S. 241–246.
174. Rosenberg, A. Pest in Russland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer. München: Deutscher Volksverlag, 1922. 144 [146] S.
175. Rosenberg, A. Unmoral im Talmud. München: Deutscher Volksverlag, 1920. 60 S.
176. Rosenberg, A. Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP. München: Deutscher Volksverlag, 1923. 48 S.
177. Rosenberg, A. Wesensgefüge des Nationalsozialismus. München: Eher-Verlag, 1930, 80 S.
178. Schickedanz, A. Die osteuropäischen Fragen! 14 Juni 1939.

179. Seraphim, P.-H. Bevölkerungs- und wirtschaftspolitische Probleme einer europäischen Gesamtlösung der Judenfrage. München: Hoheneichen-Verlag, 1943. 125 S. (Kleine Weltkampfbücherei Nr. 2)
180. Steinberg, H.¹¹⁸ Marxismus, Leninismus, Stalinismus: der geistige Angriff des Ostens. Hamburg: Holsten-Verlag, 1955. 101 S.
- 180a. Steiner, R. Occult Significance of Blood. Boston: Occult and modern thought book centre, 1912. 47 p.
181. Wofür kämpfen wir? Herausgegeben vom Personal-Amt des Heeres, Januar 1944. Berlin: Elsnerdruck. 144 S.

Публікації документів

182. "Люба моя Еллі!..." Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / упоряд.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; Переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; Наук. ред. О. Лисенко. К.: Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність", 2012. 336 с.
183. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. НАН України. НБУВ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Держ. комітет архівів України. Центральний держ. архів вищих органів влади та управління України. К., 2004. 814 с.
184. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни / упоряд. І. Я. Лосієвський [та ін.]; ред. І. О. Блохіна [та ін.]; Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Харківська держ. наук. бібліотека ім. В. Г. Короленка [та ін.]. [Б. м.]: [б. в.], 1997. 102 с.
185. Война Германии против Советского Союза 1941–1945: Документальная экспозиция. Берлин. 1992. 285 с.

---

¹¹⁸Псевдонім Гайнріха Гертле, від яким він видавав свої праці після війни.

186. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Том. 1 Ноябрь 1937–1938 гг. Из Архива Министерства иностранных дел. Москва: Гос. Издательство политической литературы, 1948. 368 с.
187. Зверства немецко-фашистских захватчиков: (Документы). Москва: Военное издательство НКО СССР, Вып. 1–15. 1942–1945.
188. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. Документи. 992 с.
189. Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд.: Т. М. Себта, Р. І. Качан. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Канадський Ін-т Українських Студій Альбертського Ун-ту. К.: "Вид. Олег Філюк", 2016. 1200 с.
190. Лер С. «Як все це, однак, жахливо!». Из щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки. 2008. Т. 8. С. 56–73.
191. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1: 1939–1945 / Упоряд.: Г. Сварник, Р. Дзьобан [та ін.]; наук. ред.: Я. Дашкевич [та ін.]. НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львів, 2010. 620 с.
192. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 2 (1946 – березень 1953): / упоряд.: Г. Сварник, Р. Дзьобан [та ін.]; відп. ред. Л. Сніцарчук; наук. ред.: Я. Дашкевич, Г. Сварник; НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львів, 2019. 622 с.
193. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944): сб. док. и матер. М.: Политиздат, 1965. 388 с.
194. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. К.: Державне вид-во політ, літ-ри УРСР, 1951. 410 с.

195. Нюрнбергский процесс в 2-х т. Сборник материалов / Горшенин К.П., Г. Н. Сафонов, С. А. Голунский, Ю. Н. Зоря. Т. 2. М.: Госюриздат, 1954. 1153 с.
196. Нюрнбергский процесс в 2-х т. Сборник материалов / К.П. Горшенин, Г. Н. Сафонов, С. А. Голунский, Ю. Н. Зоря. Т. 1. М.: Госюриздат, 1954. 912 с.
197. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками. Сборник материалов в 7 томах / Общ. ред Р. А. Руденко. М.: Юридическая литература, 1957–1961.
198. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. – Т. 4 / Сухарев А. Я. (отв. ред.), Рагинский М. Ю. (спец. науч. ред.), Павлищев К. С. (спец. науч. ред.), Зоря Ю. Н. (сост.), Лебедева Н. С. (науч. ред.). М.: Юридическая литература, 1990. 672 с.
199. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. Т. 1 / Рекунков А. М. (отв. ред., авт. пред.), Лебедева Н. С. (науч. ред.), Алексеев Н. С. (науч. ред.), Рагинский М. Ю. (сост., авт. справ. мат., ред. фотомат.), Павлищев К. С. (сост., авт. справ. мат.). М.: Юридическая литература, 1987. 688 с.
- 199а. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. Т. 2 / Лебедева Н. С. (науч. ред., авт. коммент.), Рагинский М. Ю. (сост., авт. коммент.), Павлищев К. С. (сост.), Ежов В. Д. (спец. науч. ред., авт. пред.). М.: Юридическая литература, 1988. 672 с.
200. ООН в 1941 році: Документи / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; Передмова: С. Кульчицький. Київ, 2006. Ч. 1–2. 660 с.
201. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944) / Сост.: Г.Ф. Заставенко (рук.) и др.; под общ. ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова. М.: Экономика, 1985. 328 с.

202. Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1946. 459 с.
203. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. документов / Науч. редактор и составитель Н.С. Лебедева. М.: МФД, 2012. 624 с.
204. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Львів, т. 1, 1997, 382 с.
205. Україна в Другій світовій війні у документах: зб. нім. арх. матеріалів: у 4-х т. / упоряд. В. Косик. Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львів: НТШ у Львові, 1997–2000.
206. Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. Ч. 1 / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (заст. голови) [та ін.]; Упоряд.: І. Азарх, М. Баришполець (Лобода), Т. Вронська [та ін.] НАН України. Ін-т історії України. К.: Наукова думка, 2020. 848 с.
207. Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. Ч. 2 / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (заст. голови) [та ін.]. Упоряд.: І. Азарх, М. Баришполець (Лобода), Т. Вронська [та ін.]. НАН України. Ін-т історії України. Київ.: Наукова думка, 2021. 1156 с.
208. Фашистський розбій на Україні / [упорядн.: Л. Паламарчук та ін.]. Уфа: Укрвидав, 1943. 42 с.
209. «Unternehmen Barbarossa». Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941: Berichte, Analysen, Dokumente. Paderborn: Schöningh 1984, 416 S.
210. Ausgewählte Dokumente zur Geschichte der Nationalsozialismus. 1933 – 1945 / Hrsg. von Dr. H.-A. Jacobsen u. Dr. W. Jochmann. Bielefeld, Neue Gesellschaft, 1961–1966.

211. Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych / wyd. i oprac. A. Mężyński przy współpr. H. Łaskarzewskiej. Warszawa, 2003. 540 S.
212. Deutsche Geschichte 1933–1945: Dokumente zur Inner und Aussenpolitik / Hrsg. von W. Michalka. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenb., 1993. 419 S.
213. Documents on German Foreign Policy, 1918-1945: Series D (1937-1945), Vol. XII: Volume XII. The War Years. February 1 – June 22, 1941. Washington: United States Government Printing Office, 1962. 1109 p.
214. Dokumente zur Deutschen Geschichte. 1917-1924;1924-1929;1929-1933;1933-1935; 1935-1939; 1939-1942; 1942-1945. Hrsg. Von. W. Rüge und W. Schumann. Berlin: VFB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1975–1977.
215. Hartung, U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen: Edition Temmen, 2000. 359 S.
216. Mosse, G. L. Nazi Ideology before 1933: A Documentation. Edited a. transl. by B. Miller Lane and Leila J. Rupp. Austin: Univ. of Texas-Press, 1978. 222 p.
217. Müller, N. Okkupation, Raub, Vernichtung: Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. Berlin: Militärverlag der DDR, 1980. 431 S.
218. Poliakov, L., Wulf, J. Das Dritte Reich und seine Denker: Dokumente. Berlin: Saur, 1978. 560 S.

Щоденники і мемуари

219. Альфред Розенберг. Мемуары / с комментариями С. Ланга и Э. фон Шенка. Харьков: ООО «Див», 2005. 416 с.
220. Ганфштенгль Э. Гитлер. Утраченные годы. Воспоминания сподвижника фюрера. 1927–1944. Пер. з англ. А.С. Цыпленкова. М.ЗАО «Центрполиграф», 2007. 335 с.
221. Гилберт Г. М. Нюрнбергский дневник / перевод с англ. А.Л. Уткина.

- М.: Вече, 2012. 480 с.
222. Политический дневник Альфреда Розенберга, 1934–1944 гг. / Под ред. И. Петрова; Пер. с немецк. С. Визгиной, И. Петрова; Коммент. С. Визгиной, А.Дюкова, В. Симиндея, И. Петрова; Предисл. А. Дюкова; сопр. ст. И. Петрова. М.: Фонд «Историческая память», Ассоциация книгоиздателей «Русская книга», 2015. 448 с.
- 222а. Феттiх Нандор. Київський щоденник 3.ХІІ.1941–19.І.1942 / Пер. з угорськ. Стефан Мадяр. Державна служба контролю за перемiщенням культурних цiнностей через державний кордон України; Посольство Угорщини в Україні. К.: "Софія-А", 2004. 168 с.
223. Шпеер А. Воспоминания. Смоленск: «Русич», 1997. 696 с.
224. Штрик-Штрикфельдт В. К. Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение / Пер. И. Баха и М. Рубцовой. 3-е изд. М.: Посев, 1993. 447 с.
225. Alfred Rosenberg. Die Tagebücher von 1934 bis 1944. / Hrsg. u. komm. v. Jürgen Matthäus u. Frank Bajohr. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2015. 650 S.
226. Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40. München: Deutscher Taschenbuch Verlag; 1964. 265 S.
227. Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs. Aus den Jahren 1934/35 und 1939/40 / Seraphim H.-G. (Hg.) Göttingen: Musterschmidt, 1956. 218 S.
228. Goebbels J. Die Tagebücher von J. Goebbels: Sämtliche Fragmente. Hrsg.: E. Fröhlich. T. 1. München: Saur, 1987. 351 S.
229. Gustave M. Gilbert. The Nurnberg Diary. Farrar, Straus & Co. 1947.
230. Heilmann, H.D. Aus dem Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam // Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täter-Biographie / Hrsg. Götz Aly u. a. Institut für Sozialforschung in Hamburg: Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik, Berlin: Rotbuch Verlag, 1987. S. 123–187.
231. Strik-Strikfeldt, W. Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941–1945. N. Y.: Day, 1970. 270 p.

III. ЛІТЕРАТУРА

(монографії, наукові статті, публіцистичні публікації)

232. Авербух С. Гітлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях і карикатурах. Киев: Украинский центр изучения Холокоста, 2005. 220 с.
233. Адамушко В. І. Велика Вітчизняна війна в публікаційній діяльності державної архівної служби Республіки Білорусь. Архіви України. 2010. № 2(268). С. 58–65.
234. Аникеев А.А., Кольга Г.И., Пуховская Н.Е. НСДАП: идеология, структура и функции. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. 323 с.
235. Артамошин С.В. Идеиные истоки национал-социализма. Брянск: Изд-во Брянского государственного университета 2002. 184 с.
236. Баринов И. А Альфред Розенберг. Жизнь как миф. М.: Indie Science Press, 2017. 375 с.
237. Баринов И.И. Украина в стратегических планах Италии в межвоенный период, 1919-1939 гг. // Славянский мир в третьем тысячелетии. 2017. № 12. С. 255–263.
238. Бездрабко В. В. Сучасні історичні студіювання документа: en bloc et en detail // Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 158–184.
239. Бездрабко В.В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К.: [Четверта хвиля], 2009. 720 с.
240. Билалутдинов М.Д. Политико-правовые идеи «Мифа XX века» Альфреда Розенберга // Вестник Томского государственного университета. Право. 2013. № 4 (10). С. 5–15.
241. Бовдаренко С. Германский фашизм і Советская Украина. М.–Л.: Соцэкгиз, 1934. 103 с.
242. Бойченко І. В. Філософія історії. Підручник. К.: Знання, 2000. 724 с.
243. Боряк Г. В., Кашеварова Н. Г. Інформаційні ресурси з історії країн Східної Європи німецькомовного сегменту мережі Інтернет // Спеціальні

- історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 25. С. 197–222.
244. Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. К.: НБУВ, 2004. С. 36–58.
245. Броскат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / Перек. з нім. О. Насика. К.: Наука, 2009. 384 с.
246. Бурім Д. Микола Сушко та Організація українських націоналістів: до питання про партійно-політичну приналежність голови Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 21. К., 2010. С. 412–450.
247. Буханов В. А. Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах (1933–1945). Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. 466 с.
248. Буча А., Кашаварава Н., Сабалеўская В. Лёс архіваў БНР паводле справаздачы супрацоўніка Аператыўнага штаба Розенберга // Гадавік цэнтра беларускіх студыяў = Rocznik Centrum Studiów Białoruskich. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2018. № 4. С. 354–375.
249. Варшавчик М. А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. 1968. № 10. С. 76–89.
250. Васильченко А. Оккультный миф III Рейха. М.: «Яуза пресс». 2008. 624 с.
251. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 4–29.
252. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. К.: Четверта хвиля, 2000. 232 с.

253. Гарбар А. І., Гарбар І. В., Петрович Л. І. Поняття "термінологія", "терміносистема" і "термінополе" у сучасній лінгвістиці // Гуманітарний вісник. НУК. Миколаїв: НУК, 2018. Вип. 11. С. 16–19.
254. Генри Э. Гитлер над Европой. М.: Соцэкгиз, 1935. 228 с.
255. Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. № 27. 2020, С. 84–106.
256. Грімстед П., Боряк Г.В. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек. Львів: Фенікс, 1992. 119 с.
257. Гурулев С.А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А.Розенберге // Вопросы истории. 2006. №5. С. 62–75.
258. Гюнтер Г. Избранные работы по расологии / В. Б. Авдеев. М.: «Белые альвы», 2005. 576 с.
259. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 238–244.
260. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: матеріали наук.-практ. конф., Львів, 8–9 жовт. 1996 р. Львів, 1997. С. 40–47
261. Дерейко І.І., Коваль М.В. Нюрнберзький процес 1945–1946 // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. С. 497–498
262. Дмитрашко С. Генеза зовнішньополітичної доктрини німецького націонал-соціалізму // Молодий вчений. Одеса: Вид. «Молодий вчений», 2016. № 9 (36). С. 308–312.
263. Дмитрашко С. Політичний міф та ідеологія націонал-соціалізму // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студій. 2018. Вип. 16. С. 144–150.

264. Добров П. В., Грідіна І. М., Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк: ДонНУ, 2011. 235 с.
265. Дрожжин С.Н. Третий рейх и «русский вопрос». М.: Вече, 2010. 336 с.
266. Дубик М.Г. Надзвичайна державна комісія комісія по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во “Наукова думка”, 2010. С. 156.
267. Дубровіна Л. А. Методологічні засади історичних досліджень в бібліотекознавстві та документознавстві: базові принципи і поняття // Бібліотекознавство. Документознавство, Інформологія. 2005. № 1. С. 22–29.
268. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941-1944 / Отв. ред. А. Ю. Безугольный. М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. 383 с.
269. Ємельянова Т. З історії повернення фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, вивезених у роки Другої світової війни // Архіви України, 1–2 (2009). С. 224–248.
270. Єржабкова Б. Питання організації шкільної справи та шкільної політики в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 у світлі німецьких документів / Переклад з німецької мови. Київ: Наукова думка», 2008. 272 с.
271. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Рада з питань співпраці в галузі культури, Ком. з освіти, Від. сучас.мов; [наук. ред. С. Ю. Ніколаєва; пер. О. М. Шерстюк]. Київ: Ленвіт, 2003. 261 с.
272. Захарченко О.О. Альфред Розенберг – головний ідеолог націонал-соціалізму в расовому та єврейському питаннях // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 124–135.

273. Зимке Э. Немецкая оккупация Северной Европы. 1940–1945. Боевые операции Третьего рейха. 1940–1945. М.: Центрполиграф, 2005. 432 С.
274. Зинич М. С. Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей. М.: Изд. центр Ин-та рос. ист. РАН, 2003. 276 с.
275. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы: сб. ст. / редколл.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. М.: Наука, 1969. 511 с.
276. Иваненко О. Кох (Koch) Ганс. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А-М. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 219–222.
- 276а. Иванов О. Ф. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” / О. Ф. Иванов, В. Романько // Вісн. київ. нац. ун-ту ім. т. Шевченка. історія. К., 2003. Вип. 65. С. 30–34.
277. Историчне джерелознавство : підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. / [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. Київ: Либідь, 2002. 486 с.
278. Кашеварова Н. Г. «Більшовистський експеримент» як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2008. Вип. 11. С. 117–129.
279. Кашеварова Н. Г. Аналітична записка Ф.-Й. Штарке в контексті нацистської бібліотечної політики в Україні під час Другої світової війни // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. Вип. 27. С. 285–303.
280. Кашеварова Н. Г. Архів Оперативного штаба Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи // Архіви України. 2009. Вип. 1–2 (263). С. 92–104.
281. Кашеварова Н. Г. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С.

- 294-326.
282. Кашеварова Н. Г. Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. 2010. Вип. 2 (268). С. 155–163.
283. Кашеварова Н. Г. Використання радянських кінодокументів в ідеологічній боротьбі Третього райху проти більшовизму // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 24. С. 228–246.
284. Кашеварова Н. Г. Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943 гг.). Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. 2005. Вып. 3. С. 298–316.
285. Кашеварова Н. Г. Діяльність нацистського Товариства з боротьби проти більшовицької загрози під час Другої світової війни // Collection of theses of scientific and methodical reports of scientific and pedagogical internship (April 4 – May 13, 2022). 2022. С. 139–144.
286. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території райхскомісаріату України (1941–1944) // Бібліотечний вісник. № 4. 2005. С. 23–38.
287. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.
288. Кашеварова Н. Г. Документальні комплекси діяльності служб Альфреда Розенберга (1934–1945): використання загальнонаукових принципів і методів досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2022. Вип. 64. С. 143–158.
289. Кашеварова Н. Г. Документи канцелярії А. Розенберга в складі зібрань Федерального архіву в Берліні як джерело з ідеологічної складової нацистської окупаційної політики під час Другої світової війни //

Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2016. № 4. С. 56–66.

290. Кашеварова Н. Г. Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації // Український історичний журнал. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Число 4. С. 204–213.
291. Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії повсякдення періоду окупації під час Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник: В.В. Томазов. К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. Число 26–27. С. 167–181.
292. Кашеварова Н. Г. Документи Рейхміністра окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. К.: НБУВ, 2004. С. 149–169.
293. Кашеварова Н. Г. Документи Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) у Федеральному архіві в Берліні // *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (October 1, 2021). Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. Vol. 2, P. 64–67.*
294. Кашеварова Н. Г. Документи Центральної бібліотеки Вищої школи при Відомстві Альфреда Розенберга (1939–1945) у Федеральному архіві Німеччини: огляд, зміст // Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знанням: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ,

- 5–7 жовтня 2021 р.) / ред. кол.: Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий, Н. П. Бондар, О. М. Василенко та ін. Київ, 2021. С. 471–474.
295. Кашеварова Н. Г. Дослідження долі культурних цінностей періоду нацистської окупації під час Другої світової війни в Україні (1992–2019) // Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року = Rückgabe aus Deutschland in die Ukraine der Urkunde Peter des I. an Joasaph Krokovskij aus dem Jahr 1708 : Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції = Materialien der feierlichen Übergabe der Urkunde und des ukrainisch-deutschen Kolloquiums am 30. Mai 2019, gewidmet der Geschichte des einzigartigen Dokuments der Sammlung von Sofia / упоряд.: Т. І. Арсеєнко, Л. А. Дубровіна, З. К. Шарикова; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. С. 99–102.
296. Кашеварова Н. Г. Друга світова війна очима радянських військовополонених: свідчення, зібрані Оперативним штабом Розенберга (Польща, жовтень 1944) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2020. № 1 (53). С. 454–511.
297. Кашеварова Н. Г. Зовнішньополітичне відомство НСДАП (1933–1942) у розробці стратегії "нового європейського порядку" // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2022. Вип. 65. С. 54–71.
298. Кашеварова Н. Г. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. за документами служб Альфреда Розенберга // Архіви України. 2022. Вип. 1 (330). С. 39–60.
299. Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій // Енциклопедія історії України у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла–Мі. С. 742–744.

300. Кашеварова Н.Г. Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга у Третньому райху: ідеологічний аспект // *ВІЙНА: ДЕРЖАВА. СУСПІЛЬСТВО. ОСОБА*. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2023. С. 337–356.
301. Кашеварова Н. Г. Науково-пропагандистська діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга: Огляд документів Федерального архіву в Берліні // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2011. Число 19. С. 88–102.
302. Кашеварова Н. Г. Нацистська ідеологія і пропаганда на сторінках «Інформаційного бюлетеня» Служби Розенберга під час Другої світової війни // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 57. С. 355–365.
303. Кашеварова Н. Г. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. С. 682–696.
- 303а. Кашеварова Н. Г. Основні принципи та схеми класифікації документів Оперативного штабу Розенберга (1939–1945 рр.). *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 19–21 трав. 2009 р.) / ДАКККіМ. Київ, 2009. С. 20–22.
304. Кашеварова Н. Г. Радянська система охорони здоров'я очима німецьких спеціалістів Оперативного штабу Розенберга // *Сторінки воєнної історії України*. 2019. Вип. 22. С. 176–191.
305. Кашеварова Н. Г. Розенберг Альфред. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил–С. С. 261–262.

306. Кашеварова Н. Г. Система ідеологічних поглядів Альфреда Розенберга у праці «Міф 20 століття» // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2023. НБУВ. Вип. 67. С. 343–359.
307. Кашеварова Н. Г. Україніка у фотоколекціях Федерального архіву м. Кобленц (Німеччина) // Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених / Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ, 2019. С. 175–178.
308. Кашеварова Н. Г. Цифрові ресурси порталу Федерального архіву Німеччини: зміст, організація доступу та використання // Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовтня 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2020. С. 602–606.
309. Коваль М. В. Україна у Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. К.: Інститут історії АН України. 1994. 58 с.
310. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять (2) // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 3–19.
311. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять (1) // Український історичний журнал. 2000. № 3. С. 3–21.
312. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М.: Наука, 2003. 486 с.
313. Кольга Г.И., Р А.А., Пуховская Н. Е. НСДАП в политической системе Третьего рейха. Саарбрюкен: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 544 с.
314. Корочанська А. О. «Ініціатива Бріана» на рубежі 1920–1930-х рр. як етап у формуванні наднаціональної свідомості в Європі // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014, вип. 40. С. 307–313.

315. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / пер. з франц. Р. Осадчука, Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. 859 с.
316. Кот С.І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
317. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи: монографія / УДНДІАСД, Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ: ДАКККиМ, 2000. 161 с.
318. Кучер В.І. Німецька модель України в контексті підготовки до війни проти СРСР. Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 32. С. 289–310.
319. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ, Біла Церква: ТОВ Білоцерковдрук. 2011. 368 с.
- 319а. Кулініч І. М. Українське питання у міжнародній політиці напередодні та у роки Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Вип.8. Київ, 1999.
320. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. 391 с.
321. Лисенко О. Є. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни. Архіви України. 2010. № 2(268). С. 7–22.
322. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Український історичний журнал. 2011. № 4. С. 165–194.
323. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. Український історичний журнал. 2004. № 5. С. 3–16.
324. Лисенко О. Є. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття:

- іст. нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. К.: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 9–42.
325. Майборода О.М. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні (тези доповіді). Друга світова війна та доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.). Київ, 2005. С. 172–173.
326. Малолетова Н. Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД; редкол. І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. К., 2007. Т. 15. С. 159–164.
327. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: ВМВ, 2008. 329 с.
328. Мілова М., Дмитрашко С. Тоталітарні режими: ідеологічне обґрунтування цілей, форм і методів володарювання // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеська державна академія холоду. Випуск 24, 2012. С. 51–55.
329. Несук М., Коваль В., Сергійчук В. Україна в стратегічних планах Німеччини // Українська державність у ХХ ст: історико-політичний аналіз. Київ: Політ. думка, 1996. С. 219–247.
330. Ніколаєць Ю.О. Друга світова війна: трансформація історичної політики в Україні (2014–2020 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2020. № 1. С. 66–79.
331. Организация Национал-социалистической немецкой рабочей партии. 1938. Рига: «GRAMATU DRAUGS», 2002. 702 с.
332. Панченко С. Термінологія в її історичному розвитку // Вісник Держ. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»:

- матер. 6-ї Міжн. наук. конф. Львів: Видавництво Державного університету «Львівська політехніка», 2000. № 402. С. 82–84.
333. Папакін Г. В. Використання історичних джерел у публікаціях: Суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця). Український історичний журнал, 2009. № 6. С. 135–146.
334. Папакін Г. В. Досвід електронної публікації історичних джерел в США та Західній Європі: короткий огляд (1971—2010). // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. К., НАН України, Інститут історії України, 2015. Ч. 25. С. 77–90.
335. Папакін Г. В. Електронна археографія: новітній напрям старої науки, її складові та стан досліджень. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2012. № 2. С. 25–33.
336. Папакін Г. В. Сучасна українська Інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій // Український історичний журнал. 2010. № 5. С. 153–166.
337. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М, 2010. 590 с.
338. Передача текстів документів і пам'яток: матеріали науково-методичної наради / редкол.: Німчук В. В., Шандра В. С., Боряк Г. В., Дашкевич Я. Р. [та ін.]. Київ, 1990. 108 с.
339. Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року = Rückgabe aus Deutschland in Die Ukraine der Urkunde Peter des I. an Joasaph Krokovskij aus dem Jahr 1708: Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції = Materialien der feierlichen Übergabe der Urkunde und des ukrainisch-deutschen Kolloquiums am 30. Mai 2019, gewidmet der Geschichte

- des einzigartigen Dokuments der Sammlung von Sofia / упоряд.: Т. І. Арсеєнко, Л. А. Дубровіна, З. К. Шарикова. Київ, 2019. 123 с.
340. Попов А. В. Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и «вторая волна» эмиграции // Новый исторический вестник. М.: РГГУ, 2004. № 1 (10). С. 54–70.
341. Попович Ю.В., Бялик В. Д. Поняття термінології та терміносистеми в сучасній лінгвістиці // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 31 (70) № 2 Ч. 2. 2020. С. 206–211.
342. Потильчак О. В. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. К., 2006. С. 782–790.
- 342а. Романовський Р. В., Одинока Л. П., Зворський С. Л. Вимоги до підготовки довідкових архівно-археографічних видань. Методичні рекомендації / Держ. арх. служба України, Укр. н.-д. ін-т арх. справи та документознавства. Київ, 2010. 28 с.
343. Рубльов О. С. Інститут з вивчення СРСР. Енциклопедія історії України у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 487.
344. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. М., 1974. 280 с.
345. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Донецьк: Норд-Прес, 2010. 316 с.
346. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. Киев: Наук.думка, 1984. 190 с.
347. Себта Т. М. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 19. Кн. II. Ч. 2. К., 2009. С. 116–125.

348. Себта Т. М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) // Наукові записки. Київ, 1999. Вип. 4. С. 398–412.
349. Себта Т. М. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. 2009. № 3–4. С. 111–127.
350. Себта Т. М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2008. 76 с.
351. Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Київ, 2004. С. 114–148.
352. Себта Т. М. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Український археографічний щорічник. 2007. Вип. 12. С. 299–318.
353. Сеницын Л. Ф. Разделяй и властвуй. Нацистская оккупационная политика. Москва: Вече, 2015. 480 с.
354. Соловійова А. А. Передача тексту архівних джерел з новітньої історії України при підготовці науково-популярних видань // Архіви України. 1995. № 4/6. С. 79–81.
355. Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Археологічні зібрання Києва у підпорядкуванні органів німецького управління у галузі археології (1942–1945 рр.) // Науковий вісник Національного музею історії України. 2017 (2). С. 274–288.
356. Старовойтенко І. В. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 50–66.
357. Стельмах С. П. Методологія історичної науки. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. С. 621–627.

358. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1969. 128 с.
359. Сучасні дослідження історії Великої Вітчизняної війни: проблеми теорії, методології, методики. Постанова Президії НАН України від 05.05.2010 р. № 140.
360. Гарнавський І. С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.) // Наука. Релігія. Суспільство. 2013, № 1, С. 51–61.
361. Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації) / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Донец. юрид. ін-т МВС України. Львів; Донецьк: [б. в.], 2014. 441 с.
362. Томазов В. В. Просопографія: дисциплінарний статус і дослідницькі можливості // Українська біографістика. 2021. Вип. 22. С. 55–71.
363. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько–польському конфлікті 1934–1945 рр. // Незалежний культурологічний часопис «І». 2003. № 28. С. 122.
364. Уёмов А.И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. 272 с.
365. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; НАН України. Інститут історії України. К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. Кн. 1. 735 с.
366. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; НАН України. Інститут історії України. К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. Кн. 2. 943 с.

367. Хаманн О. О деятельности немецких библиотекарей на временно оккупированной территории СССР и Восточной Европы во время Второй мировой войны // Информационный бюллетень РБА. СПб., 2009. № 53. С. 38–41.
368. Цибулькін В.В., Лисюк І.П. СС-Аненербе: розсекречені файли. Київ, 2010. 288 с.
369. Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). Киев: Наук. думка, 1983. 245 с.
370. Шевченко О. Т. Критерії розвитку ідеології націонал-соціалізму в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 06 (історичні науки) Вип. 5. 2008. С. 21–23.
371. Шнирельман В.А. Арийский миф в современном мире. М.: Новое литературное обозрение. 2015. Т.1. 536 с.
372. Яковлева Л. В., Шевчук А. Й. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // Український історичний журнал. 1989. № 1. С. 155–157.
373. Яременко В. склад та організація персоналу головної робочої групи України айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга в 1942–1943 рр.: (за матеріалами ЦДАВО України) // Архіви України. 2006. No 1–6. С. 189–199.
374. Almgren B., Hecker-Stampehl J., Piper E. Alfred Rosenberg und die Nordische Gesellschaft – Der „nordische Gedanke“ in Theorie und Praxis // NORDEUROPA forum – Zeitschrift für Kulturstudien, 2008, Vol. 18, no. 2, S. 7–51.
375. Amit, G. ‘The Largest Jewish Library in the World’: The Books of Holocaust Victims and their Redistribution Following World War II. In: Dapim: Studies on the Holocaust, Volume 27, Issue 2, pp. 107–128.
376. Archivarbeit im und für den Nationalsozialismus. Die preußischen Staatsarchive vor und nach dem Machtwechsel von 1933. Berlin: Duncker &

- Humblot. 2015. 623 S. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz. Forschungen, Bd. 12.)
377. Arndt, K., Nationalsozialismus und "entartete Kunst": die "Kunststadt" München 1937. München: Prestel-Verlag, 1988. 323 S.
378. Arnold, B. National Socialist Archaeology as a Faustian Bargain: The Contrasting Careers of Hans Reinerth and Herbert Jankuhn // The Betrayal of the Humanities: The University during the Third Reich. Indiana University Press: 2022. Pp. 332–358.
379. Baldassarre, A. Serving "German Music" and "The Great Empire of the Germans": the German Periodical *Musik im Kriege* // *Musical History as Seen through Contemporary Eyes: Essays in Honor of H. Robert Cohen*. Vienna: Hollitzer Verlag, 2021. Pp. 125–178.
380. Barbian, J. P. ·Literaturpolitik im "Dritten Reich" Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung GmbH, 1993. 394 S.
381. Barkai, A. Die Wirtschaftsauffassung der NSDAP // *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 9, 1975, S. 3–16.
382. Bärsch, C-E. Die politische Religion des Nationalsozialismus. Die religiöse Dimension der NS-Ideologie in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler. München: Wilhelm Fink Verlag, 2002. 407 S.
383. Baumgärtner, R. Weltanschauungskampf im Dritten Reich. Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg. Mainz: Matthias-Grünewald-Verlag. 275 S.
384. Baur, J. Die russische Kolonie in München, 1900–1945: Deutsch-russische Beziehungen im 20. Jahrhundert: Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998, 271 S.
385. Bentchev, I. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche "Kunstschutz" in Kiev 1941–1943 // *Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst*. 1997. Heft 1. S. 27–40.

386. Berghahn, V. R. NSDAP und "Geistige Führung" der Wehrmacht 1939–1943 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1969, 17 (1), S. 17–71.
387. Bertram, M. Zur Situation der deutschen Ur- und Frühgeschichtsforschung während der Zeit der faschistischen Diktatur // Forschungen und Berichte, 31, 1991. S. 23–42.
388. Bieliauskienė, R. JIVO institutas kaip ypatingas institucinis darinys ir vilniaus pasididžiavimas // Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų centras, 2013, p. 217–230, 545–546.
389. Blum-Minkel, Ch. Alfred Rosenberg als Reichsminister für die besetzten Ostgebiete: Wissenschaftliche Hausarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magister Artium der Universität Hamburg. Hamburg, 1995. [425 s.]
390. Bohn, R. Reichskommissariat Norwegen. »Nationalsozialistische Neuordnung« und Kriegswirtschaft. München: R. Oldenbourg Verlag, 2000. 518 S. (Beiträge zur Militärgeschichte; Bd. 54)
391. Bollmus, R. Das "Amt Rosenberg", das "Ahnenerbe" und die Prähistoriker. Bemerkungen eines Historikers // Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945. Heidelberg: Synchron-Verlag, 2002. S. 1–48.
392. Bollmus, R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München: R. Oldenburg Verlag, 2006. 373 S.
393. Bollmus, R. (1980). Zum Projekt einer nationalsozialistischen Alternativ-Universität: Alfred Rosenbergs «Hohe Schule» // Erziehung und Schule im Dritten Reich. Teil 2: Hochschulen, Erwachsenenbildung. Manfred Heinemann (Eds.). Stuttgart, 1980, S. 125–152.
394. Broszat, M. The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich / Translated by John W. Hiden. London: Longman, 1981. 378 S.

395. Broszat, M. *German National Socialism, 1919–1945*. Santa Barbara: ABC Clio Press, 1966. 154 S.
396. Bubnys, A. A. Rosenbergo operatyvinio štabo veikla Lietuvoje: žydų kultūros vertybių grobimas ir naikinimas (1941–1944) // *Lituanistica*. 2004, T. 59, Nr. 3, p. 22–46.
397. Bullock, A. *Hitler: A Study in Tyranny*. New York: Harper & Row, 1964. 516 p.
398. Burleigh, M. *Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich*. 1988. Cambridge University Press, 2001. 400 p.
399. Calic, E. *Ohne Maske: Hitler-Breiting Geheimgespraeche*. 1931. Frankfurt a.M.: Societäts-Verlag, 1968. 233 S.
400. Cecil, R. *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*. New York: Dodd, Mead, 1972, 266 p.
401. Chandler, A. R. *Rosenberg's Nazi myth*. N. Y.: Greenwood Press, 1968. 156 p.
402. Collins, D. E., Rothfeder, H. P. *The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Looting of Jewish and Masonic Libraries during World War II*. // *The Journal of Library History* (1974–1987), Vol. 18, No. 1 (Winter, 1983), pp. 21–36.
403. Dallin, A. *Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*. Alexander Dallin. Düsseldorf: Droste, 1958. 727 S.
404. Dallin, A. *The German Rule in Russia, 1941–1945. A Study of Occupation Policies*, London 1957, 727 p.
405. *Das Auswärtige Amt in der NS-Diktatur*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2014. 260 S.
406. *Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte. Vorträge aus dem IfZG / Broszat M., Moeller H.* Munich: Beck Verlag, 1983. 285 S.
407. *Deutsche Geschichte 1933–1945: Dokumente zur Inner und Aussenpolitik / Hrsg. von W. Michalka*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch, 1993. 419 S.

408. Die Teilnehmer. Die Männer der Wannsee-Konferenz. Berlin: Metropol-Verlag, 2017. 336 p.
409. Die Universität Tübingen im Nationalsozialismus. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010. 1136 S.
410. Fehr, H. German Archaeology in Occupied Eastern Europe during World War II: A Case of Colonial Archaeology? // Unmasking Ideology in Imperial and Colonial Archaeology: Vocabulary, Symbols, and Legacy, Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA, 2018. Pp. 29–58.
411. Freitag, G., Grenzer, A. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Bd. 45, H. 2, 1997. S. 237–272.
412. Freitag, G., Grenzer, A. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // «Betr.: Sicherstellung»; NS-Kunstraub in der Sowjetunion. / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg). Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 53–66.
413. Glickman, M. Stolen Words: The Nazi Plunder of Jewish Books. Lincoln University of Nebraska Press. 2016. 327 p.
414. Golczewski, F. Deutsche und Ukrainer, 1918–1939. Paderborn: Schöningh Verlag, 2010. 1088 S.
415. Goodrich-Clarke, N. The Occult Roots of Nazism. The Ariosophists of Austria and Germany 1890–1935. Wellingborough: The Aquarian Press. 1985. 293 p.
416. Goodrick-Clarke, N. The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. London: Tauris Parke, 2019. 320 p.
- 416a. Grimsted P. The Odyssey of the Petliura Library from Paris and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. Harvard Ukrainian Studies, 22 (1998 [2000]), pp. 181–208.

- 416b. Grimsted P. Twice Plundered, but Still Not Home from the War: The Fate of Three Slavic Libraries Confiscated by the Nazis from Paris». Solanus 2002, pp. 39–70.
417. Grimsted, P. K. «Twice Plundered or Twice Saved? Identifying Russia's Trophy Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt» // Holocaust and Genocide Studies, Vol. 15, № 2. Fall 2001. P. 191–244.
418. Grimsted, P. K. Art and Icons Lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 61, H. 1. 2013. S. 47–91.
419. Grimsted, P. K. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) // IISH Research Papers, 47. 2011. P. 278–294.
420. Grochowina, S., Kačka, K. Foundations of Nazi Cultural Policy and Institutions Responsible for its Implementation in the Period 1933–1939 // Kultura i Edukacja. 2014 No. 6 (106), pp. 173–192.
421. Gruchmann, L. Nationalsozialistische Grossraumordnung. Die Konstruktion einer deutschen «Monroe-Doktrin». Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962. 166 S.
422. Grunwald, S. "The Reorganization of German Pre- and Protohistoric Archaeology after 1945. Four Lessons". CAS Sofia Working Paper Series 14, 2023, pp. 103-132.
423. Haken, B. Der Einsatzstab Rosenberg und die Erfassung musikalischer Kulturgüter in Westeuropa während des Zweiten Weltkrieges. // Acta Musicologica, 2019, 91 (2), S. 101–125.
424. Hamann, O. Hinterm Horizont geht's weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas // Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken. Recherchestand, Probleme, Lösungswege. Veröffentlichung der Beiträge zu einer Veranstaltung auf dem 94. Deutschen Bibliothekartag, Düsseldorf 15.–18.3.2005 / Hrsg. von Bernd Reifenberg. Marburg, 2005. S. 61–90.

425. Hammond, M. The War and Art Treasures in Germany // *College Art Journal*, Volume 5, 1946, Issue 3, pp. 205–218.
426. Hasenclever, J. *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion*. Paderborn: Schöningh, 2010. 613 S.
427. Henschke, E. *Rosenbergs Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 1945* Köln: Bohlau Verlag GmbH & Cie, 2020. 378 S.
428. Herbst 1941 im “Führerhauptquartier: Berichte Werner Koeppens an seinen Minister Alfred Rosenberg“ / hrsg. und kommentiert von Martin Vogt. Koblenz: Bundesarchiv, 2002. 160 s.
429. Hildebrand, K. *Deutsche Aussenpolitik 1933–1945: Kalkül oder Dogma?* Stuttgart: Kohlhammer, 1990. 231 S.
430. Hoogewoud, F. J. The Nazi Looting of Books and its American 'Antithesis'. Selected Pictures from the Offenbach Archival Depot's Photographic History and Its Supplement // *Studia Rosenthaliana*, Vol. 26, No. 1/2 (1992), pp. 158–192.
431. *Innen- und Außenpolitik unter nationalsozialistischer Bedrohung. Determinanten internationaler Beziehungen in historischen Fallstudien* / hrsg. von Forndran E., Golczewski F., Riesenberger D. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1977. 363 S.
432. Jacobsen H. A. *Nationalsozialistische Außenpolitik: 1933–1938*. F.a.M.; Berlin (West), 1968. 966 S.
433. Jerabek B. *Das Schulwesen die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944 Im Lichte deutscher Documente*. München: Ukrainische Freie Universität, 1991. 270 c.
434. Junginger, H. *Die Verwissenschaftlichung der Judenfrage im Nationalsozialismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011, 480 S.
435. Junginger, H., Åkerlund, A. *Nordic Ideology Between Religion and Scholarship*. Frankfurt-am-Main: Peter Lang, 2013, 283 S.

436. Kaltwasser, F. G. Die Bibliothek als Museum: von der Renaissance bis heute, dargestellt am Beispiel der Bayerischen Staatsbibliothek. Otto Harrassowitz Verlag, 1999. 490 S.
437. Kashevarova, N. Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial // Український історичний журнал. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. Число 1. С. 143–154.
438. Kashevarova, N. Documents of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP (1934–1945) of Alfred Rosenberg in the Federal Archives of Germany: a source study aspect // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 281–299.
439. Kashevarova N. Documents of the Main Office for Science of the Rosenberg Office as Sources on the Ideological Component of Nazi Policy in the Occupied Territory of Eastern Europe during World War II // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 26. С. 239–257.
440. Kashevarova, N. Soviet and German collections of Photo Archive from the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the Ideological Fight of the Third Reich against Bolshevism: Reconstruction of the Composition and Content, Information Potential // Український історичний збірник. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. Вип. 21. С. 206–222.
441. Kaszewarowa N. Badanie historii przemieszczonych w wyniku II Wojny Światowej dóbr kultury: aspekt archiwistyczny // Ocalić to, co najdroższe. Wokół współczesnej problematyki niszczenia i ratowania dziedzictwa kulturowego. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2022. S. 127–144.
442. Kater, M. H. Das „Ahnenerbe" der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. München: R. Oldenbourg Verlag, 2006, 529 S. (Studien zur Zeitgeschichte, Band 6).

443. Kellogg M. *The Russian Roots of Nazism White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 329 S.
444. Klingemann C. Sozialwissenschaftler im Einflußbereich Alfred Rosenbergs // *Jahrbuch für Soziologiegeschichte*, 1993. S. 115–160.
445. Kluge, P. Die Beziehungen Deutschlands zu den nordischen Ländern 1933–1939. // *Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht*, 8, 1961. S. 252–260.
446. Koop, V. *Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust – eine Biographie*. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 2019. 346 S.
447. *Kooperation und Verbrechen. Formen der »Kollaboration« im östlichen Europa 1939-1945* (Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus Bd. 19), Göttingen: Wallstein Verlag, 2003, 319 S.
448. Kroll, F.-L. Alfred Rosenberg. Der Ideologe als Politiker. // *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Garleff, Michael (Hg.): Bd. 1*. Köln: Böhlau Verlag, 2008, S. 147–166.
449. Kucher, K., Kuhr-Korolev, C., Sebta, T., and Sinkevych, N. *Kriegsbeute in Tübingen: Eine Urkunde Peters des Großen, Seilschaften der Osteuropaforscher und die Restitution* // *Osteuropa*, Jg. 66, No. 11/12, 2016, S. 149–167.
450. Kuhn, A. *Hitlers außenpolitisches Programm: Entstehung und Entwicklung, 1919–1939*. Stuttgart: Klett, 1970. 286 S.
451. Kühn-Ludewig, M. *Johannes Pohl (1904–1960): Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs: eine biographische Dokumentation*. Hannover: Laurentius, 2000. 334 S.
452. Kuhr-Korolev, C., Schmiegel-Rietig, U. *Geklaut haben immer die anderen! Ausblendungen und Rechtfertigungsstrategien* // *Der NS-Kunstraub in Osteuropa*. *Osteuropa*, 67(3/4), 2017. S. 167–180.
453. *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rückführung*. Magdeburg: Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, 2007. 715 S.

454. Kumke, C. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin zwischen Politik und Wissenschaft. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 43, H. 2 (1995), S. 218–253.
455. Kuusisto, S. Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik, 1933–1939. Helsinki, 1984. 435 S.
456. Lehr, S. Ein fast vergessener "Osteinsatz". Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. Düsseldorf: Droste, 2007, 412 S.
457. Leitz, Ch. Nazi Foreign Policy, 1933–1941: The Road to Global War. New York: Routledge 2004. 192 p.
458. Linse, U. Der Film "Ewiger Wald" – oder: Die Überwindung der Zeit durch den Raum. Eine filmische Umsetzung von Rosenbergs "Mythus des 20. Jahrhunderts" // Formative Ästhetik im Nationalsozialismus. Intentionen, Medien und Praxisformen totalitärer ästhetischer Herrschaft und Beherrschung. Weinheim u.a.: Beltz, 1993, S. 57–75.
459. Löhr, H. Ch. Kunst als Waffe. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Ideologie und Kunstraub im „Dritten Reich“. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 2018. 208 S.
460. Longerich, P. Propagandisten im Krieg. Die Presseabteilung des Auswärtigen Amtes unter Ribbentrop. München: R. Oldenbourg Verlag, 1987, 356 S. (Studien zur Zeitgeschichte, Band 33).
461. Loock, H.-D. Quisling, Rosenberg und Terboven: zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. 587 S.
462. Manasse, P. M. Verschleppte Archive und Bibliotheken. Die Tätigkeiten des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges. Leipzig: Röhrig Verlag, 1997. 158 S.
463. Mason, T. W., Caplan, J. Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the National Community. Providence: Berg, 1993. 434 p.

464. Michalka, W. Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. Außenpolitische Konzeption und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich München: W. Fink, 1980. 371 S.
465. Modl, D. Von den Menhiren der Bretagne zu den gotischen Grabern im Dnjeprbogen Walter Modrijan (1911–1981) und die archaologischen Unternehmungen des „Amtes Rosenberg“ in Frankreich, der Ukraine und Italien zwischen 1940 und 1944 // Schild von Steier, 25, 2012, 62–93.
466. Molau, A. Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus: eine politische Biografie. Koblenz: Bublies, 1993. 194 S.
467. Mulligan, T. P. Source Materials of the German Occupation of the Baltic States, 1941-1944: Problems and Possibilities // Journal of Baltic Studies, Vol. 21, No. 4 (Winter 1990), pp. 319–334.
468. Munke, M. Gemeinsam gegen den Bolschewismus. Ideen und Konzepte einer "Neuen Ordnung" für Europa im Nationalsozialismus // Drăghiciu, Andra-Octavia / Gouverneur, Fabienne / Sparwasser, Sebastian (Hrsg.): "Bewegtes Mitteleuropa". Beiträge zur internationalen Doktorandenkonferenz des Doktoratskollegs der Fakultät für Mitteleuropäische Studien an der Andrassy Universität Budapest. Herne 2014, S. 61–101.
469. Munke, M. Vom Scheitern eines Experten: Georg Leibbrandt im Nationalsozialismus // Osteuropa. Vermessene Welt: Osteuropaeexperten im 20. Jahrhundert (2017), Vol. 67, No. 1/2, S. 107–119.
470. Myllyniemi, S. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941 – 1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik, Helsinki, 1973 308 S.
471. Networks of Nazi Persecution: Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust / Feldman, G. D., Seibel, W. Berghahn Books, 2005. 376 p.
472. Nova, F. Alfred Rosenberg: Nazi Theorist of the Holocaust, New York: Hippocrene Books, 1986, 264 p.

473. Oldenburg, M. Ideologie und militärisches Kalkül: Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion, 1942. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2004. 365 S.
474. Papen-Bodek, P. Anti-Jewish Research of the Institut zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt am Main between 1939 and 1945 // Lessons and Legacies VI: New Currents in Holocaust Research, 2004. Pp. 155–189.
475. Phelps R. H. "Before Hitler Came": Thule Society and Germanen Orden Author(s) // The Journal of Modern History. Vol. 35. No. 3 (Sep., 1963), pp. 245–261.
476. Piper E. Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe. München, Blessing 2005. 831 S.
477. Plass, H., Templer, B. Der Welt-Dienst: International Anti-Semitic Propaganda // The Jewish Quarterly Review, 2013, 103(4), pp. 503–522.
478. Portrait eines Menschheitsverbrechers nach den hinterlassenen Memoiren des ehemaligen Reichsministers Alfred Rosenberg / Serge Lang, Ernst von Schenk. Gallen: Zollikofer & Co. Verlag, 1947. 356 S.
479. Pothmann, U. Wirtschaftsprüfung im Nationalsozialismus. Die Deutsche Revisions- und Treuhand AG (Treuarbeit) 1933 bis 1945. Essen: Klartext Verlag, 2013, S. 242–271.
480. Priamus, H.-J. Meyer. Zwischen Kaisertreue und NS-Täterschaft. Biographische Konturen eines deutschen Bürgers. Essen: Klartext Verlag, 2011. 525 S.
481. Rebentisch, D. Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945. Stuttgart: F. Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1989. 587 p.
482. Reitlinger, G: Ein Haus auf Sand gebaut: Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. Hamburg: Rütten & Loening, 1962. 543 S.
483. Rose, D. Die Thule Gesellschaft: Legende – Mythos – Wirklichkeit. Tübingen: Grabert Verlag, 1994. 288 S.

484. Ross, M. C. The Kunstschutz in Occupied France // *College Art Journal*, Volume 5, Issue 4, 1946, pp. 336–352.
485. Rothfeder H. P. "Amt Schrifttumspflege": A Study in Literary Control // *German Studies Review*, Vol. 4, No. 1 (Feb., 1981), pp. 63–78.
486. Schöbel G. Hans Reinerth (1900–1990). – Karriere und Irrwege eines Siebenburger Sachsen in der Wissenschaft während der Weimarer Zeit und des Totalitarismus in Mittel- und Osteuropa // *Acta Siculica*. 2008. S. 145–188.
487. Schubert G. Anfänge nationalsozialistischer Außenpolitik Wissenschaft und Politik. Köln: Wissenschaft und Politik, 1963. 254 S.
488. Schwarz K. W. Ein Osteuropäer aus «Profession»: Hans Koch. Anmerkungen zu Biographie und Wirken // *Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa* / Marija Wakounig, Wolfgang Mueller, Michael Portmann (Hg.). Münster: LIT Verlag, 2010. S. 641–658.
489. Sebottendorff, R. Bevor Hitler kam: Urkundliches aus der Frühzeit der nationalsozialistischen Bewegung. München: Deukula-Verlag Grassinger, 1934, 267 S.
490. Selig, W. Sebottendorff, Rudolf von [auch Sebottendorf] (1875–1945). // *Handbuch des Antisemitismus. Bd. 2, Personen : Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart* / herausgegeben von Wolfgang Benz, Teil 2: L-Z S. Berlin: De Gruyter/Saur, 2009. S. 757–758.
491. Sherratt, Y. *Hitler's Philosophers*. Yale University Press, 2013. 336 S.
492. Sieg, U. Prophet von Deutschland. Paul de Lagarde und Die Ursprünge des modernen Antisemitismus. München: Carl Hanser, 2007. 415 S.
493. Steizinger, J. The Significance of Dehumanization: Nazi Ideology and Its Psychological Consequences // *Politics, Religion & Ideology* 2018, Vol. 19, No. 2, 139–157.
494. Stieber, G. Die Bibliothek der "Hohe Schule des Nationalsozialismus in Tanzenberg" in Carinthia // *Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten*. 1995. 185. Jg. S. 343–363.

495. Studien zu einem Weltproblem. Leoni am Starnberger See: Druffel, 1976, 325 S.
496. Tilitzki, Ch. Die deutsche Universitätsphilosophie in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Teil 2. Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2002. 1473 S.
497. Varshizky, A. Alfred Rosenberg: The Nazi Weltanschauung as Modern Gnosis // Politics, Religion & Ideology Vol. 13, No. 3, 311–331, September 2012.
498. Volkert, N. Der Kulturgutraub durch deutsche Behörden in den während des Zweiten Weltkrieges besetzten Gebieten // Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rückführung / herausgegeben von der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, Bearbeitet von Uwe Hartmann. Veröffentlichungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, Magdeburg, 2007, S. 21–48.
499. Vossler, F. Propaganda in die eigene Truppe. Die Truppenbetreuung in der Wehrmacht 1939–1945. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2005. 430 S.
500. Vries, de. W. Kunstraub im Westen 1940–1945: Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik”. Lizenzausg–Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2000. 380 S.
501. Weinberg, G. L. The Foreign Policy of Hitler’s Germany. Diplomatic Revolution in Europe 1933-36. University of Chicago Press, 1970. 397 p.
502. Weinberg, G. L. The Foreign Policy of Hitler's Germany: Starting World War II, 1937–1939. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 728 p.
503. Wendt, B.-J. Großdeutschland Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes. München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 1987. 256 S.
504. Zarubinsky, O. Collaboration of the population in occupied Ukrainian territory: Some aspects of the overall picture // The Journal of Slavic Military Studies, Vol. 10, No.2 (June 1997), pp. 138–152.

505. Zellhuber, A. Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München, 2006. 414 s.

Науково-довідкові видання: енциклопедії, довідники, покажчики

506. Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 877 с.

507. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: Анотований перелік документів і матеріалів / Упорядн. Д. Мешков. Держ. комітет архівів України [та ін.]. Київ, 2000. 76 с.

508. Залесский К.А. Кто был кто в Третьем рейхе. Биографический энциклопедический словарь. М., 2003. С. 570–571.

509. Залесский К.А. НСДАП. Власть в Третьем рейхе. М., 2005. 672 с.

510. Картотека "Z" Оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг". Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941–1942 / Издание подготовлено М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой. Федеральная архивная служба России, Центр хранения историко-документальных коллекций; Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Исторический факультет. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. 352 с.

511. Каталог фотопозитивів, повернених та переданих Федеральним архівом Німеччини / уклад. Г. І. Божук. Державна архівна служба України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. Київ, 2013. 280 с.

512. Кашеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / НАН Украины; Национальная библиотека Украины им. В.И.Вернадского; Государственный комитет архивов Украины; Центральный гос. архив высших органов власти и управления Украины;

- Государственная служба по контролю за перемещением культурных ценностей через гос. границу Украины; Thomson Gale. К.: НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 578 с.
513. Спеціальні історичні дисципліни: довідник. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.); І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: Либідь, 2008. 520 с.
514. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. В. Телицын. М., 2005. 479 с.
515. Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangenen Bestandes. 1. München, 1983. Regesten Bd. 2. S. 22, 41, 56, 61.
516. Aly, G., Heim, S. Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau («Sonderarchiv»). Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit. Düsseldorf, 1992. 58 S.
517. Boberach, H. Inventar archivalischer Quellen des NS-Staates. Die Überlieferung von Behörden und Einrichtungen des Reichs, der Länder und der NSDAP. Teil 1. Reichszentralbehörden, regionale Behörden und wissenschaftliche Hochschulen für die zehn westdeutschen Länder sowie Berlin. München, London, New York, Paris. 1991. 765 S.
518. Enzyklopädie des Nationalsozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz. 3. Auflage. Stuttgart: Klett-Gotta, 1998. 900 S.
519. Fuhrmeister Ch. Warum sind Ausstellungen zur Kunst im Nationalsozialismus wichtig? // Zwischen Ideologie, Anpassung und Verfolgung. Kunst und Nationalsozialismus in Tirol. Ausst.-Kat. Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck, 14. Dezember 2018 bis 7. April 2019. Hg. v. Wolfgang Meighörner. Innsbruck, 2018, S. 11–13.
520. German foreign policy, 1918–1945: a guide to research and research materials / Christoph M. Kimmich (comp.). Wilmington, Del.: Scholarly Research, 1991. 264 p.

521. Große Deutsche Kunstausstellung (Jahresangabe) im Haus der Deutschen Kunst zu München. Offizieller Ausstellungskatalog. Knorr & Hirth / F. Bruckmann KG, München, 1937–1944.
522. Klee, E. Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2007. 720 S.
523. Klee, E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2003. 731 S.
524. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, Bestand R 6. Koblenz, 1987.
525. Snyder, L. Encyclopedia of the Third Reich. Wordsworth Editions, 1998, 410 p.
526. Thoms, R. Große Deutsche Kunstausstellung München 1937—1944. Verzeichnis der Künstler in zwei Bänden, Band II: Bildhauer. Berlin: Neuhaus Verlag, 2011. 112 S.
527. Vokabular des Nationalsozialismus / Cornelia Schmitz-Berning. Berlin: Walter de Gruyter, 1998, 710 S.

IV. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

528. Дацків І. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2001. 167 арк.
529. Дмитрашко С. Націонал-соціалізм як політична модель тоталітарного панування. Дис канд. політ. наук за спец. 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. Одеса, 2015. 226 с.
530. Курилишин К. М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2008. 223 с.
531. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005. 307 с.

532. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олійник Ю. В. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.
533. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис... канд. іст. наук. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2000. 225 арк.
534. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Спудка І. М. Запоріжжя, 2007. 20 с.
535. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 . Титаренко Дмитро Миколайович. Донецьк, 2002. 255 с.
536. Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 К., 2005. 16 с.
537. Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944): Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades ... Gießen, 2013. 329 S. URL: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf (дата звернення: 18 серпня 2022)
538. Staudenmaier P. Between Occultism and Fascism: Anthroposophy and the Politics of Race and Nation in Germany and Italy, 1900-1945. A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. Cornell University 2010. 797 p. URL: <https://ecommons.cornell.edu/server/api/core/bitstreams/db1dad79-53bf-451e-b95b-6982dd24afe3/content> (дата звернення: 15 жовтня 2021)

V. ЦИФРОВІ РЕСУРСИ

539. Кашеварова Н. Г. З історії радянського повсякдення другої половини 1930-х років: межигірські дачі партійних функціонерів за німецькими даними 1943 р. / Інститут історії України НАН України, 2018. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014189> (дата звернення: 24 серпня 2022)
540. Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2015–2016 роки) / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого, Інформ. центр з питань культури та мистецтва. Київ, 2017. 19 с. (ДЗК; вип. 3/5, 2017 р.). URL: http://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2017/cinnosti.pdf (дата звернення: 25 квітня 2022).
541. Alfred Rosenberg erzählt sein Leben [відеозапис] / Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/1943-Alfred-Rosenberg-erzaehlt-sein-Leben> (дата звернення: 24 серпня 2022).
542. Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. URL: <https://www.errproject.org/> (дата звернення: 21.08.2022).
543. Daitz W. Die Grundsätze des europäischen Sozialismus (5. September 1944) // Werner Daitz. Die Europa-Charta und andere Dokumente zum Europagedanken / eingeleitet und veröffentlicht von Gerd Simon. URL: www.homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/DaitzEuroCharta.pdf (дата звернення: 9 вересня 2021).
- 543a. Das 25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei / der historischen Dokumenten- und Quellensammlung zur deutschen Geschichte ab 1800. URL: <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html> (дата звернення: 9 вересня 2021).

544. Deutsch-russisches Projekt zur Digitalisierung deutscher Dokumente in Archiven der Russischen Föderation. URL: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de> (дата звернення: 21 серпня 2022)
545. Digital Collections / The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/collections/> (дата звернення: 25 травня 2022)
546. Digitalisierung in der SAPMO: Auswertung der bisherigen Erfahrungen / Bundesarchiv, Berlin, 2011. URL: https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Downloads/Organisation/sapmo-bericht-kura-21-2011-anl-digit.pdf?__blob=publicationFile (дата звернення: 25 травня 2022)
547. Grimsted P. K. Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues [Electronic resource]: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted; International In-te of Social History. First published January 31, 2002. URL: <https://www.iisg.nl/archives-and-restitution/bibliography.php> (дата звернення: 3 вересня 2021)
548. Haase Ph. „Nur für den Dienstgebrauch bestimmt“ – Das „Mitteilungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete“ als Quelle zur Erforschung der Beamten des Ostministeriums / Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien. Universität Heidelberg. URL.: <https://ns-reichsministerien.de/2018/05/08/nur-fuer-den-dienstgebrauch-bestimmt-das-mitteilungsblatt-des-reichsministers-fuer-die-besetzten-ostgebiete-als-quelle-zur-erforschung-der-beamten-des-ost/> (дата звернення: 19 жовтня 2021)
549. Haase, Ph. Ein Ministerialrat taucht unter und wird Schönheitschirurg. Von den Ermittlungen der bayerischen Staatsanwaltschaft gegen den SS-Arzt und ehemaligen Beamten des Ostministeriums Harald Waegner / Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien. <https://ns-reichsministerien.de/2020/06/15/ein-ministerialrat-taucht-unter-und-wird-schoenheitschirurg-von-den-ermittlungen-der-bayerischen-staatsanwaltschaft-gegen-den-ss-arzt-und-ehemaligen-beamten-des-ostministeriums-harald-waegner/> (дата звернення: 19 жовтня 2021)

550. Hagemeyer Hans / Zeitgeschichte Open: das Repositorium des IfZ. URL: <https://open.ifz-muenchen.de/handle/123456789/6968>_(дата звернення: 19 жовтня 2022)
551. Harald Waegner (Eduard Wegener) Ministerialrat im RMfdbO / Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien. URL: <https://ns-reichsministerien.de/2018/11/14/harald-waegner> (дата звернення: 27 квітня 2022).
552. Kellogg M. Hitler's "Russian" Connection 1917–1923. 2002, 48 p. URL: <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/groups/scr/kellogg.pdf> (дата звернення: 20 серпня 2022)
553. NARA M1944. Records of the American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historic Monuments in War Areas, 1943-1946 / Fold3® by Ancestry. URL: <https://www.fold3.com/publication/759/roberts-commission-protection-of-historical-monuments> (дата звернення: 21 серпня 2022).
554. National Archives and Records Administration Records Related to Nazi-Era Cultural Property / The National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/nara> (дата звернення: 6 травня 2022).
555. Nazi Conspiracy and Aggression. [A Collection of Documentary Evidence and Guide Materials Prepared by the American and British Prosecuting Staffs for Presentation before the International Military Tribunal at Nuremberg, Germany]. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. Volume I. Washington, 1946. URL: https://www.loc.gov/item/2011525363_NT_Nazi_Vol-I/ (дата звернення: 6 травня 2022).
556. Nazi Conspiracy and Aggression. [A Collection of Documentary Evidence and Guide Materials Prepared by the American and British Prosecuting Staffs for Presentation before the International Military Tribunal at Nurnberg, Germany]. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality.

- Volume VIII. Washington, 1946. URL: https://www.loc.gov/item/2011525363_NT_Nazi_Vol-VIII/ (дата звернення: 6 травня 2022).
557. Nazi Conspiracy and Aggression. Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal ("Green Series"): Volume 12. Office of the United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Nuremberg, Germany (1945–1946) / The Library of Congress. URL: https://www.loc.gov/item/2011525364_NT_war-criminals_Vol-XII/ (дата звернення: 25 травня 2022)
558. Nazi Conspiracy and Aggression. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal ("Blue Series"): Volume 25. Office of the United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Nuremberg, Germany (1945–1946) / The Library of Congress. URL: https://www.loc.gov/item/2011525338_NT_Vol-XXV/ (дата звернення: 25 травня 2022)
559. Nuremberg Trials Project. A Digital Document Collection / The Harvard Law School Library. URL: <https://nbg-02.lil.tools/> (дата звернення: 26 травня 2022)
560. Records of the American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historical Monuments in War Areas (The Roberts Commission), 1943–1946 / The National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/microfilm/m1944.pdf> (дата звернення: 15 червня 2022).
561. Reichsminister Rosenberg eröffnete Arbeitsbereich Osten der NSDAP / Deutsche Zeitung im Ostland, Sonntag, 17. Mai 1942, Riga, № 134, Jahrg. 2. URL: <https://dea.digar.ee/page/deutschezeitungimostland/1942/05/17/1> (дата звернення: 15 липня 2022).
562. Rosenberg, Alfred / Zeitgeschichte Open: das Repositorium des IfZ. URL: <https://open.ifz-muenchen.de/handle/123456789/5511> (дата звернення: 19 жовтня 2022)

563. Rudolf von Sebottendorf (1875–1945). Die Okkulten Wurzeln des NS-Regimes: Leben und Lügen des Rudolf von Sebottendorf. URL: <https://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/rudolf-von-sebottendorf/> (дата звернення: 19 жовтня 2022)
564. Taube Archive of the International Military Tribunal (IMT) at Nuremberg, 1945-46 / Virtual Tribunals. International criminal tribunal records (1945-present), Stanford Libraries. URL: <https://exhibits.stanford.edu/virtual-tribunals/feature/taube-archive-of-the-international-military-tribunal-imt-at-nuremberg-1945-1946> (дата звернення: 25 травня 2022).
565. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946 / The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/search/?fa=contributor:international+military+tribunal> (дата звернення: 25 травня 2022)
566. Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10 ("Green Series") / The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/search/?fa=partof:trial+of+the+major+war+criminals+before+the+international+military+tribunal+%28%22green+series%22%29> (дата звернення: 26 травня 2022)
567. Wosnitzka D. Alfred Rosenberg 1893-1946. NS-Politiker, Publizist / Deutsches Historisches Museum, LEMO: Lebendiges Museum online. URL: <https://www.dhm.de/lemo/biografie/alfred-rosenberg> (дата звернення: 27 квітня 2022).
568. Zachary Th. Von Urkunden, Büchern und Karten – Werner Markert und das „Tübinger Erbe“ der Ostforschung. 16 November 2021. / Blog Lokal Hingeschaut, Institut für Geschichtsdidaktik und Public History, Eberhard Karls Universität Tübingen. URL: <https://www.historischer-augeblick.de/osteuropainstitut/> (дата звернення: 27 березня 2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Статті, опубліковані у фахових виданнях України,
що включені до наукометричних баз:**

1. Кашеварова Н. Г. «Більшовистський експеримент» як об'єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип. 11. С. 117–129.
2. Кашеварова Н. Г. Архів Оперативного штаба Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи. *Архіви України*. 2009. Вип. 1–2 (263). С. 92–104.
3. Кашеварова Н. Г. Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга. *Архіви України*. 2010. Вип. 2 (268). С. 155–163.
4. Кашеварова Н. Г. Науково-пропагандистська діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга: Огляд документів Федерального архіву в Берліні. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2011. Число 19. С. 88–102.
5. Боряк Г. В., Кашеварова Н. Г. Інформаційні ресурси з історії країн Східної Європи німецькомовного сегменту мережі Інтернет. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. Число 25. С. 197–222.
Здобувачу належать матеріали, присвячені змісту німецькомовних історичних порталів Німеччини, передусім, її Федерального архіву.
6. Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії повсякдення періоду окупації під час Другої світової війни.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26–27. С. 167–181.

7. Кашеварова Н. Г. Документи канцелярії А. Розенберга в складі зібрань Федерального архіву в Берліні як джерело з ідеологічної складової нацистської окупаційної політики під час Другої світової війни. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 4. С. 56–66.

8. Кашеварова Н. Г. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2016. Вип. 20. С. 294–326.

9. Кашеварова Н. Г. Радянська система охорони здоров'я очима німецьких спеціалістів Оперативного штабу Розенберга. *Сторінки воєнної історії України*. 2019. Вип. 22. С. 176–191.

10. Kashevarova N. Soviet and German collections of photo archive from the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the ideological fight of the Third Reich against Bolshevism: reconstruction of the composition and content, information potential. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 206–222.

11. Кашеварова Н. Г. Використання радянських кінодокументів в ідеологічній боротьбі Третього райху проти більшовизму. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вип. 24. С. 228–246. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.24.228>. Web of Science.

12. Кашеварова Н. Г. Нацистська ідеологія і пропаганда на сторінках «Інформаційного бюлетеня» Служби Розенберга під час Другої світової війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 57. С. 355–365. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.57.355>

13. Кашеварова Н. Г. Економіко-статистичні дослідження промислових регіонів України німецькими дослідниками під час окупації (1942–1943). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 394–410. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.58.394>

14. Kashevarova N. Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial. *Український історичний журнал*. 2020. Число 1. С. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.143>. Web of Science.
15. Кашеварова Н. Г. Друга світова війна очима радянських військовополонених: свідчення, зібрані Оперативним штабом Розенберга (Польща, жовтень 1944). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2020. № 1 (53). С. 454–511. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.454>
16. Kashevarova N. Documents of the Main Office for Science of the Rosenberg Office as Sources on the Ideological Component of Nazi Policy in the Occupied Territory of Eastern Europe during World War II. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 239–257. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.239>. Web of Science, Scopus.
17. Кашеварова Н. Г. Аналітична записка Ф.-Й. Штарке в контексті нацистської бібліотечної політики в Україні під час Другої світової війни. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 285–303. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.285>. Web of Science, Scopus.
18. Кашеварова Н. Г. Документальні комплекси діяльності служб Альфреда Розенберга (1934–1945): використання загальнонаукових принципів і методів досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 143–158. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.64.143>
19. Кашеварова Н. Г. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. за документами служб Альфреда Розенберга. *Архіви України*. 2022. Вип. 1 (330). С. 39–60. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2022.330.039>
20. Кашеварова Н. Г. Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації. *Український історичний журнал*. 2022. Число 4. С. 204–213. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.204>. Web of Science

21. Kashevarova N. Documents of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP (1934–1945) of Alfred Rosenberg in the Federal Archives of Germany: a source study aspect. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 29. С. 281–299. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.29.281>. Web of Science, Scopus.

22. Кашеварова Н. Г. Зовнішньополітичне відомство НСДАП (1933–1942) у розробці стратегії «нового європейського порядку». *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 65. С. 196–211. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.65.054>

23. Кашеварова Н.Г. Система ідеологічних поглядів Альфреда Розенберга у праці «Міф 20 століття». *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. НБУВ. Вип. 67. С. 343–359. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.343>

24. Кашеварова Н.Г. Архів Зовнішньополітичного відомства НСДАП як джерело з ідеологічної підготовки Другої світової війни. *Архіви України*. № 3. 2023. С. 100–109. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2023.336.100>

Статті у закордонних виданнях:

25. Буча А., Кашаварава Н., Сабалеўская В. Лёс архіваў БНР паводле справаздачы супрацоўніка Аператыўнага штаба Розенберга. *Гадавік цэнтра беларускіх студыяў = Rocznik Centrum Studiów Białoruskich*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2018. № 4. С. 354–375.

Здобувачу належать матеріали, що висвітлюють походження німецьких документів, які містять інформацію щодо архівних фондів Білоруської Народної Республіки, вивезених до Німеччини під час Другої світової війни, а також матеріали щодо обставин їх переміщення.

26. Kaszewarowa N. Badanie historii przemieszczonych w wyniku II Wojny Światowej dóbr kultury: aspekt archiwistyczny. *Ocalić to, co najdroższe. Wokół*

współczesnej problematyki niszczenia i ratowania dziedzictwa kulturowego.
Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2022. S. 127–144.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

27. Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії Півдня України періоду Другої світової війни. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф. (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса: ВМВ, 2011. С. 54–59.

28. Кашеварова Н. Г. Доля приватних книжкових колекцій України під час окупації часів Другої світової війни за документами Оперативного штабу Розенберга (на прикладі м. Харкова). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Формування національного інформаційного простору*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2016 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2016. С. 145–148.

29. Кашеварова Н. Г. Україніка у фотоколекціях Федерального архіву м. Кобленц (Німеччина). *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених*: збірник тез учасників конференції молодих учених / Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ, 2019. С. 175–178.

30. Кашеварова Н. Г. Цифрові ресурси порталу Федерального архіву Німеччини: зміст, організація доступу та використання. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовтня 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. за вип. М. В. Іванова. Київ, 2020. С. 602–606.

31. Кашеварова Н. Г. Деякі документи про долю звенигородської бібліотеки родини Кримських під час нацистської окупації. *До 150-річчя від*

дня народження академіка А. Ю. Кримського: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 19–20 жовтня 2021 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 150–157.

32. Кашеварова Н. Г. Документи Центральної бібліотеки Вищої школи при Відомстві Альфреда Розенберга (1939–1945) у Федеральному архіві Німеччини: огляд, зміст. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знанням*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 5–7 жовтня 2021 р.) / ред. кол.: Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий, Н. П. Бондар, О. М. Василенко та ін. Київ, 2021. С. 471–474.

33. Кашеварова Н. Г. Документи Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) у Федеральному архіві в Берліні. *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (October 1, 2021)*. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. Vol. 2, P. 64–67.

34. Діяльність нацистського Товариства з боротьби проти більшовицької загрози під час Другої світової війни. *Collection of theses of scientific and methodical reports of scientific and pedagogical internship (April 4 – May 13, 2022)*. 2022. С. 139–144.

Праці, які додатково відображають результати наукового дослідження:

35. Кашеварова Н., Малолетова Н. *Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний /* НАН України; Национальная библиотека Украины им. В.И.Вернадского; Государственный комитет архивов Украины; Центральный гос. архив высших органов власти и управления Украины; Государственная служба по контролю за перемещением культурных ценностей через гос. границу Украины; Thomson Gale. К.: НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 578 с.

36. Кашеварова Н. Г. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. С. 682–696.

37. Кашеварова Н. Г. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)* / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.

38. Кашеварова Н. Г. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)* / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2014. Ч. 2: Документи. 992 с.

39. Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла – Мі. С. 742–744.

40. Кашеварова Н. Г. Розенберг Альфред. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. Прил.–С. С. 261–262.

41. Кашеварова Н. Г. З історії радянського повсякдення другої половини 1930-х років: межигірські дачі партійних функціонерів за німецькими даними 1943 р. / Інститут історії України НАН України, 2018. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014189>

42. Дослідження долі культурних цінностей періоду нацистської окупації під час Другої світової війни в Україні (1992–2019). *Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року = Rückgabe aus Deutschland in die Ukraine der Urkunde Peter des I. an Joasaph Krokovskij aus dem Jahr 1708: Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції = Materialien der feierlichen Übergabe der Urkunde und des ukrainisch-deutschen Kolloquiums am 30. Mai 2019, gewidmet*

der Geschichte des einzigartigen Dokuments der Sammlung von Sofia / упоряд.: Т. І. Арсеєнко, Л. А. Дубровіна, З. К. Шарикова; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. С. 99–102.

43. Боряк Г. В., Кашеварова Н. Г. Унікальний документ до історії архівоциду (німецький переклад директиви архівного відділу Управління НКВС по Дніпропетровській області від 18 липня 1941 р. про знищення архівів). *Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; відп. ред. О. Онищенко; упоряд.: О. Боляк, Г. Боряк, Н. Зубкова, Г. Папакін, О. Степченко, Н. Шип. Київ, 2020. С. 547–572.

Здобувачу належать матеріали, що висвітлюють походження німецького перекладу документа, обставини його виявлення, переклад українською мовою, а також історичний контекст, серед іншого – щодо політики окупаційної влади стосовно архівів на окупованих нацистами територіях.

44. Кашеварова Н.Г. Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга у Третньому райху: ідеологічний аспект // *ВІЙНА: ДЕРЖАВА. СУСПІЛЬСТВО. ОСОБА*. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2023. С. 337–356.